

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

**ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

Στέφανος Ιωαννίδης

**Το Κίνημα των Εργοστασιακών Επιτροπών,
1974 – 1981**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων: Ευάγγελος Καραμανωλάκης

Μέλος: Σεραφείμ Σεφεριάδης

Μέλος: Μαρία Παπαθανασίου

ΑΘΗΝΑ 2019

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της παρούσας διατριβής είναι η μελέτη και ανάλυση των απεργιών που σημειώθηκαν στην ελληνική βιομηχανία, στο διάστημα που ορίζεται από τη Μεταπολίτευση του Ιουλίου 1974 έως την πολιτική αλλαγή του 1981, με την άνοδο του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑΣΟΚ) στη διακυβέρνηση.

Αναλύονται τα κύρια χαρακτηριστικά του απεργιακού φαινομένου, τα οποία περιλαμβάνουν την οργάνωση των εργατών σε επίπεδο επιχείρησης, με τη δημιουργία εργατικών επιτροπών και σωματείων, τη διατύπωση αιτημάτων για αυξήσεις μισθών, καλύτερες συνθήκες εργασίας και ελευθερία του συνδικαλισμού, καθώς και τις απεργίες μεγάλης διάρκειας.

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε βασίστηκε στην παρακολούθηση της συγκρότησης της νέας εργοστασιακής εργατικής τάξης κατά τη δεκαετία του 1960 και έως τις αρχές του 1970, στα πλαίσια της συνολικής αναδόμησης και ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας. Στη συνέχεια εξετάστηκε η εκφορά των εργατικών προβλημάτων στο νέο περιβάλλον της Μεταπολίτευσης.

Σε επίπεδο πρωτογενών πηγών, η έρευνα βασίστηκε, πέρα από τη μελέτη της στατιστικής και του Τύπου της περιόδου, στην αξιοποίηση ιδιωτικών αρχειακών συλλογών και στη διενέργεια συνεντεύξεων με πρώην εργοστασιακούς εργάτες με συμμετοχή στις απεργίες.

Η διατριβή συμπεραίνει ότι το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών ήταν μέσο έκφρασης των συσσωρευμένων προβλημάτων των εργατών κατά την περίοδο της δικτατορίας των Συνταγματαρχών (1967-1974). Η Μεταπολίτευση δημιούργησε ένα ευνοϊκό περιβάλλον για την προώθηση των εργατικών αιτημάτων, τα οποία εντάχθηκαν στην προσπάθεια «αποχουντοποίησης» και εκδημοκρατισμού της ελληνικής κοινωνίας. Έτσι το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών υπήρξε ένας από τους παράγοντες που προσέδωσαν κοινωνικό περιεχόμενο στην ελληνική μετάβαση στη δημοκρατία.

ABSTRACT

The present PhD thesis attempts to study and analyze the workers' strikes that took place in the industrial sector of the Greek economy between the *Metapolitefsi* (change-over) of July 1974 and the political change of 1981, when the Panhellenic Socialist Movement (PASOK) assumed the government.

It is an analysis of the main characteristics of the particular strike wave, which include the organizing of workers on a factory level, with the creation of committees and unions, the propagation of demands concerning wage increases, better working conditions and freedom of unionizing, as well as the strikes of long duration.

The methodology of the research was based in the examination of the constitution of the new factory working class from the 1960s until the early 1970s, in the context of the overall growth and restructuring of the Greek industrial sector. Next, the research focuses on the promotion of workers' demands in the new context of *Metapolitefsi*.

In terms of the primary sources used, the research was based, apart from the study of statistics and the Press, on the utilization of private document collections and on the conduction of interviews with former factory workers, who had taken part in the strikes.

The thesis concludes that the factory committees' movement was a means of expression of the problems that factory workers had accumulated during the Colonels' dictatorship (1967-1974). *Metapolitefsi* created a favorable environment for the promotion of workers' demands, which became part of the attempt of "de-huntazation" (*"apochountopoiisi"*) of Greek society. The factory committees' movement became one of the factors that transfused social content into the transition to democracy.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στον τομέα των ιδιωτικών συλλογών, οι Θανάσης Τζιούμπας, Καίτη Γεναρέλη και Γιώργος Κούλης (απεβίωσε τον Σεπτέμβριο του 2017) παρείχαν με μεγάλη προθυμία πρόσβαση σε αδημοσίευτο υλικό που αποδείχθηκε κρίσιμο για την έρευνα.

Στον συνδικαλιστικό χώρο, ευχαριστίες πρέπει να απευθυνθούν προς το Διοικητικό Συμβούλιο και το προσωπικό του Εργατικού Κέντρου Αθήνας, τον Δημήτρη Κατσορίδα του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ), την Ομοσπονδία Βιομηχανικών Εργοστασιακών Σωματείων (ΟΒΕΣ) και το Διοικητικό Συμβούλιο και το προσωπικό του Συνδέσμου Επιχειρήσεων και Βιομηχανιών (ΣΕΒ). Το προσωπικό του αρχείου του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης παρείχε πρόσβαση σε καταστατικά εργατικών οργανώσεων.

Στους αρχειακούς φορείς, η βοήθεια του προσωπικού των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) και του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (ΕΛΙΑ) υπήρξε πολύ σημαντική για την έρευνα. Ανάλογη διευκόλυνση παρείχε και το προσωπικό της Βιβλιοθήκης της Βουλής.

Η Οργάνωση Κομμουνιστών Διεθνιστών Ελλάδας (ΟΚΔΕ), το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (μαρξιστικό-λενινιστικό) (ΚΚΕ μ-λ), ο Τάσος Κατιντσάρος (απεβίωσε τον Σεπτέμβριο του 2018) και ο Μάκης Σέρβος έθεσαν στη διάθεση του ερευνητή αρχεία εφημερίδων.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στους δεκαοκτώ αφηγητές, οι ιστορίες των οποίων έριξαν φως στην παρούσα μελέτη με τρόπο που ίσως καμία γραπτή πηγή δεν θα μπορούσε να κάνει. Οι Σωφρόνης Παπαδόπουλος και Γιώργος Καραμπελιάς ήταν οι άνθρωποι που άνοιξαν τους αρχικούς διαύλους επικοινωνίας, μέσω των οποίων εντοπίστηκε η πλειοψηφία των αφηγητών.

Η τριμελής επιτροπή που ήταν υπεύθυνη για την επίβλεψη της διατριβής ανασχηματίστηκε τον Απρίλιο του 2018, μετά την συνταξιοδότηση του επόπτη, ομότιμου καθηγητή Αντώνη Λιάκου, ο οποίος σχολίασε αρχικά στάδια του κειμένου. Στη συνέχεια, ο νέος επόπτης, επίκουρος καθηγητής Βαγγέλης Καραμανωλάκης, συνέβαλε τα μέγιστα στην προσπάθεια ολοκλήρωσης της διατριβής. Ο αναπληρωτής καθηγητής Σεραφείμ Σεφεριάδης έκανε καίριες παρατηρήσεις από τη σκοπιά της πολιτικής κοινωνιολογίας. Το νέο μέλος της τριμελούς επιτροπής, επίκουρη καθηγήτρια Μαρία Παπαθανασίου, συνέβαλε επίσης κατά τη διαδικασία ανάγνωσης και κριτικής του τελικού κειμένου. Τέλος, η επίκουρη καθηγήτρια Δήμητρα Λαμπροπούλου, με τη χαρακτηριστική της προθυμία, παρείχε κατευθύνσεις ως προς τον ενδεδειγμένο τρόπο διεξαγωγής και ερμηνείας των συνεντεύξεων. Εξυπακούεται ότι, παρά την κρίσιμη συμβολή των παραπάνω, η ευθύνη για την ορθότητα του περιεχομένου της διατριβής ανήκει αποκλειστικά στον γράφοντα.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	11
1. ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΩΝ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΩΝ ΕΠΙΤΡΟΠΩΝ (1960-1974)	25
1.1 Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ	27
1.2 ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΟΙ	45
1.3. Η ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ.....	55
1.4 ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ.....	67
1.5 Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ	85
1.6 ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ.....	91
2. ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΩΝ ΕΠΙΤΡΟΠΩΝ	95
2.1 ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΡΓΑΤΙΚΟΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ.....	97
2.2 ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΕΣ ΕΠΙΤΡΟΠΕΣ ΚΑΙ ΣΩΜΑΤΕΙΑ	103
2.3 ΕΡΓΑΤΙΚΕΣ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ.....	109
2.4 ΟΙ ΑΠΕΡΓΙΕΣ.....	133
2.5 Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ.....	145
2.6 ΓΣΕΕ ΚΑΙ ΕΡΓΑΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ.....	173
3. ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΑΝΟΔΟΣ ΚΑΙ ΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΩΝ ΕΡΓΑΤΙΚΩΝ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΩΝ (1974-1981)	183
3.1 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΩΣ ΤΟ 1976	185
3.2 Ο ΝΟΜΟΣ 330/1976 ΚΑΙ Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΤΟΥ ΜΑΪΟΥ	197
3.3. Η ΚΑΜΨΗ ΤΩΝ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΩΝ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΩΝ.....	211
4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	227
5. ΠΙΝΑΚΑΣ ΑΡΚΤΙΚΟΛΕΞΩΝ.....	245
6. ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	249

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο της διατριβής

Σκοπός της παρούσας διδακτορικής διατριβής είναι η ανασυγκρότηση, παρουσίαση και ερμηνεία των γεγονότων που αφορούν στη μαζική συνδικαλιστική οργάνωση και το μεγάλο κύμα απεργιακών κινητοποιήσεων των εργατών βιομηχανίας στην Ελλάδα κατά τα πρώτα μεταπολιτευτικά έτη.

Αναλυτικότερα, στη Μεταπολίτευση, στις πιο σημαντικές για την ελληνική βιομηχανία πόλεις και περιοχές της χώρας, αναπτύχθηκε η συνδικαλιστική οργάνωση των εργοστασιακών εργατών σε επίπεδο επιχείρησης. Έλαβε τη μορφή εργατικών επιτροπών και επιχειρησιακών (εργοστασιακών) σωματείων, σε όλους τους κλάδους της βιομηχανίας. Οι εργάτες, πέρα από την επιθυμία τους να εδραιώσουν όργανα αντιπροσώπευσής τους μέσα στο εργοστάσιο, διεκδίκησαν από τους βιομήχανους αιτήματα που αφορούσαν μεγάλες μισθολογικές αυξήσεις (συνήθως της τάξης του 30%), καθώς και τις εργασιακές σχέσεις και τις συνθήκες εργασίας τους. Συναντώντας, στη μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων, την απόρριψη των αιτημάτων ή ακόμη και την απουσία διαύλων επικοινωνίας και διαπραγμάτευσης με τους εργοδότες, οι εργοστασιακοί εργάτες προχώρησαν σε μαχητικές μορφές διεκδίκησης, που συνηθέστερα περιλάμβαναν αορίστου διάρκειας απεργιακές κινητοποιήσεις, με ταυτόχρονο αποκλεισμό των εισόδων των βιομηχανικών εγκαταστάσεων.

Τα σχετικά γεγονότα εκτυλίχθηκαν το διάστημα που οριοθετείται από τη Μεταπολίτευση, τον Ιούλιο του 1974, και, κατά προσέγγιση, τα τέλη του 1977. Από το 1978 και μετά έλαβαν χώρα μόνο σποραδικές απεργίες στον εργοστασιακό χώρο, οι οποίες είχαν, επιπλέον, πιο ήπια χαρακτηριστικά από αυτές του προηγούμενου διαστήματος και ήταν συνήθως πιο σύντομης διάρκειας. Η εξέλιξη αυτή θεωρείται ως επαρκής απόδειξη της ολοκλήρωσης της πρώτης, έντονης φάσης της απεργιακής δραστηριότητας των εργοστασιακών εργατών.

Την ίδια στιγμή ωστόσο, διάφοροι παράγοντες επέβαλαν στο πλαίσιο της διατριβής την παρακολούθηση των εξελίξεων στον εργοστασιακό και στον εν γένει εργατικό συνδικαλιστικό χώρο έως το 1981: Κατά πρώτον, η τάση για συνδικαλιστική οργάνωση των εργατών βιομηχανίας συνεχίστηκε, παρά την κάμψη του απεργιακού κύματος. Αυτό αποδεικνύεται, μεταξύ άλλων, από την ίδρυση της Ομοσπονδίας Βιομηχανικών Εργοστασιακών Σωματείων (ΟΒΕΣ) το 1979, καθώς και από την ύπαρξη ενός νέου κύματος ίδρυσης εργοστασιακών (επιχειρησιακών) σωματείων στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Κατά δεύτερον, η άνοδος του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑΣΟΚ) στην εξουσία το 1981 συνδέθηκε με την εκ θεμελίων μεταβολή του πλαισίου του εργατικού συνδικαλισμού, αποτέλεσμα τόσο της αντικατάστασης του περί συνδικαλισμού νόμου 330/1976 από τον νόμο 1264/1982, όσο και της ηγεμονίας του κόμματος σε μεγάλο τμήμα του εργατικού συνδικαλιστικού χώρου. Από το 1981 και μετά ο εργατικός συνδικαλισμός λάμβανε χώρα σε ένα πολύ διαφορετικό περιβάλλον απ' αυτό που διαμορφώθηκε το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970. Τέλος, η ίδια η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στη διακυβέρνηση της χώρας αποδίδεται εν μέρει και στην επιρροή που το κόμμα κατόρθωσε να αποκτήσει μεταξύ των εργοστασιακών εργατών. Το γεγονός αυτό κατέστησε αναγκαία τη διερεύνηση των τάσεων πολιτικοποίησης των εργοστασιακών εργατών στα τέλη της δεκαετίας του 1970, και τη σύνδεσή της με τον απολογισμό των –ολοκληρωμένων πλέον– απεργιακών κινητοποιήσεων.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι η παρούσα διατριβή δεν επιχειρεί μια αναλυτική παρουσίαση της εργασιακής διαδικασίας στα εργοστάσια τις δεκαετίες του 1960 και 1970, ούτε και εστιάζει στη λεπτομερή εξέταση των σχέσεων που

διαμορφώνονταν εντός των χώρων εργασίας μεταξύ εργατών και εργοδοτών, καθώς και μεταξύ εργατών και εργατριών. Κάτι τέτοιο, για να ήταν πραγματικά γόνιμο, θα προϋπέθετε την αποκλειστική εστίαση της έρευνας σε έναν μόνο κλάδο της βιομηχανικής παραγωγής ή ακόμη και σε μόνο μία επιχείρηση, σύμφωνα εξάλλου και με τα παραδείγματα προηγούμενων μελετών που έχουν υιοθετήσει αυτήν την προσέγγιση.¹ Η προσπάθεια συνολικής επισκόπησης της βιομηχανικής εργασίας και της εργατικής συνδικαλιστικής συμπεριφοράς την υπό εξέταση περίοδο πρέπει να βασιστεί σε δημοσιευμένες πηγές, κυρίως στατιστικές, καθώς και στον Τύπο. Πρόκειται για πηγές οι οποίες, όπως έχει επισημανθεί, μπορεί να δώσουν «συχνά εικόνες και όψεις της εργασίας γενικευτικές, ελάχιστα λεπτομερειακές και συγκεκριμένες, κάποτε απατηλές».² Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, όταν θα τεθούν στη διάθεση των ερευνητών αρχεία βιομηχανικών επιχειρήσεων που λειτουργούσαν τις δεκαετίες του 1960 και 1970 (ορισμένα διατηρούνται από τις τράπεζες στις οποίες είχαν περιέλθει πολλές βιομηχανίες τις δεκαετίες του 1980 και 1990), η γνώση μας για την εργασία στα εργοστάσια της περιόδου θα εμπλουτιστεί πράγματι με πολύ πιο συγκεκριμένο περιεχόμενο.

Θα πρέπει όμως να αναγνωρισθεί, ταυτόχρονα, ότι η πιο γενική προσέγγιση είναι η μόνη εγγύηση για μια ικανοποιητική εμποπτεία της γενικότερης δομής της βιομηχανικής εργασίας και της συνδικαλιστικής δραστηριότητας της μεγάλης μάζας των εργατών, τη συγκριτική τοποθέτηση της εργατικής τάξης δίπλα στις άλλες τάξεις καθώς και τη μελέτη της αλληλεπίδρασης των εργατικών αγώνων με κοινωνικές ομάδες και φορείς – με λίγα λόγια, για μια διερεύνηση της γενικότερης κίνησης των εργατικών στρωμάτων, των αιτιών και των αποτελεσμάτων της σε μια δεδομένη χρονική περίοδο.

Η ανά χείρας μελέτη δεν υιοθετεί την αντίληψη ότι η εργατική ταξική συνείδηση, συνεπώς και η δράση που εδράζεται σε αυτήν, διαμορφώνεται αποκλειστικά στη βάση της εργασιακής διαδικασίας, δίχως τη μεσολάβηση είτε του γενικότερου πολιτικού περιβάλλοντος και των ιδεολογιών είτε, ειδικότερα, των πολιτικών κομμάτων και συνδικαλιστικών θεσμών. Μια τέτοια προσέγγιση θα απέδιδε εξίσου μια μη ολοκληρωμένη και «απατηλή» εικόνα για την εργατική τάξη.³ Εξάλλου, όπως θα υποστηριχθεί, το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών, δεν μπορεί να ερμηνευτεί στη βάση της ύπαρξης ιδιαίτερων κλαδικών συνθηκών εργασίας, μικρών και μεγάλων εργοστασίων κ.λπ. καθώς αφορούσε όλους τους κλάδους της παραγωγής και εργοστάσια πολύ διαφορετικών μεγεθών.

Στη διεθνή ιστοριογραφία δεν υπάρχει συμφωνία για τον ορισμό της κοινωνικής τάξης. Η ιστορικός Έφη Αβδελά έχει περιγράψει το πώς η τάξη, η οποία από το 1850 και έπειτα κατανοούνταν κυρίως ως οικονομικό δεδομένο, έφτασε στα τέλη του 20ού αιώνα να θεωρείται από πολλούς κυρίως ως μια «πολιτισμική κατασκευή».⁴ Στους ποικίλους τρόπους κατανόησης της κοινωνικής τάξης αντιστοιχούν, αν και όχι με τρόπο σαφώς

---

¹ Η πιο αναλυτική σχετική μελέτη είναι αυτή της Λήδας Παπαστεφανάκη, *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην Ελληνική Βιομηχανία. Η Κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009. Βλ. και Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι Άνθρωποι που Έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009. Επίσης Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και Εργατικό Κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908-1936). Ηθική Οικονομία και Συλλογική Δράση στο Μεσοπόλεμο*, Νεφέλη, Αθήνα 2005, όπου υπάρχει σχεδόν αποκλειστική εστίαση στον κλάδο των καπνεργατών.

² Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 27.

³ Η αντίληψη ότι η εργατική ταξική συνείδηση μπορεί να αναχθεί κατά βάση στην αντίληψη των εργατών για την ίδια τους την εργασία, είναι, θεωρούμε, θεμέλιο της προσέγγισης του Κ. Φουντανόπουλου (*Εργασία και Εργατικό Κίνημα*, *ό.π.*). Σύμφωνα με την εικόνα που προκύπτει, ο ορίζοντας των καπνεργατών δεν επεκτεινόταν, τουλάχιστον έως και τη δεκαετία του 1920, πέρα ό,τι λάμβανε χώρα μέσα στις καπναποθήκες («ενότητα καθημερινής ζωής και εργασίας»).

⁴ Έ. Αβδελά, «Η κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία: από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή», *Τα Ιστορικά* 22 (Ιούνιος 1995), σ. 173-204.

προσδιορισμένο, διαφορετικές ιστοριογραφικές προσεγγίσεις, δηλαδή διαφορετικά ερωτήματα και διαφορετική αξιοποίηση των ιστορικών πηγών. Στην ελληνική ιστοριογραφία, σύμφωνα με σχετική επισκόπηση που πραγματοποίησαν οι Αντώνης Λιάκος, Δήμητρα Λαμπροπούλου και Γιάννης Γιαννιτσιώτης, μετά τη Μεταπολίτευση αμφισβητήθηκε η «εξιδανικευμένη θεωρία της ταξικής πάλης», στα πλαίσια του λεγόμενου εκσυγχρονιστικού αφηγήματος. Η σημασία των κοινωνικών τάξεων υποβαθμίστηκε προς όφελος παραγόντων όπως οι πελατειακές σχέσεις και η κοινωνική κινητικότητα. Στη συνέχεια, κατά τη δεκαετία του 1980, η μελέτη της εργασίας τέθηκε εντός του πλαισίου της οικονομικής ιστορίας, με έμφαση στη μελέτη των δομών της οικονομίας, της βιομηχανίας και της απασχόλησης. Στα πλαίσια αυτής της προσέγγισης αναδείχθηκε η σημασία των ταξικών ανταγωνισμών και της κοινωνικής διαμαρτυρίας στον Μεσοπόλεμο. Η εργατική τάξη θεωρήθηκε «ανολοκλήρωτη» λόγω της απουσίας του φαινομένου της μαζικής εξόδου των αγροτών από την ύπαιθρο και του κεντρικού οικονομικού ρόλου της οικογενειακής επιχείρησης.⁵

Κατά τη δεκαετία του 1990, η μελέτη της εργασίας μετατοπίστηκε «από τις οικονομικές δομές στις πρακτικές και νοοτροπίες του εργαζόμενου πληθυσμού». Η μελέτη της προσαρμογής των ανθρώπων στις αλλαγές (εκβιομηχάνιση, αστικοποίηση, εκσυγχρονισμός) επανέφερε τη θέση περί ανυπαρξίας εργατικής τάξης, αυτή τη φορά κατά τον Μεσοπόλεμο. Την ίδια περίοδο, η μελέτη της ανάδυσης των κρατικών πολιτικών ρύθμισης της εργασίας ανέδειξε τις τελευταίες ως παράγοντας της ταξικής διαμόρφωσης. Η βασική διαφωνία μεταξύ των δύο προσεγγίσεων αφορούσε την εκτίμηση των αποτελεσμάτων «της κινητικότητας του εργαζόμενου πληθυσμού μεταξύ των διαφόρων οικονομικών τομέων». Παράλληλα, η ιστορία των γυναικών και του κοινωνικού φύλου αναδείκνυε τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ τάξης, φύλου και εθνότητας στους εργατικούς αγώνες. Στο πλαίσιο αυτό τονίστηκε ότι το οικογενειακό νοικοκυριό, λόγω της μεγάλης σημασίας του ως δομικό στοιχείο της ελληνικής κοινωνίας, μπορεί να αποτελέσει ένα πεδίο για τη μελέτη της εργασίας με τη συμπερίληψη του κοινωνικού φύλου. Πιο πρόσφατες μελέτες επικέντρωσαν την προσοχή τους σε συγκεκριμένους κλάδους εργαζομένων (καπνεργάτες, υπηρέτριες, οικοδόμοι, ανθρακωρύχοι). Ορισμένες από αυτές έθεσαν ως στόχο την μελέτη της παραγωγής κοινωνικών και πολιτισμικών νοημάτων στο χώρο εργασίας.⁶

Μέσα σε αυτό το μωσαϊκό διαφορετικών προσεγγίσεων, υποθέσεων εργασίας και αντικειμένων της έρευνας, το γενικότερο συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί είναι, πράγματι, ότι η μελέτη της εργασίας απαιτεί πλέον την παρακολούθηση της «αλληλεπίδρασης μεταξύ του κοινωνικού, του πολιτισμικού και του πολιτικού».⁷ Από την άλλη πλευρά, είναι ιδιαίτερα σημαντική η παρατήρηση του Αντώνη Λιάκου ότι η «μήτρα της ταξικής συγκρότησης» είναι η κατανομή του πληθυσμού στις παραγωγικές δομές.⁸ Γι' αυτόν τον λόγο, η παρούσα διατριβή παρακολουθεί, στο πρώτο μέρος της, τις διαδικασίες ανάπτυξης και αναδόμησης της ελληνικής βιομηχανίας και της βιομηχανικής εργατικής τάξης στην Ελλάδα από τις αρχές του 1960, με σκοπό να εντοπίσει εκεί τμήμα των κύριων αιτιών πίσω από τη μετέπειτα εμφάνιση του κινήματος των εργοστασιακών επιτροπών.

---

⁵ D. Lambropoulou – A. Liakos – Y. Yannitsiotis, “Work and Gender in Greek Historiography During the Last Three Decades”, στο Berteke Waaldijk (επιμ.), *Professions and Social Identity. New European Historical Research on Work, Gender and Society*, Edizioni Plus, Πίζα 2006, σ. 1-14.

⁶ Στο ίδιο, σ. 5-8.

⁷ Στο ίδιο, σ. 7.

⁸ Α. Λιάκος, «Περί λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά* 10 (Ιούνιος 1989), σ. 15-16, όπου και μια σύντομη έκθεση των σχετικών θέσεων για τις κοινωνικές τάξεις που ανέπτυξε ο Adam Przeworski τη δεκαετία του 1980.

Η υφιστάμενη έρευνα για το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών

Οι κινητοποιήσεις των εργοστασιακών εργατών κατά τα πρώτα μεταπολιτευτικά έτη δεν είναι ζήτημα άγνωστο στους ιστορικούς, πολιτικούς επιστήμονες και κοινωνιολόγους που έχουν ερευνήσει τη Μεταπολίτευση ή τον εργατικό συνδικαλισμό. Το σύνολο της εν λόγω εργατικής οργανωτικής και απεργιακής δραστηριότητας αποκαλείται συνήθως «εργοστασιακό κίνημα» ή «εργοστασιακός συνδικαλισμός», σπανιότερα δε και «κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών» ή απλώς «εργοστασιακά σωματεία».⁹ Αν και οι παραπάνω εκφράσεις είναι σε μεγάλο βαθμό παρεμφερείς, στον τίτλο της παρούσας διατριβής προκρίθηκε η ονομασία «κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών». Ο όρος «κίνημα» αποδίδει καλύτερα τη δυναμική και τις φάσεις ανόδου και πτώσης από τις οποίες πέρασαν οι κινητοποιήσεις στα εργοστάσια την υπό εξέταση περίοδο, σε σύγκριση με την πιο στατική έννοια του «συνδικαλισμού», η οποία παραπέμπει συνήθως στο θεσμικό επίπεδο (όπως θα δείξουμε, οι εργοστασιακές επιτροπές κινούνταν εκτός του επίσημου πλαισίου εργατικού συνδικαλισμού). Η επιλογή του όρου σχετίζεται επίσης και με τη μαζικότητα και το εύρος του φαινομένου, που αποτέλεσε κάτι ποιοτικά ανώτερο από ένα άθροισμα μεμονωμένων κινητοποιήσεων (και αντιμετώπιστηκε κατ' αυτόν τον τρόπο από όλους τους εμπλεκόμενους σ' αυτό).¹⁰ Η πιο σωστή θεώρηση είναι ίσως ότι το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών αποτέλεσε μια διακριτή φάση στην πορεία του εργοστασιακού συνδικαλισμού στην Ελλάδα. Ο όρος «επιτροπή» προκρίθηκε αντί του όρου «σωματείο» γιατί, όπως θα δείξουμε, οι συγκεκριμένες απεργίες βασίστηκαν κατά κόρον στη λειτουργία επιτροπών των απεργών εργατών, ακόμη και στις περιπτώσεις όπου οι τελευταίοι είχαν ιδρύσει σωματείο.

Σε πρόσφατο άρθρο του, ο κοινωνιολόγος Νίκος Σερντεδάκης συνόψισε τη μέχρι στιγμής κατανόηση και τοποθέτηση του ζητήματος των μεταπολιτευτικών εργατικών κινητοποιήσεων στη βιομηχανία, το οποίο αναγνώρισε ως ένα από τα πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματα της μεταπολιτευτικής περιόδου: ένταση των απεργιών στη βιομηχανία παρά τον έλεγχο της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ) από την κυβέρνηση, προώθηση εργασιακών θεμάτων όπως η οικονομική κατάσταση των εργαζομένων, οι συνθήκες εργασίας και οι συνδικαλιστικές ελευθερίες, οργάνωση των πιο μαχητικών και μακροχρόνιων απεργιών από τα εργοστασιακά σωματεία. Η εργοδοτική αδιαλλαξία και οι απολύσεις των συνδικαλιστών οδήγησαν τους εργάτες σε προσπάθειες αναζήτησης κοινωνικών και πολιτικών συμμάχων. Σημειώθηκε ο κατασταλτικός ρόλος της αστυνομίας, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις των διαδηλώσεων στις 23 Ιουλίου 1975 (διαδήλωση οικοδομικών σωματείων) και στις 25 Μαΐου 1976 (κατά τη

⁹ Οι όροι «εργοστασιακό κίνημα», «κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών» και «εργοστασιακός συνδικαλισμός» εναλλάσσονται στη βιβλιογραφία, δίχως να εξηγείται το γιατί προκρίνεται η χρήση ενός όρου έναντι ενός άλλου. Η Στέλλα Ζαμπάρλουκου (*Κράτος και Εργατικός Συνδικαλισμός στην Ελλάδα, 1936-90. Μια Συγκριτική Προσέγγιση*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1997, σ. 135) χρησιμοποιεί τον όρο «κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών». Ο Νίκος Μανίκας είχε παλαιότερα χρησιμοποιήσει τον όρο «εργοστασιακό κίνημα» («Το Εργοστασιακό Κίνημα '74-'81: Συνοπτικός Απολογισμός», *Για ένα Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα*, Αλέτρι, Αθήνα 1984, σ. 11-24), ενώ το ίδιο έκανε και η Ομοσπονδία Βιομηχανικών Εργοστασιακών Σωματείων (*Το Εργοστασιακό Κίνημα. Αφιέρωμα στα 5 Χρόνια Δράσης της ΟΒΕΣ, 1979-1984*, Αθήνα 1984). Ο Θόδωρος Κατσανέβας χρησιμοποίησε τον όρο «εργοστασιακός συνδικαλισμός» (*Το Σύγχρονο Συνδικαλιστικό Κίνημα στην Ελλάδα*, Παπαζήση, Αθήνα 1981, σ. 44). Άλλοι συγγραφείς, όπως ο Γιώργος Κουκουλές, αναφέρονται στα «εργοστασιακά σωματεία» εννοώντας τόσο τη μορφή επιχειρησιακής οργάνωσης όσο και τις κινητοποιήσεις που αναπτύχθηκαν μέσω αυτής στη μεταπολίτευση [Γιώργος Φ. Κουκουλές, «Μεταπολίτευση και Συνδικαλιστικό Κίνημα: Η Ελεγχόμενη Μετάβαση», *Αρχειοτάξιο* 15 (Σεπτέμβριος 2013), σ. 90].

¹⁰ Ο όρος «κίνημα» δεν χρησιμοποιείται, ωστόσο, με την αναλυτική κοινωνιολογική έννοια. Για τις προϋποθέσεις χαρακτηρισμού ενός διεκδικητικού φαινομένου ως «κίνημα», σύμφωνα με την πολιτική κοινωνιολογία, βλ. Σεραφεΐμ Σεφεριάδης, «Συγκρουσιακή Πολιτική, Συλλογική Δράση, Κοινωνικά Κινήματα: Μια Αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 27 (Μάιος 2006), σ. 7-42.

δεύτερη ημέρα της διήμερης απεργίας πολλών κλάδων εργαζομένων ενάντια στην ψήφιση του νέου νόμου για τον συνδικαλισμό). Οι συγκρούσεις διαδηλωτών και αστυνομίας οδήγησαν την αντιπολίτευση στην καταδίκη των επεισοδίων ως εξτρεμισμό και προβοκάτσια. Ιδιαίτερα η στάση της Αριστεράς στο θέμα αυτό συσχετίζεται με την εχθρική αντιμετώπιση των ριζοσπαστικών διεκδικητικών ενεργειών των εργοστασιακών εργατών και με το γεγονός ότι τα νέα σωματεία δεν ελέγχονταν από τα κόμματα και τις συνδικαλιστικές παρατάξεις. Τελικά, στην καμπή της δεκαετίας του 1970, οι εργοστασιακοί εργάτες τοποθετήθηκαν μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων που εναπόθεσαν τις ελπίδες για λύση των προβλημάτων τους στην προοπτική κυβερνητικής αλλαγής, συμβάλλοντας στην εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ.¹¹

Ερευνητές που εστιάζουν στο εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα, έχουν επίσης τονίσει τη σημασία του κινήματος των εργοστασιακών επιτροπών στο πλαίσιο των συνδικαλιστικών εξελίξεων της περιόδου. Ο Γιώργος Κουκουλές, σε πρόσφατο άρθρο του για την «ελεγχόμενη μετάβαση» στον συνδικαλιστικό χώρο, την οποία έφερε εις πέρας η πρώτη εκλεγμένη μεταπολιτευτική κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας (ΝΔ) υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, αναφέρθηκε στα εργοστασιακά σωματεία ως το πλέον ενδιαφέρον συνδικαλιστικό γεγονός της περιόδου.¹² Η παρατήρηση αυτή ακολουθεί παλαιότερες τοποθετήσεις του ζητήματος, όπως αυτή του ιστορικού της μεταπολεμικής Ελλάδας, David Close, ο οποίος έχει αναφερθεί στα εργοστασιακά σωματεία ως «την πιο ανεξάρτητη μορφή συνδικαλισμού» της Μεταπολίτευσης, η οποία γνώρισε σημαντική διάδοση μετά το 1974.¹³

Τα παραπάνω παραθέματα και παραπομπές καταδεικνύουν τη διαφαινόμενη σημασία του κινήματος των εργοστασιακών επιτροπών ως αναπόσπαστο τμήμα της υπό διαμόρφωση ιστορίας της Μεταπολίτευσης. Ωστόσο, καθιστούν την ίδια στιγμή φανερό ότι το φαινόμενο παραμένει, σχεδόν στην ολότητά του, ανεξερεύνητο. Μέχρι στιγμής, δεδομένης της απουσίας ειδικών μελετών για το θέμα (δεν υπάρχει καμία σχετική μονογραφία), γίνονται μόνο νύξεις στον εργοστασιακό συνδικαλισμό της περιόδου. Τα αίτιά του, η συγκεκριμένη πορεία της εξέλιξής του, οι κοινωνικές και πολιτικές του αλληλεπιδράσεις και τα αποτελέσματά του προσεγγίζονται με επιφανειακό και αποσπασματικό τρόπο. Επί της ουσίας, βρισκόμαστε ακόμη στο επίπεδο της αναπαραγωγής των γενικών τάσεων και συμπερασμάτων, όπως αυτά αναδείχθηκαν από τους ίδιους τους εμπλεκόμενους στο εργοστασιακό κίνημα: τους δραστήριους συνδικαλιστικά εργοστασιακούς εργάτες και τους πολιτικοποιημένους, αριστερούς συμπαραστάτες τους. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι, επί σειρά ετών, οι σχετικές αναφορές των ερευνητών κινούνται εντός ενός πλαισίου πηγών και μελετών που περιλαμβάνει κυρίως μία τρίτομη συλλογή του *Δελτίου Αντιπληροφόρησης* (1975-1979)¹⁴, ένα χρονικό των μεταπολιτευτικών κοινωνικών κινητοποιήσεων κάθε είδους, στο οποίο ανατυπώθηκε πρωτογενές υλικό,¹⁵ ένα ολιγοσέλιδο κείμενο της ΟΒΕΣ¹⁶ και το άρθρο του συνδικαλιστή της Ιζόλα Νίκου Μανίκα που μνημονεύθηκε παραπάνω.¹⁷

¹¹ Νίκος Σερντεδάκης, «Συνέχειες και Ασυνέχειες της Συλλογικής Δράσης κατά τη Μετάβαση από την «Καχεκτική Δημοκρατία» στη «Μεταπολίτευση»», στο Μάνος Αυγερίδης - Έφη Γαζή - Κωστής Κορνέτης (επιμ.) *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο Δύο Αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 2015, σ. 108-115.

¹² Γ. Φ. Κουκουλές, «Μεταπολίτευση και Συνδικαλιστικό Κίνημα», *ό.π.*, σ. 90.

¹³ David Close, *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*, μετάφραση Γιώργος Μερτίκας, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 229.

¹⁴ *Αντιπληροφόρηση. Μια Αρχειακή – Ιστορική Καταγραφή ενός Μέρους του Επιθετικού Πολιτικού Λόγου της Μεταπολίτευσης*, 3 τόμοι, Γραφές, Αθήνα 2003.

¹⁵ Αυτόνομη Πρωτοβουλία Πολιτών, *Νοέμβρης 1973. Ο Αγώνας Συνεχίζεται. Χρονικό και Ντοκουμέντα από τους Αγώνες του Λαού μας. Διχτατορία-Μεταπολίτευση*, Αθήνα 1983.

¹⁶ ΟΒΕΣ, *Το Εργοστασιακό Κίνημα*, *ό.π.*, Αθήνα 1984.

¹⁷ Ν. Μανίκας, «Το Εργοστασιακό Κίνημα», *ό.π.*, σ. 11-23. Ο πεσιμιστικός τόνος του άρθρου (σύμφωνα με τον συγγραφέα, το εργοστασιακό κίνημα «δεν κατάφερε [...] ούτε να πετύχει τους στοιχειώδεις στόχους

Το ενδιαφέρον για το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών και, γενικότερα, για το εργατικό κίνημα και τα κοινωνικά κινήματα της μεταπολιτευτικής περιόδου, έχει γνωρίσει μια αναζωογόνηση την τελευταία δεκαετία, όπως φαίνεται και από τις παραπομπές και τα παραθέματα που προηγήθηκαν. Η έντονη επιστημονική δραστηριότητα που σημειώθηκε με αφορμή τη συμπλήρωση 40 ετών από τη Μεταπολίτευση το 2014 και 50 ετών από την επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος το 2017 επανέφερε, μεταξύ άλλων, και το ζήτημα των εργατικών κινητοποιήσεων της Μεταπολίτευσης.

Ορισμένοι σημαντικοί σταθμοί αυτής της προσπάθειας ήταν (σε χρονολογική σειρά): η διενέργεια συνεδρίου για τη Μεταπολίτευση από το περιοδικό *Ιστορείν*, σε συνεργασία με το Freie Universitaet Berlin, στις 14-16 Δεκεμβρίου 2012 στην Αθήνα, το αφιέρωμα του 15ου τεύχους του περιοδικού των ΑΣΚΙ στη Μεταπολίτευση (Σεπτέμβριος 2013),¹⁸ το 10ο συνέδριο της Ελληνικής Εταιρίας Πολιτικής Επιστήμης (ΕΕΠΕ) με θέμα «Από τη Μεταπολίτευση στην Κρίση: Όψεις και Προοπτικές της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας» (18-20 Δεκεμβρίου 2014), η κυκλοφορία του 15ου τεύχους του περιοδικού *Ιστορείν* με θέμα την επανεξέταση των «μεταβάσεων στη δημοκρατία» σε περιόδους κρίσης (2015) και η διεξαγωγή συνεδρίου για τη δικτατορία από τα ΑΣΚΙ (20-22 Απριλίου 2017). Στο μεσοδιάστημα, τον Ιούλιο του 2014, ο ερευνητής του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΕΙΕ), Λεωνίδας Καλλιβερέτακης, διοργάνωσε τριήμερη συνάντηση, στα πλαίσια των «σεμιναρίων της Ερμούπολης», με θέμα την πτώση της δικτατορίας και τα πρώτα μεταπολιτευτικά έτη. Σε εκδοτικό επίπεδο σημειώνεται η κυκλοφορία τριών σημαντικών τίτλων, όλων από τις εκδόσεις Θεμέλιο: Οι δύο από αυτούς έχουν ως κορμό τις ανακοινώσεις που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του συνεδρίου του περιοδικού *Ιστορείν* το 2012 και της συνάντησης της Ερμούπολης το 2014. Το τρίτο έργο αποτελεί συλλογή σχετικών κειμένων του Λ. Καλλιβερέτακη.¹⁹

Όσον αφορά ειδικότερα τα ζητήματα που άπτονται εργατικών και εν γένει κοινωνικών κινητοποιήσεων, σημειώνεται ότι το συνέδριο του περιοδικού *Ιστορείν* που μνημονεύθηκε παραπάνω αφιέρωσε μία συνεδρία, με συντονίστρια τη Δήμητρα Λαμπροπούλου, στο θέμα των κινητοποιήσεων στη Μεταπολίτευση, ενώ το συνέδριο της ΕΕΠΕ αφιέρωσε δύο συνεδρίες στο θέμα «συλλογικές δράσεις και κινηματικές διαδικασίες την περίοδο της κρίσης», καθώς και μία συνεδρία πάνω στο ζήτημα των κοινωνικών κινητοποιήσεων – η τελευταία με συντονιστή τον Σεραφείμ Σεφεριάδη. Ανακοινώσεις σχετικές με το εργοστασιακό κίνημα πραγματοποιήθηκαν και στα δύο συνέδρια από την τότε μεταπτυχιακή φοιτήτρια Α' κύκλου του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας της Παντείου, Γεωργία Δούκουρη, νυν υποψήφια διδάκτωρ του ίδιου τμήματος. Εξάλλου, στο 7ο συνέδριο του περιοδικού *Ιστορείν* (Μάιος 2011), η Αθηνά Κασάπη, εφαρμόζοντας την προσέγγιση της «εργατικής ανθρωπολογίας», είχε επικεντρώσει το ενδιαφέρον της στο συναφές ζήτημα των κινητοποιήσεων στα μεταλλεία της Χαλκιδικής το 1977 (γνωστά ως Μαδέμ Λάκκο).²⁰ Τέλος, στον πρόσφατο συλλογικό τόμο *Η Μεταπολίτευση '74 – '75, Στιγμές μιας Μετάβασης*, ο Στέφανος Βαμιεδάκης δημοσίευσε κείμενο με θέμα «το εργατικό κίνημα στη συγκυρία της Μεταπολίτευσης», το οποίο αφορούσε, όπως και το άρθρο του Γ. Κουκουλέ, κυρίως τις

του», διατήρησε έναν αποκλειστικά «συνδικαλιστικό χαρακτήρα», δεν εφάρμοσε την αυτοδιαχείριση και τον εργατικό έλεγχο κ.ο.κ.) έχει μάλλον λειτουργήσει υπέρ της υποτίμησης του ρόλου που διαδραμάτισε το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών συνολικά.

¹⁸ *Αρχειοτάξιο* 15 (Σεπτέμβριος 2013).

¹⁹ Πρόκειται για τα: Μ. Αυγερίδης - Ε. Γαζή - Κ. Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση*, ό.π., Βαγγέλης Καραμανωλάκης - Ηλίας Νικολακόπουλος - Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση '74 – '75. Στιγμές μιας Μετάβασης*, Θεμέλιο, Αθήνα 2016 και Λεωνίδας Καλλιβερέτακης, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, Θεμέλιο, Αθήνα 2017.

²⁰ Αθηνά Κασάπη, *Το Εργοστάσιο ως Χώρος Ανάδυσης της Εργατικής Υποκειμενικότητας. Μια Προσέγγιση των Εργατικών Αγώνων της Περιόδου 1974-1977*, 7ο Συνέδριο του περιοδικού *Ιστορείν*, 21 Μαΐου 2011. Το κείμενο της παρουσίασης στο <http://www.historein.gr/2011/05/1974-1977.html>.

θεσμικές εξελίξεις στον συνδικαλιστικό χώρο.²¹ Υπό εξέλιξη βρίσκονται δύο σχετικές με το εργοστασιακό κίνημα διατριβές, από τους Άκη Παλαιολόγο και Γεωργία Δούκουρη.²²

Δεν θα ήταν υπερβολή να θεωρήσει κανείς αυτήν την ακαδημαϊκή δραστηριότητα ως μια μικρή αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για τη συμπεριφορά της εργατικής τάξης κατά τη Μεταπολίτευση. Προς την ίδια κατεύθυνση εξάλλου δείχνει και η παλαιότερη προσπάθεια να ταξινομηθεί το αρχείο της ΟΒΕΣ, η οποία αναλήφθηκε στις αρχές του 2007 από την «ομάδα μελέτης του εργοστασιακού συνδικαλισμού». Η ομάδα αυτή, την οποία αποτελούσαν οι Α. Μανωλόπουλος, Σ. Βαμιεδάκης, Γ. Γάσιος, Κ. Καρπόζηλος, Ν. Καστρινάκης και Ν. Τσιβίκης, αποσκοπούσε στη δημιουργία ενός αρχείου και μιας βάσης δεδομένων για τον εργοστασιακό συνδικαλισμό. Η ταξινόμηση του αρχείου της ΟΒΕΣ πραγματοποιήθηκε αλλά το φιλόδοξο εγχείρημα τελικά εγκαταλείφθηκε.²³

Σημειώνεται, παρεκβατικά, ότι το επιστημονικό ενδιαφέρον διασταυρώθηκε και με μια αναζωογόνηση του πολιτικού και κοινωνικού ενδιαφέροντος για το εργοστασιακό κίνημα των πρώτων ετών της Μεταπολίτευσης, κυρίως ως πηγή άντλησης συμπερασμάτων με σκοπό την ανάπτυξη εργατικών κινητοποιήσεων στη σημερινή περίοδο οικονομικής κρίσης και Μνημονίων. Τα τελευταία χρόνια έχουν εμφανιστεί αρκετά σχετικά άρθρα στον αριστερό Τύπο και σε ιστοσελίδες του ίδιου πολιτικού χώρου.²⁴ Επίσης, έλαβαν χώρα και ανοιχτές εκδηλώσεις με προσκεκλημένους αγωνιστές εργάτες και συνδικαλιστές της εποχής.²⁵ Το ντοκιμαντέρ *Οι Λαχειοπώλες τ' Ουρανού* (2009) στηρίχθηκε σε οκτώ συνεντεύξεις με συμμετέχοντες στην εξέγερση του Πολυτεχνείου και το εργοστασιακό κίνημα, συμπληρώνοντας το παλιότερο ντοκιμαντέρ *Ο Αγώνας* (1975) το οποίο ανακαλύφθηκε εκ νέου και άρχισε από το 2005 επίσης να προβάλλεται σε σχετικές εκδηλώσεις. Το 2015 η εφημερίδα *Ριζοσπάστης* δημοσίευσε σειρά άρθρων που αφορούσαν συγκεκριμένους εργατικούς αγώνες της περιόδου 1975-1977, κυρίως σε μεταλλεία και ναυπηγεία.²⁶ Τέλος, ο Δημήτρης Κατσορίδας, εξέδωσε το 2016 βιβλίο με θέμα τον εργατικό έλεγχο και την αυτοδιαχείριση, στο οποίο συμπεριέλαβε αναφορές στον εργοστασιακό συνδικαλισμό της Μεταπολίτευσης.²⁷

²¹ Στέφανος Βαμιεδάκης, «Το Εργατικό Κίνημα στη Συγκυρία της Μεταπολίτευσης (1974-1975)», *Η Μεταπολίτευση '74 – '75. Στιγμές μιας Μετάβασης*, ό.π., σ. 187-200.

²² Η υπό εκπόνηση διατριβή του Άκη Παλαιολόγου έχει τίτλο *Το Βιομηχανικό – Εργατικό Κίνημα της Πάτρας, 1974-1994. Από τη Ριζοσπαστικοποίηση στην Αποβιομηχάνιση* (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας), ενώ αυτή της Γεωργίας Δούκουρη αφορά την «εργατική εκπροσώπηση στην Γ' ελληνική Δημοκρατία» (Πάντειο Πανεπιστήμιο, τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας).

²³ Για μια παρουσίαση του εγχειρήματος, βλ. <http://ergostasiakos.blogspot.gr>.

²⁴ Βλ. μεταξύ άλλων Δημήτρη Κατσορίδα, «Ο Εργοστασιακός Συνδικαλισμός (1975-77) και οι Εργατικοί Αγώνες στην Μεταπολίτευση», *Εργατική Αριστερά*, 9.7.2014. Επίσης Π. Κόρπια & Α. Κόρπια, «Το Εργοστασιακό Κίνημα στην Μεταπολίτευση», *Αρδην* 70 (Ιούνιος-Ιούλιος 2008). Επίσης Α. Παλαιολόγου, «Εργατικοί αγώνες στην πρώιμη Μεταπολίτευση: Το κίνημα του εργοστασιακού συνδικαλισμού», *Εκτός Γραμμής*, 34 (Νοέμβριος 2013).

²⁵ Για παράδειγμα, ο Σύλλογος Υπαλλήλων Βιβλίου - Χάρτου πραγματοποίησε σχετική εκδήλωση στις 28 Απριλίου 2011 με ομιλητή τον Μάκη Σέρβο, εργάτη στα εργοστάσια Φιξ και Τρικοπί, και τότε μέλος της οργάνωσης ΕΛΕΚ. Το ηχητικό της παρουσίασής του ανακτήθηκε από το <https://app.box.com/s/ce30685ed451a8078709>.

²⁶ Πρόκειται για τα άρθρα: «Η Μεγάλη Απεργία των Μεταλλωρύχων στο "Μαδέμ Λάκο"», *Ριζοσπάστης*, 12.2.2015. «Σημαντικοί Απεργιακοί Αγώνες το 1975», *Ριζοσπάστης*, 26.2.2015. «Δεκέμβρης 1975: Η Απεργία στο Εργοστάσιο της "Πίτσος" στον Πειραιά», *Ριζοσπάστης*, 12.3.2015. «Η Απεργία στα Μεταλλεία του Σκαλιστήρη το 1976», *Ριζοσπάστης*, 2.4.2015. «Η Απεργία στο Εργοστάσιο Πλεκτών "ΤΡΙΚΟΠΙ" (Γενάρης - Φλεβάρης 1976)», *Ριζοσπάστης*, 16.4.2015. «Η Μεγάλη Απεργία στη ΛΑΡΚΟ το 1977 (α' μέρος)», *Ριζοσπάστης*, 25.6.2015. «Η Μεγάλη Απεργία στη ΛΑΡΚΟ το 1977 (β' μέρος)», *Ριζοσπάστης*, 2.7.2015. «1977: Σχεδόν 250 Μέρες Απεργίας στα Μεταλλεία Μαδέμ – Λάκο (α' μέρος)», *Ριζοσπάστης*, 9.7.2015. «1977: Η Απεργία των 250 Ημερών στα Μεταλλεία Μαδέμ - Λάκο (β' μέρος)», *Ριζοσπάστης*, 16.7.2015. Για την επισήμανση της δημοσίευσης της παραπάνω σειράς άρθρων ευχαριστώ τον Σωφρόνη Παπαδόπουλο.

²⁷ Δημήτρης Κατσορίδας, *Εργατικός Έλεγχος, Κοινωνικοποίηση, Αυτοδιαχείριση*, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2016, σ. 98-110.

Το πεδίο έρευνας για την ιστορία της Μεταπολίτευσης και την, άμεσα συνδεδεμένη με αυτήν, ιστορία της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών που προηγήθηκε (1967-1974), βρίσκεται ακόμη σε ένα πρώιμο στάδιο διαμόρφωσης. Αυτό φαίνεται, μεταξύ άλλων, από τις ανοιχτές συζητήσεις που αφορούν θεμελιώδη ζητήματα, όπως την ανάγκη κατάτμησης της περιόδου σε επιμέρους υποχρονικότητες.²⁸ Ανοιχτό ζήτημα αποτελεί επίσης και η ίδια η χρήση του όρου «Μεταπολίτευση», καθώς έχει χρησιμοποιηθεί εναλλακτικά ο όρος «Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία». Επίσης, αντικείμενο προβληματισμού είναι και η πολλαπλή σημασία του όρου «Μεταπολίτευση», ο οποίος κατά περίπτωση μπορεί να αναφέρεται είτε στη διαδικασία παράδοσης της εξουσίας στην προσωρινή κυβέρνηση (η σύντομη εκδοχή), στην εγκαθίδρυση των δημοκρατικών πολιτικών θεσμών (μεσοπρόθεσμη εκδοχή) ή στην ευρύτερη ιστορική περίοδο (η «μακρά» Μεταπολίτευση).²⁹ Παρατηρείται, τέλος, μια διασπορά του ερευνητικού ενδιαφέροντος σε ένα μεγάλο εύρος θεμάτων, ενώ απουσιάζουν προς το παρόν οι προσπάθειες σύνθεσης σε αφηγήσεις συνολικού χαρακτήρα.³⁰

Σε αυτούς τους προβληματισμούς θα μπορούσε να προστεθεί η διαφαινόμενη, ίσως, τάση να επαναληφθούν ορισμένες από τις αδυναμίες των παλαιότερων προσεγγίσεων της περιόδου. Οι πρώτες προσπάθειες ιστοριοποίησης της Μεταπολίτευσης δεν μπορούσαν παρά να έχουν ως στόχο την ανασυγκρότηση των γεγονότων που αφορούσαν στη μετάβαση στο κοινοβουλευτικό καθεστώς.³¹ Επειδή η τελευταία εξασφαλίστηκε χάρη στις νομοθετικές και θεσμικές πρωτοβουλίες της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας του 1974 και της πρώτης εκλεγμένης μεταδικτατορικά κυβέρνησης της ΝΔ (1974-1977), ήταν αναμενόμενο το ενδιαφέρον των ιστορικών να εστιάσει σε αυτές ακριβώς τις πρωτοβουλίες και τους πολιτικούς και θεσμικούς φορείς που τις έφεραν σε πέρας.

Η θετική συμβολή αυτής της προσέγγισης υπήρξε φυσικά η δημιουργία του απαραίτητου πραγματολογικού υπόβαθρου, γεγονός που άνοιξε το δρόμο για την κατανόηση και περαιτέρω διερεύνηση της περιόδου. Ένα αρνητικό ίσως επακόλουθο υπήρξε ωστόσο η προώθηση της κατανόησης της Μεταπολίτευσης ως μιας «από τα πάνω» διαδικασίας, η οποία στηρίχθηκε αποκλειστικά ή κυρίαρχα στη δράση κυβερνήσεων και κομμάτων. Δημιουργήθηκε η τάση να θεωρούνται οι πολιτικές και θεσμικές δυνάμεις ως εκ των προτέρων πανίσχυρες και, σε μεγάλο βαθμό, αυτονομημένες απέναντι στην κοινωνία. Η τελευταία, και τα κοινωνικά στρώματα και οι τάξεις που την αποτελούσαν, τείνουν να θεωρούνται μόνο ως μια εκλογική βάση με εύπλαστα χαρακτηριστικά. Έτσι, η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και οι δύο πρώτες εκλεγμένες μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις της ΝΔ (1974-1981), όπως και τα κόμματα της αντιπολίτευσης, φέρονται να δρούσαν λαμβάνοντας υπ' όψιν τις εκτός συνόρων προτεραιότητες [ένταξη στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), σχέσεις με τον Οργανισμό Βορειοατλαντικού Συμφώνου (North-Atlantic Treaty Organization, NATO), ελληνοτουρκικές σχέσεις] αλλά αποδίδοντας ελάχιστη έως καθόλου σημασία στους ανταγωνισμούς και τις επιθυμίες των κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων, τα οποία

²⁸ Μ. Αυγερίδης - Ε. Γαζή - Κ. Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση*, ό.π., σ. 10-18.

²⁹ Λ. Καλλιβερέτακης, «Μεταπολίτευση: Οι Περιπέτειες μιας Λέξης», *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, ό.π., σ. 201 κ.ε.

³⁰ Ο μονογραφίες του Γιάννη Βούλγαρη αποτελούν ίσως τη μοναδική συστηματική και συνεχιζόμενη προσπάθεια συνολικής εξιστόρησης και ανάλυσης της περιόδου. Βλ. Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Σταθερή Δημοκρατία Σηματοδωμένη από τη Μεταπολεμική Ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001. Του ίδιου, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, Πόλις, Αθήνα 2008 και *Η Μεταπολιτευτική Ελλάδα, 1974-2009*, Πόλις, Αθήνα 2013.

³¹ Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η Σύσταση και Εδραίωση του Δημοκρατικού Πολιτεύματος, 1974-1981», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 294-317. Πβ. επίσης και τη σχετική αναφορά στο βιβλίο του Richard Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας, 1770-2000*, Κάτοπτρο, Αθήνα 2003, σ. 196 κ.ε.

ωστόσο εκπροσωπούσαν. Συχνά μάλιστα δημιουργείται η εντύπωση ότι τα κόμματα ήταν αυτά που, καθ' όλη τη διαδικασία της μετάβασης στη δημοκρατία, επηρέασαν τις συνειδήσεις και καθόρισαν τις συμπεριφορές των κοινωνικών στρωμάτων και όχι το αντίστροφο. Η δράση των απλών ανθρώπων υποβαθμίζεται και, σύμφωνα με την εύστοχη διατύπωση του Νίκου Σερντεδάκι, υπάρχει η τάση να ανακαλύπτουμε «πίσω από κάθε μαζική και συλλογική πολιτική ή πολιτισμική διεργασία τον επικαθοριστικό ρόλο των πολιτικών κομμάτων».³²

Ανάλογες αντίληψεις διαμορφώνονται προς το παρόν και όσον αφορά τη συγκρότηση ή επαναλειτουργία κοινωνικών θεσμών όπως ο εργατικός συνδικαλισμός. Στα σχετικά κείμενα που μνημονεύθηκαν παραπάνω είναι χαρακτηριστική η έως τώρα αδυναμία σύνδεσης του έντονου απεργιακού φαινομένου της περιόδου με τη διαμόρφωση της συγκεκριμένης φυσιογνωμίας της ΓΣΕΕ, των Εργατικών Κέντρων, των συνδικαλιστικών ομοσπονδιών και των πρωτοβάθμιων σωματείων. Έτσι, προς το παρόν, καταγράφονται μόνο οι κυβερνητικές πρωτοβουλίες (η «ελεγχόμενη μετάβαση») και οι σχετικές αντιρρήσεις της αντιπολίτευσης.

Συνεπώς, μία από τις σημαντικές προκλήσεις της υπό διαμόρφωση ιστορίας της Μεταπολίτευσης θα είναι και η παρακολούθηση των εξελίξεων εντός των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων. Η έρευνα θα πρέπει να ξεκινήσει από τις ομάδες που εμφάνισαν υψηλό βαθμό διεκδικητικής, συνδικαλιστικής ή πολιτικής δραστηριοποίησης κατά τα πρώτα μεταπολιτευτικά έτη. Το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών αποτελεί δίαυλο για την κατανόηση των προβλημάτων και της δράσης ενός αριθμητικά και ποιοτικά σημαντικού τμήματος της μισθωτής απασχόλησης στην Ελλάδα της εποχής. Το γενικό ερευνητικό ζητούμενο είναι το αν ο κόσμος της μισθωτής εργασίας υπήρξε απλώς ένας παθητικός αποδέκτης της επιβεβλημένης από τα πάνω Μεταπολίτευσης ή εάν, όπως υποστηρίζει η παρούσα διατριβή, διαδραμάτισε ενεργό ρόλο στη διαδικασία της μετάβασης και επηρέασε το τελικό της αποτέλεσμα.

Υποθέσεις εργασίας

Η γενική υπόθεση εργασίας της παρούσας διατριβής είναι ότι το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών (και, μέσω αυτού, η εργοστασιακή εργατική τάξη ως σύνολο) άσκησε καθοριστική και πολυεπίπεδη επιρροή κατά τη διαδικασία μετάβασης στη δημοκρατία. Αναλυτικότερα, στη διατριβή διερευνώνται κυρίως:

α) Η διαμόρφωση, τα χαρακτηριστικά και τα προβλήματα της εργοστασιακής εργατικής τάξης τις μεταπολεμικές δεκαετίες, με έμφαση στην περίοδο της δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Συγκεκριμένα, εξετάζεται το κατά πόσον τα συσσωρευμένα κατά τη δικτατορική περίοδο προβλήματα εξέβαλλαν στη Μεταπολίτευση, προσδιορίζοντας τον τρόπο και τον χαρακτήρα της δράσης των εργατών.

β) Η άσκηση πίεσης, από την πλευρά των εργοστασιακών εργατών, πάνω στην εργοδοσία κατά τη Μεταπολίτευση, και η πιθανή διαμόρφωση νέων συσχετισμών δύναμης εντός των εργοστασίων, ως αποτέλεσμα των απεργιών.

γ) Η αλληλεπίδραση του κινήματος με τα κόμματα και τις οργανώσεις όλου του πολιτικού φάσματος, και συγκεκριμένα ο τρόπος με τον οποίο το κίνημα ενδεχομένως επηρέασε τις αντιλήψεις των κομμάτων για τη φυσιογνωμία και τον ρόλο της εργατικής τάξης στη νέα περίοδο. Διερευνώνται, συγκεκριμένα, οι τακτικές που ανέπτυξαν οι πολιτικοί φορείς απέναντι στον εργοστασιακό συνδικαλισμό της περιόδου.

δ) Η αλληλεπίδραση που αναπτύχθηκε μεταξύ εργοστασιακού κινήματος και επίσημου συνδικαλιστικού χώρου. Ο τελευταίος αναμορφωνόταν κάτω από τη διπλή δράση της

---

³² Ν. Σερντεδάκις, «Συνέχειες και Ασυνέχειες», ό.π., σ. 109.

«ελεγχόμενης μετάβασης» και των πιέσεων της αντιπολίτευσης για ελεύθερο συνδικαλισμό.

ε) Η σχέση μεταξύ εργοστασιακού κινήματος και του κοινωνικού αιτήματος της «αποχουντοποίησης». Συγκεκριμένα, ερευνάται το εάν και με ποιον τρόπο το εργοστασιακό κίνημα άσκησε πιέσεις προς την κατεύθυνση του εκδημοκρατισμού του χώρου εργασίας. Εξετάζεται το ενδεχόμενο η δράση των εργοστασιακών εργατών να συνέβαλε στη διεύρυνση της έννοιας της «αποχουντοποίησης» και προς την κοινωνική και οικονομική σφαίρα.

Πρωτογενείς πηγές της διατριβής

α) Γραπτές πηγές: Ο κύριος όγκος των γραπτών πρωτογενών πηγών που αφορούν τις κινητοποιήσεις των εργοστασιακών εργατών της περιόδου 1974-1981 μπορεί να χωριστεί σε τέσσερεις κατηγορίες, με κριτήρια την προέλευση και τη διαδικασία παραγωγής τους.

ι. Κείμενα που παρήχθησαν άμεσα από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές των γεγονότων: εργάτες και εργοδότες. Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει ανακοινώσεις, δελτία τύπου, προκηρύξεις και εφημερίδες των εργατικών επιτροπών και σωματείων. Εδώ συγκαταλέγονται και ολιγάριθμα βιβλιαράκια με τη μορφή μπροσούρας, που δημοσιεύονταν από σωματεία ή ομάδες εργατών ως κείμενα απολογισμού μιας κινητοποίησης ή παράθεσης της δράσης ενός σωματείου έπειτα από την πάροδο ορισμένων ετών. Με την εξαίρεση των λιγοστών κειμένων του τελευταίου είδους, ο χρόνος της δημιουργίας των πηγών αυτής της κατηγορίας συμπίπτει με τον χρόνο των κινητοποιήσεων: από τις προσπάθειες ίδρυσης ενός σωματείου ή επιτροπής, την προετοιμασία μιας κινητοποίησης και την ολοκλήρωσή της. Οι πηγές αυτές βρίσκονται ως επί το πλείστον σε ιδιωτικές συλλογές συμμετεχόντων στον εργοστασιακό συνδικαλισμό της περιόδου. Η παρούσα διατριβή αξιοποιεί τις ιδιωτικές συλλογές των Θανάση Τζιούμπα, Καίτης Γεναρέλη, και Γιώργου Κούλη. Ανάλογα, αλλά λιγοστά, ντοκουμέντα περιλαμβάνονται σε προσωπικά αρχεία κατατεθειμένα στα ΑΣΚΙ (συλλογή Κ. Γεωργίου) και στο ΕΛΙΑ (συλλογή Χρήστου Ανταστασιάδη).

Η εργοδοτική πλευρά άφησε πίσω της πολύ λιγότερες γραπτές πηγές. Η υποεκπροσώπηση αυτή ενδεχομένως να οφείλεται στο γεγονός ότι δεν μοιραζόταν με τους εργάτες την ίδια ανάγκη διάδοσης των θέσεών της στο ευρύ κοινό: επιζητούσε κυρίως την κυβερνητική προστασία από τις απεργίες παρά τη συγκρότηση κοινωνικών συμμαχιών. Κύρια πηγή αποτελούν οι ανακοινώσεις των διευθύνσεων των εργοστασίων που δημοσιεύονταν στον ημερήσιο τύπο, στις οποίες οι εργοδότες εξέθεταν την άποψή τους για τα αίτια των κινητοποιήσεων, προειδοποιούσαν για τα μέτρα που θα λάμβαναν εφ' όσον οι απεργίες συνεχίζονταν και προέτρεπαν στη λύση των απεργιών. Στις ιδιωτικές συλλογές που αναφέρθηκαν παραπάνω έχουν διασωθεί και ανακοινώσεις της εργοδοσίας, οι οποίες διανέμονταν στους εργάτες ή αναρτούνταν σε πίνακες ανακοινώσεων εντός των εργοστασίων.

Στις πηγές της εργοδοτικής πλευράς, που όμως δεν σχετίζονται άμεσα με συγκεκριμένες απεργίες, περιλαμβάνονται και τα άρθρα που δημοσιεύονταν στο δεκαπενθήμερο *Δελτίο* του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ), καθώς και οι λόγοι των προέδρων του Συνδέσμου στις ετήσιες γενικές συνελεύσεις του. Οι τελευταίοι δημοσιεύονταν στην ετήσια έκδοση με τίτλο *Η Ελληνική Βιομηχανία*. Από αυτές τις τοποθετήσεις συνάγονται οι κυρίαρχες εργοδοτικές αντιλήψεις και η γενική εργοδοτική πολιτική απέναντι στο ζήτημα των κινητοποιήσεων στα εργοστάσια αλλά και απέναντι στην πολιτική ηγεσία.

Στην κατηγορία αυτή μπορούν, τέλος, να συμπεριληφθούν τα καταστατικά των εργατικών επιχειρησιακών σωματείων των εργοστασίων, τα οποία βρίσκονται κατατεθειμένα στα κατά τόπους πρωτοδικεία. Η παρούσα διατριβή έχει ενδεικτικά αξιοποιήσει το αρχείο του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, που βρίσκεται στο δικαστικό μέγαρο της πόλης, κυρίως με σκοπό την παρακολούθηση του χρόνου και ρυθμού ίδρυσης των σωματείων. Συναφής πηγή είναι και το αρχείο της ΟΒΕΣ. Το μητρώο μελών της αποτυπώνει επίσης την ίδρυση σωματείων, καθώς και την τάση ενοποίησης τους σε δευτεροβάθμιο επίπεδο.

ii. Κείμενα που παρήχθησαν από τους «συμπαραστάτες» των εργοστασιακών εργατών, και τις πολιτικές οργανώσεις και τα κόμματα της Αριστεράς, με σκοπό την αλληλεγγύη.

Κατά τη διάρκεια των κινητοποιήσεων των εργοστασιακών εργατών, ήταν συχνό το φαινόμενο της δημιουργίας «επιτροπών συμπαραστάσης» ή «επιτροπών αλληλεγγύης» προς τους απεργούς εργάτες μεμονωμένων εργοστασίων. Αυτή η προσπάθεια είχε αναληφθεί με συστηματικό τρόπο κυρίως από τα κόμματα και τις οργανώσεις της Αριστεράς, συμπεριλαμβανομένου του ΠΑΣΟΚ. Στις ιδιωτικές συλλογές που μνημονεύθηκαν παραπάνω διασώζονται σχετικά ντοκουμέντα. Σε αυτά προσμετρώνται ανάλογου χαρακτήρα κείμενα συνδικαλιστικών παρατάξεων ή τοπικών πολιτικών οργανώσεων. Τα κείμενα των συμπαραστατών αποτελούν δεξαμενή άντλησης πληροφοριών για εξωστρεφείς δράσεις όπως οι οικονομικοί έρανοι, η διανομή ενημερωτικού υλικού στις πόλεις ή η διεξαγωγή καλλιτεχνικών εκδηλώσεων, με σκοπό την ηθική και οικονομική υποστήριξη των απεργών. Ταυτόχρονα, δεδομένου του υψηλού επιπέδου κομματικού ανταγωνισμού την περίοδο εκείνη, τα κείμενα αυτά είναι συχνά χρήσιμα για τη διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ των πολιτικών κομμάτων και οργανώσεων.

iii. Άρθρα και ανταποκρίσεις του Τύπου. Κάλυπταν την εξέλιξη των διαφόρων κινητοποιήσεων στα εργοστάσια ή παρείχαν πληροφορίες για τις συνθήκες διαβίωσης, εργασίας και αμοιβής των εργατών. Οι σχετικές πληροφορίες είναι αποσπασματικές και στις περισσότερες περιπτώσεις δεν επαρκούν για την πλήρη ανασυγκρότηση των βασικών γεγονότων που αφορούν την κάθε μεμονωμένη απεργία. Όπως είναι αναμενόμενο, πληροφορίες αντλούνται κυρίως από τον τύπο της Αριστεράς. Οι τίτλοι που αξιοποιήθηκαν κατά κόρον, με κριτήριο τη σταθερότητα στην κάλυψη των απεργιακών κινητοποιήσεων και την ανάλυση των σχετικών θεμάτων, είναι οι: *Εργατική Πάλη* (εφημερίδα της ΟΚΔΕ), *Ριζοσπάστης* (Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας – ΚΚΕ), *Η Αυγή* (ΚΚΕ εσωτερικού), *Εξόρμηση* (ΠΑΣΟΚ), *Λαϊκοί Αγώνες* (Επαναστικό Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας – ΕΚΚΕ) και *Λαϊκός Δρόμος* (Οργάνωση Μαρξιστών-Λενινιστών Ελλάδας – ΟΜΛΕ).³³

Οι εφημερίδες αυτές ήταν ταυτόχρονα και η αποκλειστική πηγή άντλησης πληροφοριών για τη δράση των ίδιων των πολιτικών κομμάτων και οργανώσεων που τις εξέδιδαν. Τα σχετικά άρθρα αντανakλούν τον βαθμό εμπλοκής πολιτικών ομάδων στις απεργίες – ως εργάτες, «συμπαραστάτες», ή «ανταποκριτές». Οι πληροφορίες αντιμετωπίστηκαν με προσοχή, καθώς η δημοσίευσή τους δεν αποσκοπούσε μόνο στη διάδοση πληροφοριών για μια ορισμένη εργατική κινητοποίηση, αλλά και στον προσεταιρισμό των ίδιων των εργατών που την πραγματοποιούσαν. Εξάλλου τα σχετικά κείμενα περιέκλειαν συχνά συμβουλές τις οποίες οι εργάτες θα έπρεπε να ακολουθήσουν για να εξασφαλίσουν την επιτυχία της κινητοποίησής τους.

Για την παρακολούθηση των απόψεων του κεντροδεξιού πολιτικού χώρου, όπως αυτός διαμορφώθηκε στη Μεταπολίτευση, χρησιμοποιήθηκε η εφημερίδα *Η Καθημερινή*, η οποία κινούνταν ως επί το πλείστον στη γραμμή της υποστήριξης των ενεργειών των δύο πρώτων μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων της ΝΔ. Η ίδια εφημερίδα αποτέλεσε και

³³ Για το σύνολο των τίτλων που αξιοποιήθηκαν βλ. τη βιβλιογραφία.

την κύρια πηγή πληροφοριών για τα πολιτικά γεγονότα της περιόδου. Για τη δικτατορική περίοδο αξιοποιήθηκε κατά ανάλογο τρόπο η εφημερίδα *Το Βήμα* (κυκλοφόρησε αδιάλειπτα έως και την πτώση των Συνταγματαρχών). Ο τίτλος αυτός, όπως και οι υπόλοιποι που συνέχισαν τη λειτουργία τους μεταξύ 1967 και 1974, υπόκεινταν στο καθεστώς λογοκρισίας και ελέγχου της χούντας. Οι σχετικές πληροφορίες αντιμετωπίστηκαν ως έμμεσα υπαγορευμένες και οριοθετημένες από το δικτατορικό καθεστώς.

iv. Κείμενα του επίσημου συνδικαλιστικού κινήματος. Περιλαμβάνουν τα δελτία τύπου που εξέδιδαν η ΓΣΕΕ, τα κατά τόπους Εργατικά Κέντρα και οι συνδικαλιστικές ομοσπονδίες, καθώς και τα πρακτικά των συνεδριάσεων των οργάνων τους. Σημειώνεται ότι πρόκειται, στις περισσότερες περιπτώσεις, για φορείς οι οποίοι τηρούσαν επαμφοτερίζουσα έως εχθρική στάση απέναντι στις απεργίες στα εργοστάσια. Επιπλέον, ειδικά οι δευτεροβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις ήταν συχνά εμφανώς κομματικά καθοδηγούμενες. Τα ντοκουμέντα αυτής της κατηγορίας αξιοποιούνται κυρίως για την παρακολούθηση της αλληλεπίδρασης μεταξύ του κινήματος των εργοστασιακών επιτροπών και των επίσημων συνδικαλιστικών θεσμών. Η διατριβή στηρίζεται στα δελτία τύπου της ΓΣΕΕ (ΑΡΙΣΤΟΣ, Αθήνα) και στα πρακτικά των συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου (ΔΣ) του Εργατικού Κέντρου Αθήνας (ΕΚΑ).

β) Προφορικές πηγές: Η παρούσα διατριβή αξιοποιεί δεκαοκτώ συνεντεύξεις με ανθρώπους οι οποίοι εργάζονταν σε κάποιο εργοστάσιο την υπό εξέταση περίοδο και είχαν συμμετοχή στις απεργιακές κινητοποιήσεις. Οι συνεντεύξεις αυτές πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 2008 και 2017 και ορισμένες απ' αυτές έχουν χρησιμοποιηθεί για προηγούμενες μεταπτυχιακές διπλωματικές εργασίες του γράφοντα (Dept. of History, University of Sussex, 2008 και Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, ΑΠΘ, 2010). Μία συνέντευξη πραγματοποιήθηκε τηλεφωνικά. Μεταξύ των αφηγητών βρίσκονται τρεις γυναίκες. Η διαδικασία των συνεντεύξεων τήρησε τους καθιερωμένους κανόνες που εκτίθενται σε βασικά εγχειρίδια προφορικής ιστορίας.³⁴ Οι πλήρεις μεταγραφές που δημιουργήθηκαν για όλες τις συνεντεύξεις (πλην αυτής που διενεργήθηκε τηλεφωνικά) βρίσκονται στην κατοχή του γράφοντα.

Η πανελλαδική έκταση και η μεγάλη χρονική διάρκεια του κινήματος, σε συνδυασμό με τον πολύ μεγάλο αριθμό των εργοστασίων, των οποίων οι εργάτες βρέθηκαν σε κινητοποίηση, προσδίδει εκ των πραγμάτων δειγματοληπτικό χαρακτήρα σε οποιαδήποτε απόπειρα χρήσης συνεντεύξεων. Επιπλέον, οι δεκαοκτώ αφηγητές εκπροσωπούν μόνο την εργατοϋπαλληλική πλευρά. Δεν έχουν πραγματοποιηθεί συνεντεύξεις με ιδιοκτήτες ή διευθυντές εργοστασίων. Λήφθηκε επίσης υπ' όψιν ότι η πλειοψηφία των αφηγητών ήταν ταυτόχρονα αναμειγμένη και στην πολιτική της περιόδου: Πολλοί ήταν μέλη οργανώσεων της άκρας Αριστεράς, του ΚΚΕ ή του ΠΑΣΟΚ, ή δρούσαν σε κάποιο βαθμό, κατά δήλωσή τους, υπό την επιρροή ή καθοδήγηση των πολιτικών αυτών δυνάμεων.

Ένα αξιοσημείωτο συμπέρασμα από τη διαδικασία αναζήτησης υποψήφιων αφηγητών είναι η ύπαρξη ενός άτυπου *self-selected group* ή, σωστότερα, πολλών τέτοιων υπο-ομάδων: παρουσιάστηκε το φαινόμενο οι αφηγητές να αυτοπροτείνονται, κατά κάποιον τρόπο, μέσω διάφορων καναλιών αναζήτησης (κυρίως μέσω των πολιτικών οργανώσεων της Αριστεράς, αλλά και φιλικών ή συγγενικών δικτύων). Συχνά ο ένας αφηγητής παρέπεμπε στον άλλον, επιβεβαιώνοντας την ύπαρξη τέτοιων κύκλων. Οι άτυπες αυτές ομάδες έχουν δημιουργηθεί διαμέσου της κοινής εμπειρίας της παρέμβασης στο εργοστασιακό κίνημα, με στόχο συνήθως την εξυπηρέτηση πολιτικών

³⁴ Βλ. ενδεικτικά Paul Thompson, *The Voice of The Past*, Oxford University Press, New York 2000, σ. 222 κ.ε.

στόχων. Αποτιμούν συχνά τη σχετική τους δραστηριότητα ως μια κοινωνική συνεισφορά με θετικό πρόσημο, ανεξάρτητα από την έκβαση των απεργιών ή τη μετάλλαξη των πολιτικών κομμάτων που υποστήριζαν. Σε μεγάλο βαθμό ανασκοπούν τις ενέργειές τους ως επιβεβλημένες με βάση τις ανάγκες και τα πρότυπα της εποχής. Θεωρούν την εξιστόρηση των γεγονότων ως εσώτερα διδακτική και αποδέχονται μετά χαράς τον πρόσκαιρο ρόλο του μεταδότη εμπειρίας, που νιώθουν ότι αναλαμβάνουν στα πλαίσια της συνέντευξης.

Οι συνεντεύξεις δεν αποδείχθηκαν ιδιαίτερα χρήσιμες όσον αφορά την ανασυγκρότηση των γεγονότων που αφορούν τις απεργίες αυτές καθαυτές. Για τις τελευταίες, η διατριβή στηρίχθηκε σχεδόν αποκλειστικά στις γραπτές πηγές που αναφέρθηκαν παραπάνω. Ο πλούτος των αφηγήσεων αναδείχθηκε μόνο όταν οι ερωτήσεις που υπεβλήθησαν μετακινήθηκαν προς το πεδίο της αναζήτησης πληροφοριών για την ίδια τη ζωή του αφηγητή.³⁵ Ο τρόπος ζωής και οι τότε αντιλήψεις των αφηγητών αυτής της ομάδας δίνουν πλούσιο υλικό για τον μελετητή της ανόδου και κάμψης του ριζοσπαστισμού της νεολαίας κατά τη δεκαετία του 1970. Είναι υπό αυτό το πρίσμα που οι αφηγήσεις αυτές έχουν ενσωματωθεί στην παρούσα διατριβή.

Δομή της διατριβής

Η παρούσα διατριβή χωρίζεται σε τρία μέρη.

Το πρώτο μέρος, υπό τον τίτλο «η διαμόρφωση των συνθηκών για το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών (1960-1974)», αναλύει τη μεταπολεμική ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας (κεφάλαιο πρώτο), τη συγκρότηση του κοινωνικού στρώματος των βιομηχάνων και αυτού της εργοστασιακής εργατικής τάξης (κεφάλαια δεύτερο και τρίτο) και τη συσσώρευση εργατικών προβλημάτων κατά την περίοδο οικονομικής ανάπτυξης (κεφάλαιο τέταρτο). Στη συνέχεια εξετάζονται οι επιδράσεις του δικτατορικού καθεστώτος στην ανάπτυξη και τον χαρακτήρα των εργατικών κινητοποιήσεων (κεφάλαιο πέμπτο) και, τέλος, οι επιδράσεις του διεθνούς περιβάλλοντος (κεφάλαιο έκτο).

Το δεύτερο μέρος, υπό τον τίτλο «χαρακτηριστικά και περιβάλλον ανάπτυξης του κινήματος των εργοστασιακών επιτροπών» ξεκινά με την ανάλυση των οργανωτικών μορφών του κινήματος (κεφάλαιο έβδομο), εκθέτει τις διεκδικήσεις των απεργών εργατών βιομηχανίας (κεφάλαιο όγδοο) και στη συνέχεια εξετάζει τα κύρια χαρακτηριστικά των απεργιών (κεφάλαιο ένατο). Το δεύτερο μέρος ολοκληρώνεται με τη διερεύνηση του ρόλου που διαδραμάτισαν οι οργανώσεις και τα κόμματα της Αριστεράς (κεφάλαιο δέκατο) καθώς και η ΓΣΕΕ (κεφάλαιο ενδέκατο).

Το τρίτο μέρος, με τίτλο «άνοδος και πτώση των εργοστασιακών κινητοποιήσεων (1974-1981)» ανασυγκροτεί την εξέλιξη του κινήματος των εργοστασιακών επιτροπών ως την άνοιξη του 1976, οπότε και ψηφίστηκε ο περί συνδικαλισμού νόμος 330/1976 (κεφάλαιο δωδέκατο). Ο σκοπός και το περιεχόμενο του νόμου, καθώς και η σχετική αντιπαράθεση εργατών και κυβέρνησης παρουσιάζεται στο επόμενο κεφάλαιο (κεφάλαιο δέκατο τρίτο). Το τρίτο μέρος ολοκληρώνεται με την παρουσίαση της κάμψης του κινήματος των εργοστασιακών επιτροπών (κεφάλαιο δέκατο τέταρτο).

Στη συνέχεια εκτίθενται αναλυτικά τα συμπεράσματα της έρευνας.

---

³⁵ Την ανάγκη προσαρμογής των ερωτήσεων των συνεντεύξεων προς αυτήν την κατεύθυνση συνέστησε η Δήμητρα Λαμπροπούλου.

1. ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ
ΤΩΝ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΩΝ ΕΠΙΤΡΟΠΩΝ (1960-1974)

1.1 Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

Το διεθνές οικονομικό περιβάλλον

Η ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας μεταξύ 1950 και 1973 αποτέλεσε τμήμα της ανάπτυξης και μεταμόρφωσης της ευρύτερης ελληνικής οικονομίας την ίδια περίοδο. Με τη σειρά της, η τελευταία βρισκόταν τοποθετημένη εντός ενός παγκόσμιου και ευρωπαϊκού πλαισίου που επίσης χαρακτηρίζονταν από μια πρωτοφανή οικονομική μεγέθυνση. Μέσα σε χρονικό διάστημα που καλύπτει μία μόνο γενιά ανθρώπων, οι υποδομές, η δομή και τεχνική της παραγωγής και της εργασίας, το εμπόριο και η κατανάλωση σε παγκόσμια κλίμακα μεταβλήθηκαν ριζικά, με ρυθμούς που δεν είχαν το προηγούμενό τους σε οποιαδήποτε άλλη φάση επέκτασης της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας. Αν και οι μεγάλες οικονομίες, ιδιαίτερα οι ΗΠΑ, είχαν την πρωτοκαθεδρία σ' αυτές τις εξελίξεις, οι αλλαγές δεν άφησαν ανεπηρέαστες τις μικρότερες οικονομίες. Στις τελευταίες, το τελικό αποτέλεσμα υπήρξε ίσως ακόμη πιο εντυπωσιακό, λόγω του χαμηλού επιπέδου από το οποίο εκκινούσαν την επαύριο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Η μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη έγινε ευρέως κατανοητή ως διακριτή οικονομική φάση μόλις στα τέλη του 1970 και ιδίως κατά τη δεκαετία του 1980, δηλαδή περίπου δέκα χρόνια αφού το σύστημα είχε εισέλθει σε μια νέα φάση, αυτή τη φορά οικονομικής ύφεσης. Τα Χρυσά Χρόνια, η Εποχή της Ευμάρειας, Η Ένδοξη Τριακονταετία ή Το Αναπτυξιακό Θαύμα είναι μερικοί από τους όρους που έκτοτε έχουν χρησιμοποιηθεί για να περιγράψουν την οικονομική περίοδο των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών, η οποία είχε αποτελέσει μια πλήρη αντιστροφή των όρων με τους οποίους λειτουργούσαν οι οικονομίες και οι κοινωνίες πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.³⁶

Ο ακριβής προσδιορισμός των αιτιών αυτής της πρωτοφανούς οικονομικής ανάπτυξης παραμένει αντικείμενο διερεύνησης. Στους παράγοντες που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο συγκαταλέγονται η αφθονία εργατικού δυναμικού, η διαθεσιμότητα κεφαλαίων, η αύξηση του πληθυσμού (μεταξύ 1950 και 1970, ο πληθυσμός πολλών ευρωπαϊκών χωρών αυξήθηκε με ποσοστά της τάξης του 28% - 35%), οι τεχνολογικές εξελίξεις και εφαρμογές, καθώς και η κρατική παρέμβαση (αύξηση δημοσίων δαπανών, κατεύθυνση χρηματοδότησης, σχεδιασμός). Συνετέλεσαν, ακόμη, η αμερικάνικη βοήθεια και το Σχέδιο Μάρσαλ (τουλάχιστον για ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες, οπωσδήποτε για την Ελλάδα), καθώς και οι τραπεζικές πολιτικές τόνωσης της ζήτησης για καταναλωτικά προϊόντα, ιδιαίτερα η επέκταση της καταναλωτικής πίστης (αγορές με δόσεις).³⁷

Την περίοδο ανάμεσα στις αρχές της δεκαετίας του 1950 και τις αρχές της δεκαετίας του 1970, η παγκόσμια παραγωγή στη μεταποίηση αυξήθηκε τέσσερις φορές, ενώ το εμπόριο προϊόντων μεταποίησης δεκαπλασιάστηκε.³⁸ Η επέκταση αυτή στηρίχθηκε στη διαρκή άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας, η οποία στην Ευρώπη αύξανε ταχύτερα από το κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) έως το 1980. Στην Ευρώπη, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ τριπλασιάστηκε στη Δυτική Γερμανία και αυξήθηκε κατά 150% στη Γαλλία από το 1950 έως το 1973. Το ευρωπαϊκό εμπόριο σημείωσε επίσης πρωτοφανή επέκταση, με ορισμένες χώρες να ανδεικνύονται σε πρωταγωνιστές στις εξαγωγές. Μέσα σε μόλις μία δεκαετία, ως το 1960, η Δυτική Γερμανία είχε αυξήσει το

³⁶ E. J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας, 1914-1991*, μετάφραση Βασίλης Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα 2004, σ. 329-330. Πβ. επίσης M. Mazower, *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας*, μετάφραση Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 281 και T. Judt, *Postwar. A History of Europe Since 1945*, Pimlico, Λονδίνο 2007, σ. 324.

³⁷ M. Mazower, *Σκοτεινή Ήπειρος*, ό.π., σ. 283, 292. Πβ. T. Judt, *Postwar*, ό.π., σ. 328-329.

³⁸ E. J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων*, ό.π., σ. 334.

μερίδιό της στις παγκόσμιες εξαγωγές προϊόντων μεταποίησης από 7,3% σε 19,3%.³⁹ Η μεγάλη επέκταση του εμπορίου μεταξύ των χωρών της Ευρώπης δημιούργησε μια *de facto* οικονομική ενοποίηση, που προηγήθηκε της πολιτικής.

Η βιομηχανία ανανεώθηκε με εργατικό δυναμικό που προερχόταν κατά βάση από την ύπαιθρο, ενώ αυξήθηκε σημαντικά η εργασία των παντρεμένων γυναικών. Στις χώρες της Μεσογείου, η εσωτερική μετανάστευση έλαβε τεράστιες διαστάσεις, καθώς η αστικοποίηση εμφάνιζε πλεονεκτήματα τόσο για αυτούς που μετακινούνταν, όσο και για τα μέλη της οικογένειας που παρέμεναν στο χωριό. Η εξάντληση του εγχώριου εργατικού δυναμικού οδήγησε ορισμένες δυτικοευρωπαϊκές χώρες στη σύναψη διακρατικών συμφωνιών που αποσκοπούσαν στη χρήση μεταναστευτικής εργατικής δύναμης. Το μοντέλο του «φιλοξενούμενου εργάτη» (*Gastarbeiter*) ακολούθησε κατά κόρον η Γερμανία αλλά και άλλες χώρες, όπως το Βέλγιο, ενώ όλες οι μεγάλες οικονομίες της Ευρώπης υποδέχονταν ούτως ή άλλως κύματα οικονομικών μεταναστών από χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας, όπως η Ελλάδα, η Πορτογαλία, η Ιταλία και η Ιρλανδία. Η σημασία των μεταναστευτικών εμβασμάτων υπήρξε πολύ μεγάλη για τις χώρες προέλευσης. Στην Ελλάδα, την Πορτογαλία και τη Γιουγκοσλαβία το ύψος των εμβασμάτων ανερχόταν στο 50% των εσόδων από εξαγωγές.⁴⁰

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, η ανεργία στις χώρες του ανεπτυγμένου βιομηχανικού κόσμου πρακτικά εξαλείφθηκε, και κατά τη δεκαετία του 1960 γενικεύτηκε το φαινόμενο της πλήρους απασχόλησης. Στη Δυτική Ευρώπη, πλην της Ιταλίας, το ποσοστό ανεργίας ήταν σ' όλες τις χώρες ήδη από το 1950 μικρότερο του 3%, ενώ στα μέσα της δεκαετίας του 1960 ανερχόταν κατά μέσο όρο μόλις στο 1,5%.⁴¹

Τις μεταπολεμικές δεκαετίες δημιουργήθηκε και το Κράτος Πρόνοιας, στο πλαίσιο της γενικότερης αύξησης των κρατικών δαπανών και του παρεμβατισμού. Ανεξάρτητα από τις σημαντικές εθνικές διαφοροποιήσεις των προνοιακών παροχών (ως προς τη στόχευση, τις πηγές χρηματοδότησης και το είδος), όλα τα κράτη αύξησαν τις δαπάνες για κοινωνικές υπηρεσίες, ειδικά κατά τη δεκαετία του 1960. Κατά την περίοδο αυτή, η έννοια του πολίτη δημοκρατικής χώρας, τουλάχιστον στη Δυτική Ευρώπη, νοηματοδοτήθηκε εκ νέου, προϋποθέτοντας πλέον την ικανότητα να απολαμβάνει κανείς όχι μόνο πολιτικά αλλά και οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα και παροχές. Ορισμένες χώρες παρείχαν ιδιαίτερος υψηλά επιδόματα ανεργίας, ενώ γενικεύτηκε η χορήγηση πληρωμένων δεκαήμερων ή δεκαπενθήμερων αδειών στους μισθωτούς, η οποία συνδυάστηκε με την γοργά ανερχόμενη «βιομηχανία» του τουρισμού και την επέκταση της κατοχής του οικογενειακού αυτοκινήτου.⁴²

Το φορντικό μοντέλο μαζικής παραγωγής, που επεκτάθηκε όχι μόνο στην παγκόσμια αυτοκινητοβιομηχανία αλλά και σε άλλους κλάδους της μεταποίησης, προϋπέθετε και την αντίστοιχη μαζική κατανάλωση. Η ανθρωπότητα αντιμετωπιζόταν πλέον ως δυνητικός αγοραστής προϊόντων και υπηρεσιών. Το οικογενειακό αυτοκίνητο, η τηλεόραση, το τηλέφωνο και τα «λευκά είδη» (οι οικιακές ηλεκτρικές συσκευές, κυρίως το ψυγείο και, αργότερα, το πλυντήριο ρούχων) αποτέλεσαν το επίκεντρο της μαζικής διαφήμισης και το κατεξοχήν πεδίο δημιουργίας νέων αναγκών για ολοένα και περισσότερα νοικοκυριά μεσαίων στρωμάτων αλλά και ανώτερων εργατικών στρωμάτων. Η κατοχή του συνόλου ή μέρους των νέων προϊόντων αναδείχθηκε σε συνώνυμο της ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας και ενός υψηλότερου κοινωνικού *status*. Ταυτόχρονα, ακόμη και στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, ολοένα και περισσότερα σπίτια στις πόλεις άρχιζαν να διαθέτουν εσωτερική τουαλέτα, ύδρευση και

³⁹ T. Judt, *Postwar*, ό.π., σ. 325-326.

⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 333-334.

⁴¹ E. J. Hobsbawm, ό.π., σ. 331. Πβ. T. Judt, *Postwar*, ό.π., σ. 332.

⁴² M. Mazower, *Σκοτεινή Ήπειρος*, ό.π., σ. 287-288.

αποχέτευση. Επιπλέον, από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, η νεολαία είχε αρχίσει να γίνεται αντιληπτή όχι μόνο ως ιδιαίτερη ηλικιακή κατηγορία αλλά και ως διακριτή καταναλωτική ομάδα, καθώς η άνοδος του οικογενειακού εισοδήματος, ειδικά στα νοικοκυριά όπου εργαζόταν και η μητέρα, επέτρεπε στους εργαζόμενους νέους να διαχειρίζονται αυτοβούλως εισόδημα που αποκτούσαν από τη δική τους εργασία.⁴³

Η άνοδος των εισοδημάτων και της κατανάλωσης επέφερε σημαντικές αλλαγές όχι μόνο στην οικογένεια αλλά και στις κοινωνικές τάξεις, εισάγοντας στο εσωτερικό των εργατικών και μικροαστικών τάξεων διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα σ' αυτούς που μπορούσαν και σ' αυτούς που δεν μπορούσαν να συμμετέχουν στον νέο πλούτο, καθώς και ανάλογα με τον βαθμό της συμμετοχής τους σ' αυτόν. Ωστόσο, σε γενικές γραμμές, τα εργατικά στρώματα στη Δυτική Ευρώπη απολάμβαναν κατά κανόνα σταθερές ετήσιες μισθολογικές αυξήσεις –οι οποίες, αν και συγκρατημένες, θεωρούνταν δεδομένες– καθώς και ολοένα και πιο γενναιόδωρες παροχές προνοιακού τύπου. Το αντάλλαγμα ήταν η αποχή από τη συνδικαλιστική δράση, ή τουλάχιστον από τις πιο οξείες μορφές της (όπως οι απεργίες διαρκείας στα εργοστάσια) και η αποδοχή της αμερικάνικης προέλευσης ιδεολογίας της «παραγωγικότητας», η οποία θεωρούνταν ότι θα διασφάλιζε τόσο τα βιομηχανικά κέρδη όσο και τις εργατικές αποδοχές. Αναγκαία προϋπόθεση για αυτόν τον διακανονισμό ήταν η αλλαγή νοοτροπίας των κυβερνήσεων ως προς την επικινδυνότητα του εργατικού συνδικαλισμού και η αναβάθμιση των εκπροσώπων του τελευταίου σε ρόλο θεσμοποιημένου συνομιλητή των εργοδοτών (ο γερμανικής προέλευσης όρος ήταν «κοινωνικοί εταίροι»), στο πλαίσιο ενός συνολικότερου προγραμματισμού που αποσκοπούσε στη διατήρηση των όρων που θεωρούνταν αναγκαίοι για την οικονομική ανάπτυξη. Στη πράξη, ο διακανονισμός αυτός έλαβε τη μορφή διαπραγματεύσεων μεταξύ εργοδοτικών και εργατικών οργανώσεων, υπό κρατική εποπτεία.⁴⁴

Η οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1950-1973

Από την άποψη της θέσης της στο διεθνή και ευρωπαϊκό καταμερισμό εργασίας, η Ελλάδα εκκινούσε μεταπολεμικά από ένα συγκριτικά χαμηλό επίπεδο, που την τοποθετούσε σε μια κατηγορία ευρωπαϊκών χωρών που περιλάμβανε την Ισπανία, την Πορτογαλία, την Πολωνία και την Ουγγαρία. Σε όλες αυτές τις χώρες, στις αρχές της δεκαετίας του 1950 ένας στους δύο απασχολούμενους εργαζόταν ακόμη στη γεωργία.⁴⁵ Το ζήτημα της λεπτομερούς εξακρίβωσης της θέσης της ελληνικής οικονομίας στην παγκόσμια οικονομική ιεραρχία και στα πλέγματα των μεταπολεμικών οικονομικών και διακρατικών σχέσεων βρίσκεται εκτός των ορίων της παρούσας διατριβής. Εδώ θεωρείται επαρκής η διαπίστωση ότι, την επαύριο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η ελληνική οικονομία τοποθετούνταν γενικά, όπως και σε προηγούμενες περιόδους, σε ένα ενδιάμεσο επίπεδο μεταξύ των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών και αυτών του (επίσης αναπτυσσόμενου) «Τρίτου Κόσμου».

Αν και ο ρόλος που διαδραμάτισε το διεθνές και ιδιαίτερα το ευρωπαϊκό οικονομικό περιβάλλον στην εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, γεγονός παραμένει ότι οι μεταπολεμικές κρατικές πρωτοβουλίες παρέμβασης και σχεδιασμού στον οικονομικό τομέα, όπως και όλες οι κρίσιμες σημασίας αποφάσεις ιδιωτών ιδιοκτητών κεφαλαίων, λήφθηκαν και λειτούργησαν μέσα σε ένα διεθνές πλαίσιο στο οποίο η οικονομική μεγέθυνση και η συνακόλουθη αύξηση των κερδών και των εισοδημάτων, θεωρούνταν το πιο πιθανό σενάριο. Οι αποφάσεις των κατόχων κεφαλαίου που αφορούσαν σύναψη δανείων με στόχο μεγάλες επενδύσεις σε νέες

⁴³ T. Judt, *ό.π.*, σ. 347.

⁴⁴ M. Mazower, *Σκοτεινή Ήπειρος*, *ό.π.*, σ. 284, 295. Πβ. T. Judt, *ό.π.*, σ. 329-330.

⁴⁵ T. Judt, *ό.π.*, σ. 327.

βιομηχανικές εγκαταστάσεις ή προϊόντα, ή στην ανανέωση του εξοπλισμού των ήδη υπαρχουσών βιομηχανιών, λαμβάνονταν μέσα σε ένα διεθνές οικονομικό περιβάλλον στο οποίο δεν διαφαινόταν κανενός είδους περιορισμός στη διαρκή επέκταση του εμπορίου και την αύξηση των εισοδημάτων, της κατανάλωσης και των κερδών. Στην Ελλάδα αυτό οπωσδήποτε επηρέασε τις πολιτικές της κρατικής τράπεζας και, συνακόλουθα, των ιδιωτικών τραπεζών, ως προς τη χρηματοδότηση των επενδύσεων.

Η υπογραφή της συμφωνίας σύνδεσης με την ΕΟΚ το 1961 (η Ελλάδα θα γινόταν πλήρες μέλος το 1981) βοήθησε στο συνολικό επαναπροσανατολισμό της ελληνικής οικονομίας και τον προγραμματισμό της κρατικής παρέμβασης. Κατά τη διάρκεια της μακράς μεταβατικής περιόδου έως την πλήρη προσχώρηση της χώρας, εμφανίστηκαν σημαντικά πλεονεκτήματα για την ελληνική βιομηχανία, λόγω της απουσίας δασμών για τις ελληνικές βιομηχανικές εξαγωγές προς τις χώρες της ΕΟΚ, την ίδια στιγμή που η Ελλάδα μείωνε τους δικούς της δασμούς μόνο σταδιακά.⁴⁶

Τα κύρια χαρακτηριστικά της μεταπολεμικής μεταμόρφωσης της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας φανερώνουν μια τάση σύγκλισης, και όχι απόκλισης ή ιδιοτυπίας, σε σχέση με τις παγκόσμιες και ευρωπαϊκές οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις. Και στην Ελλάδα, όπως και στον υπόλοιπο καπιταλιστικό κόσμο (οι χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» αποτελούν ιδιαίτερη περίπτωση και δεν απασχολούν την παρούσα διατριβή) η μεγέθυνση της παραγωγής και του εμπορίου συνοδεύτηκε από την εσωτερική μετανάστευση (την οποία τροφοδοτούσε η εκτεταμένη υποαπασχόληση της υπαίθρου) και την αστικοποίηση. Ακολούθησε η σταδιακή επίτευξη σχεδόν πλήρους απασχόλησης και η δημιουργία νέων μεσαίων στρωμάτων με αυξανόμενες καταναλωτικές δυνατότητες και προσδοκίες. Στον πολιτικό τομέα, το βάρος της κληρονομιάς του Εμφυλίου Πολέμου πάνω στις μεταπολεμικές κυβερνήσεις ίσως συσκοτίζει το γεγονός ότι, και στην Ελλάδα, εμφανίστηκαν στο πολιτικό πεδίο οι ίδιες τάσεις κρατικής παρέμβασης, διαχείρισης, χρηματοδότησης και σχεδιασμού της οικονομίας με βάση τα διεθνή μεταπολεμικά πρότυπα, ανεξάρτητα από τη σταθερότητα και την αποτελεσματικότητά τους.

Η μεταπολεμική οικονομική ανασυγκρότηση του ελληνικού κράτους στηρίχθηκε καταρχάς στην αμερικάνικη βοήθεια, η οποία ανήλθε συνολικά σε 2,1 δισ. δολάρια, ποσό κατά κεφαλήν μεγαλύτερο σε σύγκριση με οποιαδήποτε άλλη χώρα.⁴⁷ Το Σχέδιο Μάρσαλ, που ήταν τμήμα αυτής της βοήθειας, χρηματοδότησε τις εισαγωγές και τα δημόσια ελλείμματα και επέτρεψε τη χορήγηση πιστώσεων από την Τράπεζα της Ελλάδος. Μέσα σε λίγα χρόνια, από το 1956, το τραπεζικό σύστημα ήταν και πάλι σε θέση να χρηματοδοτεί την οικονομία, ανοίγοντας τη στρόφιγγα του δανεισμού προς μεταποιητικές επιχειρήσεις και γεωργούς. Την ίδια στιγμή, οι μεγάλης σημασίας άδηλοι πόροι (εμβάσματα μεταναστών, μισθοί ναυτεργατών, εφοπλιστικά κέρδη, τουριστικό συνάλλαγμα) ανέλαβαν ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 τον υποστηρικτικό ρόλο του προηγουμένως διαδραμάτιζε η αμερικάνικη βοήθεια, η οποία είχε εν τω μεταξύ μειωθεί σημαντικά.⁴⁸ Ρόλο διαδραμάτισαν και οι πολεμικές επανορθώσεις που καταβάλλονταν στο ελληνικό κράτος από την πλευρά της Γερμανίας και της Ιταλίας.⁴⁹

Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ σημείωσε κατά τη δεκαετία του 1950 ισχυρούς ρυθμούς ανάπτυξης, με τον ετήσιο μέσο όρο να διαμορφώνεται στο 4,4%. Την ίδια περίοδο πραγματοποιήθηκαν σημαντικές επενδύσεις στις υποδομές της χώρας, που περιλάμβαναν τον διπλασιασμό του οδικού δικτύου (αν και η κατάστασή του παρέμενε

⁴⁶ Π. Καζάκος, «Η Ελληνική Οικονομία, 1949-1967. Ανασυγκρότηση και Ανάπτυξη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 234.

⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 224.

⁴⁸ Α. Φραγκιάδης, *Ελληνική Οικονομία, 19ος – 20ός Αιώνας. Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Νεφέλη, Αθήνα 2007, σ. 161-163.

⁴⁹ Π. Καζάκος, «Η Ελληνική Οικονομία, 1949-1967», *ό.π.*, σ. 225.

κακή), την αύξηση της παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας και την ολοκλήρωση των μεσοπολεμικών εγγειοβελτιωτικών έργων στην ύπαιθρο.⁵⁰

Οι σημαντικότερες ωστόσο εξελίξεις για την ελληνική οικονομία εμφανίστηκαν στη δεκαετία του 1960. Κατά την προηγούμενη περίοδο δεν είχε λάβει χώρα κάποια αξιοσημείωτη αλλαγή στις παραγωγικές δομές – στον δευτερογενή τομέα της οικονομίας συνέχιζαν να κυριαρχούν, αν και μεγεθυμένες, οι επιχειρήσεις των κλάδων επεξεργασίας γεωργικών προϊόντων και η κλωστοϋφαντουργία, οι οποίες ως επί το πλείστον δεν είχαν εξαγωγικό προσανατολισμό. Από το 1960 και έπειτα, η αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ επιταχύνθηκε, με τον ετήσιο μέσο όρο να ανέρχεται στο πρωτοφανές 7,4%, ποσοστό που τοποθετούσε την ελληνική οικονομία μεταξύ των γρηγορότερα αναπτυσσόμενων οικονομιών στον κόσμο. Το σημαντικότερο, η φυσιογνωμία της ελληνικής βιομηχανίας ξεκίνησε να αλλάζει: Οι κλάδοι τροφίμων και ποτών, υφαντουργίας και καπνού αυξάνονταν συγκριτικά λιγότερο (η συμβολή τους στο βιομηχανικό προϊόν περιορίστηκε από 34% σε 25% μεταξύ 1960 και 1973), ενώ πραγματοποιούνταν σημαντικότερες επενδύσεις στους κλάδους των ναυπηγείων, των διυλιστηρίων, των ορυχείων-μεταλλείων και της βασικής μεταλλουργίας.⁵¹

Ο μελετητής της ελληνικής οικονομίας Αλέξης Φραγκιάδης έχει συνοψίσει ως εξής την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας:

Η περίοδος 1961-1973 υπήρξε [...] η ταχύτερη φάση εκβιομηχάνισης στην ελληνική ιστορία. Η παραγωγική δομή της χώρας άλλαξε και προσέγγισε σημαντικά τις ανεπτυγμένες οικονομίες του κόσμου. Συνολικά, η βιομηχανία υπερτριπλασίασε το ακαθάριστο προϊόν της και αύξησε τη συμβολή της στο ΑΕΠ από 25% το 1961 σε 33% το 1973. Η βιομηχανική απασχόληση πέρασε από 18% σε 28% της συνολικής. Η παραγωγικότητα σχεδόν τριπλασιάστηκε και στα τέλη της περιόδου έφτασε στα δύο τρίτα της δυτικοευρωπαϊκής. Οι επενδύσεις υπερτετραπλασιάστηκαν σε όγκο και εξαπλασιάστηκαν σε αξία. Αναπτύχθηκαν νέοι κλάδοι και μεγάλες μονάδες, κυρίως στο χώρο της βαριάς βιομηχανίας –χαλυβουργία, ναυπηγεία, διυλιστήρια– που αύξησαν σημαντικά την παραγωγή κεφαλαιακών και ενδιάμεσων αγαθών. Η αξία των βιομηχανικών εξαγωγών σχεδόν πενταπλασιάστηκε και η συμμετοχή τους στις συνολικές εξαγωγές ανήλθε από 14% το 1960 σε 68% το 1975. [...] Οι ρυθμοί αύξησης του ΑΕΠ υπήρξαν σχεδόν οι μεγαλύτεροι του κόσμου, ενώ οι αγρότες λιγότευαν ταχύτερα απ' ό,τι στις περισσότερες άλλες χώρες. Μετά το 1960 η Ελλάδα άρχισε, με βραδείς ρυθμούς, είναι η αλήθεια, να προσεγγίζει στο πρότυπο της βιομηχανικής κοινωνίας.⁵²

Ως αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων, η σύνθεση του ελληνικού ΑΕΠ μεταβλήθηκε ριζικά μέσα σε δύο δεκαετίες, όπως δείχνει ο παρακάτω πίνακας:

⁵⁰ Α. Φραγκιάδης, *Ελληνική Οικονομία*, ό.π., σ. 164.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 165-168, 179, 185.

⁵² Στο ίδιο, σ. 185-187.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι: ΣΥΝΘΕΣΗ ΑΕΠ 1951-1973⁵³

Οικονομικός Κλάδος	1951	1973
Γεωργία	29,1%	15,5%
Βιομηχανία	11,5%	21%
Κατασκευές	5,5%	9,7%
Υπηρεσίες (συμπ. εμπορίου και διοίκησης)	45,7%	41,4%

Εάν τα παραπάνω στοιχεία φανερώνουν την τάση σύγκλισης με το διεθνές και ευρωπαϊκό πλαίσιο ανάπτυξης, το χαρακτηριστικό που καταφανώς απουσίασε από την ελληνική περίπτωση ήταν ο νέος τρόπος διαχείρισης των σχέσεων κεφαλαίου και εργασίας. Στην Ελλάδα προκρίθηκε μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949) η περιστολή των συνδικαλιστικών ελευθεριών και ο κρατικός έλεγχος των συνδικάτων. Οι αιτίες γι' αυτό θα πρέπει να αναζητηθούν στην ανάγκη στερήωσης ενός αντικομμουνιστικού μετεμφυλιακού καθεστώτος και στη γρήγορη επανεμφάνιση εργατικών αγώνων, που διεξάγονταν, σε μεγάλο βαθμό, κάτω από την ηγεσία της κομμουνιστικής Αριστεράς. Σε κάθε περίπτωση, γεγονός παραμένει ότι στην Ελλάδα της εποχής δεν εδραιώθηκε η λογική των «κοινωνικών εταίρων» και των «κοινωνικών συμβολαίων», ούτε και προωθήθηκαν θεσμοί συνδιαχείρισης και εν γένει ένταξης των συνδικάτων στον οικονομικό προγραμματισμό. Απεναντίας, παρατηρήθηκε εξαρχής μια τάση ανάληψης των διαδικασιών διαμόρφωσης των εργασιακών σχέσεων και των εργατικών αποδοχών από το κράτος, διαμέσου του θεσμού που έμεινε γνωστός ως υποχρεωτική διαιτησία. Ο τελευταίος βρέθηκε στο επίκεντρο της κριτικής των εργατικών αλλά και των εργοδοτικών οργανώσεων, για διαφορετικούς βέβαια λόγους. Παράλληλα, το κράτος προσπάθησε να ελέγξει ασφυκτικά τις εργατικές συνδικαλιστικές οργανώσεις και να φιμώσει την αυθεντική συνδικαλιστική και διεκδικητική έκφραση. Με τα λόγια του ιστορικού της μεταπολεμικής Ελλάδας, D. Close, κεντρικό στοιχείο της κρατικής πολιτικής αποτέλεσε την περίοδο αυτή η «διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης και των χαμηλών μισθών στον βιομηχανικό τομέα, με τον αστυνομικό έλεγχο των συνδικάτων και την κρατική παρέμβαση στις εργατικές διαφορές».⁵⁴ Ο έλεγχος αυτός ανάγκασε την εργατική πλευρά να αναπτύξει τις συνδικαλιστικές και πολιτικές της διεκδικήσεις εκτός των επίσημων συνδικαλιστικών ενώσεων και συχνά σε σύγκρουση με αυτά. Η «κίνηση των 115» σωματείων τη δεκαετία του 1960 υπήρξε το πιο χαρακτηριστικό και μαζικό παράδειγμα σε αυτήν την προσπάθεια.⁵⁵

Νομοθεσία και πηγές χρηματοδότησης της βιομηχανίας

Η κρατική προσπάθεια ενίσχυσης της βιομηχανίας επέδρασε εντός του προαναφερθέντος ευνοϊκού διεθνούς και ευρωπαϊκού πλαισίου οικονομικής ανάπτυξης. Το ζήτημα του «εξηλεκτρισμού» και της «εκβιομηχάνισης» της Ελλάδας είχε ήδη τεθεί από την προπολεμική περίοδο. Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Καζάκο, διαμορφώθηκε μεταπολεμικά μια γενικότερη «αναπτυξιακή συναίνεση» στην ελληνική κοινωνία, η οποία ταύτιζε την ανάπτυξη με την εκβιομηχάνιση και αναγνώριζε τον υποστηρικτικό ρόλο του κράτους. Ωστόσο, ο χαρακτήρας της επιδιωκόμενης εκβιομηχάνισης και τα μέσα για την επίτευξή της δεν προσδιορίστηκαν ποτέ επακριβώς. Σε επίπεδο

⁵³ Πηγή: D. Close, *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*, μετάφραση Γιώργος Μερτίκας, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 91.

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 88.

⁵⁵ Για την κίνηση των 115 βλ. Δημήτρης Λιβιεράτος, *Η Κίνηση των 115. Κοινωνικοί Αγώνες 1962-1967*, Προσκήνιο, Αθήνα 2005.

οικονομικής πολιτικής, στην Τράπεζα της Ελλάδος και στον πολιτικό κόσμο, επικράτησε ένας «φιλελεύθερος εκλεκτικισμός», ο οποίος προέκρινε κατά περίπτωση είτε τις δυνάμεις της αγοράς είτε τον κρατικό προγραμματισμό. Ο τελευταίος όφειλε να υποστηρίζει τον εξαγωγικό προσανατολισμό της παραγωγής και να παρέχει κίνητρα στην εγχώρια και ξένη ιδιωτική πρωτοβουλία για επενδύσεις.⁵⁶

Ανεξάρτητα από την κριτική που αφορά στην έλλειψη σταθερού προσανατολισμού ή τόλμης των κρατικών παρεμβάσεων, τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες όλες οι κυβερνήσεις επέδειξαν σημαντική νομοθετική δραστηριότητα, η οποία αποσκοπούσε στην παροχή κινήτρων για την προσέλκυση επενδύσεων. Το άρθρο 112 του Συντάγματος του 1952 προετοίμαζε τη νομοθέτηση με στόχο την «προστασία των εκ της αλλοδαπής εισαγομένων προς τοποθέτησιν εις την Χώραν κεφαλαίων»⁵⁷ και το επόμενο έτος εκδόθηκε το ν.δ. 2687/53, που με τη σειρά του προέβλεπε σημαντικά φορολογικά κίνητρα και δυνατότητες εξαγωγής μεγάλου ποσοστού των κερδών στο εξωτερικό.⁵⁸ Την πρώτη δεκαετία ισχύος του εν λόγω διατάγματος, ως τα τέλη του 1963, είχαν εγκριθεί 341 αιτήσεις για επενδύσεις ύψους σχεδόν τετρακοσίων εκατ. δολαρίων.⁵⁹

Εξάλλου, σημαντικό τμήμα της αμερικάνικης οικονομικής στήριξης της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου έλαβε τη μορφή ενίσχυσης μερίδων του ελληνικού βιομηχανικού κεφαλαίου. Την περίοδο 1949-54, αποδέκτες του μισού ποσού επί του συνόλου των μακροπρόθεσμων δανείων αμερικάνικης προέλευσης (περίπου 16 εκατ. δολάρια) υπήρξαν 236 βιομηχανίες, με τις επιχειρήσεις του Προδρόμου - Μποδοσάκη Αθανασιάδη (εργοστάσια λιπασμάτων, όπλων και πυρομαχικών) να λαμβάνουν σχεδόν το 30% της συνολικής στήριξης προς τη βιομηχανία. Ακολούθησε η ίδρυση, με αμερικάνικη συμμετοχή, του Οργανισμού Χρηματοδότησεως Οικονομικής Αναπτύξεως (ΟΧΟΑ) το 1954, ο οποίος δανειοδότησε την ελληνική οικονομία την περίοδο 1954-61 με 63,4 εκατ. δολάρια, από τα οποία το 28% και 14% απορροφήθηκε από τα μεταλλεία και τη βιομηχανία αντίστοιχα. Λιγότερο αποτελεσματικός υπήρξε ο Οργανισμός Βιομηχανικής Αναπτύξεως (ΟΒΑ), που ιδρύθηκε το 1959 και συγκέντρωνε ελληνικά δημόσια και τραπεζικά κεφάλαια για τον ίδιο σκοπό.⁶⁰

Με βάση την νομοθεσία για την εισαγωγή βιομηχανικού κεφαλαίου, στις αρχές της δεκαετίας του 1960 εγκρίθηκαν μεγάλα ποσά προορισμένα για βιομηχανικές επενδύσεις που αφορούσαν, μεταξύ άλλων, τις επιχειρήσεις Έσσο Πάππας (πετρέλαιο/χάλυβας, σύμβαση 1962), Πεσινέ (αλουμίνιο, ίδρυση 1966), Πιρέλλι (ελαστικά, ίδρυση 1959), Φίλιπς (ηλεκτρικές συσκευές και εξοπλισμός, άδεια 1961), Πάρσον (χαρτί), Ντάου Κέμικαλ (πρώτη ύλη για πλαστικά, ίδρυση 1961), Φουλγκόρ (καλώδια). Χρήση της νομοθεσίας έκαναν και έλληνες βιομήχανοι, οι οποίοι σύναπταν συμφωνίες χρηματοδότησης με τράπεζες του εξωτερικού. Αυτό συνέβη, για παράδειγμα, στην περίπτωση του εργοστασίου της Μακεδονικής Εταιρίας Λαδόπουλου (ΜΕΛ) στη Θεσσαλονίκη (χαρτί) και της Ξυλοπάν (χαρντ-μπορντ). Η Εθνική Τράπεζα και η Εμπορική Τράπεζα (ιδιοκτησίας Στρατή Ανδρεάδη) εισήγαγαν επίσης, σε συνεργασία με τράπεζες του εξωτερικού, την ίδια περίοδο κεφάλαια για την κατασκευή δύο εργοστασίων λιπασμάτων (Πτολεμαΐδα 1960, Νέα Καρβάλη 1962).⁶¹

⁵⁶ Π. Καζάκος, «Η Ελληνική Οικονομία, 1949-1967», ό.π., σ. 225-226.

⁵⁷ ΦΕΚ 1/1-1-1952, τεύχος πρώτο.

⁵⁸ Η. Ellis, *Το Βιομηχανικόν Κεφάλαιον εις την Ανάπτυξιν της Ελληνικής Οικονομίας*, Αθήνα 1965, σ. 280-285.

⁵⁹ ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1961*, Αθήνα 1962, σ. 41-42. ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1963*, Αθήνα 1964, σ. 105.

⁶⁰ Η. Ellis, *Το Βιομηχανικόν Κεφάλαιον*, ό.π., σ. 86-90, 278.

⁶¹ Ellis, ό.π., σ. 295-297. Πβ. Π. Καζάκος, «Η Ελληνική Οικονομία, 1949-1967», ό.π., σ. 232-233.

Η αποτίμηση της σημασίας του ξένου (και ομογενειακού) κεφαλαίου στην ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας παραμένει αμφιλεγόμενο ζήτημα. Την εικοσαετία 1954-1975 οι ξένες επενδύσεις στη μεταποίηση, οι οποίες κορυφώθηκαν την τετραετία 1963-1966, ανήλθαν κατά μέσο όρο στο 11% του συνόλου, ποσοστό που δεν μπορεί να θεωρηθεί υψηλό.⁶² Την ίδια στιγμή ωστόσο έχει υπολογιστεί ότι το 1968, το 36% του παγίου κεφαλαίου των βιομηχανιών ελεγχόταν από ξένα ή ομογενειακά κεφάλαια.⁶³

Τουλάχιστον συγκρίσιμος με τον ρόλο του ξένου κεφαλαίου υπήρξε αυτός της άμεσης κρατικής συμμετοχής στην βιομηχανία της χώρας. Το 1959, το 34% των παγίων κεφαλαίων των επιχειρήσεων του κλάδου άνηκε στο κράτος. Αρκετές από τις σημαντικές βιομηχανικές επιχειρήσεις της μεταπολεμικής περιόδου ήταν κρατικές: το διυλιστήριο Ασπρόπυργου (ίδρυση 1958), τα τρία εργοστάσια ζάχαρης (σε Λάρισα, Σέρρες και Ξάνθη (ίδρυση 1961-1962) και το εργοστάσιο αζωτούχων λιπασμάτων στην Πτολεμαΐδα (ίδρυση 1960).⁶⁴

Νόμοι που θεσπίστηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και στις αρχές της δεκαετίας του 1960 από τις κυβερνήσεις της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (ΕΡΕ) του Κωνσταντίνου Καραμανλή παρείχαν σημαντικά αναπτυξιακά κίνητρα και για τις βιομηχανικές επενδύσεις εγχώριας προέλευσης. Ο νόμος 4002/59 προέβλεπε φορολογικές εκπτώσεις για τις επιχειρήσεις που εκσυγχρόνιζαν ή επέκτειναν τις εγκαταστάσεις τους,⁶⁵ ενώ ο νόμος 4171/61 απάλλαζε από κάθε φόρο και επιβάρυνση τα μηχανήματα και εργαλεία, τα υλικά ανοικοδομήσεως πλην του τσιμέντου, τους γερανούς και τα μεταφορικά μέσα που χρησιμοποιούνταν για την πραγματοποίηση παραγωγικών επενδύσεων άνω των 90 εκατ. δρχ. Επίσης απάλλαζε από δασμούς και φόρους τους εισαγόμενους γαιάνθρακες και μεταλλεύματα. Ο ίδιος νόμος, μεταξύ άλλων, περιόριζε τις κρατήσεις και τα τέλη για την ίδρυση και τις άδειες λειτουργίας των εργοστασίων, ενώ παγιοποιούσε τους φόρους για μια δεκαπενταετία από την έναρξη της παραγωγικής δραστηριότητας της επιχείρησης. Προέβλεπε ακόμη ειδικό καθεστώς ευνοϊκής μεταχείρισης στην περίπτωση επενδύσεων άνω των 180 εκατ. δρχ.⁶⁶

Το επόμενο έτος δημοσιεύθηκε ο νόμος «περί ιδρύσεως και επεκτάσεως βιομηχανιών» (4256/62), ο οποίος διευκόλυνε τη διαδικασία έκδοσης άδειας λειτουργίας ή επέκτασης των βιομηχανικών επιχειρήσεων και προέβλεπε την οργάνωση Βιομηχανικών Περιοχών (ΒΙΠΕ) με έξοδα του δημοσίου.⁶⁷ Η ίδρυση των ΒΙΠΕ ξεκίνησε το 1965 με τον νόμο 4458/65 σε περιοχές της τέως διοικήσεως πρωτεύουσής, της Θεσσαλονίκης, της Πάτρας, του Βόλου, του Ηρακλείου και της Καβάλας. Εκεί, εκτάσεις γης θα απαλλοτριώνονταν από την Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως (ΕΤΒΑ) με έξοδα του ελληνικού δημοσίου. Η ΕΤΒΑ στη συνέχεια θα πωλούσε ή θα ενοικίαζε ατελώς τις εκτάσεις σε βιομηχανίες.⁶⁸ Δεχόμενος ιδιαίτερη ώθηση επί δικτατορίας, ως το 1977 ο θεσμός των ΒΙΠΕ είχε επεκταθεί στην Πρέβεζα, τα Χανιά, την Κομοτηνή και τη Λάρισα, ενώ το ίδιο έτος αποφασίστηκε η αναβάθμιση των δώδεκα υπαρχουσών βιομηχανικών ζωνών (σε Καλαμάτα, Τρίπολη, Μεσολόγγι, Ιωάννινα, Ηγουμενίτσα, Φλώρινα, Δράμα, Ξάνθη, Αλεξανδρούπολη, Αγρίνιο, Κιλκίς και Σέρρες) σε ΒΙΠΕ. Ιδρύθηκαν ακόμη επτά νέες ΒΙΠΕ (σε Αίγιο, Πύργο Ηλείας, Σπάρτη, Έδεσσα, Κόρινθο,

⁶² Π. Καζάκος, «Η Ελληνική Οικονομία 1949-1967», ό.π., σ. 232.

⁶³ D. Close, *Ελλάδα 1945-2004*, ό.π., σ. 98.

⁶⁴ Π. Καζάκος, «Η Ελληνική Οικονομία 1949-1967», ό.π., σ. 229, 233.

⁶⁵ R. Turvey, *Η Περιγραφή του Εν Ελλάδι Φορολογικού Συστήματος*, Αθήνα 1964, σ. 42-46.

⁶⁶ Ν. 4171, «Περί Λήψεως Γενικών Μέτρων διά την Υποβοήθησιν της Αναπτύξεως της Οικονομίας της Χώρας», ΦΕΚ 93/3-6-1961, τεύχος πρώτο.

⁶⁷ Ν.δ. 4256, «Περί Ιδρύσεως και Επέκτασεως Βιομηχανιών και Βιοτεχνιών και άλλων τινών Διατάξεων», ΦΕΚ 168/19-10-1962, τεύχος πρώτο. Πβ. Ellis, ό.π., σ. 287-289.

⁶⁸ Ν. 4458, «Περί Βιομηχανικών Περιοχών», ΦΕΚ 33/27-2-1965, τεύχος πρώτο. Η ΕΤΒΑ ήταν το αποτέλεσμα της συγχώνευσης του Οργανισμού Βιομηχανικής Αναπτύξεως και του Οργανισμού Χρηματοδοτήσεως Οικονομικής Αναπτύξεως.

Άρτα και Λαμία). Τα παρεχόμενα στους βιομηχάνους κίνητρα για εγκατάσταση των εργοστασίων τους σε κάποια ΒΙΠΕ περιλάμβαναν, το 1977, απαλλαγή από κάθε φόρο για αγορά γηπέδου, περιορισμό των υπολοίπων φόρων και επιβαρύνσεων στο ένα πέμπτο και απαλλαγή από φόρους επί της αγοραπωλησίας παλαιών ακινήτων της επιχείρησης που μεταφέρεται. Παλαιότερα κίνητρα των νόμων 4171/61 και 1312/71 εξακολουθούσαν να ισχύουν.⁶⁹

Η κυβέρνηση της Ενώσεως Κέντρου (ΕΚ), στη σύντομη διακυβέρνησή της μεταξύ του Φεβρουαρίου 1964 και του Ιουλίου 1965, προσπάθησε να προωθήσει μια πολιτική επέκτασης της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων και άμβλυνσης των ανισοτήτων. Η πολιτική αυτή επικρίθηκε από μέριδα των βιομηχάνων ως «αθρόα ικανοποίηση αιτημάτων». Στην πραγματικότητα, η νέα πολιτική μάλλον ευνόησε την εγχώρια παραγωγή, στην οποία στρεφόταν σημαντικό τμήμα της νεοδημιουργημένης ζήτησης.⁷⁰ Η δικτατορία των Συνταγματαρχών (1967-1974) συνέχισε την πολιτική ενθάρρυνσης των εγχώριων και ξένων επενδύσεων, την οποία είχαν εφαρμόσει και οι εκλεγμένες κυβερνήσεις (νόμοι 147/1967, 148/1967, απόφαση νομισματικής επιτροπής 1574/1969 κ.ά.). Ειδικά οι ξένες επενδύσεις αυξήθηκαν δραστικά (το 1972 ήταν διπλάσιες απ' ό,τι το 1966).⁷¹

Καθ' όλη την μεταπολεμική περίοδο και ανεξάρτητα από τις πολιτικές αλλαγές, στάθηκε δυνατόν να κινητοποιηθούν ολοένα και περισσότερα ιδιωτικά κεφάλαια για τη χρηματοδότηση της βιομηχανίας. Οι αποταμιεύσεις των νοικοκυριών αυξάνονταν διαρκώς, και έχει υπολογιστεί ότι τα νοικοκυριά συνέβαλαν κατά 28% στη χρηματοδότηση του καθαρού σχηματισμού κεφαλαίου.⁷² Γενικότερα οι τράπεζες συνεισέφεραν τα μέγιστα στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, με αποτέλεσμα το 1970 να ελέγχουν το 70% του ενεργητικού της βιομηχανίας και να συμμετέχουν στη διαχείριση αρκετών βιομηχανικών επιχειρήσεων.⁷³ Ο παρακάτω πίνακας δείχνει τον πολλαπλασιασμό των υφιστάμενων δανείων προς τη βιομηχανία μεταξύ 1956 και 1978:

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ: ΔΑΝΕΙΟΔΟΤΗΣΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ, 1956-1978⁷⁴

ΕΤΟΣ	ΥΦΙΣΤΑΜΕΝΑ ΔΑΝΕΙΑ (τέλος έτους, εκατ. δρχ.)
1956	4.768
1959	7.848
1960	10.911
1961	12.146
1962	14.000
1963	16.765
1964	19.500

⁶⁹ Ν. 742, «Περί Τροποποίησης και Συμπλήρωσης του Νόμου 4458/1965 "Περί Βιομηχανικών Περιοχών" και Ρυθμίσεως Συναφών Θεμάτων», ΦΕΚ 319/17-10-1977, τεύχος πρώτο. Πβ. *Δελτίο ΣΕΒ*, αρ. 370, 30.11.1977, σ. 29.

⁷⁰ Π. Καζάκος, «Η Ελληνική Οικονομία 1949-1967», ό.π., σ. 235-236.

⁷¹ Π. Καζάκος, «Από Κρίση σε Κρίση: Οικονομία και Δικτατορία, 1967-1974», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 287.

⁷² D. Close, *Ελλάδα 1945-2004*, ό.π., σ. 87.

⁷³ Στο ίδιο, σ. 89.

⁷⁴ Πηγή: ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία (έτη 1959-1978)*.

1969	40.117
1970	48.887
1971	59.999
1973	84.676
1974	104.520
1975	135.372
1976	167.790
1977	209.570
1978	268.700

Θα πρέπει επίσης να αναφερθούν τόσο οι άμεσες και έμμεσες κρατικές ενισχύσεις κάθε είδους (φοροαπαλλαγές, εισφοροαπαλλαγές, πληρωμή μέρους του κεφαλαίου, επιδότηση χρηματοδότησης), οι οποίες τη δεκαετία του 1960 ξεπέρασαν σε αξία το 50% των βιομηχανικών επενδύσεων.⁷⁵ Τέλος, τα δασμολογικά πλεονεκτήματα διαδραμάτισαν σε ορισμένους κλάδους σημαντικό ρόλο: Οι δασμοί ως ποσοστό επί της αξίας των εισαγόμενων βιομηχανικών προϊόντων πριν τη σύνδεση με την ΕΟΚ έφταναν το 45% στα βαμβακερά υφάσματα, το 70% στα συνθετικά, το 68% στο χαρτί γραφής, το 61% στις ηλεκτρικές μαγειρικές συσκευές, ενώ ανέρχονταν σε 176% για τους ηλεκτρικούς λαμπτήρες, 189% για τα τσιγάρα και 315% για τη μπύρα.⁷⁶

Ανάπτυξη και αναδιάρθρωση της βιομηχανίας

Οι ακαθάριστες επενδύσεις στη βιομηχανία παρουσίασαν μεταξύ 1955 και 1975 την ακόλουθη εξέλιξη:

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ: ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ ΣΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ, 1950-1975⁷⁷

ΕΤΟΣ	ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ (εκατ. δρχ., τρέχ. τιμές)	ΕΚ ΤΩΝ ΟΠΟΙΩΝ ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ
1950-54 (ετήσιος μ.ο.)	-	740
1955-1959	1.632,6	1.600
1960	2.039	1.317
1961	2.588	1.528
1962	3.419	-
1963	3.509	2.431
1964	4.660	3.320
1965	5.778	4.615
1966	5.813	
1967	5.461	
1968	6.828	
1969	7.777	

⁷⁵ Α. Φραγκιάδης, ό.π., σ. 184-185.

⁷⁶ Ellis, *Το Βιομηχανικόν Κεφάλαιον*, ό.π., σ. 266.

⁷⁷ Πηγή: ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία* (έτη 1961-1965) και Π. Καζάκος, «Η Ελληνική Οικονομία», ό.π., σ. 232.

1970	10.044	
1971	12.413	
1972	16.688	
1973	20.919	
1974	25.691	
1975	26.137	

Οι επενδύσεις αυτές αύξησαν θεαματικά τη βιομηχανική παραγωγή, η οποία, από τα προπολεμικά επίπεδα, τα οποία ανέκτησε το 1950, διπλασιάστηκε έως το 1961 και υπερτριπλασιάστηκε μεταξύ 1961 και 1973. Με πιο βραδείς ρυθμούς αναπτυσσόταν η παραγωγικότητα της βιομηχανίας. Οι βιομηχανικές εξαγωγές, οι οποίες το 1950 καταλάμβαναν μόλις το 7,7% του συνόλου των ελληνικών εξαγωγών, αυξήθηκαν σε 13,7% το 1961 και μέσα σε δώδεκα χρόνια έφτασαν να αποτελούν περισσότερο από το 65% της συνολικής αξίας των εξαγωγών. Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνονται στους παρακάτω πίνακες:

ΠΙΝΑΚΑΣ IV: ΕΞΕΛΙΞΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΥ ΠΡΟΪΟΝΤΟΣ, 1950-1973 (εκατ. δρχ., σταθερές τιμές 1970)⁷⁸

1950	1961	1951-61 (μέσος ετήσιος ρυθμός)	1973	1962-73 (μέσος ετήσιος ρυθμός)
10.445	19.886	6%	69.228	11,1%

ΠΙΝΑΚΑΣ V: ΕΞΕΛΙΞΗ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ, 1950-1973 (προϊόν κατ' απασχολούμενο)⁷⁹

1950	1961	1951-61 (μέσος ετήσιος ρυθμός)	1973	1962-73 (μέσος ετήσιος ρυθμός)
23.190	41.343	5,4%	114.616	8,9%

ΠΙΝΑΚΑΣ VI: ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΕΣ ΕΞΑΓΩΓΕΣ, 1954-1975 (χιλ. δολ. ΗΠΑ)⁸⁰

ΕΤΟΣ	ΕΞΑΓΩΓΕΣ ΒΙΟΜ. ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΞΑΓΩΓΩΝ	%
1954	12.456	161.011	7,7%
1961	32.213	234.332	13,7%
1975	1.284.522	1.959.556	65,6%

Καθώς η Ελλάδα παραδοσιακά διέθετε έναν πολύ μεγάλο αριθμό βιομηχανικών επιχειρήσεων μικρού μεγέθους, η μέση απασχόληση ανά κατάστημα συνέχισε να είναι χαμηλή, αν και αυξήθηκε σημαντικά έως το 1973. Η απογραφή των μεταποιητικών καταστημάτων που πραγματοποίησε η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΕΣΥΕ) το 1973 κατέγραψε περισσότερες από 117.538 βιομηχανικές επιχειρήσεις που

⁷⁸ Πηγή: ΣΕΒ, *Δελτίον*, αρ. 342-343, 15.10.1976, σ. 11.

⁷⁹ Πηγή: Στο ίδιο.

⁸⁰ Πηγή: Στο ίδιο.

απασχολούσαν 573.509 άτομα.⁸¹ Έτσι στη μέση βιομηχανική επιχείρηση στην Ελλάδα του 1973 αντιστοιχούσαν σχεδόν πέντε απασχολούμενοι (3,85 το 1963). Η μέση ετήσια απασχόληση ανά βιομηχανικό κλάδο αποτυπώνεται στον παρακάτω πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ VII: ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΑ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ, 1973⁸²

ΚΛΑΔΟΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ	ΜΕΣΗ ΕΤΗΣΙΑ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ
Ειδών διατροφής	19.903	89.285
Ποτών	2.770	12.307
Καπνοβιομηχανίες	161	9049
Υφαντικές βιομηχανίες	5.076	68.419
Βιομηχανίες υπόδησης/ένδυσης	23.847	72.030
Ξύλου και φελλού	11.748	34.406
Επίπλων	9.941	29.445
Χάρτου	376	7.971
Εκτυπώσεων/εκδόσεων	2.412	15.963
Δέρματος/γουναρικών, εκτός ένδυσης/υπόδησης	2.761	13.061
Προϊόντων ελαστικού/πλαστικού	1.766	15.832
Χημικές βιομηχανίες	959	20.255
Παραγωγών πετρελαίου/άνθρακα	122	3.765
Μη μεταλλικών ορυκτών	5.219	37.465
Βασικές μεταλλουργικές	31	7.859
Μεταλλικών προϊόντων	13.023	47.850
Μηχανών/συσκευών	3.855	23.637
Μεταφορικών μέσων	9.708	52.808
Λοιπές βιομηχανίες	3.905	12.102
ΣΥΝΟΛΟ	117.538	573.509

Στην πραγματικότητα ωστόσο, η ανάπτυξη της βιομηχανίας στηρίχθηκε στη δημιουργία μεγάλων για τα ελληνικά δεδομένα εργοστασίων, σε πολλούς κλάδους της βιομηχανικής παραγωγής. Οι βιομηχανίες άνω των 100 εργατοϋπαλλήλων απασχολούσαν το 1974 το 41,6% του ανθρώπινου δυναμικού της βιομηχανίας, κατέβαλαν το 51,9% των αμοιβών και παρήγαγαν το 52,8% της συνολικής προστιθέμενης αξίας, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα:

⁸¹ ΕΣΥΕ, *Συνοπτικά Αποτελέσματα Απογραφής Μεταποιητικών Καταστημάτων της 29ης Σεπτεμβρίου 1973*, Αθήνα 1974.

⁸² Πηγή: ΕΣΥΕ, *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1967*, Αθήνα 1968. ΕΣΥΕ, *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1975-1976*. ΕΣΥΕ, *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1981*.

ΠΙΝΑΚΑΣ VIII: ΜΕΙΖΟΝΑ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ, 1963-1974⁸³

ΕΤΟΣ	ΜΕΡΙΔΙΟ ΕΠ' ΑΜΟΙΒΗΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ	ΜΕΡΙΔΙΟ ΑΜΟΙΒΩΝ	ΜΕΡΙΔΙΟ ΑΚΑΘΑΡΙΣΤΗΣ ΑΞΙΑΣ	ΜΕΡΙΔΙΟ ΠΡΟΣΤΙΘΕΜΕΝΗΣ ΑΞΙΑΣ
1963	31,2%	40,2%	37,3%	40,2%
1974	41,6%	51,9%	50,4%	52,8%

Με βάση τις απογραφές βιομηχανίας των ετών 1963 και 1973 που μνημονεύθηκαν παραπάνω, το 1973 η ελληνική βιομηχανία (δίχως να υπολογίζονται τα μεταλλεία) διέθετε 1.249 καταστήματα άνω των 50 απασχολούμενων, από μόλις 822 μία δεκαετία νωρίτερα. Εξάλλου, το 1974, με βάση στοιχεία δημοσιευμένα από τον ΣΕΒ, 91.728 άνθρωποι απασχολούνταν στις εκατό μεγαλύτερες από άποψη απασχόλησης βιομηχανικές επιχειρήσεις της χώρας (69.308 απ' αυτούς εργάζονταν στις πενήντα μεγαλύτερες), ενώ η κάθε μία από τις 28 μεγαλύτερες διέθετε περισσότερους από χίλιους απασχολούμενους.⁸⁴

Η κατανομή ανά βιομηχανικό κλάδο των μεγάλων εργοστασίων της χώρας είχε το 1973 ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΧ: ΜΕΙΖΟΝΑ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ, ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΑΝΑ ΚΛΑΔΟ, 1973⁸⁵

ΚΛΑΔΟΣ/ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑ	100-199 απασχ.	200-499 απασχ.	500-999 απασχ.	1000+ απασχ.
20. Διατροφή εκτός ποτών	58	25	3	-
21. Ποτών	8	7	2	-
22. Καπνοβιομηχανία	15	2	2	1
23. Υφαντικές	66	50	11	2
24. Υπόδηση/ένδυση	23	13	1	1
25. Ξύλου/φελλού	10	2	-	2
26. Επίπλων	5	-	1	-
27. Χάρτου	3	4	1	1
28. Εκτυπώσεις	15	6	-	-
29. Δέρματος	1	1	-	-
30. Ελαστικών/πλαστικών	17	8	-	-
31. Χημικές	15	14	3	2
32. Παραγωγών πετρελαίου.	5	3	1	-
33. Μη μεταλλικών ορυκτών	12	22	3	-
34. Βασικές Μεταλλουργικές	3	2	3	3
35. Προϊόντων μετάλλου	25	11	4	1

⁸³ Πηγή: ΕΣΥΕ, *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας Έτους 1963*, Αθήνα 1967, σ. 20-21. ΕΣΥΕ, *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας Έτους 1974*, Αθήνα 1979, σ. 21-22.

⁸⁴ ΣΕΒ, *Δελτίον*, ν. 338, 31.7.1976, σ. 11-13.

⁸⁵ Πηγή: ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα της Απογραφής Βιομηχανίας, Βιοτεχνίας και Ορυχείων της 29ης Σεπτεμβρίου 1973*, Αθήνα 1975, σ. 182-220.

36. Μηχανών/συσκευών	16	4	1	-
37. Ηλεκτρικών μηχ./συσκ.	19	9	7	3
38. Μεταφορικών μέσων	22	10	6	5
39. Λοιπές βιομηχανίες	-	3	-	-
ΣΥΝΟΛΟ	338	196	49	21

Η χρονοοικονομική διάταξη της βιομηχανίας και η αντίστοιχη γεωγραφική κατανομή των εργατών διατήρησε σε γενικές γραμμές τα χαρακτηριστικά της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας. Το 1958, το 53% των απασχολούμενων και το 46% των βιομηχανικών μονάδων άνω των δέκα απασχολούμενων βρίσκονταν στην περιοχή Αθήνας-Πειραιά. Εκεί συγκεντρωνόταν το σύνολο της βιομηχανίας παραγωγών πετρελαίου, το 87,4% της κατασκευής ηλεκτρικών μηχανών, το 82,7% των βιομηχανιών χάρτου, το 79% της κατασκευής μεταλλικών προϊόντων, το 73,9% των βασικών μεταλλουργικών και το 72,4% των εκτυπώσεων.⁸⁶ Η επαρχία συγκέντρωνε κατά κανόνα τις «ελαφριές» βιομηχανίες, όπως αυτές των κλάδων διατροφής, ξύλου ή επεξεργασίας δερμάτων, γεγονός που ίσως οφειλόταν και στις ανάγκες των βιομηχανιών αυτών για μεγάλες ποσότητες γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων.⁸⁷ Στα τέλη της δεκαετίας του 1960, η Αθήνα εξακολουθούσε να συγκεντρώνει σχεδόν τη μισή βιομηχανική απασχόληση (46%-47%), ενώ μια μικρή άνοδος είχε λάβει χώρα στη Μακεδονία, η οποία τώρα συγκέντρωνε σχεδόν το 21% (από 18,5% το 1963). Στην Αθήνα απασχολούνταν το 72% των εργαζομένων της βιομηχανίας μετάλλου, το 70% της βιομηχανίας χάρτου και το 62% της βιομηχανίας ηλεκτρικών συσκευών.⁸⁸

Όσον αφορά τα μεγάλα εργοστάσια, η ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας το 1973 συγκέντρωνε 288 εργοστάσια άνω των εκατό εργαζομένων και η Μακεδονία 116, με 53 από αυτά να βρίσκονται στη Θεσσαλονίκη. Η Στερεά Ελλάδα διέθετε 99 τέτοια εργοστάσια (η Ελευσίνα 26), η Πελοπόννησος 46 και η Θεσσαλία 31 (13 ο Βόλος και 8 η Λάρισα).

ΠΙΝΑΚΑΣ Χ: ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΑΝΑ ΠΕΡΙΟΧΗ, 1973⁸⁹

ΠΕΡΙΟΧΗ / ΒΙΟΜΗΧ. ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ	ΣΥΝΟΛΟ	100-199	200-499	500-999	1000+
Περιοχή Πρωτεύουσας	279.822	141	110	27	10
Μακεδονία	120.770	74	34	4	4
Βιομηχ. Κέντρο Θεσσαλονίκης	54.453	33	17	2	1
Βιομηχ. Κέντρο Καβάλας	3.630	3	1	-	-
Βιομηχ. Κέντρο Κοζάνης	2.068	2	-	-	1
Λοιπή Στερεά/Εύβοια	69.797	54	31	8	6
Βιομηχ. Κέντρο Ελευσίνας	14.189	12	9	3	2

⁸⁶ Γ. Κουτσουμάρης, *Το Πρόβλημα της Χρονοοικονομικής Συγκεντρώσεως της Ελληνικής Βιομηχανίας*, Αθήνα 1962, σ. 17.

⁸⁷ Η συγκέντρωση της βιομηχανίας στην περιοχή Αθήνας-Πειραιά αποδίδεται και στον προσανατολισμό της στην εγχώρια αγορά. Το 61,4% των συνολικών δαπανών των αστικών νοικοκυριών για βιομηχανικά προϊόντα προερχόταν από την Αθήνα, ενώ άγγιζε το 80% αν συνυπολογιστούν τα αστικά κέντρα της Νότιας Ελλάδας. Βλ. Γ. Κουτσουμάρης, *ό.π.*, σ. 32-36.

⁸⁸ D. Germidis & M. Negreponi-Delivanis, *Industrialisation, Employment and Income Distribution in Greece. A Case Study*, Παρίσι 1975, σ. 131-134.

⁸⁹ Πηγή: ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα της Απογραφής Βιομηχανίας, Βιοτεχνίας και Ορυχείων της 29ης Σεπτεμβρίου 1973*, *ό.π.*, σ. 221-403.

Πελοπόννησος	44.742	31	10	4	1
Βιομηχ. Κέντρο Καλαμάτας	3.656	1	-	1	-
Βιομηχ. Κέντρο Πατρών	13.015	11	2	2	1
Θεσσαλία	32.246	21	6	4	-
Βιομηχ. Κέντρο Λαρίσης	7.951	4	3	1	
Βιομηχ. Κέντρο Βόλου	9.514	8	2	3	0
Κρήτη	17.386	3	-	1	-
Βιομηχ. Κέντρο Χανίων	3.516	-	-	1	-
Βιομηχ. Κέντρο Ηρακλείου	5.272	2	-	-	-
Νήσοι Αιγαίου	16.358	5	2	1	-

Η δημιουργία μεγάλων εργοστασίων αποτυπώνεται και στην εξέλιξη της παραγωγής βιομηχανικών προϊόντων σε κλάδους όπου η απασχόληση ανά βιομηχανική μονάδα είναι υψηλή. Μεταξύ 1972 και 1978, παρά την οικονομική κρίση, η ελληνική βιομηχανία διπλασίασε την ποσότητα της παραγόμενης βενζίνης και αύξησε κατά 90% την παραγωγή πετρελαίου ντίζελ. Η παραγωγή χάλυβα αυξήθηκε κατά 34%, πλυντηρίων κατά 235% και ηλεκτρικών κουζινών κατά 72%:

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΙ: ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΩΝ ΒΙΟΜΗΧ. ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ, 1972-1979⁹⁰

ΠΡΟΪΟΝ	1972	1973	1974	1977	1978	1979	1972-1978
Βενζίνη (τόνοι)	625.771	769.705	832.448	994.762	1.234.623	1.260.767	101%
Πετρέλαιο ντίζελ (τόνοι)	1.974.294	3.106.374	2.805.659	2.704.484	2.860.316	3.733.508	89%
Χάλυβας (τόνοι)	605.310	753.323	687.097	573.103	669.976	813.294	34%
Ψυγεία (τεμ.)	199.534	282.812	257.710	209.926	167.783	149.829	-25%
Κουζίνες (τεμ.)	85.973	132.481	97.618	127.909	140.732	147.632	72%
Πλυντήρια (τεμ.)	28.367	63.672	52.410	82.318	76.372	94.956	235%

Κατά συνέπεια, υπήρξαν, όπως προαναφέρθηκε, σημαντικές αλλαγές στο διάρθρωση της βιομηχανικής παραγωγής. Οι παραδοσιακοί κλάδοι αναπτύσσονταν συγκριτικά λιγότερο, τόσο σε σχέση με τον κλάδο των «ενδιάμεσων» αγαθών (χαρτί, χημικά) όσο, κυρίως, σε σχέση με τον κλάδο των «κεφαλαιουχικών» (υλικά οικοδομών, βασικά μεταλλουργικά προϊόντα, μηχανές-συσσκευές, μεταφορικά μέσα). Πιο αναλυτικά, μεταξύ

⁹⁰ Πηγή: ΕΣΥΕ, *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1975-1976*, Αθήνα 1977, σ. 118-119. Πβ. ΕΣΥΕ, *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1981*, Αθήνα 1982, σ. 118-119.

1963 και 1974 η διάρθρωση της ελληνικής βιομηχανίας ως προς την απασχόληση και την ακαθάριστη αξία της παραγωγής παρουσίασε την παρακάτω εικόνα:

ΠΙΝΑΚΑΣ XII: ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΑΝΑ ΒΙΟΜΗΧ. ΚΛΑΔΟ, 1963-1974⁹¹

ΚΛΑΔΟΣ	1963		1974	
	ΑΠΑΣΧ.	ΑΞΙΑ	ΑΠΑΣΧ.	ΑΞΙΑ
Διατροφής	17,8%	25,3%	16,05%	18,91%
Υπόδησης/ένδυσης	15%	5,9%	11,61%	5,10%
Υφαντικές.	12%	14,4%	11,89%	13,10%
Βασικές μεταλλουργ.	8,3%	5,4%	8,41%	6,47%
Μη μεταλλικών ορυκτ.	7%	5,1%	6,48%	5,59%
Μεταφορικά μέσα	5,6%	3,4%	8,01%	3,82%
Ξύλου/φελλού	5,5%	2,6%	5,23%	2,88%
Έπιπλα	4,3%	2,2%	4,18%	2,06%
Καπνοβιομηχανία	3,3%	7,4%	1,52%	2,47%
Εκτυπώσεων/εκδόσ.	2,9%	2,5%	2,63%	1,91%
Μηχανών/συσκευών	2,7%	2,1%	3,46%	2,33%
Ηλεκτρ. μηχ./συσκ.	2,7%	3,2%	4,8%	4,6%
Χημικών	2,7%	4,6%	3,64%	6,83%

Η μεταμόρφωση της ελληνικής βιομηχανίας γίνεται ακόμη πιο έκδηλη, αν λάβουμε υπόψιν τη διάρθρωσή της την προπολεμική περίοδο. Ενώ το 1938 η βασική μεταλλουργία ήταν πρακτικά ανύπαρκτη, το 1970 αποτελούσε το 9,6% του συνόλου της βιομηχανικής παραγωγής. Το ίδιο έτος, οι κλάδοι των μεταλλικών προϊόντων και των μηχανών-συσκευών, οι οποίοι δεν καταγράφονταν το 1938, συνεισέφεραν μαζί το 12,6% της αξίας, ενώ τα μη μεταλλικά ορυκτά (τσιμέντο) αποτελούσαν το 1970 το 8,5% της αξίας της παραγωγής, από μόλις 3% το 1938. Ο παρακάτω πίνακας αποτυπώνει αυτές τις εξελίξεις με βάση σταθερές τιμές του 1970:

ΠΙΝΑΚΑΣ XIII: ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΑΝΑ ΚΛΑΔΟ, 1938-1975⁹²

ΚΛΑΔΟΣ	1938	1950	1960	1970	1975
Τροφίμων, ποτών, καπνού	23,3%	23,7%	22,6%	18%	16,8%
Υφαντικές	24%	20,8%	16,8%	14,8%	18,7%
Ένδυσης/υπόδησης	8,9%	21%	13,5%	8,6%	8,8%
Ξύλου-επίπλων	8,1%	5,8%	6,0%	6,1%	6%
Χάρτου/εκδόσεων/εκτυπώσεων	1,7%	3,5%	4,2%	4,4%	3,6%
Χημικά και προϊόντα πετρελαίου	20,1%	4,5%	10,3%	12,5%	13,4%
Μη μεταλλικών ορυκτών	3,0%	6,6%	6,4%	8,5%	8,2%

⁹¹ Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας Έτους 1963, Αθήνα 1967, σ. 25. ΕΣΥΕ, Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας Έτους 1974, Αθήνα 1979, σ. 28.

⁹² Πηγή: Δελτίο ΣΕΒ, αρ. 342-343, 15.10.1976, σ. 11.

Βασική μεταλλουργία	0,3%	0,6%	2,1%	9,6%	8,4%
Μεταλλικά προϊόντα, μηχανές και ηλεκτρικές συσκευές	-	9,4%	12,9%	12,6%	11,3%
Μεταφορικά μέσα	4,7%	1,4%	2,7%	2,7%	2,4%
Διάφορα είδη	5,9%	2,7%	2,5%	2,2%	2,4%

Η οικονομική κρίση του 1973

Παρά τα εντυπωσιακά μεγέθη που εκτέθηκαν παραπάνω, η βιομηχανία στην Ελλάδα εμφάνισε τη μεταπολεμική περίοδο ορισμένες αδυναμίες, οι οποίες θα εξελίσσονταν σε αιτίες της κρίσης της μετά το 1973. Σε αυτές συγκαταλέγονται η μη ανάπτυξη του κλάδου των μηχανοκατασκευών (που αποδίδεται στην απουσία κρατικής κλαδικής πολιτικής), το αυξημένο κόστος παραγωγής, που οφειλόταν στην αδυναμία να αξιοποιηθεί καθ' ολοκληρία ο νέος μηχανικός και μηχανολογικός εξοπλισμός, η αδυναμία εκσυγχρονισμού των μικρών βιοτεχνιών, ο προσανατολισμός στην εσωτερική αγορά και το μικρό μέγεθος των βιομηχανικών μονάδων. Τα προβλήματα αυτά, των οποίων η ηγεσία του ΣΕΒ είχε επίγνωση, αναδείχθηκαν κυρίως την επόμενη περίοδο, όταν το τέλος της μακράς περιόδου οικονομικής ανάπτυξης στη Δυτική Ευρώπη και η εμφάνιση ανταγωνιστών από την πλευρά των αναπτυσσόμενων κρατών έθεσαν σε κρίση την ελληνική βιομηχανία.⁹³

Το 1974, όλες οι μεταπολεμικές επιδόσεις της ελληνικής οικονομίας αναστράφηκαν προσωρινά, για να οδηγηθούν σε κατάσταση ύφεσης τα επόμενα χρόνια. Όλοι οι σχετικοί με την παραγωγή εθνικοί οικονομικοί δείκτες, και ιδιαίτερα αυτοί της βιομηχανίας και της μεταποίησης, χειροτέρευσαν απότομα. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης των επενδύσεων στη μεταποίηση, ο οποίος την περίοδο 1958-73 ήταν 10,8%, έπεσε το 1974 στο 3,2% και κυμάνθηκε στο -1,5% την περίοδο 1975-79. Το 1974, το προϊόν της μεταποίησης σημείωσε καθαρή μείωση κατά 2,8%, ενώ την πενταετία 1975-1979 παρουσίασε ένα μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης μόλις 5,8% (από 9,9% την περίοδο 1958-73).⁹⁴ Παράλληλα, η κρίση ανέκοψε τις μεταβολές που λάμβαναν χώρα στη σύνθεση του προϊόντος της μεταποίησης, πλήττοντας περισσότερο τους κλάδους ελαστικών-πλαστικών, μεταλλικών προϊόντων, παραγωγών πετρελαίου και ηλεκτρικών συσκευών. Επηρέασε συγκριτικά λιγότερο ορισμένους παραδοσιακούς κλάδους, όπως αυτοί των ειδών διατροφής, ένδυσης-υπόδησης και υφαντικών προϊόντων.⁹⁵

Η κρίση του 1973 δεν οδήγησε, ωστόσο, σε απότομη αύξηση της ανεργίας ή μαζικές διακοπές λειτουργίας μεγάλων βιομηχανικών επιχειρήσεων. Η ανεργία στην πραγματικότητα περιορίστηκε από 3,7% το 1970 σε 2,6% το 1975 και σε 1,8% το 1979.⁹⁶ Μεταξύ 1974 και 1979, ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης της απασχόλησης στη βιομηχανία συγκρατήθηκε στα επίπεδα του 3,5% (2,6% στη μεταποίηση). Έτσι, οι απασχολούμενοι στη μεταποίηση αυξήθηκαν από 463.400 το 1974 σε 553.900 το 1979.⁹⁷ Την ίδιο περίοδο παρατηρήθηκε μάλιστα αύξηση της χρήσης εργατικής δύναμης

⁹³ Α. Φραγκιάδης, *Ελληνική Οικονομία*, ό.π., σ. 190-192. Πβ. Π. Καζάκος, «Η Ελληνική Οικονομία κατά τη Μετάβαση και τη Σταθεροποίηση της Δημοκρατίας, 1974-1981», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 317-318.

⁹⁴ Τράπεζα της Ελλάδος, *Η Ελληνική Οικονομία. Ερευνητικά Δοκίμια και Στατιστικές Σειρές*, Αθήνα 1982, τ. 2, σ. 28.

⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 39-40.

⁹⁶ D. Germidis & M. Negreponi-Delivanis, *Industrialisation*, ό.π., σ. 102. Πβ. Τράπεζα της Ελλάδος, *Η Ελληνική Οικονομία*, ό.π., σ. 50.

⁹⁷ Τράπεζα της Ελλάδος, ό.π., σ. 49.

μεταναστών (προερχόμενων από χώρες της Αφρικής και της Ασίας), η οποία είχε αρχίσει ήδη από τα τελευταία δικτατορικά χρόνια.⁹⁸

Η κρίση έγινε περισσότερο αισθητή σ' όλα τα στρώματα του πληθυσμού μέσω της εκτίναξης του πληθωρισμού. Ο δείκτης τιμών καταναλωτή αυξήθηκε κατά 24,5% μεταξύ Αυγούστου 1973 και Ιανουαρίου 1974, ενώ τους πρώτους μήνες του 1974 ο πληθωρισμός κυμάνθηκε γύρω στο 32%, για να περιοριστεί ως το 1979 σε μικρότερα, ωστόσο ακόμη διψήφια, νούμερα (μέσος όρος 12,8% την περίοδο 1975-79).⁹⁹ Η εξέλιξη αυτή αποτέλεσε ένα από τα αίτια των κοινωνικών κινητοποιήσεων ενάντια στο δικτατορικό καθεστώς και στη Μεταπολίτευση υποβοήθησε τη διατύπωση μισθολογικών διεκδικήσεων, σε μια προσπάθεια να συγκρατηθούν (ή και να αυξηθούν) τα εισοδηματικά οφέλη που είχαν αποκομίσει οι μισθωτοί την προηγούμενη περίοδο.¹⁰⁰

---

⁹⁸ Α. Φραγκιάδης, *Ελληνική Οικονομία*, ό.π., σ. 197. Πβ. Θ. Θεοδώρου, *Στοιχεία για την Εργατική Τάξη στην Ελλάδα Σήμερα*, Εκδοτική Ομάδα Εργασία, Αθήνα 1975, σ. 35 κ.ε.

⁹⁹ Τράπεζα της Ελλάδος, ό.π., σ. 51-52.

¹⁰⁰ Όπως θα δούμε, οι επιτροπές και τα σωματεία των εργατών αναφέρονταν συχνά στην άνοδο των τιμών που είχε προηγηθεί της έναρξης των απεριών τους. Ωστόσο ο πληθωρισμός δεν ήταν η αποκλειστική αιτία του αιτήματος των εργατών για αύξηση των αποδοχών τους. Η Τράπεζα της Ελλάδος (ό.π., σ. 55-56) παρατηρούσε ότι οι σχετικές διεκδικήσεις «συνεχίζονται συνήθως και μετά την εξασθένιση των πληθωριστικών πιέσεων».

1.2 ΟΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΟΙ

Ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων

Η αύξηση του αριθμού των βιομηχανικών μονάδων τις μεταπολεμικές δεκαετίες μεταφράστηκε, όπως είναι φυσικό, σε μια ενίσχυση του μεγέθους, της δύναμης και της κοινωνικής σημασίας του στρώματος των βιομηχάνων. Ο κυριότερος σύλλογος των τελευταίων, ο ΣΕΒ (είχε ιδρυθεί το 1907), αναδείχθηκε τις δεκαετίες του 1960 και 1970 στον αδιαμφισβήτητο εκπρόσωπο όχι μόνο των ιδιοκτητών βιομηχανιών αλλά συνολικά της αστικής τάξης. Ο ΣΕΒ εμφάνισε σημαντική και πολυεπίπεδη δραστηριότητα, διεκδικώντας τη δυνατότητα να επηρεάζει και να κατευθύνει τις κυβερνητικές αποφάσεις που αφορούσαν τη βιομηχανία, ακόμη και να συμμετέχει άμεσα στη λήψη τους. Το διάστημα αυτό, η προβολή και αναγνωρισιμότητα του Συνδέσμου διευρύνθηκε δημαντικά. Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί ότι, προς τα τέλη της δεκαετίας του 1960, ορισμένες εφημερίδες αναδημοσίευαν με τέτοια συχνότητα μελέτες, αναλύσεις και τοποθετήσεις του ΣΕΒ στις οικονομικές τους στήλες, ώστε οι τελευταίες κατ' ουσίαν εξελισσόταν, εν μέρει, σε ενημερωτικές στήλες του Συνδέσμου.¹⁰¹

Μέρος της δυναμικής που ανέπτυξε ο ΣΕΒ οφειλόταν στους μεγάλους πόρους που μπόρεσε να κινητοποιήσει τη δεκαετία του 1960 για την επίτευξη των σκοπών του. Τα έσοδα του ΣΕΒ από τις εισφορές των μελών του σχεδόν τριπλασιάστηκαν μεταξύ 1960 και 1965, φτάνοντας τα 6.272.000 δρχ., από 2.184.000 δρχ. το 1960.¹⁰² Το 1962 ο Σύνδεσμος απέκτησε Γραφείο Τύπου και αναβάθμισε το δεκαπενθήμερο πλέον *Δελτίον Πληροφοριών* που εξέδιδε, το οποίο είχε ως διακηρυγμένο στόχο να εκθέτει «τι το Κράτος πρέπει να πράξει, από τι θα [...] απαλλάξει, πώς θα [...] βοηθήσει» τους Έλληνες βιομήχανους.¹⁰³ Το ίδιο έτος ο ΣΕΒ διήρυνε το καταστατικό του, με σκοπό να να συνενώσει όλες τις βιομηχανικές οργανώσεις υπό την αιγίδα του. Το 1966 ανακοινώθηκε η διενέργεια μεγάλου συνεδρίου του βιομηχανικού κόσμου, με τη συμμετοχή των τοπικών συνδέσμων βιομηχάνων. Το Συνέδριο τελικά διεξήχθη μετά τη δικτατορία, τον Φεβρουάριο του 1975, παρουσία πολιτικών και κρατικών αξιωματούχων, με τις εργασίες του να ανοίγουν από τον ίδιο τον Κ. Καραμανλή. Το ίδιο έτος ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του ΣΕΒ το Ινστιτούτο Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών (IOBE). Τέλος, ο Σύνδεσμος καθιέρωσε τη μηνιαία συνάντηση του προέδρου του με εκπροσώπους των μέσων ενημέρωσης.¹⁰⁴

Η εικόνα της βιομηχανίας στην κοινωνία

Η εικόνα της βιομηχανίας στη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία ήταν συνδεδεμένη με τις κοινωνικές και κρατικές προσδοκίες με τις οποίες ήταν επιφορτισμένη η έννοια της «εκβιομηχάνισης». Η τελευταία, μαζί με τον «εξηλεκτρισμό», είχαν, όπως αναφέρθηκε, συμπεριληφθεί μεταξύ των κεντρικών κυβερνητικών στόχων τη μεταπολεμική περίοδο. Οι εν λειτουργία ή υπό ίδρυση μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις Ελλήνων, ομογενών και ξένων κεφαλαιούχων αναμενόταν να υποστηρίξουν τις προσπάθειες εισόδου της Ελλάδας στο χώρο των ανεπτυγμένων βιομηχανικών κρατών. Σύμφωνα με την

¹⁰¹ Βλ. π.χ. «Προβλέπεται ήδη επιτάχυνσις της οικονομικής αναπτύξεως», *Το Βήμα*, 2.12.1967 και πβ. «Δυναμικαί αι μεταβολαί της ελληνικής βιομηχανίας», *Το Βήμα*, 18.10.1968.

¹⁰² ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1965*, Αθήνα 1966, σ. 33.

¹⁰³ ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1963*, Αθήνα 1964, σ. 10. Το 1967 το «Δελτίον Πληροφοριών» μετονομάστηκε σε «Δελτίον». Πβ. Γ. Πανσεληνά & Μ. Μαυροειδή, *Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών 1907-2007. Ένας Αιώνας στην Υπηρεσία της Επιχειρηματικής Ιδέας*, ΣΕΒ, Αθήνα 2007, σ. 384.

¹⁰⁴ Γ. Πανσεληνά & Μ. Μαυροειδή, *Σύνδεσμος*, ό.π., σ. 385, 401, 425-429. Πβ. ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1974*, Αθήνα 1975, σ. 8-10.

κρατούσα αντίληψη, η εκβιομηχάνιση, καλύπτοντας την εγχώρια ζήτηση και αυξάνοντας τις εξαγωγές (συνεπώς και την εισροή συναλλάγματος), θα οδηγούσε σχεδόν αυτόματα στη συνολική κοινωνική πρόοδο και ευημερία. Έτσι οι βιομήχανοι αντιμετώπιζονταν σχεδόν ως εθνικοί ευεργέτες, και οι τοποθετήσεις κεφαλαίων στη βιομηχανία επενδύονταν με το κύρος βαρυσήμαντης κοινωνικής αποστολής. Η τελευταία προσωποποιούνταν κατά περίπτωση σε προσωπικότητες όπως ο ελληνοαμερικάνος μεγαλοεπιχειρηματίας Τομ Πάπας, οι επενδύσεις του οποίου στον χώρο της επεξεργασίας και τυποποίησης αγροτικών προϊόντων (προσδοκώμενης συνολικής αξίας 27 εκ. δολαρίων) θα είχαν ως εκτιμώμενη «συνέπειαν την σταθεράν εισροήν εις την Ελλάδα συναλλάγματος της τάξεως των 15-20 εκατομ. δολαρίων ετησίως». ¹⁰⁵ Πέρα από τη σημασία των εξαγωγικών επιδόσεων των νέων επιχειρήσεων, η υποκατάσταση των εισαγωγών τεκμηρίων εξίσου ικανοποιητικά τη σημασία νέων βιομηχανικών επενδύσεων. Το υπό ίδρυση εργοστάσιο κατασκευής μπαταριών της αμερικάνικης Γιούνιον Κάρμπαϊντ, πέρα από τις εξαγωγές στις οποίες θα προχωρούσε, θα παρείχε στην ελληνική αγορά προϊόντα για τα οποία είχε το 1966 δαπανηθεί συνάλλαγμα πλέον των 1,8 εκ. δρχ, «με τάσιν περαιτέρω αυξήσεως». ¹⁰⁶

Η ίδρυση νέων βιομηχανιών αναδείχθηκε, κατ' επέκταση, σε σημείο αναφοράς του ημερήσιου τύπου, ο οποίος αφιέρωνε αρκετό χώρο για σχετικές ανακοινώσεις στις οικονομικές του σελίδες. Ιδιαίτερης προβολής τύγχαναν εισροές ξένων κεφαλαίων σημαντικού ύψους, οι οποίες είχαν εγκριθεί από το υπουργείο Συντονισμού με βάση την ισχύουσα περί εισαγωγής κεφαλαίων νομοθεσία. Τα θέματα που θίγονταν αφορούσαν το ύψος των επενδύσεων, το χρονοδιάγραμμα της εισαγωγής των κεφαλαίων, το είδος των προϊόντων που θα παράγονταν, τον προβλεπόμενο όγκο και την αξία της παραγωγής, καθώς και (ορισμένες φορές) την προσδοκώμενη ή συμφωνημένη με την κυβέρνηση εργατική απασχόληση. Έτσι, για παράδειγμα, το αναγνωστικό κοινό την περίοδο της δικτατορίας διέθετε αναλυτική πληροφόρηση για τα προϊόντα υαλουργίας που θα παρήγαγε το εργοστάσιο της (ελβετικών συμφερόντων) εταιρίας Δραγοφίνα στη Θήβα, πριν ακόμη ολοκληρωθεί η συγκεκριμένη επένδυση. Ο Τύπος συχνά ομαδοποιούσε τις εγκρίσεις κεφαλαίων προς επένδυση, δημιουργώντας την εικόνα πραγματικής χιονοστιβάδας επενδύσεων, από τη βαριά βιομηχανία έως τη μικρή βιοτεχνία. ¹⁰⁷

Η συνολική εικόνα που επιχειρούνταν να σχηματιστεί ήταν αυτή της γοργής πορείας προς τη μετατροπή ολόκληρης της χώρας σε βιομηχανικό κέντρο υψηλής παραγωγικότητας, βασισμένης στην πιο σύγχρονη τεχνολογία. Η πόλη της Στυλίδας αναμενόταν να μετατραπεί σε «κέντρο της μεγαλύτερης χημικής βιομηχανίας στη χώρα», έπειτα από την ίδρυση νέων βιομηχανικών μονάδων, που θα τροφοδοτούσαν εργοστάσια στην Αγία Μαρίνα και το Μεσολόγγι με αμμωνία. Το νέο εργοστάσιο μπισκότων της Αλλατίνη στη Χαλκίδα, «εξωπλισμένο με τα πιο σύγχρονα υπεραυτόματα μηχανήματα» λειτουργούσε με μια «πολύπλοκη παραγωγική διαδικασία». Ο μηχανικός εξοπλισμός ήταν τοποθετημένος σε αίθουσες με «ειδικά τοιχώματα» για τη διατήρηση της θερμοκρασίας, ενώ το προσωπικό εργαζόταν «υπό την επίβλεψιν ειδικευμένου επιτελείου Ελλήνων και ξένων τεχνικών», το οποίο είχε μετεκπαιδευτεί στο εξωτερικό. Όσο και αν αυτού του είδους οι περιγραφές μπορεί να θεωρηθεί ότι αποσκοπούσαν στην πρόκληση ενδιαφέροντος για δανειοδότηση των (εισηγμένων στο χρηματιστήριο) βιομηχανικών επιχειρήσεων, το ευρύτερο αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία κλίματος θαυμασμού και δέους απέναντι στο βιομηχανικό θαύμα που συντελούνταν στην Ελλάδα της εποχής. Ο μυστικιστικός χαρακτήρας της παρουσίασης

¹⁰⁵ «Ενεκρίθη η εισαγωγή 27 εκ. δολλ. για ίδρυση γεωργικών βιομηχανιών», *Το Βήμα*, 13.9.1968.

¹⁰⁶ «Εργοστάσιον κατασκευής ξηρών στοιχείων θα ιδρυθεί εις επαρχίαν», *Το Βήμα*, 8.7.1967.

¹⁰⁷ «Μονάς υαλουργίας ιδρύεται εις Θήβας», *Το Βήμα*, 7.7.1968. Πβ. «Εισάγονται 7,4 εκατ. δολ. δι' ιδιωτικές επενδύσεις», *Το Βήμα*, 18.10.1968.

της τεχνολογίας και λειτουργίας των νέων βιομηχανικών μονάδων διήγειρε το φανταστικό της κοινωνίας, δημιουργώντας επιπλέον προσδοκίες.¹⁰⁸

Ο Τύπος δεν παρέλειπε, όπως είναι φυσικό, να τονίσει και την άμεση κρατική συμβολή στον βιομηχανικό κλάδο, η οποία αφορούσε ως επί το πλείστον εργοστάσια συνδεδεμένα με την αγροτική παραγωγή (λιπασμάτων ή επεξεργασίας/συσκευασίας αγροτικών προϊόντων). Και εδώ, πέρα από την ίδρυση νέων μονάδων, η έμφαση δινόταν στην αύξηση της παραγωγικότητας και του όγκου της παραγωγής. Στα μέσα του 1968, ο Τύπος χαιρέτισε τις προβλέψεις για αύξηση της παραγωγής ζάχαρης από τα τρία κρατικά εργοστάσια (σε Σέρρες, Πλατύ και Λάρισα) κατά 7.400 τόνους σε σχέση με το 1967, παρά την ταυτόχρονη σημαντική μείωση των ημερών λειτουργίας των εργοστασίων.¹⁰⁹

Η καθιέρωση της πρακτικής της δημοσιοποίησης των μελλοντικών επενδύσεων στη βιομηχανία ενίσχυε το έδαφος για εορταστικές εκδηλώσεις, όταν τελικά οι επενδύσεις ολοκληρώνονταν. Τα εγκαίνια νέων βιομηχανικών εγκαταστάσεων αποτελούσαν μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία για την προβολή του έργου της ιδιωτικής πρωτοβουλίας αλλά και των κυβερνητικών παραγόντων, που επιθυμούσαν να αποκομίσουν πολιτικά οφέλη. Οι εκδηλώσεις ακολουθούσαν ένα καθιερωμένο τελετουργικό, ξεκινώντας με τον αγιασμό των εγκαταστάσεων, για να συνεχίσουν με ομιλίες πολιτικών παραγόντων και εκπροσώπων της επιχείρησης, οι οποίες γίνονταν παρουσία εργαζομένων της επιχείρησης και μελών της τοπικής κοινωνίας. Στο τέλος, ο εκπρόσωπος της πολιτείας εγκαινίαζε το έργο κόβοντας μια κορδέλα εν μέσω χειροκροτημάτων. Όλη η διαδικασία φυσικά καλυπτόταν δημοσιογραφικά από εκπροσώπους του τύπου. Ο δημόσιος χαρακτήρας των εκδηλώσεων και η ταυτόχρονη παρουσία εκκλησιαστικών, οικονομικών και πολιτικών παραγόντων επιβεβαίωνε τον εθνικό στόχο της εκβιομηχάνισης και ενέτεινε τη δημιουργία προσδοκιών που αφορούσαν τα οφέλη από τις επενδύσεις. Η πρακτική αυτή σίγουρα δεν ήταν καινούριο φαινόμενο. Ωστόσο, η αύξηση του ρυθμού ίδρυσης μεγάλων εργοστασίων τη δεκαετία του 1960 και οι προσπάθειες του δικτατορικού καθεστώτος να παρουσιάσει, στο εσωτερικό και εξωτερικό, μια εικόνα αποδοχής και οικονομικών επιτυχιών, διόγκωσαν τη σημασία με την οποία επιφορτίζονταν οι σχετικές εκδηλώσεις.

Το κύρος των συμμετεχόντων στα εγκαίνια ήταν ευθέως ανάλογο της εμβέλειας της επένδυσης. Στα εγκαίνια του εργοστασίου επεξεργασίας βαμβακιού της Ε.Σ. Γαλατάς στα Διαβατά Θεσσαλονίκης τον Σεπτέμβριο του 1968, παρέστησαν, πέραν των εκπροσώπων των τοπικών αρχών και «άλλων επισήμων», ο υπουργός Γεωργίας Αλέξανδρος Μαθαίου και ο υπουργός Βορείου Ελλάδος Γεώργιος Βαλλής. Στις περιπτώσεις σημαντικών ξένων επενδύσεων, τα εγκαίνια λάμβαναν πομπώδη και υπερβολικό χαρακτήρα, καθώς διαπλέκονταν με τις διακρατικές σχέσεις και την εξωτερική πολιτική: Στα εγκαίνια του εργοστασίου της αμερικάνικης επιχείρησης παραγωγής ειδών υγιεινής Ιντεάλ Στάνταρντ, στο 71ο χιλιόμετρο της Αθηνών–Λαμίας, τη δικτατορική κυβέρνηση εκπροσώπησε –πέρα από τον υπουργό Βιομηχανίας Κωνσταντίνο Κυπραίό, τον συνήθη κυβερνητικό εκπρόσωπο σε εγκαίνια βιομηχανιών– ο αντιστράτηγος και αντιβασιλέας Γεώργιος Ζωιπάκης. Λόγο εκφώνησαν, ακόμη, ο γενικός διευθυντής του εργοστασίου, ο πρόεδρος του Δ.Σ. της εταιρίας (και οι δύο Αμερικάνοι), αλλά και ο πρέσβης των ΗΠΑ, Φίλιπς Τάλμποτ. Ο Κ. Κυπραίος, μιλώντας τελευταίος, αναφέρθηκε στη «μάχη» που έδινε η κυβέρνησή του «διά την οικονομική ανάπτυξιν και την εκβιομηχάνιση της χώρας», η οποία θα συνεχιζόταν έως την επίτευξη

¹⁰⁸ «Νέον χημικόν συγκρότημα ιδρύεται εις την Στυλίδα», *Το Βήμα*, 7.12.1967. Πβ. «Νέον εργοστάσιον της "Αλλατίνη" εις Χαλκίδα», *Το Βήμα*, 8.7.1967.

¹⁰⁹ «Ανωτέρα εφέτος η παραγωγή των εργοστασίων ζαχάρεως», *Το Βήμα*, 19.7.1968.

της ευημερίας του ελληνικού λαού.¹¹⁰ Από τις διαδικασίες αυτές δεν έλειπαν οι κινήσεις με υψηλό επίπεδο συμβολισμού (και χαμηλό επίπεδο αισθητικής): Στις 6 Ιουνίου 1969, το πρώτο ελαστικό που παρήγαγε το εργοστάσιο της Good Year στη Σίνδο Θεσσαλονίκης παραδόθηκε, τιμής ένεκεν, στον δήμαρχο της πόλης Αλέξανδρο Κωνσταντινίδη, για να τοποθετηθεί σε προθήκη στο δημαρχείο. Λίγους μήνες αργότερα, στις 18 Οκτωβρίου 1969, εγκαινιάστηκε επισήμως το εργοστάσιο, παρουσία του ίδιου του Γεωργίου Παπαδόπουλου και άλλων τεσσάρων υπουργών.¹¹¹

Πέρα από το γεγονός της ίδρυσης μεμονωμένων εργοστασίων, ιδιαίτερη προβολή συγκέντρωνε κατά τη δικτατορική περίοδο και η πρόοδος της οικοδόμησης των ΒΙΠΕ, η οποία εμφανίζονταν ως συνώνυμο της περιφερειακής ανάπτυξης και της εξισορρόπησης της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης μεταξύ πρωτεύουσας και επαρχίας. Για παράδειγμα, η ΒΙΠΕ της Θεσσαλονίκης, στην περιοχή της Σίνδου, αναμενόταν να βοηθήσει την πόλη να «ξεπεράσει τον σημερινόν περιφερειακόν της χαρακτήρα», υποδεχόμενη «βιομηχανία μοναδικά δι' ολόκληρον την Βόρειον Ελλάδα». Ο Τύπος ενημέρωνε τακτικά το αναγνωστικό κοινό ακόμη και για την παραμικρή σχετική εξέλιξη, όπως τα αιτήματα τοπικών φορέων για επιτάχυνση των έργων, την ανάθεση των μελετών εκ μέρους της ΕΤΒΑ, την πρόοδο στην εκπόνηση των αρχιτεκτονικών σχεδίων, ή την καταβολή αποζημιώσεων στους κτηματίες των οποίων οι ιδιοκτησίες είχαν απαλλοτριωθεί.¹¹²

Την εικόνα της βιομηχανίας συμπλήρωνε η προβολή της αγαθοεργίας και φιλανθρωπίας των βιομηχάνων, ακόμη και όταν αφορούσε τους ίδιους τους εργατοϋπαλλήλους βιομηχανίας. Ο ημερήσιος Τύπος εξήρε την «αξιόλογον κοινωνικήν δράσιν» του Αριστόβουλου Πετζετάκι, ιδρυτή της ομώνυμης εταιρίας κατασκευής πλαστικών σωλήνων, ο οποίος διέθεσε το 1967 συνολικά 1.200.000 δρχ. σε διάφορες αγαθοεργίες (υποτροφίες στο Μετσόβειο Πολυτεχνείο, χορηγίες στον Οίκο Τυφλών και στα δημοτικά σχολεία του Αγίου Ιωάννη Ρέντη κ.ά.), καθώς και 3.200.000 δρχ. στο προσωπικό του εργοστασίου «διά προσθέτους αμοιβάς».¹¹³

Είναι ευνόητο ότι οι βιομήχανοι, με το κύρος που τους περιέβαλλε, γίνονταν αντικείμενο σεβασμού και αναγνώρισης προνομίων. Ήταν όμως ταυτόχρονα επιφορτισμένοι με το καθήκον της περαιτέρω διεύρυνσης του αναπτυξιακού έργου, γεγονός που έδινε λαβή στις κυβερνητικές πιέσεις για ένταση των επενδυτικών, εκσυγχρονιστικών και εξαγωγικών προσπαθειών. Οι τελευταίες κατά περίπτωση συνοδεύονταν και από πολιτικές πιέσεις με στόχο την απόσπαση δηλώσεων ανοιχτής υποστήριξης του καθεστώτος (βλ. παρακάτω). Στον λόγο του προς τον ΣΕΒ στις 18 Μαρτίου 1969 (στο πλαίσιο σειράς επαφών του με τις κυριότερες επαγγελματικές ομάδες), ο Γ. Παπαδόπουλος κάλεσε τους βιομήχανους να αναλάβουν τις ευθύνες τους, να καταπολεμήσουν φαινόμενα «αδράνειας και δειλίας» και να «μεθοδεύσουν και εκσυγχρονίσουν την δραστηριότητά των», με στόχο η χώρα «να ξεκολλήσει από το επίπεδο της ημιαναπτύξεως». Ο δικτάτορας απείλησε μάλιστα τους εκπροσώπους της βιομηχανίας με διώξεις από τις εισαγγελικές αρχές για προδοσία, σε περίπτωση που έπρατταν διαφορετικά. Την ίδια στιγμή, οι βιομήχανοι κολακεύονταν ως «οι κατεξοχήν επιχειρηματικοί παράγοντες της χώρας», οι «δημιουργοί» που δρουν με στόχο όχι την

¹¹⁰ «Νέα βιομηχανία επεξεργασίας βάμβακος εις Θεσσαλονίκη», *Το Βήμα*, 13.9.1968. Πβ. «Η μονάς ειδών υγιεινής της Ιντεάλ Στάνταρντ», *Το Βήμα*, 28.6.1968.

¹¹¹ «Παρεδόθη το πρώτον ελαστικόν Γκουντγάρ», *Το Βήμα*, 7.7.1969. Πβ. «Ενεκαινιάσθη το εργοστάσιον ελαστικών της "Γκουντγάρ"», *Το Βήμα*, 19.10.1969.

¹¹² «Να επιταχυνθή ο καθορισμός της βιομηχανικής ζώνης Καβάλας», *Το Βήμα*, 2.12.1967. «Πρωθούνται αι μελέται διά τας βιομηχανικάς περιοχάς», *Το Βήμα*, 8.6.1968. «Ελαφράς μονάδας θα περιλαμβάνη η βιομηχανική ζώνη Θεσσαλονίκης», *Το Βήμα*, 14.7.1968. «Πρωθείται ήδη η οργάνωσις των Βιομηχανικών Περιοχών», *Το Βήμα*, 15.11.1968.

¹¹³ «Η κοινωνική δράση της Α. Ε. Αριστ. Πετζετάκις το 1967», *Το Βήμα*, 27.1.1968. Πβ. «Υποτροφία εις σπουδαστάς», *Το Βήμα*, 4.2.1968.

επαύξηση του πλούτου τους αλλά κυνηγώντας «το όνειρο γενέσεως, το όνειρο της αναπτύξεως μιας νέας πραγματικότητας», από την οποία εξαρτώνταν η ίδια η ζωή του ελληνικού λαού. Ήταν, σύμφωνα με τον Γ. Παπαδόπουλο, οι άνθρωποι που «αγωνίζονται και χαροπαλεύουν» από το πρωί μέχρι το βράδυ, διαβάζοντας οικονομικές αναφορές.¹¹⁴

Σχέσεις βιομηχάνων και κράτους. Η ιδεολογία των βιομηχάνων

Πολλοί βιομήχανοι της δεκαετίας του 1960 διακατέχονταν από μια αίσθηση απόλυτης εμπιστοσύνης στις ανεξάντλητες δυνατότητες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, η οποία θεωρούνταν ότι υπερτερούσε τόσο απέναντι στα οικονομικά συστήματα των χωρών του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» όσο και απέναντι σε καθεστώτα μεικτής οικονομίας. Αυτή την αντίληψη εξέφρασε το 1963 ο πρόεδρος του ΣΕΒ Γ. Δράκος, ιδρυτής της εταιρίας παραγωγής ηλεκτρικών συσκευών Ιζόλα, υποστηρίζοντας ότι «το σύστημα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας λειτουργεί διά πολλών αλλ' υπεύθυνων. [...] Μεταξύ όθεν παραγωγής ελεγχόμενης διά του συναγωνισμού και παραγωγής σχεδιασμένης αλλ' ανεξελέγκτου, προτιμότερα η πρώτη».¹¹⁵ Ωστόσο, παρ' όλο που οι περισσότερες πηγές αποπνέουν μια αίσθηση αισιοδοξίας για το οικονομικό μέλλον της Ελλάδας και ειδικότερα της βιομηχανίας –αισιοδοξία που συμβάδιζε με το τότε παγκόσμιο οικονομικό κλίμα– στο εσωτερικό της ομάδας των ελλήνων βιομηχάνων υπήρχε αρκετός χώρος για φόβους και προβληματισμό.

Κατά πρώτον, φαίνεται να υπήρχε πλήρης συναίσθηση των προβλημάτων που συσσωρεύονταν στην ελληνική βιομηχανία αρκετά πριν την κρίση του 1973. Ήδη από το 1965, οι παριστάμενοι στην εκλογοαπολογιστική συνέλευση του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων άκουγαν τον απερχόμενο πρόεδρό τους να διαπιστώνει ότι οι παραγωγικές μονάδες της βιομηχανίας ήταν «πολλά, απιστεύτως πολλά και απιστεύτως πολύ μικρά» και να τους προειδοποιεί δραματικά δηλώνοντας ότι «το δίλημμα που τίθεται ενώπιόν [τους] είναι ή μονάδες μεγέθους τουλάχιστον βελτίστου ή αφανισμός».¹¹⁶ Κατά δεύτερον, οι ανησυχίες οξύνονταν από την υπό εξέλιξη ενταξιακή πορεία της Ελλάδας στην ΕΟΚ και τη σταδιακή απώλεια των προστατευτικών δασμών, γεγονός που αναμενόταν να διαταράξει την υφιστάμενη κατάσταση επίτευξης κερδών και συσσώρευσης κεφαλαίου. Το 1963 ο ΣΕΒ είχε εξάλλου ζητήσει την αναθεώρηση της πολιτικής «ανοικτών θυρών» και την υπαγωγή της «εις κριτήρια ορθοφροσύνης», ενώ ένα χρόνο αργότερα χαρακτήριζε τη σύνδεση με την Κοινή Αγορά ως «κάτι περισσότερο από Κερκόπορτα» και ως δυνάμει «μοιραία απειλή» για την ελληνική βιομηχανία, θεωρώντας την ωστόσο μάλλον αναπόφευκτη.¹¹⁷

Καθώς η διατήρηση του υφιστάμενου πλαισίου διαχείρισης της εργατικής δύναμης θεωρούνταν δεδομένη κατά τη δεκαετία του 1960, οι ανησυχίες των βιομηχάνων εστιάζονταν στην αναζήτηση κρατικής υποστήριξης. Ο σκοπός ήταν, όπως αναφέρθηκε, η αποφυγή του ανταγωνισμού με το ξένο κεφάλαιο και το άνοιγμα περισσότερων αγορών που βρίσκονταν υπό κρατικό έλεγχο. Πάγιο αίτημα του ΣΕΒ ήταν η χορηγηση αδειών ιδρύσεως και εγκαταστάσεως ξένων βιομηχανιών στην Ελλάδα με βάση τα πλεονεκτήματα του νόμου 2687/1953, μονάχα εφόσον οι τελευταίες παρήγαγαν εμπορεύματα μη ομοειδή με τα ελληνικά, ή εφόσον προόριζαν το σύνολο της

¹¹⁴ «Ανάγκη εκσυγχρονισμού και δραστηριοποίησεως», *Το Βήμα*, 19.3.1969.

¹¹⁵ ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1962*, Αθήνα 1963, σ. 8-9.

¹¹⁶ ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1964*, ό.π., σ. 12, 19.

¹¹⁷ ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1962*, ό.π., σ. 14. Πβ. ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά 1963*, ό.π., σ. 9. Ο πρόεδρος του ΣΕΒ υποστήριξε ότι ο Σύνδεσμος είχε στο παρελθόν ενεργήσει κατά της σύνδεσης της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα (*στο ίδιο*, σ. 25).

παραγωγής τους για εξαγωγή.¹¹⁸ Το 1962 οι βιομήχανοι ζήτησαν –και σύντομα πέτυχαν– το χαρακτηρισμό όλων σχεδόν των ελληνικών προϊόντων ως «εξαγωγίμων», ώστε να μπορούν να επωφεληθούν του νόμου 4231/1962 «περί λήψεως μέτρων για την ανάπτυξιν των εξαγωγών».¹¹⁹ Το επόμενο έτος, ο ΣΕΒ απαίτησε την παύση της «αντιοικονομικής βιομηχανικής δραστηριότητας του Κράτους, το οποίο ιδρύει εργοστάσια [...] προμηθεύοντα [...] Στρατιωτικές και άλλας Κρατικής Υπηρεσίας, εκτοπίζοντας τα προϊόντα της ιδιωτικής βιομηχανίας». Καταφέρθηκε επίσης κατά των «προνομίων» των γεωργικών συνεταιρισμών.¹²⁰ Οι νομοθετημένες διευκολύνσεις των εξαγωγών κρίνονταν από τους βιομήχανους είτε ως ανεπαρκείς (η επιστροφή δασμών και φόρων) είτε ως αδύνατες να εφαρμοστούν λόγω των αυστηρών προϋποθέσεων τους (τα ειδικά επιτόκια δανεισμού εξαγωγικών επιχειρήσεων).

Σε γενικές γραμμές ωστόσο, έως το 1963, ο ΣΕΒ αποτιμούσε θετικά τη μεταπολεμική κρατική μέριμνα για τη βιομηχανία, όπως και τη συνεργασία του με τις κυβερνήσεις της ΕΡΕ και τα σχετικά θεσμικά όργανα. Τον Απρίλιο του 1960, ο Γεώργιος Δράκος παρατηρούσε ενώπιον των συναδέλφων του ότι «κατά την λήξασα διετίαν εδημιουργήθη το νομικόν πλαίσιον εντός του οποίου η ιδιωτική πρωτοβουλία δύναται να κινηθή», εξαίροντας ιδιαίτερα τα οφέλη τα οποία μπορούσαν να αποκομίσουν οι βιομηχανίες από το νόμο περί φορολογικών κινήτρων. Διαπίστωνε ακόμη ότι «ευθυνότερα και επαρκέστερα κεφάλαια ετέθησαν εις την διάθεσιν της ελληνικής βιομηχανίας» και ότι το κόστος της μακροπρόθεσμης χρηματοδότησης της βιομηχανίας δεν διέφερε παρά λίγο απ' αυτό των χωρών του εξωτερικού. Ιδιαίτερη μνεία έκανε, τέλος, στην ίδρυση του Οργανισμού Βιομηχανικής Αναπτύξεως, στη διοίκηση του οποίου είχαν εξάλλου τοποθετηθεί δύο πρώην πρόεδροι του ΣΕΒ, οι Αλέξανδρος Τσάτσος και Συμεών Σινιόσογλου.¹²¹ Δύο χρόνια μετά, τον Απρίλη του 1962, ο νέος πρόεδρος, Λεωνίδας Κανελλόπουλος, διαπίστωνε με ικανοποίηση ότι «η γραμμή του Συνδέσμου [...] κατέστη πεποίθησης εδραία και καθολική».¹²² Το επόμενο έτος η διοίκηση του Συνδέσμου βρέθηκε στην ευχάριστη θέση να απαριθμεί ως επιτυχίες της δράσης του Συνδέσμου τη μείωση των βραχυπρόθεσμων επιτοκίων κατά μιάμιση ποσοστιαία μονάδα, τη μείωση της τιμής του μαζούτ, τον περιορισμό της υποχρεωτικής καύσης λιγνίτη και τη μείωση των πρόσθετων επιβαρύνσεων επί των ανεγέρσεων βιομηχανοστασίων και αποθηκών.¹²³ Θα πρέπει να θεωρείται δεδομένο ότι οι απερχόμενες διοικήσεις του ΣΕΒ, στην προσπάθεια επανεκλογής τους, έτειναν να υπερτονίζουν τον θετικό ρόλο του κράτους, στο βαθμό που μπορούσαν να τον αναπαριστούν ως αποτέλεσμα πίεσης του Συνδέσμου. Γεγονός ωστόσο παραμένει ότι οι ετήσιες συνελεύσεις του ΣΕΒ εξέπεμπαν σε γενικές γραμμές ένα κλίμα συγκρατημένης αισιοδοξίας για το μέλλον της βιομηχανίας και αποτιμούσαν θετικά την κρατική παρέμβαση και συνεισφορά.

Οι σχέσεις βιομηχανων και κυβέρνησης διαταράχθηκαν από την εκλογική νίκη της ΕΚ του Γεωργίου Παπανδρέου το 1963 και τα επακόλουθά της. Ο Γ. Δράκος, ο οποίος είχε στο μεταξύ επανεκλεγεί στη θέση του προέδρου του ΣΕΒ, είχε χαρακτηρίσει τη συνεργασία του με την κυβέρνηση της ΕΚ κατά το πρώτο έτος της θητείας της «λίαν ικανοποιητική», εξαίροντας ιδιαίτερα τη συνεργασία του με τον αρμόδιο Υπουργό Βιομηχανίας, οικονομολόγο Ιωάννη Ζίγδη (ο οποίος είχε διατελέσει υπουργός Βιομηχανίας και τη διετία 1951-52 με την κυβέρνηση Νικολάου Πλαστήρα, ενώ ήταν ο εμπνευστής των νομοσχεδίων για τις ΒΙΠΕ και την ΕΤΒΑ). Ωστόσο, το επόμενο έτος,

¹¹⁸ ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1959*, Αθήνα 1960, σ. 8-9. ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1962*, ό.π., σ. 14.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σ. 25.

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 26.

¹²¹ ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1959*, Αθήνα 1960, σ. 8-12.

¹²² ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1961*, Αθήνα 1962, σ. 5.

¹²³ ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1962*, Αθήνα 1963, σ. 24.

λίγους μήνες πριν το παλατιανό πραξικόπημα του Ιουλίου 1965, σε μια σπάνια, πολιτικού ύφους τοποθέτηση, ο πρόεδρος του ΣΕΒ διαμαρτυρήθηκε έντονα για τον αποκλεισμό του Συνδέσμου από τη διαδικασία κατάρτισης κυβερνητικών προγραμμάτων που αφορούσαν τη βιομηχανία και ζητούσε μια «ενιαία διακομματική πολιτική επί της παραγωγής».¹²⁴ Επιπλέον, εξέφραζε επιφυλάξεις ως προς τα αποτελέσματα της νεοϊδρυθείσας ΕΤΒΑ και καταφέρθηκε ενάντια στον αποκλεισμό των εκπροσώπων της βιομηχανίας από τη διοίκησή της. Συνολικά εκτιμούσε πως τα προβλήματα της βιομηχανίας είχαν αυξηθεί σημαντικά εξαιτίας της βιομηχανικής πολιτικής του κράτους.¹²⁵ Επιμέρους ενστάσεις διατύπωνε και πάνω σε άλλα νομοθετήματα της κυβέρνησης της ΕΚ (για τον Οργανισμό Τυποποιήσεως Ελληνικών Προϊόντων, το Ινστιτούτο Βιομηχανικών Ερευνών, τις άδειες εγκατάστασης και λειτουργίας, τους διεθνείς διαγωνισμούς, την αντι-ντάμπινγκ νομοθεσία κ.ά.).¹²⁶ Η διοίκηση του Συνδέσμου κατέληγε στην άποψη ότι η κυβερνητική αλλαγή του 1963 είχε οδηγήσει σε μια αλλαγή πολιτικής στον οικονομικό τομέα και ειδικά στη βιομηχανία, η οποία συσώρευε προβλήματα.¹²⁷

Η σχεδόν διετής περίοδος πολιτικής αστάθειας μεταξύ των «Ιουλιανών» του 1965 και της απριλιανής δικτατορίας του 1967 ενέτεινε τους φόβους των βιομηχανών για την πορεία των σχέσεων τους με το κράτος και τις κυβερνήσεις. Κατά την αντικατάστασή του στο προεδρείο του ΣΕΒ από τον Δημήτρη Μαρινόπουλο τον Απρίλιο του 1966, ο Γ. Δράκος, σε έναν συναισθηματικά φορτισμένο λόγο, υποστήριξε ότι το ελληνικό κράτος «δεν θέλει ελληνική βιομηχανία» και ότι «α αντιλήψεις της Διοικήσεως, δυστυχώς, όχι μόνον πρόοδο δεν εσημείωσαν, αλλ' εμφανίζονται περισσότερο καθυστερημένοι». Προς απόδειξη αυτού, ο απερχόμενος πρόεδρος σημείωνε ότι, πέρα από τη διοίκηση της ΕΤΒΑ, εκπρόσωποι των βιομηχανιών δεν είχαν συμπεριληφθεί το 1965 ούτε και σε ορισμένες νεοϊδρυθείσες επιτροπές σχετικές με τη βιομηχανία και τον οικονομικό προγραμματισμό.¹²⁸

Σε αυτό το πλαίσιο τοποθετούνται οι αμφιλεγόμενες δηλώσεις του προέδρου του ΣΕΒ, Δημήτρη Μαρινόπουλου, κατά την πρώτη γενική συνέλευση του Συνδέσμου μετά την επιβολή της δικτατορίας. Ο Δ. Μαρινόπουλος, παρατηρώντας ότι «η πολιτική [...] ζωή, τώρα τελευταίως, εξακρητίσθη από άλλας κομματικές επιδιώξεις, από συχνήν εναλλαγήν των Κυβερνήσεων εις την αρχήν, από αστάθεια [του] περιβάλλοντος της οικονομικής ζωής», απέδωσε στην τριετή προ-δικτατορική πολιτική κατάσταση την «απροθυμία βιομηχανικών επενδύσεων» και την καθυστέρηση της οικονομικής ανάπτυξης. Υπονόησε κατ' αυτόν τον τρόπο ότι το νέο, σταθερότερο καθεστώς θα δημιουργούσε ευνοϊκότερο περιβάλλον για τις οικονομικές δραστηριότητες.¹²⁹ Σύμφωνα με το *Βήμα*, ο Δ. Μαρινόπουλος ανέλαβε μάλιστα στο εξωτερικό το έργο της «διαφωτίσεως της ΕΟΚ» για την κοινωνική και πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, τοποθετούμενος σχετικά στη σύνοδο των προέδρων Συνδέσμων Βιομηχανιών της Κοινής Αγοράς. Ωστόσο το εν λόγω άρθρο θα μπορούσε να θεωρηθεί λιγότερο δημοσιογραφική ανταπόκριση και περισσότερο απόπειρα άσκηση πίεσης στον πρόεδρο του ΣΕΒ να υποστηρίξει ανοιχτά τη δικτατορία.¹³⁰

Η επιβολή της δικτατορίας, παρά την πρόσκαιρη οικονομική αναταραχή που ενδεχομένως προκάλεσε, αποκατέστησε και αναβάθμισε τις σχέσεις της πολιτικής εξουσίας με ορισμένα τμήματα της αστικής τάξης, συμπεριλαμβανομένων πολλών

¹²⁴ ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1964*, Αθήνα 1965, σ. 14-17.

¹²⁵ Στο ίδιο, σ. 29-35.

¹²⁶ Στο ίδιο, σ. 41-43.

¹²⁷ Στο ίδιο, σ. 39.

¹²⁸ ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1965*, Αθήνα 1966, σ. 14, 35.

¹²⁹ Γ. Πανσεληνά και Μ. Μαυροειδή, *Σύνδεσμος*, ό.π., σ. 404.

¹³⁰ «Εκστρατεία διαφωτίσεως της ΕΟΚ ανέλαβεν ο Σύνδεσμος Βιομηχανιών», *Το Βήμα*, 2.6.1967.

σημαντικών βιομηχάνων. Το δικτατορικό καθεστώς συνέχισε την προηγούμενη πολιτική της παροχής οικονομικών κινήτρων για ιδιωτικές επενδύσεις, εισάγοντας μία σειρά σχετικών νόμων. Παράλληλα, ανέκοψε τις συνδικαλιστικές εργατικές διεκδικήσεις, οι οποίες σημείωναν ανοδική πορεία από τις αρχές της δεκαετίας του 1960.¹³¹ Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας ευνοήθηκε με πολλούς τρόπους η αύξηση της εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης. Αυτό αποτυπώνεται τόσο στην παραπέρα υστέρηση της ανόδου των μισθών σε σχέση με την άνοδο της παραγωγικότητας, όσο και με τη μείωση, για πρώτη φορά μεταπολεμικά, του μεριδίου της συμμετοχής των αποδοχών των εργαζομένων του μη αγροτικού τομέα στο αντίστοιχο παραγόμενο προϊόν.¹³²

Το ερώτημα κατά πόσον οι υπό διαμόρφωση σχέσεις μεταξύ πραξικοπηματιών και βιομηχάνων ενείχαν και στοιχεία μιας «σιωπηρής αποδοκιμασίας» και «τήρησης αποστάσεων» εκ μέρους της ηγεσίας του ΣΕΒ δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από ιστορική άποψη.¹³³ Γεγονός είναι ότι τα συλλογικά όργανα των βιομηχάνων δεν υποστήριξαν ανοιχτά τη δικτατορία, κάτι που δημιουργούσε εκνευρισμό στους δικτάτορες. Εξαιτίας αυτού, οι τελευταίοι έφτασαν να υποστηρίξουν, εντελώς ανυπόστατα και μέσα στον γενικότερο παραλογισμό του καθεστώτος, ότι οι βιομήχανοι επιθυμούσαν να τους ανατρέψουν. Τον Μάρτιο του 1969, στον λόγο προς τον ΣΕΒ που μνημονεύθηκε παραπάνω, ο Γ. Παπαδόπουλος δήλωσε στους βιομήχανους ότι δεν γνώριζε «ποια είναι η θέσις [τους] επί του βασικού ερωτήματος που ετέθη την αυγήν της 21ης Απριλίου, επί του εάν έπρεπε να γίνει η Επανάσταση, ή δεν έπρεπεν», προσθέτοντας ότι «δεν ημπορείτε κύριοι, έστω και αν δεν σας αρέση, να μας ανατρέψετε και δεν ημπορείτε όχι υμείς, αλλά αυτήν την στιγμήν και καμία άλλη δύναμις».¹³⁴ Ο μεγάλος βαθμός εσωτερικής και εξωτερικής απονομιμοποίησης του καθεστώτος αναβάθμιζε τη σημασία της στάσης που θα κρατούσε ο ΣΕΒ, ως ο κυριότερος συλλογικός εκπρόσωπος της αστικής τάξης. Τα γεγονότα φαίνονται να οδηγούν στο συμπέρασμα πως ο Σύνδεσμος, έχοντας επίγνωση της αναβαθμισμένης του ισχύος λόγω των πολιτικών εξελίξεων, έδρεψε σημαντικούς καρπούς από τη νέα κατάσταση, ακόμη και αν, όπως υποστηρίζεται, στην πορεία πραγματοποίησε έπειτα από κυβερνητικές πιέσεις ορισμένες προσαρμογές. Στις τελευταίες συγκαταλέγεται η αντικατάσταση του προέδρου Δ. Μαρινόπουλου από τον Ιωάννη Μήτσο το 1970, η οποία παρουσιάζεται ως «εξ άνω» επιβεβλημένη.¹³⁵

Ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1967, η ηγεσία του Συνδέσμου συνεργαζόταν σε πολλά επίπεδα με τη χούντα, καταθέτοντας υπομνήματα, πραγματοποιώντας παρεμβάσεις σχετικά με ζητήματα της βιομηχανίας και, εν γένει, δρώντας ανεμπόδιστα, όπως και κατά την προηγούμενη περίοδο. Τον Νοέμβριο του 1967 πραγματοποιήθηκε σύσκεψη των βιομηχανικών ενώσεων της χώρας στη Θεσσαλονίκη, από την οποία το 1969 θα προέκυπτε το Συντονιστικό Συμβεβλημένων Βιομηχανικών Οργανώσεων (1969), ενώ τον Νοέμβριο και Δεκέμβριο του 1967, όπως αναφέρθηκε, η Αθήνα φιλοξένησε το πρώτο Διεθνές Συμπόσιο Βιομηχανικής Ανάπτυξης υπό την αιγίδα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ).¹³⁶ Το 1970 ο ΣΕΒ αναγνώρισε «την επιδειχθείσαν από κυβερνητικής πλευράς κατανόησιν και καλήν θέλησιν προς ικανοποιητικήν ρύθμισιν» των βιομηχανικών ζητημάτων.¹³⁷

¹³¹ Π. Καζάκος, «Από Κρίση σε Κρίση: Οικονομία και Δικτατορία, 1967-1974, ό.π., σ. 287.

¹³² Α. Φραγκιάδης, *Ελληνική Οικονομία*, ό.π., σ. 188. Γιάννης Μηλιός / Ηλίας Ιωακείμογλου, *Η Διεθνοποίηση του Ελληνικού Καπιταλισμού και το Ισοζύγιο Πληρωμών*, Εξάντας, Αθήνα 1990, σ. 50. D. Germidis & M. Negreponi-Delivanis, *Industrialization*, ό.π., σ. 120, 157-159.

¹³³ Γ. Πανσεληνά & Μ. Μαυροειδή, *Σύνδεσμος*, ό.π., σ. 408.

¹³⁴ «Ανάγκη εκσυγχρονισμού και δραστηριοποιήσεως», *Το Βήμα*, 19.3.1969.

¹³⁵ Γ. Πανσεληνά & Μ. Μαυροειδή, *Σύνδεσμος*, ό.π., σ. 414.

¹³⁶ «Έντασις της εκβιομηχανίσεως των αναπτυσσόμενων χωρών», *Το Βήμα*, 2.12.1967.

¹³⁷ Γ. Πανσεληνά & Μ. Μαυροειδή, *Σύνδεσμος*, ό.π., σ. 409-411, 416.

Σημαντικό ρόλο στη σύσφιξη σχέσεων μεταξύ δικτατόρων και βιομηχάνων διαδραμάτισε και η επιλογή των δικτατόρων να αξιοποιήσουν προσωπικότητες προερχόμενες από τη βιομηχανία ως μεσαίο στελεχικό δυναμικό. Έχει υπολογιστεί ότι τέσσερεις βιομήχανοι διορίστηκαν δήμαρχοι από τη χούντα, άλλοι τέσσερεις διορίστηκαν διοικητές οργανισμών, ενώ ένας τοποθετήθηκε στη θέση γενικού γραμματέα υπουργείου. Ο Δ. Μαρινόπουλος, πρόεδρος του ΣΕΒ, απέκτησε θέση μόνιμου μέλους της επιτροπής η οποία κατήρτισε το «πενταετές» οικονομικό πλάνο της χούντας, που δημοσιεύτηκε τον Φεβρουάριο του 1968.¹³⁸ Επί πρωθυπουργίας Κωνσταντίνου Κόλλια, ο βιομήχανος Γεώργιος Παπαδημητρακόπουλος ανέλαβε το υπουργείο Εμπορίου για περισσότερο από ένα έτος (είχε διατελέσει υπουργός Εμπορίου και σε προηγούμενες υπηρεσιακές κυβερνήσεις, από το 1963 έως το 1967). Στην κυβέρνηση του Αδαμάντιου Ανδρουτσόπουλου, πρωθυπουργού του Δημήτριου Ιωαννίδη, ο βιομήχανος μετάλλου Γεώργιος Αναστασόπουλος τοποθετήθηκε τον Ιανουάριο του 1974 υπουργός Εμπορίου. Από την πλευρά τους, βιομήχανοι και επιχειρηματίες βρίσκονταν μεταξύ των ιδρυτικών μελών του Ελληνικού Πολιτιστικού Κινήματος (ΕΠΟΚ, 1973) που είχε ως στόχο την προβολή του έργου της χούντας, ενώ το 1972 η Ένωση Ελλήνων Εφοπλιστών εξέλεξε τον Παπαδόπουλο επίτιμο και ισόβιο πρόεδρό της.¹³⁹

Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1960, όταν η «εκβιομηχάνιση» της χώρας είχε βρεθεί στο απόγειό της και η κοινωνική σημασία των βιομηχάνων είχε εκτοξευθεί, μπορούν να εντοπιστούν ψήγματα μιας αρκετά συγκροτημένης ιδεολογίας των ελλήνων βιομηχάνων, που είχε εν τω μεταξύ διαμορφωθεί. Τον Μάρτιο του 1969 το *Βήμα* φιλοξένησε σειρά συνεντεύξεων με ορισμένους από τους πιο διακεκριμένους βιομήχανους της εποχής, συμπεριλαμβανομένων των Γεωργίου Δράκου (Ιζόλα), Γεωργίου Τσάτσου (ΑΓΕΤ Ηρακλής), Αριστόβουλου Πετρετάκι (Α. Πετρετάκις Α.Ε.) και Αντώνη Σαούλη (Ελληνίτ). Οι βιομήχανοι καλούνταν να απαντήσουν σε σειρά ερωτήσεων υπό τη σκέπη του γενικότερου ερωτήματος «έγινε ανταγωνιστική η ελληνική βιομηχανία;». Αν και οι απαντήσεις τους ανέδειξαν αποκλίσεις, οι οποίες μπορούν να αποδοθούν και στις σημαντικές διαφορές μεταξύ των βιομηχανικών κλάδων, οι απόψεις συνέκλιναν σε ορισμένα σημεία. Αυτά μπορούν να ληφθούν ως άξονες της ιδεολογίας της βιομηχάνων της εποχής.

Κατά πρώτον, οι βιομήχανοι ήταν υπερήφανοι για την άνοδο της ανταγωνιστικότητας, η οποία οφειλόταν στη χρήση νέων τεχνολογιών, σύγχρονων μηχανημάτων και νέων μεθόδων οργάνωσης και διοίκησης, αν και αναγνώριζαν ότι έπρεπε ακόμη να γίνουν σημαντικά βήματα, καθώς η σύγκριση με την Ευρώπη δεν ήταν ευνοϊκή. Στους ανασταλτικούς για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας παράγοντες απαριθμούσαν τις ετήσιες αυξήσεις των ημερομισθίων, τις επιπλέον επιβαρύνσεις που αφορούσαν την εργασία, καθώς και το κόστος των καυσίμων, των πρώτων υλών, των λιμένων και μεταφορικών. Θεωρούσαν επίσης ότι το κράτος όφειλε να οργανώσει ορθολογικότερα και πιο ισορροπημένα τόσο τα διάφορα κίνητρα (τη συνεισφορά των οποίων οι βιομήχανοι αναγνώριζαν) όσο και τις κρατικές παραγγελίες, από τις οποίες θα έπρεπε επιπλέον να αποκλείονται οι επιχειρήσεις ξένων συμφερόντων. Όσον αφορά τη δραστηριότητα του ξένου κεφαλαίου στη χώρα, οι έλληνες βιομήχανοι τάσσονταν υπέρ της συνεργασίας με το αντίστοιχο ελληνικό κεφάλαιο, ιδιαίτερα σε τομείς υψηλής τεχνολογίας, αλλά εναντίον της αυτόνομης δραστηριότητάς του στη χώρα. Αναγνώριζαν, τέλος, την ανάγκη συγχωνεύσεων που θα οδηγούσαν στη δημιουργία

¹³⁸ Μ. Μελετόπουλος, *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών. Κοινωνία, Ιδεολογία, Οικονομία*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σ. 91-92, 384. Πβ. Γ. Πανσεληνά & Μ. Μαυροειδή, *Σύνδεσμος*, ό.π., σ. 404.

¹³⁹ Μ. Μελετόπουλος, *Η Δικτατορία*, ό.π., σ. 380-381, 95. Πβ. R. Clogg, *Parties and Elections in Greece. The Search for Legitimacy*, Λονδίνο 1987, σ. 55.

ισχυρών βιομηχανικών συγκροτημάτων κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, αν και δυσπιστούσαν για τις δυνατότητες επίτευξης ενός τέτοιου στόχου.¹⁴⁰

Την περίοδο της δικτατορίας, την εξιδανικευμένη εικόνα της βιομηχανίας και των βιομηχάνων στην κοινωνία επιχείρησαν να διαταράξουν όχι οι εκπρόσωποι των εργατών, αλλά αυτοί του εμπορικού κόσμου. Λίγους μήνες μετά την δημοσίευση των συνεντεύξεων με τους εκπροσώπους της βιομηχανίας, το *Βήμα* προχώρησε σε διενέργεια συνεντεύξεων με εκπροσώπους της βιομηχανίας και του εμπορίου, οι οποίες φωτίζουν πληρέστερα την κοινωνική εικόνα της βιομηχανίας και τις πρακτικές των βιομηχάνων της εποχής. Στους εκπροσώπους των δύο οικονομικών ομάδων υποβάλλονταν οι ίδιες ερωτήσεις, υπό τη σκέπη του ερωτήματος «συνεργάζονται ικανοποιητικώς το εμπόριο και η βιομηχανία;». Σύμφωνα με τις απαντήσεις που έδωσαν, οι έμποροι κατηγορούσαν τους βιομήχανους για «αντιεμπορική» πολιτική, δηλαδή για διάθεση των προϊόντων τους σε τιμές πολύ υψηλότερες από αυτές των ομοειδών εισαγόμενων προϊόντων, εκμεταλλευόμενοι τις μεγάλες προθεσμίες πληρωμής. Αυτό οδηγούσε, σύμφωνα πάντοτε με τους εμπόρους, σε έμμεση χρηματοδότηση της βιομηχανίας από το εμπόριο, εφόσον οι τράπεζες δέσμευαν τα χρήματα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Οι έμποροι επίσης διαμαρτύρονταν για τη μη ικανοποίηση αιτημάτων τους για παραγγελίες αποκλειστικών σχεδίων (εξατομικευμένη διαμόρφωση των προϊόντων), κάτι που είχε ως αποτέλεσμα τη διάθεση των ίδιων προϊόντων σε όλα τα εμπορικά καταστήματα. Διαμαρτύρονταν επίσης για τη διάθεση βιομηχανικών προϊόντων από ιδιόκτητα πρατήρια των βιομηχανιών, κάτι που αντιλαμβάνονταν ως αθέμιτο ανταγωνισμό. Εν γένει, κατηγορούσαν τους βιομήχανους για τη δημιουργία ενός καθεστώτος συμπίεσης των κερδών του εμπορίου ή ακόμη και απαίτησης αυτό «όπως δέχεται να πωλή την παραγωγή των άνευ κέρδους». Την ίδια στιγμή, οι έμποροι θεωρούσαν ότι οι βιομήχανοι επιδίδονταν σε «άκοπτο και ταχύ πλουτισμό». Οι εκπρόσωποι του εμπορικού κόσμου κατήγγειλαν επίσης (υποκαθιστώντας τους συνδικαλιστικούς φορείς των εργατών) εκτεταμένες και συστηματικές παραβιάσεις της εργατικής νομοθεσίας από την πλευρά «τυχοδιωκτικών» επιχειρηματιών που είχαν «παρεισφύσει» στο βιομηχανικό κλάδο. Οι ίδιοι εργοδότες φέρονται να μην τηρούσαν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στο κράτος αλλά ούτε και απέναντι στα ασφαλιστικά ταμεία.¹⁴¹

Από την πλευρά τους, οι βιομήχανοι θεωρούσαν σχετικά ικανοποιητική τη συνεργασία τους με τους εμπόρους. Ανταπαντούσαν υποστηρίζοντας ότι ήταν εκείνοι που ουσιαστικά χρηματοδοτούσαν τις εμπορικές επιχειρήσεις και ότι οι έμποροι ευνοούσαν τα εισαγόμενα προϊόντα έναντι των ελληνικών, δημιουργώντας κλίμα «ξενομανίας» στην αγορά. Παραδέχονταν ωστόσο την υστέρηση ως προς την ποικιλία και την ποιότητα των εγχώριων εμπορευμάτων.

---

¹⁴⁰ «Έγινε ανταγωνιστική η ελληνική βιομηχανία;», *Το Βήμα*, 16.3.1969 έως 29.3.1969.

¹⁴¹ «Συνεργάζονται ικανοποιητικώς το εμπόριον και η βιομηχανία;», *Το Βήμα*, 3.8.1969 έως 9.8.1969.

1.3 Η ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ

Μετανάστευση και αστικοποίηση

Κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, τμήμα του νέου εργατικού δυναμικού της βιομηχανίας είχε κατά πάσα πιθανότητα προέλθει από την οικοτεχνία και τα μικρά εργαστήρια των πόλεων. Κατά τη δεκαετία του 1960 ωστόσο, η μεγάλη ανάπτυξη του βιομηχανικού κλάδου στηρίχθηκε στην εισροή μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού και των δύο φύλων, που προερχόταν από την ύπαιθρο. Βασική αιτία της εσωτερικής μεταναστευτικής κίνησης ήταν η χρόνια υποαπασχόληση στην αγροτική οικονομία. Οι πιο συντηρητικές εκτιμήσεις για το ύψος της αναφέρουν ποσοστά εποχικού πλεονάσματος αγροτικής εργατικής δύναμης της τάξης του 25% κατά μέσο όρο πανελλαδικά, που ανέβαινε σε 50% σε ορισμένες αγροτικές περιοχές της Μακεδονίας. Η έλλειψη εργατικών χεριών στην ύπαιθρο κατά τις εποχές αιχμής της γεωργικής παραγωγής (άνοιξη και φθινόπωρο) που είχε παρουσιαστεί ήδη από το 1955 και εντάθηκε μετά το 1960 δεν στάθηκε ικανή να ανακόψει το κύμα φυγής προς τις πόλεις, που τροφοδοτούνταν από το φόβο ή την πραγματικότητα της ένδειας και της στέρησης.¹⁴² Σε ορισμένες περιπτώσεις, η εσωτερική μετανάστευση εκκινούσε από πολιτική βάση, καθώς οι κομμουνιστές της επαρχίας συνέρεαν στην Αθήνα για να εξασφαλίσουν την ανωνυμία τους και να αποφύγουν το κλίμα τρομοκρατίας που είχε επικρατήσει μετεμφυλιακά σε ορισμένες περιοχές.

Ο εξαναγκασμός των νέων προς τη μετανάστευση ήταν ωστόσο μόνο η μία πλευρά του ζητήματος. Τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, πολλοί νέοι και νέες επιθυμούσαν να μεταβούν σε κάποια μεγάλη πόλη, ειδικά στην Αθήνα, και να συνεχίσουν εκεί τη ζωή τους, προκειμένου να αξιοποιήσουν τις ασύγκριτα μεγαλύτερες δυνατότητες στους τομείς της κοινωνικής ζωής, της εκπαίδευσης και της εργασίας. Από το 1950, εξαιτίας της ανόδου του μορφωτικού επιπέδου, της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης και αργότερα της τηλεόρασης (που αρχίζει να εκπέμπει από το 1966) άρχισε να παρατηρείται μια υποχώρηση των παραδοσιακών αξιών του χωριού, ειδικά όσων αφορούσαν τις ενδοοικογενειακές σχέσεις. Αυτό ενίσχυσε την τάση των νέων να εγκαταλείψουν το χωριό, όχι μόνο για να αναζητήσουν εργασία στο αστικό περιβάλλον, αλλά και για να απαλλαγούν από όλα τα πολιτισμικά στοιχεία που χαρακτήριζαν την ελληνική ύπαιθρο. Ιδιαίτερα οι κοπέλες διακατέχονταν από μια έντονη επιθυμία να μεταβούν στην πόλη, προκειμένου να ξεφύγουν τόσο από την αγροτική εργασία όσο και από την ταπεινή και υποδεέστερη θέση για την οποία ήταν προορισμένες στο χωριό.¹⁴³

Μεταξύ 1965 και 1971 μετακινήθηκαν στο εσωτερικό της χώρας 764.480 άτομα, το 70% των οποίων (521.880 άτομα) εγκαταστάθηκε σε αστικές περιοχές, ενώ περισσότερα από τα μισά από τα άτομα τα οποία μετακινήθηκαν (392.840) είχαν αναχωρήσει από αγροτικές περιοχές. Την εικοσαετία 1951-1971 το ποσοστό του αστικού πληθυσμού επί του συνόλου του πληθυσμού της χώρας ανήλθε από 37,7% σε 53,2%, ενώ το 1981 θα ξεπερνούσε το 58%. Ο πληθυσμός της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας υπερδιπλασιάστηκε μεταξύ 1951 και 1981, ξεπερνώντας τους 2.500.000 και 3.000.000 κατοίκους το 1971 και 1981 αντίστοιχα, όπως δείχνει ο παρακάτω πίνακας:

¹⁴² Γ. Κουτσουμάρης, *Η Μορφολογία της Ελληνικής Βιομηχανίας*, ό.π., σ. 256. Πβ. Α. Πεπελάσης, *Η Απασχόληση εις την Ελληνικήν Γεωργίαν κατά την Δεκαετίαν 1963-1973*, Αθήνα 1974, σ. 20-21 και Α. Πεπελάσης & Π. Παναγιωτόπουλος, *Η Πλεονάζουσα Εργατική Δύναμις εις την Ελληνικήν Γεωργίαν, 1953-1960*, Αθήνα 1962, σ. 23-24, 48. Ως πλεονάζουσα εργατική δύναμη ορίζεται αυτή που μπορεί να αξιοποιηθεί σε άλλη απασχόληση, δίχως μείωση της παραγωγής στην προηγούμενη απασχόληση.

¹⁴³ D. Close, *Ελλάδα 1945-2004*, ό.π., σ. 115-116.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΙΥ: ΕΞΕΛΙΞΗ ΑΣΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ, 1951-1981¹⁴⁴

ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΑΣΤΙΚΟΣ %	ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ
1951	7.632.801	37,7%	1.378.586
1961	8.388.553	43,4%	1.852.709
1971	8.768.372	53,2%	2.540.241
1981	9.738.243	58,1%	3.027.331

Παράλληλα με τη διαδικασία εσωτερικής μετανάστευσης και αστικοποίησης του αγροτικού πληθυσμού, εξελισσόταν η μετανάστευση στο εξωτερικό, τροφοδοτούμενη επίσης κυρίως από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές (το 1966, σχεδόν ένας στους τρεις εξωτερικούς μετανάστες προερχόταν από τη Μακεδονία). Η μετανάστευση αφορούσε επίσης, σε μικρό όμως βαθμό, και έναν ολοένα αυξανόμενο αριθμό ειδικευμένων εργατών, με προϋπηρεσία στην βιομηχανία της Ελλάδας. Μόνο το 1964 μετανάστευσαν στο εξωτερικό 14.808 ειδικευμένοι εργάτες, έναντι 8.667 το προηγούμενο έτος. Παράλληλα εντεινόταν η μετανάστευση των γυναικών, η οποία προσέγγιζε το 50% του συνόλου το 1965. Το 1965 οι Έλληνες εργάτες αποτελούσαν περισσότερο από 15% των μεταναστών εργατών στη Γερμανία (187.100).¹⁴⁵

Η συγκεκριμένη τάση υποβοηθήθηκε από τη διακοπή της τροφοδοσίας της Δυτικής Γερμανίας με ανατολικογερμανούς εργάτες έπειτα από την ανέγερση του τείχους του Βερολίνου το 1961 και τη «σφόδρα επιθυμία πολλών Ελλήνων, νέων ιδίως, να ακολουθήσουν το παράδειγμα εκπατρισθέντων φίλων των, οι οποίοι [...] δημιουργούν [...] τον πόθο της μεταναστεύσεως». Την Ελλάδα εγκατέλειπαν κατά μέσο όρο 85.600 άτομα κατ' έτος την περίοδο 1960-1965 και 73.000 μεταξύ 1966-1970. Ο αριθμός των μεταναστών κατ' έτος ξεπέρασε τους 100.000 το 1963, έτος κατά το οποίο η μετανάστευση υπερέβη τη φυσική αύξηση του πληθυσμού της χώρας. Από το 1974 το ρεύμα ανακόπηκε και ο αριθμός των παλιννοστούντων κατ' έτος άρχισε να ξεπερνά τον αριθμό των μεταναστών.

¹⁴⁴ Πηγή: ΕΣΥΕ, *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1967* (Αθήνα, 1968), *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1975-1976* (Αθήνα, 1977) και *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1981*, (Αθήνα, 1982).

¹⁴⁵ ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1964*, Αθήνα 1965, σ. 128. Πβ. Α. Δαμασκηνίδης, *Το Πρόβλημα της Εξωτερικής Μεταναστεύσεως των Ελλήνων Εργαζομένων*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 8, 16 και ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1965*, ό.π., σ. 84. Τα στοιχεία αυτά δεν είναι αρκετά για να θεωρήσουμε τη μετανάστευση των εργατών αστικών περιοχών στο εξωτερικό ως προϋπόθεση ή ρυθμιστικό παράγοντα της εσωτερικής μετανάστευσης. Σε ένα αντίστροφο παράδειγμα, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η παρουσία προσφυγικής εργατικής δύναμης στις πόλεις είχε λειτουργήσει περιοριστικά για την αστικοποίηση (Α. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 67).

ΠΙΝΑΚΑΣ XV: ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ, 1955-1976¹⁴⁶

ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΜΟΝΙΜΩΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΑΝΤΕΣ (ετήσιος μέσος όρος)
1955-59	29.000
1960-65	85.600
1966-70	73.000
1976	20.374

Η σύμπτωση της αύξησης της μετανάστευσης στο εξωτερικό με την οικονομική ανάπτυξη στο εσωτερικό καταδείκνυε την αδυναμία απορρόφησης ολόκληρης της πλεονάζουσας εργατικής δύναμης της υπαίθρου από την εγχώρια ανάπτυξη, ενώ παράλληλα διατηρούσε σε πολύ χαμηλά επίπεδα την ανεργία στις πόλεις, περιορίζοντας κατά διαστήματα την προσφορά εργασίας στη βιομηχανία. Σύμφωνα με την ΕΣΥΕ, οι άνεργοι των αστικών και ημι-αστικών περιοχών της χώρας ανέρχονταν το 1974 σε μόλις 31.684 άτομα, ενώ μόνο το 11% των ανέργων αναζητούσε εργασία για περισσότερους από πέντε μήνες.¹⁴⁷

Οι πιέσεις που ασκήθηκαν στη βιομηχανική αγορά εργασίας οδήγησαν τον ΣΕΒ να κάνει λόγο για έλλειψη επαρκών εργατικών χεριών και απογύμνωση των επιχειρήσεων από ειδικευμένο εργατικό δυναμικό, καθώς και να προβάλλει στην κυβέρνηση το αίτημα για περιορισμό της τάσης φυγής των εργατών στο εξωτερικό, δίχως ωστόσο να προτείνει συγκεκριμένα μέτρα (σύμφωνα με τον Α. Δαμασκηνίδη, το μέτρο της απαγόρευσης της μετανάστευσης, ή τουλάχιστον της απαγόρευσης της μετανάστευσης των αποφοίτων Τεχνικών Σχολών, είχε τεθεί στη δημόσια συζήτηση). Η στάση του ΣΕΒ μπορεί να ερμηνευτεί αν ληφθεί υπ' όψιν η σημαντική εγχώρια ζήτηση που δημιουργούσαν τα μεταναστευτικά εμβάσματα, αλλά και η άμβλυση του κοινωνικού αιτήματος για περαιτέρω αύξηση των βιομηχανικών επενδύσεων, οι οποίες κρίνονταν απαραίτητες προκειμένου να απορροφηθεί το πλεονάζον εργατικό δυναμικό.¹⁴⁸

Η γενική διαπίστωση ότι μεγάλο τμήμα του εργοστασιακού εργατικού δυναμικού των δεκαετιών του 1960 και 1970 είχε μεταναστεύσει από την επαρχία δεν εξαντλεί το ζήτημα της συγκρότησης της βιομηχανικής εργατικής τάξης του 1960 και 1970. Συνεντεύξεις με πρώην εργαζόμενους στην ελληνική βιομηχανία καταδεικνύουν την ύπαρξη και άλλων οδών προέλευσης του νέου εργατικού δυναμικού. Για παράδειγμα, στα εργοστάσια συνέρεαν και αρκετοί νέοι προερχόμενοι από αστικές περιοχές, καθώς η εργοστασιακή εργασία, μη απαιτώντας καμία ειδίκευση, αναδεικνυόταν κατά τη δεκαετία του 1960 στον πιο εύκολο τρόπο συμπλήρωσης του οικογενειακού εισοδήματος, εξασφάλισης «χαρτζηλικιού» και απόκτησης εργασιακής εμπειρίας. Τα κορίτσια των εργατικών νοικοκυριών έκαναν χρήση αυτής της δυνατότητας: Η Μαρία Αντιπάτη, γεννημένη το 1958, της οποίας η ελληνικής καταγωγής οικογένεια είχε μεταναστεύσει πίσω στην Ελλάδα από την πρώην ΕΣΣΔ το 1966, βρήκε δουλειά στο εργοστάσιο της Πίτσος το 1973, σε ηλικία μόλις 15 ετών. Ο πατέρας της, ο οποίος εργαζόταν ήδη στο εργοστάσιο ως οδηγός φορτηγού, συνέστησε την κόρη του στην

¹⁴⁶ Πηγή: Α. Φραγκιάδης, *Ελληνική Οικονομία, ό.π.*, σ. 180. Α. Δαμασκηνίδης, *ό.π.*, σ. 11, 13. Βλ. ΕΣΥΕ, *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1967*, Αθήνα 1968. ΕΣΥΕ, *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1975-76*, Αθήνα 1977. ΕΣΥΕ, *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1981*, Αθήνα 1982.

¹⁴⁷ ΕΣΥΕ, *Έρευνα Απασχολήσεως, Διεξαχθείσα εις τας Αστικές και Ημιαστικές Περιοχές της Χώρας κατά το Έτος 1974*, Αθήνα 1974, σ. 28.

¹⁴⁸ ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1965*, Αθήνα 1966, σ. 33. Πβ. Α. Δαμασκηνίδης, *Το Πρόβλημα της Εξωτερικής Μεταναστεύσεως, ό.π.*, σ. 43-49.

επιχείρηση με σκοπό αυτή να κερδίσει το χαρτζηλίκι της αλλά, κυρίως, να συγκεντρώσει χρήματα για την προίκα της.¹⁴⁹

Θα πρέπει επίσης να ληφθεί υπ' όψιν ότι η καταγωγή από την επαρχία δεν συνεπάγεται αναγκαστικά ένα αγροτικό οικογενειακό υπόβαθρο. Ο Θύμιος Αντιπάτης, σύζυγος της Μαρίας (την οποία γνώρισε στο εργοστάσιο), ο οποίος αργότερα θα εκλεγόταν μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του σωματείου των εργατών του εργοστασίου και θα εντασσόταν στην Πανελλήνια Αγωνιστική Συνδικαλιστική Κίνηση Εργαζομένων (ΠΑΣΚΕ), γεννήθηκε το 1954 στο Παλαιοχώρι Δωριέων στη Φθιώτιδα. Μετακόμισε σε μικρή ηλικία στη Δραπετσώνα, στην οποία πήγε σχολείο. Ο πατέρας του, εργάτης σε ναυπηγεία, τον έπαιρνε μαζί στη δουλειά, προτού ο Θύμιος ξεκινήσει να εξασφαλίζει μόνος του εργασία στα ναυπηγεία του Πειραιά και της Κυνοσούρας στη Σαλαμίνα. Όταν ο Αντιπάτης προσλήφθηκε στο εργοστάσιο της Πίτσος το 1973, σε ηλικία 19 ετών, είχε ήδη συγκεντρώσει αρκετά χρόνια εμπειρίας στη μισθωτή χειρωνακτική εργασία.¹⁵⁰

Στον αντίποδα, υπήρχαν εργοστάσια τα οποία βρίσκονταν εγκατεστημένα σε αγροτικές περιοχές, και των οποίων το εργατικό δυναμικό προερχόταν σχεδόν αποκλειστικά από τις αγροτικές οικογένειες των γύρω χωριών. Αυτό ισχύει, παραδείγματος χάριν, για το εργοστάσιο της χαρτοποιίας ΜΕΛ στη Θεσσαλονίκη, το οποίο είχε χτιστεί μεταξύ τριών χωριών του νομού (Άγιος Αθανάσιος, Γέφυρα, Βαθύλακκος). Ο ιδιοκτήτης της ΜΕΛ φέρεται μάλιστα να είχε προβεί σε μια άτυπη συμφωνία με τις τοπικές αρχές: Σε αντάλλαγμα για την παραχώρηση της έκτασης όπου θα χτιζόταν το εργοστάσιο, δεσμεύτηκε να προσλαμβάνει ένα ορισμένο ποσοστό εργατών αποκλειστικά από τα γύρω χωριά. Στο παρακάτω απόσπασμα της συνέντευξης με τον Αντώνη Μουλιστάνο, συνταξιούχο εργάτη της ΜΕΛ, διαπλέκονται η στενότητα της βιομηχανικής αγοράς εργασίας και η συνακόλουθη ευκολία της πρόσληψης στο εργοστάσιο, με την εναλλαγή βιομηχανικής και αγροτικής εργασίας:

Κριτήρια δεν είχε. Σου είπα, τότε είχαν μεγάλη ανάγκη γιατί με μεγάφωνα γύριζαν στα χωριά και φώναζαν «ποιος θέλει να δουλέψει;». Αυτό πρέπει να το άκουσες και από άλλους. Πρέπει να τ' άκουσες αυτό. Δεν είναι παραμύθι αυτό. Στα χωριά Βαθύλακκο, Γέφυρα, Άγιο Αθανάσιο, φώναζαν «ποιος θέλει να δουλέψει;».

[Οι εργάτες] είχαν κι άλλες δουλειές. Ειδικά όλοι απ' τα χωριά είχαν βαμβάκια, είχαν ρύζια, όλοι αυτοί είχαν διπλές δουλειές. Και τους βόλευε αυτός [ο Λαδόπουλος]. Κανονικά, είπαν αυτοί ότι, όταν έδωσαν τα χωράφια να κάνουν το εργοστάσιο, είχαν μια συμφωνία ότι το πενήντα τα εκατό, το εξήντα, θα πάρει απ' τα χωριά. Αυτοί που έδωσαν τα χωράφια τους και τους υπολοίπους. Και ήταν υποχρεωμένοι να πάρουν από εκεί κόσμο να δουλέψει.

Με τους κοινοτάρχες, εκεί στα χωριά, όταν έδωσαν τα χωράφια [έκαναν συμφωνία]. Άτυπα, δεν νομίζω να τα είχαν και γραμμένα αυτά. Αλλά τήρησε αυτή τη συμφωνία, γιατί απ' όλα τα χωριά είχε κόσμο. Απ' όλα τα χωριά είχε τότε. Είχε πολλά άτομα, και πεντακόσια άτομα μπορεί να είχε.¹⁵¹

¹⁴⁹ Μαρία Αντιπάτη, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2016.

¹⁵⁰ Ευθύμιος Αντιπάτης, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2016.

¹⁵¹ Αντώνης Μουλιστάνος, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2010. Η παρούσα διατριβή, ελλείπει μελετών για την κοινωνική σύνθεση και προέλευση των εργατών βιομηχανίας, είναι αναγκασμένη να εξισορροπεί μεταξύ εξακρίβωσης των γενικών τάσεων και επιστημάνσεων πιθανών ιδιαίτερων περιπτώσεων.

Η βιομηχανική απασχόληση

Η αλματώδης ανάπτυξη της βιομηχανίας οδήγησε στην αύξηση του αριθμού των απασχολούμενων στον κλάδο, τόσο σε απόλυτα νούμερα, όσο και ως ποσοστό επί του απασχολούμενου πληθυσμού. Σύμφωνα με τις απογραφές βιομηχανίας της ΕΣΥΕ, οι απασχολούμενοι στον βιομηχανικό κλάδο (εκτός μεταλλείων) αυξήθηκαν μεταξύ 1963 και 1973 κατά 24%, φτάνοντας τους 615.938, από 495.457. Το ίδιο διάστημα, οι αμοιβόμενοι με ημερομίσθιο απασχολούμενοι στη βιομηχανία αυξήθηκαν από 289.454 σε 365.909, δηλαδή κατά 26%, ενώ οι αμοιβόμενοι με μισθό (υπάλληλοι) αυξήθηκαν κατά 67%, φτάνοντας τους 89.294, από 53.380 δέκα χρόνια νωρίτερα. Έτσι, το 1973 η βιομηχανία απασχολούσε το 28% του συνόλου, από μόλις 18% δώδεκα χρόνια νωρίτερα.¹⁵²

Στις αστικές και ημι-αστικές περιοχές, όπου βρίσκονταν συγκεντρωμένες οι μεγαλύτερες βιομηχανικές επιχειρήσεις, παραπάνω από ένας στους τέσσερις μισθωτούς (αμοιβόμενους με μισθό ή ημερομίσθιο) εργαζόταν σε κάποιο εργοστάσιο ή βιοτεχνία. Η σχετική με την απασχόληση του πληθυσμού απογραφή που πραγματοποιήσε η ΕΣΥΕ σε αστικές και ημι-αστικές περιοχές το 1974, σε επιχειρήσεις άνω των δέκα απασχολούμενων, υπολόγισε το πλήθος των απασχολούμενων στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία σε 462.634 άτομα (26% των απασχολούμενων αυτών των περιοχών). Από αυτούς, οι 322.683 (70%) αμείβονταν με μισθό ή ημερομίσθιο και ανέρχονταν στο 27,8% της μισθωτής απασχόλησης των αστικών και ημι-αστικών περιοχών.¹⁵³

Το μεγαλύτερο τμήμα της εργοστασιακής εργατικής τάξης κατακερματίστηκε σε μια πληθώρα σχετικά μικρών επιχειρήσεων, αλλά ένα υπολογίσιμο μέρος απέκτησε δουλειά σε μεγάλα –για τα ελληνικά δεδομένα– εργοστάσια. Ήδη από το 1961, ένας στους τρεις απασχολούμενους στη βιομηχανία εργαζόταν σε επιχείρηση με περισσότερους από 200 απασχολούμενους, ενώ ένας στους δέκα σε επιχείρηση άνω των χιλίων απασχολούμενων. Το 1969, αν και το 95% των βιομηχανικών καταστημάτων εξακολουθούσε να απασχολεί λιγότερα από δέκα άτομα, το υπόλοιπο 5% απασχολούσε την πλειοψηφία και κατέβαλλε το 75% των εργατικών αποδοχών, ενώ το μέσο μέγεθος των «μεγάλων» βιομηχανιών (με περισσότερους από 10 απασχολούμενους) είχε αυξηθεί από 74 απασχολούμενους το 1958 σε 177 το 1969.¹⁵⁴

Τα διαθέσιμα ηλικιακά δεδομένα αφορούν τη συνολική απασχόληση στη βιομηχανία των αστικών και ημι-αστικών περιοχών και όχι αποκλειστικά τη μισθωτή εργασία. Το 1974, οι νεαροί απασχολούμενοι, ηλικίας 14-24 ετών, αποτελούσαν περισσότερο από το 21% του συνόλου, αριθμός που ανεβαίνει σε 36% αν συνοπολογιστούν οι ηλικίες έως 29 ετών. Οι γυναίκες ήταν κατά κανόνα πιο νέες από τους άντρες: Οι γυναίκες έως 24 ετών αποτελούσαν το 24% της γυναικείας απασχόλησης στη βιομηχανία αυτών των περιοχών, ενώ οι αντίστοιχοι άνδρες μόνο το 16% της ανδρικής.¹⁵⁵ Οι πηγές σιωπούν ως προς την κατηγορία των προσλαμβανόμενων ως μαθητευόμενων, η ύπαρξη των οποίων τεκμηριώνεται σχεδόν αποκλειστικά από τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας

¹⁵² ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα της Απογραφής Βιομηχανίας, Βιοτεχνίας και Ορυχείων της 28ης Σεπτεμβρίου 1963*, τ. 3., Αθήνα 1967, σ. 17. Πβ. ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα της Απογραφής Βιομηχανίας, Βιοτεχνίας και Ορυχείων της 29ης Σεπτεμβρίου 1973*, Αθήνα 1975, σ. 113. Πβ. Α. Φραγκιάδης, *Ελληνική Οικονομία*, ό.π., σ. 185.

¹⁵³ ΕΣΥΕ, *Έρευνα Απασχολήσεως, Διεξαχθείσα εις τας Αστικές και Ημιαστικές Περιοχές της Χώρας κατά το Έτος 1974*, Αθήνα 1974, σ. 13-25. Η ίδια έρευνα (σ. 25) ανέβαζε τον αριθμό των «τεχνιτών και εργατών» βιομηχανίας σε 396.867, πράγμα που καταδεικνύει ότι μεγάλος αριθμός απασχολούμενων στη βιομηχανία εργαζόταν με σχέσεις εργασίας οι οποίες υπέκρυπταν μισθωτή εργασία (κατ' αποκοπήν εργασία, αυτοαπασχόληση) ή ήταν μέλη της οικογένειας του εργοδότη που απασχολούνταν ως εργάτες.

¹⁵⁴ Π. Στρατουδάκης, *Τα Στελέχη της Ελληνικής Βιομηχανίας. Ποσοτική και Ποιοτική Ανάλυση*, Αθήνα 1967, σ. 47. Πβ. D. Germidis & M. Negreponi-Delivanis, *Industrialisation*, ό.π., σ. 72-79.

¹⁵⁵ ΕΣΥΕ, *Έρευνα Απασχολήσεως, Διεξαχθείσα εις τας Αστικές και Ημιαστικές Περιοχές της Χώρας κατά το Έτος 1974*, Αθήνα 1974, σ. 13-14.

που τους αφορούσαν. Δεν αποκλείεται η σχέση εργασίας της «μαθητείας» να είχε αποστερηθεί από το ουσιαστικό της περιεχόμενο και να αποτελούσε απλώς έναν κεκαλυμμένο τρόπο μεγαλύτερης εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης των νεότερων, όπως εξάλλου ίσχυε σε μεγάλο βαθμό στη βιομηχανία ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα.¹⁵⁶

Γυναίκες στη βιομηχανία

Έχει ορθά επισημανθεί από ιστορικούς του κοινωνικού φύλου ότι το ζήτημα της απασχόλησης των γυναικών στη βιομηχανία δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται απλώς ως ένα επιπλέον πεδίο για την προσθήκη πραγματολογικών, κυρίως ποσοτικών, δεδομένων που θα καταδεικνύουν την ιστορία της παρουσίας των γυναικών στον κλάδο. Αντ' αυτού προτείνεται η εξέταση της γυναικείας εργασίας από τη σκοπιά της δημιουργίας διεμφυλικών σχέσεων στο χώρο εργασίας, οι οποίες θεωρούνται μία από τις βάσεις πάνω στις οποίες δομούνται οι εξω-εργασιακές, ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις.¹⁵⁷ Αυτή η προσέγγιση θα απαιτούσε την αναλυτική μελέτη από κλάδο σε κλάδο, δεδομένου ότι η ανάπτυξη της βιομηχανίας επέφερε ιστορικά έναν σαφή καταμερισμό εργασίας σε «γυναικείους» και «ανδρικούς» κλάδους. Για παράδειγμα, στην Ελλάδα έως και την περίοδο του Μεσοπολέμου, μόνο στην επεξεργασία καπνού (που δεν αποτελεί καθαυτό βιομηχανική παραγωγή) δημιουργήθηκε πράγματι ένα μεικτό εργατικό δυναμικό, εντός του οποίου οι σχέσεις μεταξύ εργατών και εργοδοτών, αλλά και μεταξύ των ίδιων των εργατών, έλαβαν έντονη διεμφυλική διάσταση.¹⁵⁸ Στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής είναι εφικτή μόνο μια προκαταρκτική πραγμάτευση του ερωτήματος εάν τα χαρακτηριστικά της οικονομικής ανάπτυξης της δεκαετίας του 1960 μετέβαλαν τη θέση των γυναικών στη βιομηχανία. Εξάλλου, πέρα από την ανάγκη εστίασης μελλοντικών μελετών σε ιδιαίτερους κλάδους, θα πρέπει να πραγματοποιηθούν και μελέτες συγκεκριμένων περιπτώσεων βιομηχανιών. Οι τελευταίες καθίστανται αναγκαίες λόγω της ύπαρξης εργοστασίων διαφορετικών μεγεθών, συνεπώς και με διαφορετική οργάνωση της εργασίας, στους περισσότερους κλάδους της βιομηχανικής παραγωγής.

Ως σημείο εκκίνησης λαμβάνονται οι θέσεις της ιστορικού Έφης Αβδελά για τα γενικά χαρακτηριστικά της γυναικείας εργασίας την μεταπολεμική περίοδο. Έχει σημειωθεί ότι η πλειοψηφία του γυναικείου εργατικού δυναμικού συνέχισε να αποτελείται από ανύπαντρες γυναίκες, αν και το ποσοστό των παντρεμένων γυναικών, οι οποίες συνεχίζουν την εργασία και μετά τον γάμο, αυξανόταν. Δεύτερον, είχε παρατηρηθεί μια τάση διατήρησης των γενικών χαρακτηριστικών της γυναικείας εργασίας της προηγούμενης περιόδου: «περιορισμένη ειδίκευση, χαμηλές αμοιβές και σαφής διαχωρισμός από τους άνδρες ως προς τις εργασίες και τους κλάδους απασχόλησης». Η διατήρηση του καταμερισμού εργασίας κατά φύλα θεωρήθηκε πηγή διατήρησης της κοινωνικής έμφασης στον οικογενειακό προσανατολισμό των γυναικών, καθώς και

¹⁵⁶ Α. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική*, ό.π., σ. 278-279.

¹⁵⁷ Με βάση την επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας από τη Λ. Παπαστεφανάκη (*Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο*, ό.π., σ. 28-29).

¹⁵⁸ Έ. Αβδελά, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: Η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος – 20ός αι.)», *Τα Ιστορικά* 11 (Δεκέμβριος 1989), σ. 356-357. Με την περίπτωση των καπνεργατών και καπνεργατριών ασχολήθηκε αργότερα και ο Κώστας Φουντανόπουλος, υποστηρίζοντας ότι η θέση της γυναίκας στην επεξεργασία καπνού, στα πλαίσια ενός σαφούς καταμερισμού εργασίας με βάση το φύλο, δεν καθόρισε τις κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής για τη γυναίκα αλλά, αντίθετα, καθορίστηκε από αυτές. Βλ. Κ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και Εργατικό Κίνημα*, ό.π., σ. 64-65.

βάση των προστατευτικών ρυθμίσεων που διέπουν τη γυναικεία εργασία στα εργοστάσια.¹⁵⁹

Οι πρώτες ενδείξεις που αφορούν την περίοδο 1963-1973 δεν δημιουργούν ικανή βάση για την αναθεώρηση των παραπάνω παρατηρήσεων. Η αύξηση της βιομηχανικής απασχόλησης αυτήν την περίοδο βασίστηκε σε σημαντικό βαθμό στην αξιοποίηση της γυναικείας εργασίας, η οποία αυξήθηκε κατά 32%, έναντι 22% της ανδρικής. Η δεκαετία έως το 1973 προσέθεσε στον βιομηχανικό κλάδο περισσότερες από 40.000 απασχολούμενες γυναίκες, δίπλα σε άλλους 80.000 νέους απασχολούμενους άνδρες. Η δομή ωστόσο της βιομηχανικής εργασίας άπο άποψη φύλου δεν επηρεάστηκε παρά ελάχιστα στο σύνολο της βιομηχανίας. Οι 166.025 γυναίκες που απασχολούνταν το 1973 στη βιομηχανία (από 125.745 το 1963), αποτελούσαν το 27% του συνόλου, από 25,4% δέκα χρόνια πριν. Το 87% από αυτές (144.354) εργάζονταν με σχέση μισθωτής εργασίας και ήταν ως επί το πλείστον εργάτριες.

Ακόμη λιγότερο μεταβλήθηκε η αναλογία των φύλων μεταξύ των εργατών στο σύνολο της βιομηχανίας. Το 1973 οι γυναίκες αποτελούσαν το 34,4% των αμοιβόμενων με ημερομίσθιο, από 33,7% δέκα χρόνια πριν. Η γυναικεία εργασία αυξήθηκε ελαφρώς περισσότερο μεταξύ των υπαλλήλων, όπου το ποσοστό των γυναικών αυξήθηκε την ίδια περίοδο από 18,4% σε 20,7%. Η αύξηση αυτή μπορεί ίσως να αποδοθεί στην ίδρυση πολλών μικρών και μεσαίων εργοστασίων, τα οποία πιθανώς στελέχωναν υπαλληλικές θέσεις με καθήκοντα γραμματειακής υποστήριξης και επικοινωνίας σχεδόν αποκλειστικά με γυναίκες. Παρά την αύξηση αυτή, ωστόσο, οι εργάτριες αποτελούσαν το 75% της γυναικείας μισθωτής εργασίας στη βιομηχανία. (πίνακας XVI).

ΠΙΝΑΚΑΣ XVI: ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ, 1963-1973¹⁶⁰

	1963	%	1973	%
Απασχολούμενοι βιομηχανίας	495.457		615.938 (+24%)	
Εκ των οποίων γυναίκες	125.745	25,4%	166.025 (+32%)	27%
Εργάτες/τεχνίτες	289.544		365.909 (+26%)	
Εκ των οποίων γυναίκες	97.652	33,7%	125.852 (+29%)	34,4%
Υπάλληλοι	53.380		89.294 (+67%)	
Εκ των οποίων γυναίκες	9.811	18,4%	18.502 (+88%)	20,7%

Η μελέτη της σύνθεσης της μισθωτής εργασίας ανά βιομηχανικό κλάδο δίνει μια πιο σύνθετη εικόνα των εξελίξεων. Οι γυναίκες αύξησαν σημαντικά τα ποσοστά τους στον κλάδο υπόδησης/ένδυσης (από 48% σε 64% του συνόλου των μισθωτών), στον οποίο έπιασαν δουλειά ακόμη 13.680 γυναίκες. Άλλες 7.770 γυναίκες κατευθύνθηκαν σε εργοστάσια που παρήγαγαν είδη διατροφής, αυξάνοντας τη γυναικεία εργασία στον κλάδο από 34% σε 42%. Σημαντική ποσοστιαία αύξηση της γυναικείας εργασίας καταγράφηκε και στους κλάδους δέρματος (από 19% σε 30%) και ποτών (από 17% σε 28%), αλλά πρόκειται για κλάδους με πολύ μικρή συνολική απασχόληση. Δυστυχώς δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία που συσχετίζουν την κατανομή της γυναικείας εργασίας με το μέγεθος των βιομηχανικών μονάδων. Μελλοντικές μελέτες θα πρέπει να εξακριβώσουν το αν η αύξηση της γυναικείας μισθωτής εργασίας στους παραπάνω

¹⁵⁹ Έ. Αβδελά, «Το αντιφατικό περιεχόμενο...», ό.π., σ. 360.

¹⁶⁰ Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα της Απογραφής Βιομηχανίας, Βιοτεχνίας και Ορυχείων της 28ης Σεπτεμβρίου 1963, τ. 3., Αθήνα 1967, σ. 17 και ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα της Απογραφής Βιομηχανίας, Βιοτεχνίας και Ορυχείων της 29ης Σεπτεμβρίου 1973, Αθήνα 1975, σ. 113-130.

κλάδους μπορεί να αποδοθεί στην ίδρυση νέων εργοστασίων που ενδεχομένως βασίζονταν σε μεγάλο βαθμό στην εργασία γυναικών, στην αύξηση των υπαλληλικών θέσεων ή σε συνδυασμό αυτών ή και άλλων παραγόντων, όπως αλλαγές στην τεχνική ή την οργάνωση της εργασίας. Η εικόνα είναι πιο ξεκάθαρη στον κλάδο ηλεκτρικών μηχανών και συσκευών, ο οποίος υπερδιπλασίασε τη συνολική του απασχόληση μέσα στην υπό εξέταση δεκαετία. Εκεί, η είσοδος περισσότερων από 5.500 γυναικών εκτίναξε τη γυναικεία μισθωτή απασχόληση από μόλις 2% το 1963 σε 27% το 1973.

Σε αρκετούς κλάδους, όπως του χαρτιού, των εκτυπώσεων και των ελαστικών/πλαστικών, οι γυναίκες αποτελούσαν το 1973 το ένα τέταρτο έως ένα τρίτο του συνόλου των μισθωτών. Όπως είναι αναμενόμενο, οι γυναίκες ήταν μικρή μειοψηφία στους κλάδους μεταλλικών προϊόντων, μη μεταλλικών ορυκτών (πρόκειται κυρίως για παραγωγή τσιμέντου), ξύλου, επεξεργασίας πετρελαίου και επιπλοποιίας, ενώ η γυναικεία συμμετοχή στην εργασία στους κλάδους των βασικών μεταλλουργικών βιομηχανιών, μηχανών και συσκευών (πλην ηλεκτρικών) και μεταφορικών μέσων (όπου περιλαμβάνονται και τα ναυπηγεία) ήταν ελάχιστη (πίνακας XVII).

ΠΙΝΑΚΑΣ XVII: ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΑΝΑ ΒΙΟΜΗΧ. ΚΛΑΔΟ, 1963-1973¹⁶¹

ΚΛΑΔΟΣ	1963			1973		
	ΜΙΣΘΩΤΟΙ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	%	ΜΙΣΘΩΤΟΙ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	%
24. Υπόδηση/ένδυση	29.420	13.993	48%	42.999	27.673	64%
23. Υφαντικές	50.503	33.070	65%	61.378	38.015	62%
22. Καπνοβιομηχανία	23.052	15.626	68%	8.978	5.133	57%
20. Διατροφή	52.917	18.215	34%	62.391	25.985	42%
31. Χημικές βιομηχανίες	12.866	4.058	32%	19.547	7.207	37%
27. Χάρτου	5.993	2.359	40%	7.525	2.563	34%
39. Λοιπές βιομηχανίες	3.997	1.070	27%	7.213	2.374	33%
30. Ελαστικά/πλαστικά	7.022	2.743	39%	13.627	4.399	32%
29. Δέρμα	7.655	1.421	19%	7.628	2.289	30%
21. Ποτά	7.514	1.259	17%	8.872	2.497	28%
28. Εκτυπώσεις	10.370	2.083	20%	12.604	3.412	27%
37. Ηλεκτρικές μηχανές/συσκ.	11.992	1.617	2%	26.434	7.174	27%
35. Μεταλλικά προϊόντα	22.486	2.665	12%	31.930	4.642	15%
33. Μη μεταλλικά ορυκτά	25.717	4.120	16%	31.004	4.410	14%
25. Ξύλο (πλην επίπλων)	13.891	949	7%	19.364	2.515	13%
32. Επεξεργασία πετρελαίου	1.204	89	7%	4.125	431	10%
26. Επιπλοποιία	12.814	475	4%	16.853	1.119	7%
34. Βασική μεταλλουργία	2.516	62	2%	7.887	339	4%
36. Μηχανές (πλην ηλεκτρικών)	10.290	225	2%	18.812	803	4%
38. Μεταφορικά μέσα	17.562	342	2%	42.540	1.374	3%

¹⁶¹ Πηγή: Βλ. υποσημ. 152.

Δύο γενιές ανθρώπων: Η περίπτωση της Πίτσος

Οι διαδικασίες εσωτερικής μετανάστευσης και εισόδου χιλιάδων νέων ανθρώπων στον βιομηχανικό κλάδο, όπως σκιαγραφήθηκαν παραπάνω, σε συνδυασμό με την ίδρυση νέων εργοστασίων, αναδόμησαν πλήρως την εργοστασιακή εργατική τάξη. Η νέα γενιά εργοστασιακών εργατών, γεννημένη στα μέσα ή τέλη της δεκαετίας του 1950, βρέθηκε στις περισσότερες περιπτώσεις να εργάζεται δίπλα σε εκπροσώπους μιας παλαιότερης γενιάς, που είχε γεννηθεί τη δεκαετία του 1940 ή και νωρίτερα. Συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ πρώην εργατοϋπαλλήλων του εργοστασίου ηλεκτρικών συσκευών της Πίτσος, όπως αυτές που παρατέθηκαν παραπάνω, αναδεικνύουν το ελληνικό εργοστάσιο ως κατεξοχήν χώρο επαφής και αλληλεπίδρασης μεταξύ ανθρώπων διαφορετικών ηλικιακών ομάδων και πολιτισμικών προελεύσεων. Ο Νίκος Ζωγόγιαννης, γεννημένος το 1934 σε χωριό της Τρίπολης, ήταν συνάδελφος του Θύμιου Αντιπάτη. Το 1955, σε ηλικία 21 ετών, είχε μεταναστεύσει στην Αυστραλία, στην οποία εργάστηκε σε διάφορα εργοστάσια για 14 χρόνια, προτού επιστρέψει στην Ελλάδα με τη σύζυγό του, η οποία ήταν επίσης ελληνίδα μετανάστρια στο νησί.¹⁶² Εκπρόσωπος μιας παλαιότερης γενιάς εργαζομένων ήταν και ο Γιάννης Καμάρας, γεννημένος το 1945 στην Ελάτεια Φθιώτιδας, ο οποίος προσλήφθηκε ως λογιστής στο τμήμα πλυντηρίων του εργοστασίου.¹⁶³

Οι εργάτες και υπάλληλοι μεγαλύτερης ηλικίας αναμειγνύονταν με τους νέους, όπως με τον Θύμιο Μερτζάνη, ο οποίος ήταν συγχωριανός, φίλος και μετέπειτα κουμπάρος του Θύμιου Αντιπάτη. Γεννημένος το 1954, ο Θύμιος Μερτζάνης μετακόμισε στην Αθήνα για να βρει εργασία αλλά και για να παρακολουθήσει μαθήματα ηλεκτρονικής, προτού συνεχίσει τις σπουδές του στα Κέντρα Ανωτέρας Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης (ΚΑΤΕΕ, προδρόμους των σημερινών ΤΕΙ). Στην Πίτσος, όπου προσλήφθηκε αρχικά ως βοηθός χειριστή ανυψωτικού μηχανήματος, απέκτησε την απαραίτητη προϋπηρεσία για να δώσει εξετάσεις για την απόκτηση της δικής του άδειας χειριστή.¹⁶⁴ Έτερος εκπρόσωπος της νέας γενιάς εργοστασιακών εργατών ήταν και ο Παναγιώτης Νιαβής, γεννημένος το 1954 στο Καρπενήσι Ευρυτανίας, ο οποίος πήγε στην Αθήνα για δουλειά και σπουδές και έπιασε δουλειά στην Πίτσος. Ο Παναγιώτης Νιαβής σύντομα προσχώρησε στο ΚΚΕ, το οποίο θα εκπροσωπούσε ως μειοψηφία στη διοίκηση του σωματείου των εργατών του εργοστασίου.¹⁶⁵

Κοινωνική εικόνα και ιδεολογία των εργατών βιομηχανίας

Όπως θα αποτυπωθεί παρακάτω, η ανάπτυξη του κινήματος των εργοστασιακών επιτροπών βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στην ύπαρξη μιας εργατικής κουλτούρας, που ορίζεται εδώ ως ένα ισχυρό αίσθημα του ανήκειν στην εργατική τάξη και μιας συλλογικής υπερηφάνειας για τον τρόπο ζωής, τους σκοπούς και τις δραστηριότητες της τάξης αυτής. Η εργατική αυτή κουλτούρα βρήκε την έκφρασή της στη λειτουργία και δράση των εργοστασιακών επιτροπών/σωματείων και στις απεργιακές κινητοποιήσεις, ενώ αποτυπώθηκε καθαρά στα κείμενα που παρήγαγαν οι εργοστασιακοί εργάτες κατά τη διάρκεια των κινητοποιήσεών τους στη Μεταπολίτευση.

Όπως έχει σωστά επισημανθεί, η εργατική συνείδηση δεν μπορεί να συναχθεί με τρόπο ευθύγραμμο από την κοινωνική, γεωγραφική ή άλλη προέλευση των εργατών, αλλά να εντοπιστεί κυρίως στον τρόπο με τον οποίο οι εργάτες προσαρμόστηκαν στο νέο τους περιβάλλον και επιχείρησαν να συμμετάσχουν στη διαμόρφωσή του.¹⁶⁶ Η προσπάθεια

¹⁶² Νικόλαος Ζωγόγιαννης, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2016.

¹⁶³ Γιάννης Καμάρας, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2017.

¹⁶⁴ Θύμιος Μερτζάνης, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2016.

¹⁶⁵ Παναγιώτης Νιαβής, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2017.

¹⁶⁶ Α. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 91 κ.ε.

να κατανοηθεί η εργατική συνδικαλιστική δραστηριότητα της δεκαετίας του 1970 με προσφυγή στο (όπως είδαμε, όχι απόλυτο) αγροτικό υπόβαθρο και παρελθόν των νέων εργοστασιακών εργατών θα οδηγούσε σε επισφαλή συμπεράσματα. Εδώ προκρίνεται η ένταξη της μετέπειτα εργατικής συμπεριφοράς και των εργατικών αντιλήψεων στο συνολικό κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό περιβάλλον που προηγήθηκε της ανάπτυξης του κινήματος των εργοστασιακών επιτροπών, όπως και σε αυτό που τη συνόδευσε.

Εξαιτίας της διάλυσης των εργατικών σωματείων και της πρακτικής απαγόρευσης της εργατικής ομαδοποίησης κατά την περίοδο της δικτατορίας, η δημιουργία της εργατικής κουλτούρας κατά τις δεκαετίες του 1960 και έως τις αρχές του 1970 μπορεί να προσεγγιστεί μόνο διαμέσου του κυρίαρχου λόγου της εποχής. Η εικόνα που είχαν οι ίδιοι οι εργάτες βιομηχανίας για την τάξη τους μπορεί να ανασυσταθεί μόνο εν μέρει, «μέσα από τα μάτια των άλλων», κατά μέθοδο ανάλογη με αυτήν που εφάρμοσε η Δήμητρα Λαμπροπούλου στη μελέτη της για τους οικοδόμους στη μεταπολεμική Ελλάδα.¹⁶⁷ Αναφορικά με τους τελευταίους, η ιστορικός είχε παρατηρήσει ότι η κοινωνική αντιμετώπιση του οικοδομικού εργατικού δυναμικού βρισκόταν σε πλήρη αντίθεση με τον θετικό λόγο γύρω από την οικοδομική δραστηριότητα.¹⁶⁸ Ανάλογη σχέση διαμορφώθηκε μεταξύ των προσδοκιών που αφορούσαν τη βιομηχανική ανάπτυξη και της αντιμετώπισης του εργοστασιακού εργατικού δυναμικού στη δικτατορική περίοδο.

Ένας παράγοντας που συνέτεινε στη διαμόρφωση της εργατικής κουλτούρας της περιόδου ήταν το γεγονός πως τα άλλα κοινωνικά στρώματα, όπως και το κράτος, αντιμετώπιζαν την εργατική τάξη ως διακριτή κοινωνική ομάδα με κοινά χαρακτηριστικά, αντιλήψεις και συμπεριφορά. Επρόκειτο για την κοινωνική ομάδα η οποία εργαζόταν χειρωνακτικά και πνευματικά για το «κεφάλαιο» αλλά και «συνεργαζόταν» με αυτό, παράγοντας εμπορεύματα και προσφέροντας υπηρεσίες, λαμβάνοντας ως αντίτιμο για την εργασία της ημερομίσθιο ή μισθό. «Εργάτες», «εργατοτεχνίτες», «εργατοϋπάλληλοι», «εργατική τάξη», «εργατικές τάξεις», «εργατοϋπαλληλική τάξη», «εργαζόμενοι»: όλοι οι εναλασσόμενοι όροι που χρησιμοποιούνταν διαρκώς στον Τύπο και στον καθημερινό, αλλά και τον πολιτικό, λόγο της εποχής, περισσότερο ή λιγότερο περιεκτικοί, ωθούσαν τους μισθωτούς, ειδικά τους χειρωνακτες, να αντιλαμβάνονται τον εαυτό της ως ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα, να ετεροπροσδιορίζονται απέναντι στους εργοδότες, να ανασκοπούν τη θέση και το ρόλο τους στην οικονομική και κοινωνική ιεραρχία, να αντιπαραβάλλουν την κατάστασή τους με την κατάσταση των άλλων στρωμάτων, να θέτουν και να επιδιώκουν συλλογικούς στόχους.

Η δικτατορία των Συνταγματαρχών δεν αποτέλεσε εξαίρεση: αντιμετώπιζε τους εργάτες ως μια σημαντική κοινωνική ομάδα, για την οποία όφειλε να διαμορφώσει, ή να προσποιείται ότι διαμορφώνει, ένα ιδιαίτερο πλέγμα «εργατικής πολιτικής». Στις αρχές του 1969 ο Τύπος εξήρε με πηχυαίους τίτλους τη «ριζοσπαστική εργατική πολιτική» της δικτατορίας, η οποία είχε ξεκινήσει το 1968 (όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, επρόκειτο στην πραγματικότητα για επιβράδυνση της αύξησης των εργατικών ημερομισθίων) και η οποία στόχευε «να δώσει εις τον εργαζόμενον την θέσιν που του ανήκει». Καθώς το εργατικό πρόγραμμα της δικτατορικής κυβέρνησης προχωρούσε, οι εργάτες μπορούσαν πλέον «απερίσπαστοι» να «επιδίδονται εις τας επαγγελματικές απασχολήσεις των, επ' ωφελεία των, αλλά και επ' ωφελεία του κοινωνικού συνόλου».¹⁶⁹

¹⁶⁷ Δ. Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι Άνθρωποι που Έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 103 κ.ε.

¹⁶⁸ Στο ίδιο.

¹⁶⁹ «Έμπρακτον ενδιαφέρον διά τους εργαζομένους», *Το Βήμα*, 11.1.1969.

Ο κυρίαρχος λόγος της εποχής εξέφραζε ωστόσο στην κατακλείδα του μια υποτιμητική αντίληψη για την εργατική τάξη. Η ικανοποίηση των εργατών και η βελτίωση της θέσης τους, δηλαδή η ενίσχυση του βιοτικού επιπέδου και της κατανάλωσής τους, θεωρούνταν συνδεδεμένη με την πολιτική τους συντηρητικοποίηση και συνδικαλιστική αδράνεια. Ειδικά οι μισθολογικές αυξήσεις και η παροχή ικανοποιητικών συνθηκών στέγασης (όπως η «πόλις 20.000 εργατών» που θα δημιουργούνταν στο Μενίδι) θεωρούνταν επαρκείς για να αφήσουν «απερίσπαστους» τους εργάτες να κάνουν το μόνο πράγμα που ξέρουν καλά: να δουλεύουν.¹⁷⁰ Οι Συνταγματάρχες εξέφρασαν αυτή τη θέση πολύ ανοιχτά και σε πολλές ευκαιρίες. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επιχειρούνταν να επιβληθεί στην εργατική τάξη η κυρίαρχη αντίληψη για τους ορίζοντες της κοινωνικής της συμπεριφοράς.

Άλλες φορές, η εργασία από μόνη της φαίνεται να θεωρούνταν αρκετή για να ικανοποιήσει την εργατική τάξη. Τον Απρίλιο του 1969, κάνοντας μια ανασκόπηση του διετούς κυβερνητικού έργου προς τους αγρότες και τους εργάτες, *Το Βήμα* ισχυρίστηκε πως στα προβλήματα των εργατών είχαν δοθεί «ρωμαλέες λύσεις» και πρώτα απ' όλα η μείωση της ανεργίας, η τοποθέτηση περισσότερων από 380.000 ανθρώπων το 1968 σε θέσεις εργασίας μέσω των Γραφείων Εργασίας και η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.¹⁷¹

Εάν το σύστημα αποτύγχανε να ικανοποιήσει τους εργάτες, οι τελευταίοι θα στρέφονταν προς τον κομμουνισμό, την αναρχία και θα επιχειρούσαν την ανατροπή ή καταστροφή της κοινωνίας. Σύμφωνα με τον Γ. Παπαδόπουλο, στα τέλη της δεκαετίας του 1960, ο εργατικός χώρος εμφανιζόταν ως η δεύτερη επαναστατική κοινωνική δύναμη, μετά τον πανεπιστημιακό: «Την αιχμήν του δόρατος της αναρχίας σήμερα [...] την αποτελούν οι επιστήμονες, οι φοιτηταί, με συνεπικούς τους εργάτες». Απευθυνόμενους στους βιομήχανους, τους επέστησε την προσοχή στο ότι οι εργάτες των ευρωπαϊκών χωρών δεν αγωνίζονται πλέον «διά το ξεροκόμματο», αλλά για ηθικές αξίες και προκειμένου να αποκτήσουν προβάδισμα απέναντι στο κοινωνικό σύνολο. Η Ελλάδα όφειλε να ξεχωρίσει, δείχνοντας το παράδειγμα του τρόπου αποφυγής των κοινωνικών συγκρούσεων και της αναρχίας: το κλειδί ήταν η αύξηση των ημερομισθίων. Η απεργία δεν αποτελούσε λύση, αλλά ούτε και ο εργοδοτικός εκβιασμός.¹⁷²

Η αντίληψη που προωθούνταν για την εργατική τάξη ήταν, συνεπώς, ότι ήταν εσωτερικά ανατρεπτική και ταραχοποιός. Τον Απρίλιο του 1969 το *Βήμα* αναδημοσίευσε άρθρο του διακεκριμένου άγγλου δημοσιογράφου Nicholas Tomalin με θέμα την πρακτική των βανδαλισμών από οπαδούς ποδοσφαιρικών ομάδων, με τον συντάκτη να ενημερώνει το κοινό για μια νέα θεωρία, σύμφωνα με την οποία η βία στα γήπεδα είχε σχέση με «την πολιτική και το καθεστώς της χώρας». Το άρθρο, που δημοσιεύτηκε στις αθλητικές στήλες της εφημερίδας, τιτλοφορήθηκε «μια τάξη (εργατική) θέλει να επιβληθεί». Ο Tomalin παρέθετε τη σχετική θεωρία του κοινωνιολόγου Ίαν Τέιλορ, σύμφωνα με τον οποίο ο χουλιγκανισμός δεν ήταν παρά «σύμπτωμα της συνεχώς αυξανόμενης απομακρύνσεως της εργατικής τάξεως από τους παλαιούς θεσμούς της», οι οποίοι πλέον «δεν αντιπροσωπεύουν τα αισθήματα των μελών της τάξεως αυτής». Η εργατική τάξη αντιδρούσε βίαια γιατί η εποχή την είχε φέρει σε αρκετά δύσκολη θέση. Μπροστά στα φαινόμενα βίας, η πολιτεία είχε τρεις επιλογές: τη μεταρρύθμιση του

¹⁷⁰ «Δορυφόρος πόλις 20.000 εργατών εις το Μενίδι», *Το Βήμα*, 1.6.1969. Η αντίληψη ότι η απόκτηση μικρής ιδιόκτητης κατοικίας συντηρητικοποιεί την εργατική τάξη έχει καταγωγή από τον Μεσοπόλεμο, ίσως και παλαιότερα: Βλ. Α. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική* ό.π., σ. 38.

¹⁷¹ «Μέριμνα διά τον αγρότην και τους εργαζομένους», *Το Βήμα*, 19.4.1969.

¹⁷² «Αύξησης 15% των ημερομισθίων – συγκροτείται συμβουλευτική επιτροπή των παραγωγικών τάξεων», *Το Βήμα*, 23.8.1968.

πολιτικού και κοινωνικού συστήματος, την εξαγορά των βίαιων στοιχείων ή την αστυνομική καταστολή τους.¹⁷³

Η εργατική τάξη ωστόσο δεν εργαζόταν και παρήγαγε μόνη της. Μαζί με την τάξη των εργοδοτών αποτελούσαν τις «παραγωγικές τάξεις» της κοινωνίας. Για να συμβολίσει και να θεσμοποιήσει την αναγκαία συνεργασία μεταξύ των δύο αυτών τάξεων, η δικτατορία προχώρησε, σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα της εποχής, στη συγκρότηση μιας «συμβουλευτικής επιτροπής των παραγωγικών τάξεων», με τη συμμετοχή εκπροσώπων των εργοδοτών και εργατών, η οποία θα είχε συμβουλευτικό προς την κυβέρνηση ρόλο.¹⁷⁴

---

¹⁷³ «Μια Τάξη (Εργατική) Θέλει να Επιβληθή», *Το Βήμα*, 13.4.1969.

¹⁷⁴ «Αύξησης 15% των Ημερομισθίων – Συγκροτείται Συμβουλευτική Επιτροπή των Παραγωγικών Τάξεων», *Το Βήμα*, 23.8.1968.

1.4 ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Η ανάδυση του εργατικού ζητήματος

Η γενική άνοδος του βιοτικού επιπέδου στη μεταπολεμική Ελλάδα δεν θα πρέπει να συσκοτίζει το γεγονός ότι τα διάφορα κοινωνικά στρώματα δεν συμμετείχαν ισομερώς στη διανομή του νεοπαραχθέντος πλούτου. Η τελευταία μάλιστα θα αναδεικνυόταν ως το κατεξοχήν πεδίο διαμάχης, σε μια κοινωνία έντονης γεωγραφικής και κοινωνικής κινητικότητας, καθώς και ανασύνθεσης των διαφόρων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων. Στη μεταπολεμική Ελλάδα, την οποία ο D. Close έχει περιγράψει ως κοινωνία «άνισης ευημερίας», επικρατούσαν ως το 1973 τόσο η γενικευμένη φτώχεια όσο και τεράστιες κοινωνικές ανισότητες. Σύμφωνα με τα δεδομένα που παραθέτει ενδεικτικά ο άγγλος ιστορικός, το 1974, το 31% των νοικοκυριών σε εθνική κλίμακα διαβίωναν κάτω από το όριο της φτώχειας, δηλαδή μόλις και μετά βίας κατόρθωναν να επιβιώσουν. Ταυτόχρονα παρατηρούνταν μεγάλη υστέρηση στις κοινωνικές παροχές και υπηρεσίες. Το 1962, μόλις ένας στους τρεις είχε ασφαλιστική κάλυψη, ενώ μόλις τέσσερεις στους δέκα ανθρώπους ηλικίας άνω των 55 ετών λάμβαναν σύνταξη.¹⁷⁵

Οι εργάτες βιομηχανίας ανήκαν αδιαμφισβήτητα ανάμεσα σ' εκείνους που είχαν επωφεληθεί συγκριτικά λιγότερο από την οικονομική ανάπτυξη, παρά την προφανή τους συμβολή σε αυτήν. Η επιβεβαίωση γι' αυτό ήρθε με τον πλέον emphaticό τρόπο από τον ίδιο τον δικτάτορα Γ. Παπαδόπουλο το 1969, ο οποίος δήλωσε ενώπιον των εκπροσώπων των βιομηχάνων τα εξής:

Ο εργάτης ή ο οιοσδήποτε άλλος χαμηλού εισοδήματος, ο οποίος άλλοτε πολύ ολίγα εγνώριζε, σήμερα είτε το θέλομεν είτε όχι, είτε από τον κινηματογράφο είτε από την τηλεόραση είτε από τας εφημερίδας είτε από το ραδιόφωνον είτε από οιοσδήποτε αλλού, γνωρίζει, κύριοι, όλα τα αγαθά τα οποία απολαμβάνη ο υψηλού εισοδήματος. [...] Διότι δεν ξεύρω κύριοι τι θα πρέπει να περιμένετε αντί του ημερομισθίου των 100 δραχμών που πληρώνετε εις μίαν γυναίκαν διά να εργασθή εις την επιχείρησίν σας, όταν η γυναίκα αυτή έχει δέσει το παιδί της από το πόδι εις το πόδι του κρεβατιού διότι δεν είχε κανένα να το αφήση και το παιδί της είναι ανήλικον. Και ερωτώ: Είναι δυνατόν να περιμένετε αξίαν προσφοράν εργασίας εκ μέρους μιας τοιαύτης εργατριάς; [...] Θα πρέπει να χαρακτηρίσωμεν εξόχου προτεραιότητας την ανάγκην εξασφάλισεως συλλογικώς της δυνατότητος να καλύψωμεν την επιστάσιαν του παιδιού της εργαζομένης γυναικός.¹⁷⁶

Το συγκεκριμένο απόσπασμα από τον λόγο του δικτάτορα δεν φωτίζει μόνο την τραγική κατάσταση στην οποία διαβίωνε μεγάλο τμήμα της εργοστασιακής εργατικής τάξης, ιδίως οι εργάτριες. Έδειχνε και τα όρια και τον χαρακτήρα του φιλεργατικού λόγου του καθεστώτος: Ο Γ. Παπαδόπουλος δεν παρακινούσε τους βιομήχανους να αυξήσουν τα εργατικά ημερομίσθια, αλλά προέκρινε την ανάληψη του κόστους της φύλαξης των παιδιών των εργατικών οικογενειών από το κράτος, ώστε οι εργαζόμενες γυναίκες να μπορούν να παρέχουν «άξια προσφορά εργασίας», με το αζημίωτο για τους εργοδότες.

Από την πλευρά τους, οι εργατικοί αγώνες που ξέσπασαν στη βιομηχανία αμέσως μετά τη μεταπολιτευτική αλλαγή, καθώς και το διογκούμενο κύμα συνδικαλιστικής οργάνωσης των εργατών στις μεγάλες επιχειρήσεις, ανέδειξαν με emphaticό τρόπο ότι στην ελληνική κοινωνία υπήρχε για χρόνια ένα λανθάνον εργατικό ζήτημα ή «εργατικό

¹⁷⁵ D. Close, *Ελλάδα 1945-2004*, ό.π., σ. 100-126.

¹⁷⁶ «Ανάγκη εκσυγχρονισμού και δραστηριοποίησης», *Το Βήμα*, 19.3.1969.

πρόβλημα», σύμφωνα με τη διατύπωση μιας σχετικής μελέτης συνδικαλιστή της περιόδου.¹⁷⁷ Οι εργατικοί αγώνες προώθησαν στο προσκήνιο όλες τις πτυχές αυτού του προβλήματος: την πρακτική απαγόρευση του συνδικαλισμού στα εργοστάσια, τις χαμηλές εργατικές αποδοχές, την επικινδυνότητα της εργασίας και την αυταρχική συμπεριφορά των επιστατών και διευθυντών.

Τα χαρακτηριστικά του εργατικού συνδικαλισμού στη μεταπολεμική Ελλάδα

Αν και οι εργοστασιακές επιτροπές και τα εργοστασιακά (επιχειρησιακά) εργατικά σωματεία δημιουργήθηκαν ως όργανα προώθησης μισθολογικών και άλλων εργατικών αιτημάτων, το ίδιο το γεγονός της ίδρυσής τους στις μεγάλες επιχειρήσεις όλων των βιομηχανικών κλάδων, ήδη από τους πρώτους μήνες μετά τη Μεταπολίτευση, κατέδειξε ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα ήταν η έως τότε δομή και οι πρακτικές του ίδιου του εργατικού συνδικαλισμού. Οι εργάτες της βιομηχανίας εργάζονταν έως το 1974 κάτω από ένα καθεστώς ανυπαρξίας συνδικαλισμού εντός των εργοστασίων, αποτέλεσμα τόσο του γενικότερου ασφυκτικού κυβερνητικού ελέγχου στον συνδικαλιστικό χώρο, όσο και της ειδικότερης κρατικής και εργοδοτικής μέριμνας για τη *de facto* απαγόρευση του συνδικαλισμού στα εργοστάσια.

Πρώτα απ' όλα, το υφιστάμενο νομοθετικό πλαίσιο, το οποίο δεν ευνοούσε τη σύναψη συλλογικών συμβάσεων εργασίας σε επιχειρησιακό, συνεπώς και εργοστασιακό, επίπεδο, δρούσε προς την κατεύθυνση της αποφυγής δημιουργίας εργατικών οργανώσεων και ταξικών διενέξεων στα εργοστάσια. Ο νόμος 3239/55 προέβλεπε την ύπαρξη «ειδικών» συμβάσεων εργασίας, στις οποίες εντάσσονταν οι επιχειρησιακές, μόνο εφόσον οι εργαζόμενοι μιας επιχείρησης δεν καλύπτονταν από ομοιοεπαγγελματικές συμβάσεις. Ο ίδιος νόμος καθιέρωσε την «υποχρεωτική διαιτησία», θεσμό ο οποίος εξέτρεπε άμεσα τις διαφορές μεταξύ εργατών και εργοδοτών στα πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια διοικητικά διαιτητικά δικαστήρια (ΔΔ), τα οποία στη συνέχεια εξέδιδαν αποφάσεις δεσμευτικές για τα ενδιαφερόμενα μέρη.¹⁷⁸

Η καταπολέμηση του συνδικαλισμού γινόταν και διαμέσου του ελέγχου των πολιτικών πεποιθήσεων των εργατών και του γενικότερου μετεμφυλιακού κρατικού αυταρχισμού, τον οποίο η δικτατορία προήγαγε σε ανώτερο επίπεδο. Η πρακτική των «πιστοποιητικών φρονημάτων», τα οποία απαιτούνταν συχνά για τη σύναψη σύμβασης εργασίας, η δράση του «συνδικαλιστικού τμήματος» της ασφάλειας (εγκατεστημένου κατά τη δικτατορική περίοδο ακόμη και μέσα στα Εργατικά Κέντρα) και η γενικότερη παρακολούθηση και αστυνόμευση κρατούσαν τους εργάτες αριστερών πεποιθήσεων εκτός των πυλών των εργοστασίων, κατευθύνοντάς τους κυρίως στον οικοδομικό κλάδο, όπου ο έλεγχος ήταν λιγότερο ασφυκτικός και η εργασία κάτω από τον ίδιο εργοδότη προσωρινή.¹⁷⁹ Οι συνταγματάρχες, έπειτα από το σφετερισμό της εξουσίας τον Απρίλιο του 1967, εκτόπισαν και βασάνισαν χιλιάδες αντιφρονούντες και αριστερούς

¹⁷⁷ Π. Κυριακόπουλος, *Το Εργατικό Πρόβλημα στην Ελλάδα στα Πρώτα Μεταδικτατορικά Χρόνια*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, χ.χ.

¹⁷⁸ Ν. 3239/55, «Περί Τρόπου Ρυθμίσεως των Συλλογικών Διαφορών Εργασίας, Συστάσεως Εθνικού Γνωμοδοτικού Συμβουλίου Κοινωνικής Πολιτικής και Τροποποιήσεως και Συμπληρώσεως Διατάξεων Ενίων Εργατικών Νόμων, ΦΕΚ 125/20-5-55, τεύχος πρώτο. Επιχειρησιακός συνδικαλισμός είχε αναπτυχθεί πριν το 1974 μόνο στα μεταλλεία, στην καπνοβιομηχανία, στις τράπεζες και σε κάποιο βαθμό στην κλωστοϋφαντουργία. Ο νόμος 3239/55 ίσχυσε όλη τη δεκαετία του 1970. Οι συμβάσεις που επέβαλλε μεταπολιτευτικά το εργοστασιακό κίνημα ήταν γι' αυτό το λόγο «άτυπες». Βλ. Θ. Κατσανέβας, *Το Σύγχρονο Συνδικαλιστικό Κίνημα στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1996, σ. 44-46. Πβ. Νίκου Μαραντζίδη, «Το Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στη Θεσσαλονίκη, 1941-1983», *Το Εργατικό – Συνδικαλιστικό Κίνημα της Θεσσαλονίκης. Η Ιστορική Φυσιогνωμία του*, Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 227 κ.ε.

¹⁷⁹ Ν. Μαραντζίδης, *ό.π.*, σ. 231, 235-36. Πβ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι*, *ό.π.*, σ. 215-216.

σε ξερονήσια, απαγόρευσαν τα πολιτικά κόμματα και τις συναθροίσεις, διέλυσαν τουλάχιστον 430 «αντεθνικά» σωματεία, χρησιμοποίησαν τις συνδικαλιστικές δομές ως μηχανισμούς παρακολούθησης, λογόκριναν τον Τύπο και επέβαλαν εκκαθαρίσεις στο στρατό, την παιδεία, τη διοίκηση και τη δικαιοσύνη, επιβάλλοντας «εξ άνω» την κοινωνική γαλήνη και δυσχεραίνοντας κατά πολύ τους όρους για την εργατική συνδικαλιστική οργάνωση και διεκδίκηση.¹⁸⁰

Η δικτατορία αδυνάτισε ταυτόχρονα και τον θεσμικό ρόλο των εργατικών οργανώσεων. Το ν.δ. 186/1969 όρισε ότι ο καθορισμός των κατώτατων ορίων μισθών και ημερομισθίων θα γινόταν έπειτα από κοινή απόφαση του πρωθυπουργού και των υπουργών Συντονισμού, Βιομηχανίας και Εργασίας, ενώ η ισχύς των ομοιοεπαγγελματικών και ειδικών συμβάσεων επεκτάθηκε από τους έξι μήνες στον ένα χρόνο.¹⁸¹ Το 1969 οι δικτάτορες αντικατέστησαν τη φιλοεργοδοτική διοίκηση της ΓΣΕΕ των Φώτη Μακρή και Δημήτρη Θεοδώρου, παρ' ό,τι οι τελευταίοι τους είχαν συγχαρεί για το επιτυχημένο τους πραξικόπημα.¹⁸² Η διενέργεια απεργίας κατά την επταετία ήταν σχεδόν αδύνατη, αν και το δικαίωμα στην απεργία, το οποίο είχε ανασταλεί μετά το πραξικόπημα, επαναφέρθηκε τυπικά από τον Σεπτέμβριο του 1968.¹⁸³ Αυτές οι εξελίξεις δημιούργησαν ένα ασφυκτικό πλαίσιο που εμπόδιζε τις κοινωνικές και συνδικαλιστικές διεκδικήσεις.

Αποτέλεσμα των κρατικών πιέσεων ήταν η παγίωση της έως τότε υπάρχουσας δομής του ελληνικού συνδικαλισμού, η οποία κυριαρχούνταν από τοπικές, κλαδικές και ομοιοεπαγγελματικές ενώσεις των εργατών (πρωτοβάθμια ομοιοεπαγγελματικά και κλαδικά σωματεία, Εργατικά Κέντρα, ομοσπονδίες). Οι πρωτοβάθμιες οργανώσεις, επιπλέον, δεν στηρίζονταν σε οργανώσεις ή επιτροπές των εργατών σε επιχειρησιακό επίπεδο αλλά ενέγραφαν απευθείας μέλη.¹⁸⁴ Προϊόντα της προπολεμικής οικονομίας των μικρών επιχειρήσεων, τα ασύνδετα με τη μεγάλη βιομηχανία ομοιοεπαγγελματικά και κλαδικά σωματεία ήταν αδύνατο να χρησιμοποιηθούν ως μέσα για την επιδίωξη συνδικαλιστικών στόχων των εργοστασιακών εργατών. Η διατήρηση της παραδοσιακής δομής του συνδικαλισμού υποβοηθούσε παράλληλα τις επιδιώξεις μεγάλης μερίδας φιλοκυβερνητικών συνδικαλιστών, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν την πολυδιάσπαση των εργατών και τον κατακερματισμό τους σε απειράριθμα μικροσκοπικά κλαδικά και ομοιοεπαγγελματικά σωματεία –μεταξύ των οποίων και οι λεγόμενες «σφραγίδες», δηλαδή σωματεία με εικονικό αριθμό μελών και λειτουργία– προκειμένου να αποκομίσουν προσωπικά και παραταξιακά οφέλη. Η διαπλοκή κράτους και συνδικαλιστικής ηγεσίας υπογραμμιζόταν από την πρακτική της κρατικής χρηματοδότησης των συνδικάτων μέσω της Εργατικής Εστίας, δίπλα στην οποία ιδρύθηκε με τους ίδιους σκοπούς το 1971 ο Οργανισμός Διαχείρισης Ειδικών Πόρων Εργατικών Σωματείων (ΟΔΕΠΕΣ).¹⁸⁵

---

¹⁸⁰ Θ. Διαμαντόπουλος, «Το Απριλιανό Καθεστώς», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 270. Πβ. Σ. Ζαμπαρλούκου, *Κράτος και Εργατικός Συνδικαλισμός*, ό.π., σ. 74.

¹⁸¹ Θ. Θεοδώρου, *Στοιχεία για την Εργατική Τάξη*, ό.π., σ. 51.

¹⁸² Θ. Κατσανέβας, *Συνδικαλιστικό Κίνημα*, ό.π., σ. 24, 60. Ο. Χατζηβασιλείου, *Συνδικαλισμός και Κοινωνική Αντίδραση (1947-1987)*, Οδυσσεάς, Αθήνα χ.χ., σ. 124-125 και Ν. Μαραντζίδης «Το Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα», ό.π., σ. 247 κ.ε. Η ΓΣΕΕ κάλεσε μάλιστα τους εργατοϋπάλληλους να γιορτάσουν την Πρωτομαγιά του 1967 στο μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη, υπό την προστασία των πραξικοπηματιών, ενώ στον αντίστοιχο εορτασμό του 1968 το ΕΚΘ χαιρέτισε τον Παπαδόπουλο ως τον «πρώτον φίλον της εργατοϋπαλληλικής τάξεως της χώρας».

¹⁸³ Σ. Ζαμπαρλούκου, ό.π., σ. 74.

¹⁸⁴ Κατσανέβας, ό.π., σ. 37-40.

¹⁸⁵ Γ. Κουκουλές, *Ελληνικά Συνδικάτα: Οικονομική Αυτοδυναμία και Εξάρτηση*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1994, σ. 71-72. Πβ. Γ. Κουζής, *Τα Χαρακτηριστικά του Ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος. Αποκλίσεις και Συγκλίσεις με τον Ευρωπαϊκό Χώρο*, Gutenberg, Αθήνα 2007, σ. 176 κ.ε.

Κατά συνέπεια, οι εργάτες των εργοστασίων στερήθηκαν, για δέκα ή και περισσότερα χρόνια, οργανώσεων στις οποίες θα συμμετείχαν άμεσα, αναμένοντας απλώς την έκδοση διαιτητικών αποφάσεων που αφορούσαν την ειδικότητά τους ή τον βιομηχανικό κλάδο στον οποίο εργάζονταν, καθώς και την αύξηση των κατώτατων ορίων των ημερομισθίων και άλλες ρυθμίσεις γενικής εφαρμογής. Είναι προφανές ότι οι κατ' αυτόν τον τρόπο παραγόμενες συμβάσεις εργασίας και ρυθμίσεις περισσότερο αντικατόπτριζαν το συνολικό ταξικό συσχετισμό δύναμης στην ελληνική κοινωνία (και ταυτόχρονα ευθυγραμμίζονταν, σε γενικές γραμμές, με την εκάστοτε κυβερνητική πολιτική απέναντι στη μισθωτή εργασία) παρά παρακολουθούσαν τη μεγάλη άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας στη βιομηχανία.¹⁸⁶ Επιπλέον, η επίλυση των ιδιαίτερων προβλημάτων που απασχολούσαν τους εργοστασιακούς εργάτες σε επιχειρησιακό επίπεδο, όπως η ύπαρξη και διάρκεια των διαλειμμάτων, η εντατικότητα της εργασίας, τα εργατικά ατυχήματα, η μη παροχή κατάλληλου ιματισμού και προστατευτικού εξοπλισμού, η απουσία ή ακαταλληλότητα των διαθέσιμων χώρων για φαγητό, η συμπεριφορά των προϊσταμένων ή η μετακίνηση από και προς το εργοστάσιο επαφίονταν επί σειρά ετών στην καλή θέληση της διεύθυνσης. Η ασφυκτική αυτή κατάσταση ερχόταν σε μια ολοένα και πιο αυξανόμενη αντίφαση με την αύξηση του μέσου μεγέθους των βιομηχανικών επιχειρήσεων και τη διογκούμενη αίσθηση ισχύος των εργατών απέναντι στην εργοδοσία, εντείνοντας τα αισθήματα αδικίας και καταπίεσης στους κόλπους της εργοστασιακής εργατικής δύναμης.

Η πρακτικά μηδενική πίεση που ασκούσαν στους βιομήχανους οι προ-μεταπολιτευτικές συνδικαλιστικές οργανώσεις των εργατών, οδήγησε τους πρώτους να αντιμετωπίζουν την εκάστοτε κυβερνητική πολιτική ως την κύρια αιτία αύξησης των βιομηχανικών ημερομισθίων, ως την «εξουσιαστική ανάμειξη τρίτων» στην παραγωγή συμβάσεων εργασίας. Γνωρίζοντας ότι οι υπάρχουσες εργατικές οργανώσεις δεν είχαν καμία δράση εντός των εργοστασίων, και ότι ήταν συνεπώς ανήμπορες να διαταράξουν την παραγωγική διαδικασία, ο ΣΕΒ υπολόγιζε ότι οι ελεύθερα συναπτόμενες συμβάσεις μεταξύ των εργοδοτικών και εργατικών οργανώσεων θα απέδιδαν ευνοϊκότερα αποτελέσματα για τις πρώτες, σε σύγκριση με τις διαιτητικές αποφάσεις. Έτσι ο ΣΕΒ στις αρχές της δεκαετίας του 1960 δήλωνε με αυτοπεποίθηση ότι δεν επεδίωκε τη Διαιτησία αλλά μονάχα «άγεται ενώπιον των Διαιτητικών Δικαστηρίων», και προέβαλε τον εαυτό του ως υποστηρικτή της αυτοτέλειας και αυτοδυναμίας του εργατικού συνδικαλισμού.¹⁸⁷ Στην πράξη, ο Σύνδεσμος περιορίστηκε στην έγερση ενστάσεων επί της διαιτητικής διαδικασίας, εστιάζοντας την κριτική του στο ζήτημα της καθυστέρησης της έκδοσης διαιτητικών αποφάσεων και της αναδρομικής ισχύος τους.¹⁸⁸ Συνεπώς, η πρακτική της απ' ευθείας υπογραφής συμβάσεων που αφορούσαν τη βιομηχανία καταδεικνύει μάλλον τάσεις συμβιβασμού των συνδικαλιστικών ενώσεων των εργατών παρά αποτελεί ένδειξη κάποιας επιβολής της εργατικής θέλησης πάνω στους βιομήχανους. Αντίστροφα, η κατά περιόδους αύξηση του αριθμού των σχετικών διαιτητικών αποφάσεων μπορεί να θεωρηθεί σε κάποιο βαθμό ένδειξη δυσαρέσκειας και αναταραχής στους κόλπους της εργοστασιακής εργατικής δύναμης, η οποία οδηγούσε ορισμένες εργατικές συνδικαλιστικές οργανώσεις στη μη αποδοχή των

¹⁸⁶ Γ. Μηλιός & Η. Ιωακείμογλου, *Η Διεθνοποίηση*, ό.π., σ. 95.

¹⁸⁷ ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1962*, Αθήνα 1963, σ. 29.

¹⁸⁸ ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1964*, Αθήνα 1965, σ. 47. Το πραγματικό πρόβλημα δεν ήταν η αναδρομική ισχύς των αποφάσεων αλλά η καθυστέρηση στη διαδικασία έκδοσης των τελικών αποφάσεων, λόγω και της δυνατότητας προσφυγής στο Δευτεροβάθμιο Δικαστήριο αλλά και, στη συνέχεια, στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Έτσι η διαδικασία μπορούσε πράγματι να λάβει τραγελαφικές διαστάσεις: Τον Ιούνιο του 1969 το Συμβούλιο της Επικρατείας, έπειτα από προσφυγή του Συνδέσμου Εργατών Βαφένων – Τυποβαφένων, ακύρωσε εν μέρει απόφαση που είχε λάβει το Δευτεροβάθμιο Διαιτητικό Δικαστήριο το 1967, με την οποία επιδίκαζε ανθυγιεινό επίδομα σε ορισμένες κατηγορίες εργαζομένων από τις 1.2.1967. Με τη νέα απόφαση το επίδομα θα έπρεπε να καταβληθεί αναδρομικά από τις 27.7.1965. Βλ. σχετικά «Ακύρωσις διαιτητικής αποφάσεως», *Το Βήμα*, 14.6.1969.

προτάσεων του εκπροσώπων των εργοδοτικών ενώσεων και στην προσφυγή στη διαιτησία. Ο παρακάτω πίνακας αντιπαραβάλλει το πλήθος των εκδομένων διαιτητικών αποφάσεων και των υπογεγραμμένων κλαδικών-ομοιοεπαγγελματικών συμβάσεων που αφορούσαν κλάδους της βιομηχανίας από το 1962 και έπειτα.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧVIII: ΔΙΑΙΤΗΤΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΥΠΟΓΕΓΡΑΜΜΕΝΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ, 1962-1975¹⁸⁹

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΙΤΗΤΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ	ΥΠΟΓΕΓΡΑΜΜΕΝΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ
1962	15	12
1963	22	7
1964	23	24
1965	20	15
1971	31	11
1975	53	17

Εργατικές αποδοχές και βιοτικό επίπεδο

Η δεύτερη πλευρά του εργατικού ζητήματος αφορούσε τις αποδοχές των εργατών βιομηχανίας, οι οποίες καθορίζονταν από συλλογικές συμβάσεις που, όπως είδαμε, εκδίδονταν από τα διαιτητικά δικαστήρια ή υπογράφονταν από τα ενδιαφερόμενα μέρη. Οι συμβάσεις συνήθως αφορούσαν έναν ολόκληρο κλάδο βιομηχανικής/μεταποιητικής παραγωγής και είχαν εφαρμογή σε εθνικό ή τοπικό επίπεδο. Σε άλλες περιπτώσεις, οι συμβάσεις αφορούσαν μόνο ορισμένες ειδικότητες ή μόνο τους εργατοτεχνίτες ενός κλάδου κ.λπ.

Όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, οι συλλογικές συμβάσεις που αφορούσαν τη βιομηχανία στις περισσότερες περιπτώσεις δεν παρουσίαζαν σημαντικές αποκλίσεις από τα κατώτατα εθνικά όρια αμοιβών. Τα τελευταία εξελίχθηκαν την υπό εξέταση περίοδο ως εξής:

Μεταξύ 1960 και 1967 το κατώτατο ημερομίσθιο άνδρα ανειδίκευτου εργάτη αυξήθηκε από 52 δρχ. σε 90 δρχ. (μέσος όρος αύξησης 10,4% κατ' έτος), ενώ το αντίστοιχο της γυναίκας από 40 δρχ. σε 75 δρχ. (μ.ό. 12,5% κατ' έτος), όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΙΧ: ΚΑΤΩΤΑΤΟ ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΟ, 1960-1967¹⁹⁰

Ημερομίσθιο/έτος	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Ανδρός	52	52	57	57	64	64	75	90
% αύξηση		-	9,6%	-	11,2%	-	11,7%	12%
Γυναίκός	40	40	44	44	50	50	60	75
% αύξηση		-	11%	-	11,3%	-	12%	12,5%

Έπειτα από την επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης των ημερομισθίων ανακόπηκε σχεδόν κατά το ήμισυ, περιοριζόμενος σε 5,6% για τους άνδρες και 5,8% για τις γυναίκες. Η επιβράδυνση αυτή έριξε τον μέσο ετήσιο

¹⁸⁹ Πηγή: ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία* (έτη 1962-1975). Το 1964 υπήρξε έτος γενικής αναταραχής στον τομέα των συλλογικών συμβάσεων, κυρίως ως συνέπεια της καταγγελίας της Εθνικής Γενικής Συλλογικής Σύμβασης του Ιουνίου 1962 (ίσχυσε έως το Δεκέμβρη του 1963, αντικαταστάθηκε από την υπ' αριθμόν 10/1964 απόφαση του δευτεροβάθμιου διαιτητικού δικαστηρίου, η οποία με τη σειρά της καταγγέληθηκε τον τέταρτο μήνα ισχύος της από τη ΓΣΕΕ). Έτσι το 1964 υπογράφηκαν 24 συμβάσεις από τον ΣΕΒ και εκδόθηκαν άλλες 23 από τη Διαιτησία, ενώ εκκρεμούσαν στην τελευταία άλλες 46. Βλ. σχετικά ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1964*, ό.π., σ. 45-46.

¹⁹⁰ Πηγή: Ι. Καβάσιλα, «Εξελίξεις εις την Αμοιβήν Εργασίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 4-5 (Απρίλιος-Σεπτέμβριος 1970), 190.

ρυθμό αύξησης των εργατικών αποδοχών την περίοδο 1960-72 κάτω από το 7%. Η εξέλιξη των ημερομισθίων την πενταετία 1967-72 φαίνεται στον παρακάτω πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΧ: ΚΑΤΩΤΑΤΟ ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΟ, 1967-1972¹⁹¹

Ημερομίσθιο/έτος	1967	1968	1969	1970	1971	1972
Ανδρός	90	96,3	103,5	103,5	110	115
% αύξηση		7%	7,5%	-	6,2%	4,6%
Γυναίκός	75	80,25	86,15	86,15	93	97
% αύξηση		7%	7,4%	-	7,8%	4,3%

Το 1973, έτος εκτίναξης του πληθωρισμού αλλά και κοινωνικής αναταραχής με εργατικές και φοιτητικές κινητοποιήσεις που οδήγησαν στην εξέγερση του Πολυτεχνείου, το βασικό ημερομίσθιο αυξήθηκε τρεις φορές (τους μήνες Μάιο, Σεπτέμβριο και Δεκέμβριο) φτάνοντας τις 165,6 δρχ. για τους άνδρες και τις 144 δρχ. για τις γυναίκες.¹⁹² Το 1974 τα κατώτατα ημερομίσθια αυξήθηκαν κατά 10% επιπλέον, διαμορφώνοντας τις κατώτατες αμοιβές ανειδίκευτων εργατών και εργατριών σε 182,2 δρχ. και 158,4 δρχ. αντίστοιχα. Η ονομαστική άνοδος των ημερομισθίων εμφανίζεται με το πέρασμα του χρόνου εντυπωσιακή: Ένας ανειδίκευτος άνδρας εργάτης που προσλήφθηκε στην ελληνική βιομηχανία το 1964 έφτασε να λαμβάνει, έπειτα από μια δεκαετία, σχεδόν τις τριπλάσιες αποδοχές, ενώ για τις ανειδίκευτες εργάτριες βιομηχανίας η αύξηση υπήρξε ακόμη μεγαλύτερη, και οι αποδοχές τους προσέγγιζαν πλέον περισσότερο τις αντίστοιχες των ανδρών.

Η δειγματοληπτική εξέταση αποφάσεων των διαιτητικών δικαστηρίων που αφορούσαν τον καθορισμό των κατώτατων ημερομισθίων εργατοτεχνιτών και υπαλλήλων βιομηχανιών οδηγεί στο συμπέρασμα, όπως αναφέρθηκε, ότι οι αποδοχές ακολουθούσαν από πολύ κοντά τα εθνικά κατώτατα όρια, όπως αυτά προσαυζάνονταν ανά έτος:

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΧΙ: ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΟ ΕΡΓΑΤΟΤΕΧΝΙΤΩΝ ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΩΝ ΒΙΟΜΗΧ. ΚΛΑΔΩΝ, 1967-1969¹⁹³

Εργατοτεχνίτες	Ανειδίκευτοι ¹⁹⁴	Βοηθοί τεχνιτών	Ειδικοευμένοι (τεχνίτες)
Ελαστικών	90	94	105 (γυν.: 77)
Ηλεκτροχημικών		90-93	98-105
Χημικών	90 (γυν.: 75)		
Οινοπνευμ./οινοποιίας	90 (γυν.: 75)	100-105	105-110
Κονσερβοποιίας (από 6.1967)	95 (γυν.: 70)		100-120
Κοπής μαρμάρων (1969)	97	116	140 (επικεφαλής)
Λατομείων Πειραιά (10.1968 – 3.1969) ¹⁹⁵	100-105 (γυν.: 85)		125-135

¹⁹¹ Πηγή: ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία* (έτη 1974-1980). Τα στοιχεία για τα έτη 1967 έως 1969 στο Ι. Καβάσιλα, *Εξελίξεις*, ό.π. Πβ. Δ. Σωτηρόπουλος, «Ο Μπουρλοτιέρης Κομμουνιστής και ο Πένης και Νήστις Εργάτης»: Η Κοινωνική Πολιτική της Δικτατορίας», *Η Δικτατορία, 1967-1974. Πολιτικές Πρακτικές, Ιδεολογικός Λόγος, Αντίσταση*, Αθήνα 1999, σ. 124.

¹⁹² Θ. Θεοδώρου, *Στοιχεία*, ό.π., σ. 54-55.

¹⁹³ Πηγή: «Καθωρίσθησαν οι μισθοί και τα ημερομίσθια εργατών και τεχνιτών», *Το Βήμα*, 17.11.1967, «Εκτελεστή η απόφασις δι' ηυξημένα ημερομίσθια εργατών κονσερβοποιίας», *Το Βήμα*, 29.6.1968, «Αι αποδοχαί μαρμαροτεχνιτών», *Το Βήμα*, 4.4.1969 και «Λατομεία-ασβεστοποιεία Πειραιώς. Αναπροσαρμογή αποδοχών», *Το Βήμα*, 5.4.1969.

¹⁹⁴ Οι αποδοχές των ανειδίκευτων εργατών που παρατίθενται είναι κατά την πρόσληψη. Οι περισσότερες αποφάσεις Δ.Δ. προέβλεπαν αυξήσεις ανάλογα με την προϋπηρεσία, συνήθως σε δύο δόσεις, εξαμηνιαίες ή ετήσιες, και της τάξης των 3-5 δρχ. για ένα ή δύο έτη. Έτσι, έπειτα από ένα ή δύο έτη στην εργασία, οι ανειδίκευτοι εργάτες λάμβαναν ημερομίσθιο 98-100 δρχ. Από εκεί και πέρα δεν υπήρχε πρόβλεψη για περαιτέρω αύξηση του ημερομισθίου, εκτός φυσικά αν μεταπηδούσαν σε ειδικότητα βοηθού τεχνίτη ή τεχνίτη (ειδικευμένου).

Υπάρχουν εξάλλου ενδείξεις ότι και οι υπογεγραμμένες συμβάσεις εργασίας μεταξύ εργοδοτικών και εργατικών κλαδικών ενώσεων δεν επέφεραν σημαντικές αποκλίσεις από τα εθνικά όρια. Η σύμβαση που υπογράφηκε μεταξύ της Ομοσπονδίας Εργατοϋπαλλήλων Χημικής Βιομηχανίας και του ΣΕΒ στις αρχές του 1968 καθόρισε το κατώτερο ημερομίσθιο ανειδίκευτου εργάτη ελαστικού στις 90 δρχ., βοηθού τεχνίτη στις 94 (98 έπειτα από ένα έτος υπηρεσίας) και ειδικευμένου στις 108 δρχ. – ήταν δηλαδή σχεδόν πανομοιότυπη με την τότε πρόσφατη σχετική απόφαση του Διαιτητικού Δικαστηρίου για τον κλάδο. Ταυτόχρονα ωστόσο, η σύμβαση εξύψωνε σημαντικά τις αποδοχές των ειδικευμένων γυναικών (90 δρχ. από 77 δρχ. στη σχετική απόφαση του ΔΔ το 1967), ενώ προέβλεπε την ετήσια χορήγηση «προστατευτικής» φόρμας και ελαστικών παπουτσιών, στους εργάτες που είχαν συμπληρώσει έξι μήνες στην επιχείρηση. Ορισμένες κατηγορίες εργαζομένων θα λάμβαναν και μισό κιλό γάλα ημερησίως (το οποίο πιθανώς χορηγούνταν αντί του επιδόματος ανθυγιεινής εργασίας).¹⁹⁶ Σε ένα άλλο παράδειγμα που εμφανίζει αναλογίες, η συλλογική σύμβαση εργασίας των υποδηματοποιών, σε ισχύ μεταξύ Οκτωβρίου 1968 και καθ' όλο το 1969, προέβλεπε ημερομίσθιο ανειδίκευτου εργάτη 96,5 δρχ. (γυναίκες: 80 δρχ.), ειδικευμένου 100-127 δρχ. και μαθητευόμενου 55,50 δρχ. – 66,50 δρχ. (στους ειδικευμένους και μαθητευόμενους εξισωνόταν η αμοιβή ανδρών και γυναικών).¹⁹⁷

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, με βάση τα δειγματοληπτικά στοιχεία του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων (ΙΚΑ) που αφορούσαν την περιοχή της πρωτεύουσας, τα εργατικά ημερομίσθια των διαφόρων κλάδων ήταν σε μεγάλο βαθμό συγκρίσιμα, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα. Η μεγάλη πλειοψηφία των κλάδων κατέβαλε ημερομίσθια της τάξης των 120-135 δραχμών. Σημειώνεται ωστόσο η ύπαρξη μεγαλύτερου ημερομισθίου στους «παλιούς» κλάδους επεξεργασίας δέρματος και κατασκευής επίπλων. Η απόκλιση αυτή ίσως να οφείλεται στη μεγαλύτερη αναλογία ειδικευμένων εργατών στους εν λόγω κλάδους.

ΠΙΝΑΚΑΣ XXII: ΜΕΣΟ ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΟ ΑΝΔΡΟΣ ΑΝΑ ΒΙΟΜΗΧ. ΚΛΑΔΟ, 1969¹⁹⁸

Κλάδος	Μέσο Ημερομίσθιο Άνδρα (δρχ.)
Ποτών	108
Χημικών	112
Χάρτου	121
Ξύλου	123
Εκτυπώσεων	127
Κατασκευής ηλεκτρικών μηχανών	128
Διάφορα βιομηχανικά είδη	128
Παραγωγών πετρελαίου	128
Κατασκευής μεταφορικών μέσων	130
Ελαστικού	131
Τροφίμων	131
Μη μεταλλικών προϊόντων	132
Ειδών Ενδυμασίας	132
Κλωστοϋφαντουργίας	135

¹⁹⁵ Η απόφαση του Δ.Δ. αναγνώριζε τις «ειδικές συνθήκες» του κλάδου των λατομείων, ορίζοντας την επτάωρη ημερήσια εργασία. Το σχετικά αυξημένο ημερομίσθιο σε σύγκριση με τα εργοστάσια μπορεί να αποδοθεί στους ίδιους λόγους. Επιπλέον οι επιχειρήσεις στον κλάδο των λατομείων υποχρεώνονταν να διαθέτουν εστιατόριο και ψυγείο.

¹⁹⁶ «Καθωρίσθησαν τα ημερομίσθια των εργατοτεχνιτών ελαστικού», *Το Βήμα*, 23.3.1968.

¹⁹⁷ «Η νέα συλλογική σύμβασις εργασίας διά το προσωπικόν εργοστασίων υποδηματοποιίας», *Το Βήμα*, 28.9.1968.

¹⁹⁸ Πηγή: «Τα βιομηχανικά ημερομίσθια», *Το Βήμα*, 18.6.1969.

Κατασκευής μηχανών	137
Καπνού	139
Δέρματος	148
Επίπλου	153

Προκειμένου να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο γίνονταν αντιληπτές από τους ίδιους τους εργάτες της εποχής οι σημαντικές ονομαστικές αυξήσεις των αποδοχών τους, θα πρέπει αυτές να τοποθετηθούν στο πλαίσιο της γοργά αναπτυσσόμενης οικονομίας και ειδικά της βιομηχανίας. Παράλληλα θα πρέπει να εκτιμηθούν τα επίπεδα της κατανάλωσης τα οποία στην πραγματικότητα επέτρεπαν αυτές οι αυξήσεις. Σχετικά με το πρώτο ζήτημα, έχει υπολογιστεί ότι, επιβραδύνοντας τις μισθολογικές αυξήσεις, η δικτατορία των Συνταγματαρχών ανέκοψε την τάση προσέγγισης του ρυθμού αύξησης του μέσου πραγματικού μισθού με αυτόν της παραγωγικότητας, τάση η οποία είχε αρχίσει να εμφανίζεται στα μέσα της δεκαετίας του 1960. Ο παρακάτω πίνακας παρουσιάζει τις ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές της παραγωγικότητας και του μέσου πραγματικού μισθού σε όλη την οικονομία.

ΠΙΝΑΚΑΣ XXIII: ΕΞΕΛΙΞΗ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΜΕΣΟΥ ΜΙΣΘΟΥ, 1961-1973¹⁹⁹

Έτος	Παραγωγικότητα	Μέσος πραγματικός μισθός
1961	12,7	2,8
1962	0,6	6,9
1963	13,9	4,6
1964	10,8	12,3
1965	11,8	8,9
1966	7,0	7,3
1967	7,0	7,7
1968	7,3	9,5
1969	11,6	6,9
1970	10,1	5,6
1971	8,3	4,9
1972	10,0	8,0
1973	8,4	1,5
Μ.ό. 1961-73	9,2	6,7

Πιο σημαντικό είναι το γεγονός ότι, από την άποψη των συνθηκών διαβίωσης και της δομής της κατανάλωσής τους, οι εργάτες βιομηχανίας καταλάμβαναν τη δεκαετία του 1960 μία από τις χαμηλότερες θέσεις στην ιεραρχία των κοινωνικών στρωμάτων. Τα αποτελέσματα των ερευνών της ΕΣΥΕ επί των οικογενειακών προϋπολογισμών καταδεικνύουν την ύπαρξη ενός χαμηλού βιοτικού επιπέδου των βιομηχανικών εργατών μεταπολεμικά, καθώς και την πολύ αργή βελτίωσή του έως τη δεκαετία του 1970. Το 1957-58, οι μέσες εβδομαδιαίες καταναλωτικές δαπάνες δείγματος 478 αστικών νοικοκυριών με αρχηγό «απασχολούμενο εις την βιομηχανίαν ή βιοτεχνίαν» ανέρχονταν σε 772 δραχ., ποσό όχι μόνο υποπολλαπλάσιο των αντίστοιχων δαπανών νοικοκυριών με αρχηγό ελεύθερο επαγγελματία (1.756,7 δραχ.) ή διευθυντή/διοικητικό στέλεχος (2.252 δραχ.) αλλά και σημαντικά χαμηλότερο από την αντίστοιχη δαπάνη νοικοκυριών με αρχηγό υπάλληλο γραφείου (1.122,7 δραχ.), πωλητή (996,6 δραχ.), γεωργό (941,2 δραχ.) και απασχολούμενο στις μεταφορές ή επικοινωνίες (910,3 δραχ.).

¹⁹⁹ Πηγή: Π. Καζάκος, «Από Κρίση σε Κρίση», ό.π., σ. 289. Πβ. του ίδιου, «Η Ελληνική Οικονομία, 1949-67», ό.π., σ. 236.

Επιπλέον, το 46% των εβδομαδιαίων καταναλωτικών δαπανών των νοικοκυριών με αρχηγό απασχολούμενο στη βιομηχανία (358,2 δρχ.) κατευθυνόταν το 1957-58 στην αγορά προϊόντων διατροφής, ενώ σε αλκοόλ και καπνό ξοδεύονταν επιπλέον 45,5 δρχ. (6%). Άλλες 96 δρχ. (12%) προορίζονταν να χρησιμοποιηθούν για αγορά ρούχων και παπουτσιών, ενώ μόνο 22,9 δρχ. (3%) χρησιμοποιούνταν για την αγορά διαρκών καταναλωτικών αγαθών, 66,2 δρχ. (9%) για δαπάνες «ιατρικής περίθαλψης, ατομικού ευπρεπισμού, εκπαίδευσης και αναψυχής» και 40,6 δρχ. (5%) για μεταφορές και επικοινωνίες. Οι παρακάτω πίνακες δείχνουν την σε σταθερές τιμές εξέλιξη των σχετικών δαπανών των νοικοκυριών με αρχηγό απασχολούμενο στη βιομηχανία από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 έως το 1969:

ΠΙΝΑΚΑΣ XXIV: ΔΑΠΑΝΕΣ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ, 1957-1969²⁰⁰

ΔΑΠΑΝΕΣ (δρχ.) / ΕΤΟΣ	1957/58	%	1962/63	%	1963/64	%	1964/65	%
Κατοικίας	73,8	9,6	112,2	13,8	120,4	11,6	109,8	10,1
Διατροφή	358,2	46	348,4	42,9	405,6	39	413,4	40
Αλκοόλ/καπνός	45,5	5,9	48,2	5,9	47,7	4,6	56,2	5,5
Ρούχα/παπούτσια	96	12,4	86,5	10,7	102,5	9,9	129,2	12,6
Διαρκή αγαθά οικιακής χρήσης	22,9	3	29,5	3,6	69,9	6,7	64,1	6,2
Οικ. είδη άμ. κατανάλ./οικ. υπηρ.	21,9	3	21,5	2,6	24,9	2,4	23,9	2,3
Περίθ./ευπρεπ./εκπαίδ./αναψ.	66,2	8,6	62,3	7,7	80	7,7	93,8	9,1
Μεταφορές/επικοινωνίες	40,6	5,3	44,6	5,5	104,8	10	55,3	5,4
Διάφορα	46,7	6	58,5	7,2	83,1	8	77,7	7,6
ΣΥΝΟΛΟ	772		811,7		1.038,9		1.023,4	

ΔΑΠΑΝΕΣ (δρχ.) / ΕΤΟΣ	1965/66	%	1966/67	%	1967/68	%	1968/69	%
Κατοικίας	142,9	11,9	169,8	12,2	210,9	14,7	203,7	12
Διατροφή	483,2	40,2	546,7	39,2	545,2	37,8	588,8	34,5
Αλκοόλ/καπνός	64,4	5,4	74,1	5,3	93,9	6,5	87	5,1
Ρούχα/παπούτσια	151,8	12,6	154,5	11	147,1	10,2	222,5	13
Διαρκή αγαθά οικιακής χρήσης	73,2	6	112,4	8	76,7	5,3	100,3	5,9
Οικ. είδη άμ. κατανάλ./οικ. υπηρ.	27,9	2,3	30,2	2,1	34,8	2,4	41,1	2,4
Περίθ./ευπρεπ./εκπαίδ./αναψ.	107,4	8,9	107,9	7,7	116,9	8,1	162,7	9,5
Μεταφορές/επικοινωνίες	71,5	5,9	102	7,3	100,4	7	145,8	8,6
Διάφορα	78	6,5	96,4	6,9	113	7,9	152,3	8,9
ΣΥΝΟΛΟ	1.200,2		1.393,8		1.438,9		1.704,3	

Η δειγματοληπτική φύση των στοιχείων δεν απαγορεύει το συμπέρασμα ότι η σημαντική αύξηση των εργατικών αποδοχών δεν μεταφράστηκε σε δραστική άνοδο του βιοτικού επιπέδου των εργατών βιομηχανίας. Παρά τον υπερδιπλασιασμό των εβδομαδιαίων δαπανών των σχετικών νοικοκυριών μεταξύ 1957-58 και 1968-69, και τη μείωση της δαπάνης για διατροφή (από 46% της καταναλωτικής δαπάνης σε 34,5%), οι δαπάνες για αγορά διαρκών αγαθών, για περίθαλψη, «ευπρεπισμό», αναψυχή, εκπαίδευση, μεταφορές και επικοινωνίες αυξήθηκαν ως ποσοστό επί του συνόλου μόλις κατά 7,1% – από 16,9% σε 24%. Μάλιστα, το ίδιο διάστημα, οι ποσοστιαίες δαπάνες για κατοικία αυξήθηκαν, ενώ η διατήρηση των δαπανών για είδη ρουχισμού σε υψηλά επίπεδα

²⁰⁰ Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, Διεξαχθείσα εις τας Αστικές Περιοχάς της Ελλάδος κατά τα Έτη 1962/63 έως και 1968/69, Αθήνα 1972, σ. 122-137.

καταδεικνύει βασικές ελλείψεις στον τομέα της ένδυσης και υπόδησης έως και τα τέλη της δεκαετίας του 1960.²⁰¹

Αν και οι απασχολούμενοι στη βιομηχανία πλησίασαν, ως προς τα επίπεδα της κατανάλωσης, τους εργαζόμενους στις μεταφορές/επικοινωνίες και ξεπέρασαν τους γεωργούς, η απόστασή τους από την κατανάλωση άλλων επαγγελματικών κατηγοριών διευρύνθηκε. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960, τα νοικοκυριά με αρχηγό υπάλληλο γραφείου ξόδευαν 130% παραπάνω για αγορές διαρκών οικιακών αγαθών και σχεδόν τα διπλάσια για μεταφορές και επικοινωνίες σε σύγκριση με τα νοικοκυριά των απασχολούμενων στη βιομηχανία. Τα νοικοκυριά με αρχηγό πωλητή ξόδευαν 30% παραπάνω για διαρκή αγαθά, 60% παραπάνω για περιθαλψη/αναψυχή κ.λπ., ενώ οι διαφορές των βιομηχανικών εργατών τους ελεύθερους επαγγελματίες και τους διευθυντές ή τα στελέχη επιχειρήσεων ήταν χαώδεις. Ο παρακάτω πίνακας παρουσιάζει τις σε δραχμές εβδομαδιαίες δαπάνες που συνδέονται με ένα υψηλότερο βιοτικό επίπεδο μεταξύ των νοικοκυριών με αρχηγούς διαφόρων κατηγοριών επαγγελματιών το 1968-69:

ΠΙΝΑΚΑΣ XXV: ΔΑΠΑΝΕΣ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΔΙΑΦ. ΚΟΙΝ. ΣΤΡΩΜΑΤΩΝ, 1968-1969²⁰²

ΔΑΠΑΝΗ / ΑΠΑΣΧ.	Απασχ. Βιομ.	%	Ελεύθ. επαγγ./τεχνικοί	%	Διευθυντές, στελέχη	%	Υπάλλ. γραφείου	%	Πωλητές	%
Διαρκή οικ. αγαθά	100,3	5,9	245,2	7,7	191,4	4	235,2	10	131,4	5,3
Περιθαλψη, αναψυχή	162,7	9,5	379,6	11,9	585,1	12,3	179,7	7,7	259,2	10,4
Μεταφορές, επικοινωνίες	145,8	8,6	301,5	9,5	499,9	10,5	295,5	12,6	146,3	5,9
ΣΥΝΟΛΟ	1.704,3	24	3.186	29,1	4.749,3	26,8	2.344,9	30,3	2.500,8	21,6

Θα πρέπει, τέλος, να ληφθεί υπ' όψιν ότι η γενική κατηγορία των «απασχολούμενων στη βιομηχανία» και η διαφοροποίηση των νοικοκυριών ως προς τη σύνθεση και τον αριθμό των απασχολούμενων αφήνει περιθώρια για μεγάλες αποκλίσεις ως προς την κατανάλωση στο εσωτερικό αυτής της κατηγορίας. Έρευνα της ΕΣΥΕ το 1974 ταξινομήσε τα νοικοκυριά με αρχηγό «τεχνίτη ή εργάτη (εκτός γεωργίας) ή χειριστή μεταφορικών μέσων» σε επτά διαφορετικές κατηγορίες, ανάλογα με τη συνολική μηνιαία αξία των αγορών τους. Σε σύνολο 2.003 νοικοκυριών, σχεδόν το 60% (1.182) ξόδευαν λιγότερες από 10.000 δρχ. το μήνα για αγορές, ενώ ο μέσος όρος των μηνιαίων αγορών αυτών των νοικοκυριών δεν ξεπερνούσε τις 6.280 δρχ. Τα νοικοκυριά αυτά κατηύθουναν το 46% των καταναλωτικών δαπανών τους σε είδη διατροφής (2.869 δρχ.) και το 14,5% (909,2 δρχ.) στη στέγαση, ενώ μόλις 422,8 δρχ. (6,7%) απέμεναν για διαρκή αγαθά, οικιακά είδη άμεσης κατανάλωσης και οικιακές υπηρεσίες, 218,3 δρχ. (3,5%) για υγεία/ευτρεπισμό, 324 δρχ. (5,2%) για εκπαίδευση και αναψυχή και 411,5 δρχ. (6,6%) για μεταφορές και επικοινωνίες.²⁰³ Ιδιαίτερα όσον αφορά τη διατροφή, τα νοικοκυριά με αρχηγό «τεχνίτη ή εργάτη» όλων των εισοδηματικών κατηγοριών ξόδευαν το 25%-27% των δαπανών για τη διατροφή τους για αγορά κρέατος, κάτι που σημαίνει ότι το επιπλέον εισόδημα αξιοποιούνταν σε μεγάλο βαθμό προκειμένου να αυξηθεί η διατροφική αξία των γευμάτων.

²⁰¹ Η πρόοδος σε σχέση με τη μεσοπολεμική περίοδο είναι ωστόσο εντυπωσιακή: Το 1923-1927, οι πιο καλοπληρωμένες κατηγορίες εργαζομένων δαπανούσαν το 54% του μισθού τους για διατροφικές ανάγκες. Τα υπόλοιπα στρώματα ήταν σε πολύ χειρότερη μοίρα. Τα σχετικά στοιχεία στο Α. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική*, ό.π., σ. 81).

²⁰² Πηγή: Βλ. υποσημ. 188.

²⁰³ ΕΣΥΕ, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974*, Αθήνα 1978, σ. 53-54.

Τα παραπάνω στατιστικά δεδομένα πλαισιώνουν προφορικές μαρτυρίες που αφορούν την προσπάθεια των εργατών βιομηχανίας να συμπληρώσουν το εισόδημά τους με διάφορους τρόπους. Σύμφωνα με τη Νίνα Λιάκου, εργάτρια στο εργοστάσιο παραγωγής καλσόν της Berkshire, οι εργάτριες έπαιρναν δωρεάν από την επιχείρηση ελαττωματικά εμπορεύματα προκειμένου να τα πουλήσουν στο οικογενειακό και φιλικό τους περιβάλλον.²⁰⁴ Προς την ίδια κατεύθυνση δείχνει και η καθιερωμένη πρακτική των οικογενειών της επαρχίας να αποστέλλουν αγροτικά και κτηνοτροφικά προϊόντα στα νεαρά μέλη της οικογένειας που είχαν μεταναστεύσει σε κάποια μεγάλη πόλη. Αν και σημαντική, η σε είδος ενίσχυση των νεαρών εργοστασιακών εργατών από τις εγκατεστημένες στο χωριό οικογένειές τους δεν ήταν δυνατόν να αντισταθμίσει τις πιέσεις για αύξηση των αποδοχών. Εξάλλου οι περισσότεροι νεαροί εργάτες δεν είχαν σχηματίσει ακόμη δικές τους οικογένειες, στο πλαίσιο των οποίων το αποκτηθέν από το εργοστάσιο εισόδημα θα αντιμετωπιζόταν ως τμήμα του συνολικού οικογενειακού εισοδήματος. Μπορεί μάλιστα να υποστηριχθεί ότι η επιθυμία για δημιουργία οικογένειας στο αστικό περιβάλλον, το οποίο θα αποτελούσε τον μόνιμο τόπο εγκατάστασης, στην πραγματικότητα ενέτεινε τις πιέσεις για αύξηση των ημερομισθίων.²⁰⁵

Την εικόνα ολοκληρώνει η άσχημη κατάσταση των κατοικιών κατά τη δεκαετία του 1960, αν και τα σχετικά δειγματοληπτικά στοιχεία δεν αφορούν αποκλειστικά τα νοικοκυριά εργατών. Παρά την πρόοδο που είχε σημειωθεί μεταπολεμικά στον τομέα της κατοικίας, το 1968-69 το 44% των οικιών σε πόλεις άνω των 30.000 κατοίκων έχρηζαν επισκευών, ενώ το μέσο σπίτι δεν διέθετε περισσότερα από δύο δωμάτια. Αν και η συντριπτική πλειοψηφία των οικιών (88%) διέθεταν ιδιωτική κουζίνα και σχεδόν όλες διέθεταν ηλεκτρικό φωτισμό, λιγότερα από τα μισά σπίτια (46%) μαγείρευαν με ηλεκτρικό ρεύμα. Σχεδόν όλα τα σπίτια διέθεταν πλέον ιδιωτική τουαλέτα, αλλά το 40% δεν διέθετε αποχέτευση, ενώ το 43% των οικιών δεν διέθετε κανενός είδους λουτρό.²⁰⁶ Η προοπτική των επισκευών και της βελτίωσης των κατοικιών εργατικών νοικοκυριών, ή και της αγοράς ιδιόκτητης κατοικίας, ήταν συνδεδεμένη με την προοπτική της αύξησης του εργατικού εισοδήματος.

Τα διαθέσιμα στοιχεία συγκλίνουν προς ορισμένα συμπεράσματα: Πρώτον, ένα σημαντικό τμήμα των εργοστασιακών εργατών της δεκαετίας του 1960 και των αρχών του 1970 εξακολουθούσε, όπως και παλαιότερα, να διαβιώνει σε συνθήκες ένδειας. Δεύτερον, ακόμη και οι εργάτες που βελτίωναν αργά τη θέση τους παρέμεναν σε συνθήκες σχετικής φτώχειας σε σχέση με άλλα κοινωνικά στρώματα, τα οποία απολάμβαναν αναλογικά μεγαλύτερο μέρος από το νεοπαραγόμενο εισόδημα, και ήταν σε θέση να έχουν πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες που συνδέονταν με ένα ανώτερο βιοτικό επίπεδο. Τρίτον, οι εργοστασιακοί εργάτες συνεισέφεραν στην οικονομική πρόοδο της ίδιας περιόδου περισσότερο απ' όσα αποκόμισαν από αυτήν, όπως φαίνεται από την υστέρηση της αύξησης των εισοδημάτων τους σε σχέση με την άνοδο της παραγωγικότητας, αλλά και σε σχέση με τη βιομηχανική ανάπτυξη που καταγράφηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο.²⁰⁷ Κατά συνέπεια, οι μισθολογικές

²⁰⁴ Νίνα Λιάκου, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2008.

²⁰⁵ Για τη σημασία της ένταξης του εργατικού μισθού στο συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού ή «οίκου», βλ. Α. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική*, ό.π., σ. 77.

²⁰⁶ ΕΣΥΕ, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, Διεξαχθείσα εις τας Αστικές Περιοχάς της Ελλάδος κατά τα Έτη 1962/63 έως και 1968/69*, ό.π., σ. 143.

²⁰⁷ Υπάρχει η τάση να αποδίδεται η διάθεση για βελτίωση του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης και της νεολαίας σε παράγοντες άλλους από την εκτεταμένη ταξική εκμετάλλευση και φτώχεια, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να συσκοτίζονται. Ο Γ. Βούλγαρης (*Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, ό.π., σ. 122, 127) έχει υποστηρίξει ότι οι «αυξημένες προσδοκίες» της Μεταπολίτευσης ήταν κυρίως αποτέλεσμα της ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας της περιόδου. Ο Κ. Κορνέτης εδράζει τις νεανικές προσδοκίες για ένα καλύτερο μέλλον αφενός στην εισαγωγή της αμερικάνικης καταναλωτικής κουλτούρας και, αφετέρου, στις

διεκδικήσεις των εργοστασιακών εργατών που προωθήθηκαν τα πρώτα μεταπολιτευτικά έτη (δίχως να λαμβάνεται υπ' όψιν ο υψηλός πληθωρισμός του 1973 και 1974, ο οποίος απειλούσε να αντιστρέψει, σε σύντομο χρονικό διάστημα, την αργή βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των εργατών) αποσκοπούσαν αντικειμενικά στην κάλυψη του κενού που είχε δημιουργηθεί μεταπολεμικά σ' αυτόν τον τομέα, κενό το οποίο είχε μάλιστα διογκωθεί κατά την επταετία της δικτατορικής διακυβέρνησης.

Ο κυρίαρχος λόγος σε πολλές χώρες που αποτελούσαν πρότυπα και σημεία αναφοράς για τους Έλληνες ιθύνοντες, διακήρυξε επιδεικτικά ότι ο καπιταλισμός κινούνταν γοργά προς την κατεύθυνση της μεγάλης αύξησης των εργατικών αποδοχών. Οι συγκρίσεις έκαναν την κατάσταση των εργατικών εισοδημάτων στην Ελλάδα να φαντάζει παράταιρη και εντελώς οπισθοδρομική. Στο πρωτοσέλιδό του, στις 18 Ιουνίου 1967, μόλις δύο μήνες μετά την εγκαθίδρυση δικτατορικού καθεστώτος και –μεταξύ άλλων– αναστολής του δικαιώματος της απεργίας, το *Βήμα* ενημέρωνε το αναγνωστικό του κοινό, σε πηχυαίους τίτλους, ότι στις ΗΠΑ «πραγματοποιείται ο λαϊκός καπιταλισμός» και ότι «θα γίνωμε όλοι μέτοχοι». Επρόκειτο για αναδημοσίευση σχετικών άρθρων του γάλλου δημοσιογράφου Raymond Cartier, σε έντονα αντικομμουνιστικό ύφος, τα οποία είχαν σκοπό να εξάρουν το βιοτικό επίπεδο της αμερικάνικης εργατικής οικογένειας, αντιπαραβάλλοντάς την προς την κατάσταση της σοβιετικής εργατικής τάξης.²⁰⁸ Το παράπλευρο αποτέλεσμα της αναδημοσίευσης τέτοιων άρθρων στην ελληνική πραγματικότητα ήταν η ανάδειξη των επιπέδων της εγχώριας εκμετάλλευσης και η διάδοση της αντίληψης ότι το οικονομικό σύστημα είχε τη δυνατότητα να προχωρήσει σε πολύ μεγαλύτερες παροχές προς τους εργάτες, σύμφωνα με τα Δυτικά πρότυπα. Την αντίληψη αυτή ενίσχυαν οι πληροφορίες ότι ολοένα και περισσότεροι εργάτες στο εξωτερικό, πλέον των δεδουλευμένων ημερομισθίων τους, συμμετείχαν στη διανομή των κερδών των βιομηχανικών επιχειρήσεων.²⁰⁹ Την ίδια στιγμή, τα στελέχη των επιχειρήσεων είχαν προκλητικές απολαβές: Στις 10 Ιουνίου 1969 δημοσιεύθηκε, έπειτα από σχετικό αίτημα του ΣΕΒ, Βασιλικό Διάταγμα το οποίο καταργούσε νομοθετική πράξη της δικτατορίας, η οποία θέσπιζε ως ανώτατο όριο στις μηνιαίες αποδοχές απασχολούμενων στον ιδιωτικό τομέα, τις ανώτατες συνολικές μηνιαίες αποδοχές του πρωθυπουργού. Το μέτρο θα εξακολουθούσε να ισχύει για τον Δημόσιο τομέα και για τα Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου.²¹⁰

Συνθήκες εργασίας

Τα περιορισμένα εισοδηματικά οφέλη των εργοστασιακών εργατών κατά την περίοδο ανάπτυξης αντιπαραβάλλονταν, όπως ήταν αναμενόμενο, με τις αυξημένες σωματικές και πνευματικές δαπάνες που καταβάλλονταν για την απόκτησή τους. Η εργοστασιακή εργασία λάμβανε χώρα μέσα σε δύσκολες, επικίνδυνες και συχνά υποτιμητικές για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια συνθήκες. Αν τα αρνητικά αποτελέσματα της απουσίας ελεύθερου συνδικαλισμού πάνω στις εργατικές αποδοχές συγκρατούνταν σε κάποιο βαθμό εξαιτίας της λειτουργίας των διαιτητικών θεσμών, οι συνθήκες εργασίας στο μεταπολεμικό εργοστάσιο βρίσκονταν υπό τον απόλυτο έλεγχο της διεύθυνσης. Η βελτίωσή τους αποτέλεσε την τρίτη πλευρά του εργατικού ζητήματος της Μεταπολίτευσης.

ανεκπλήρωτες κυβερνητικές υποσχέσεις για την καθιέρωση κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα (*Τα Παιδιά της Δικτατορίας. Φοιτητική Αντίσταση, Πολιτισμικές Πολιτικές και η Μακρά Δεκαετία του Εξήντα στην Ελλάδα*, Πόλις, Αθήνα 2015, σ. 43-44).

²⁰⁸ «Θα γίνωμε όλοι μέτοχοι», *Το Βήμα*, 18.6.1967.

²⁰⁹ «Περισσότεροι αμερικανοί εργαζόμενοι συμμετέχουν τώρα εις τα κέρδη επιχειρήσεων», *Το Βήμα*, 22.7.1967.

²¹⁰ «Καταργείται το ανώτατον όριον αποδοχών διά τας ιδιωτικές επιχειρήσεις», *Το Βήμα*, 13.6.1969.

Τα επιμέρους αιτήματα που προωθήθηκαν μεταπολιτευτικά υπό τη σκέπη του γενικότερου αιτήματος της «βελτίωσης των συνθηκών εργασίας» ήταν ιδιαίτερα ποικιλόμορφα και εξειδικεύονταν σε κάποιο βαθμό ανάλογα με τον βιομηχανικό κλάδο, την περιοχή και, κυρίως, το κάθε εργοστάσιο. Εκτείνονταν σε ένα μεγάλο εύρος, που περιλάμβανε τη μετακίνηση από και προς τον χώρο εργασίας, το ωράριο της εργασίας και τη διενέργεια διαλειμμάτων, τους ρυθμούς της εργασίας, την κατάσταση των εγκαταστάσεων και την ασφάλεια και υγιεινή. Στις συνθήκες εργασίας εντασσόταν και το ζήτημα της συμπεριφοράς των επιστατών και διευθυντών απέναντι στο εργατικό προσωπικό, για το οποίο θα γίνει ιδιαίτερη μνεία λόγω της συνύφανσής του με το γενικότερο αίτημα της «αποχουντοποίησης» της ελληνικής κοινωνίας.

Κατά τη διάρκεια της δικτατορικής διακυβέρνησης, αυτή η πλευρά του εργατικού ζητήματος στον βιομηχανικό κλάδο αποκλείστηκε από τον δημόσιο λόγο, σε μια διαδικασία που ισοδυναμούσε με προσπάθεια απόκρυψης των συνθηκών εργασίας των βιομηχανικών εργατών από την υπόλοιπη κοινωνία. Οι εκπρόσωποι των κρατικών φορέων και οι ίδιοι οι δικτάτορες, αν και συχνά αναγνώριζαν την ύπαρξη εργατικών ζητημάτων όπως οι χαμηλές αμοιβές και, ιδίως, η στέγαση, απέφευγαν συστηματικά οποιαδήποτε αναφορά στις συνθήκες εργασίας και στο εν γένει καθεστώς εντός των πυλών των εργοστασίων. Στο διάγγελμα της 21ης Απριλίου 1967, οι δικτάτορες διακήρυξαν πως δεν ανήκαν «εις την οικονομική ολιγαρχίαν» αλλά «εις την τάξιν του μόχθου». Υπόσχονταν να μην αφήσουν την πρώτη να «προκαλή την πενίαν» και προανήγγειλαν την κοινωνική δικαιοσύνη, τη δίκαιη κατανομή του εισοδήματος, την ηθική και υλική εξύψωση ειδικά των αγροτών και εργατών. Αλλά και αργότερα, οι Παπαδόπουλος και Λαδάς εξέθεταν σε λόγους τους την άποψη ότι η εξάλειψη της ανεξέλεγκτης και αναρχικής ψυχολογίας την οποία είχε επιδείξει η εργατική τάξη δεν μπορούσε να επιτευχθεί παρά μόνο με την εξαφάνιση της πείνας, της φτώχειας και των προβλημάτων στέγασης της εργατικής τάξης, τα οποία είχαν αποτελέσει τη βάση της κομμουνιστικής προπαγάνδας.²¹¹ Ποτέ δεν αναδείχθηκε, συνεπώς, ως κύρια πλευρά του εργατικού προβλήματος αυτή των συνθηκών εργασίας.

Ο βρισκόμενος υπό κρατική εποπτεία και λογοκρισία Τύπος ακολούθησε τη γραμμή του καθεστώτος, αποκρύπτοντας συστηματικά τα ζητήματα των συνθηκών εργασίας, όπως εξάλλου και τα περισσότερα κοινωνικά προβλήματα, στο πλαίσιο μιας προσπάθειας εξωραϊσμού του καθεστώτος και των συνθηκών ζωής και εργασίας σε αυτό. Στην προσπάθεια δεν έμειναν αμέτοχοι και οι ίδιοι οι ελεγχόμενοι ή υποταγμένοι στη δικτατορία εργατικοί συνδικαλιστικοί φορείς. Στις 10 Ιουνίου 1967, το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης (ΕΚΘ) εξέδωσε ανακοίνωση με την οποία δήλωνε την αφοσίωση των μελών του στην «εθνοσωτήριο επανάστασιν», διαβεβαίωνε ότι ο εργατικός συνδικαλισμός λειτουργεί «ακωλύτως και ανεμποδίστως», τασσόταν υπέρ της «ιστορικής αναγκαιότητας» της απομόνωσης του κομμουνισμού και αναλάμβανε να μεταφέρει τις παραπάνω διαπιστώσεις στους διεθνείς συνδικαλιστικούς και εργατικούς φορείς.²¹²

Μέσα σε αυτό το κλίμα, ελάχιστα μόνο εργατικά θέματα που άπτονταν των συνθηκών εργασίας έβρισκαν το δρόμο τους στις σελίδες του ημερήσιου τύπου, σε άρθρα που δεν είχαν χαρακτήρα δημοσιογραφικής έρευνας αλλά αναδημοσίευσης κυβερνητικών και κρατικών αποφάσεων. Για παράδειγμα, όσον αφορά το ζήτημα της μετακίνησης των εργατών βιομηχανιών από και προς το χώρο εργασίας με λεωφορεία της επιχείρησης, ο υπουργός Συντονισμού Ν. Μακαρέζος διευκρίνισε ότι το κράτος δεν επρόκειτο να υποχρεώσει τις βιομηχανίες να επενδύσουν σε επιβατηγά οχήματα και ότι το θέμα της

²¹¹ Μ. Μελετόπουλος, *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών. Κοινωνία, Ιδεολογία, Οικονομία*, Παπαζήσης, Αθήνα 2008, σ. 157, 174-175. Πβ. Δ. Σωτηρόπουλος, «Ο μπουρλοτιέρης κομμουνιστής», *ό.π.*, σ. 115.

²¹² «Ο εργατικός συνδικαλισμός διαδραματίζει ανεμποδίστως τον ρόλο του στην Ελλάδα», *Το Βήμα*, 11.6.1967.

χρησιμοποίησής τους για τη μεταφορά του προσωπικού τους θα έπρεπε να ρυθμιστεί «κατ' ιδίαν ελευθέραν εκτίμηση» των επιχειρήσεων.²¹³

Η πλευρά που δεν μπορούσε εύκολα να αποκρυφτεί ήταν αυτή των εργατικών ατυχημάτων, για την οποία πραγματοποιούνταν και δημοσιοποιούνταν επίσημες καταμετρήσεις, τις οποίες ήταν αναγκασμένοι να αναδημοσιεύουν και να σχολιάζουν όλοι οι εμπλεκόμενοι φορείς, συμπεριλαμβανομένου του ΣΕΒ. Τα σχετικά στοιχεία πιστοποιούν το γεγονός ότι η εργασία στη βιομηχανία αποτελούσε στις αρχές του 1960 μια ιδιαίτερα επικίνδυνη υπόθεση, η οποία κατέστη ακόμη πιο επικίνδυνη έως τη Μεταπολίτευση. Το 1958-61, σχεδόν ένας στους πέντε εργαζόμενους 25 έως 29 ετών έπεφτε θύμα κάποιου εργατικού ατυχήματος. Οι θάνατοι των εργατών ανέρχονταν κατά μέσο όρο σε 25 κάθε χρόνο, ενώ οι απώλειες μελών του σώματος σε 321. Το 50% αυτών των εργατικών ατυχημάτων λάμβανε χώρα μέσα σε κάποιο εργοστάσιο ή βιοτεχνία, ιδίως στον κλάδο κατασκευής μηχανών και αυτόν της κατασκευής μεταλλικών ειδών. Ακολουθώντας τη γεωγραφία της ελληνικής βιομηχανίας, σχεδόν τα μισά ατυχήματα στη μεταποίηση συνέβαιναν στην Αθήνα και τον Πειραιά.²¹⁴

Μια δεκαετία αργότερα, καθώς το δικτατορικό καθεστώς βάδιζε προς το τέλος του, η κατάσταση είχε χειροτερέψει σημαντικά. Οι ετήσιοι θάνατοι εν ώρα εργασίας είχαν υπερπενταπλασιαστεί, καθώς την τριετία 1972-74 έχαναν τη ζωή τους κατά μέσο όρο 127 εργαζόμενοι ετησίως, ενώ οι απώλειες μελών σώματος αυξήθηκαν κατά 80%, φτάνοντας τις 575 κατά μέσο όρο κατ' έτος. Το ίδιο διάστημα καταγράφηκαν 114.927 εργατικά ατυχήματα στη βιομηχανία και τα μεταλλεία της χώρας (38.309 κατά μέσο όρο ετησίως), έναντι 25.602 σε όλους τους υπόλοιπους κλάδους της οικονομίας. Ειδικά το 1974, σχεδόν το 85% των δηλωθέντων εργατικών ατυχημάτων είχαν λάβει χώρα σε κάποιο εργοστάσιο, βιοτεχνία ή μεταλλείο. Ενώ στους υπόλοιπους κλάδους της οικονομίας παρατηρήθηκε δραστικός περιορισμός των ατυχημάτων, κατά 20,7% μεταξύ 1972 και 1974 (6.883 ατυχήματα το 1974 έναντι 10.042 το 1972), η αντίστοιχη μείωση για τη βιομηχανία ήταν μόλις 2%.²¹⁵

Η άποψη που προωθούνταν για τα ατυχήματα πάσης φύσεως ήταν ότι δεν ήταν αποτέλεσμα των συνθηκών μέσα στις οποίες έλαβαν χώρα αλλά, κυρίως, της δράσης του ίδιου του παθόντος. Ειδικότερα ευθυνόταν το επίπεδο μόρφωσης, εκπαίδευσης και αντίληψής του. «Η ασφάλεια εξαρτάται από τις γνώσεις του οδηγού» συνέστηνε στους αναγνώστες του το *Βήμα*, τονίζοντας πως οι περισσότεροι οδηγοί αυτοκινήτων αγνοούσαν τους κινδύνους που σχετίζονται με την οδήγηση ή δεν ήταν πεισμένοι γι' αυτούς, με αποτέλεσμα να οδηγούν «σαν η ασφάλειά τους να μη εξαρτάται από τους ίδιους, αλλά μόνο από τους κατασκευαστές των αυτοκινήτων και των δρόμων». Το άρθρο έκλεινε με οδηγίες προς τους οδηγούς για την τήρηση ενδεδειγμένων αποστάσεων και τη σωστή συμπεριφορά τους στο φρενάρισμα, τις στροφές και τις προσπεράσεις.²¹⁶ Ο Γενικός Επιθεωρητής Εργασίας, Ανδρέας Ταγκαλάκης, σε έκθεσή του προς τον υπουργό Εργασίας το 1968, υιοθέτησε παρεμφερείς απόψεις για τα εργατικά ατυχήματα. Σύμφωνα με τον Επιθεωρητή, τα περισσότερα εργατικά ατυχήματα οφείλονταν «εις παραλείψεις τηρήσεως των μέτρων υγιεινής και ασφαλείας εκ μέρους των παθόντων», οι οποίοι δεν ήταν κατάλληλα εκπαιδευμένοι. Η ευθύνη των εργοδοτών

²¹³ «Η μεταφορά του προσωπικού των βιομηχανικών επιχειρήσεων», *Το Βήμα*, 6.1.1968. Το Νομοθετικό Διάταγμα 4254/1964, που θεσπίστηκε επί κυβέρνησης Γεωργίου Παπανδρέου, έδινε τη δυνατότητα στις βιομηχανικές επιχειρήσεις με προσωπικό μεγαλύτερο των 150 ατόμων να χρησιμοποιούν ιδιόκτητα λεωφορεία, εφόσον το εργοστάσιο βρισκόταν εκτός των ορίων της πόλης στην οποία διέμενε το προσωπικό. Βλ. σχετικά ν.δ. 4254/1964, «Περί Απαγορεύσεως Μεταφοράς Επιβατών Επί Κομίστρω δι' Επιβατηγών Αυτοκινήτων Ιδιωτικής και Δημοσίας Χρήσεως μετά ή άνευ Μετρητού και Άλλων τινών Διατάξεων», ΦΕΚ Α' 145, 28.8.1964.

²¹⁴ ΣΕΒ, *Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1962*, ό.π., σ. 106-107.

²¹⁵ ΣΕΒ, *Δελτίον*, αρ. 355, 15.4.1977, σ. 32.

²¹⁶ «Η ασφάλεια εξαρτάται από τις γνώσεις του οδηγού», *Το Βήμα*, 25.2.1968.

περιοριζόταν στην αμελή επίβλεψη της τήρησης των μέτρων ή στην επιλογή προσώπων που ήταν ακατάλληλα για την εργασία στην οποία συνέβη το ατύχημα, σε μια συλλογιστική που εμφάνιζε ομοιότητες με τις αντίστοιχες αντιλήψεις των αρχών του 20ού αιώνα.²¹⁷

«Επιλογή ακατάλληλων προσώπων» ήταν ένας εξωραϊσμός για τη χρήση αδήλων εφήβων σε απαιτητικές εργασίες, δίχως την παροχή του κατάλληλου προστατευτικού εξοπλισμού και έπειτα από την ανεύθυνη διαμόρφωση ενός επικίνδυνου εργασιακού περιβάλλοντος. Στις 1 Φεβρουαρίου 1969, σε εργοστάσιο επίπλων και φωτιστικών στην οδό Δαμάρεως 175 στην Αθήνα, ο αδήλωτος 15χρονος εργάτης Μιχαήλ Γκρέκας σκοτώθηκε εν ώρα εργασίας. Σύμφωνα με άρθρο που δημοσιεύτηκε στον Τύπο, ο Μ. Γκρέκας «διετάχθη να μεταφέρει μετά συνομιλικού [sic] του τραπεζογραφείου έξω του εργοστασίου από έξοδον πλάτους 3,5 μέτρων και στενότατον διάδρομον κατά μήκος του οποίου η επιχείρησις είχε εγκαταστήσει ηλεκτροκίνητον ξυλουργικὴν πρέσσαν εις ξύλινας πλάκας βάρους 50 χιλιογράμμων εκάστη. Εκ των εκθέσεων διεπιστώθη ότι το ατύχημα οφείλεται εις πλημμελή επίβλεψιν και εποπτείαν υπό των αρμοδίων του εργοστασίου». Τέσσερις μέρες αργότερα, ο εργάτης Ηλίας Γκιόκας, 42 ετών, σκοτώθηκε στο εργοστάσιο τσιμέντων Χάλυψ στον Ασπρόπυργο. Και εδώ διαπιστώθηκε, μεταξύ άλλων, η ανάθεση εργασιών σε πρόσωπα «στερούμενα καταλλήλου πείρας» και σειρά ελλείψεων που βάρυναν τη διεύθυνση.²¹⁸

Παρεμφερή αντίληψη για τα αίτια των εργατικών ατυχημάτων υποστήριξε ενώπιον δικαστηρίου στις 11 Δεκεμβρίου 1968 ο ιδιοκτήτης κλωστοϋφαντουργίας Ιωάννης Μποτωνάκης. Μία από τις εργάτριές του, η Σουλτάνα Χατζηκυριακίδου, διακινδύνευσε να χάσει το ένα της χέρι τον Φεβρουάριο του 1967, όταν μια μηχανή της το απέκοψε «σχεδόν σύρριζα από την ωμοπλάτη», προτού οι γιατροί της το επανασυγκολήσουν επιτυχώς. Ο Ι. Μποτωνάκης προέβαλε το επιχείρημα ότι η εργάτρια, όντας ειδικευμένη, όφειλε να επιδεικνύει μεγαλύτερη προσοχή στην εργασία της. Το δικαστήριο δεν πείστηκε, καταδικάζοντας τον εργοδότη σε επτά μήνες φυλάκιση και καταβολή αποζημίωσης 30.000 δρχ. στην εργάτρια. Πάντως ο δημοσιογράφος, Νίκος Κακαουνάκης, με αφορμή το περιστατικό, επέλεξε να δώσει περισσότερη έμφαση στις προόδους της ιατρικής παρά στο ζήτημα της υπευθυνότητας για τα εργατικά ατυχήματα και τους τρόπους πρόληψής τους.²¹⁹ Λίγους μήνες αργότερα, τον Απρίλιο του 1969, σχεδόν πανομοιότυπο ατύχημα έλαβε χώρα στην κλωστοϋφαντουργία Καντόνια της Λάρισας, με την εργάτρια Δήμητρα Κουκουρίκου, 22 ετών, να βλέπει το χέρι της να αποκόπεται, επίσης από την ωμοπλάτη, προτού αυτό επανασυγκολληθεί σε κλινική της πόλης. Σύμφωνα με το άρθρο, η εργάτρια δεν μπόρεσε να απεγκλωβιστεί από το μηχανήμα παρά μόνο έπειτα από τρία τέταρτα της ώρας. Και εδώ, η είδηση δεν ήταν τόσο το ίδιο το ατύχημα, όσο η επιτυχής επανασυγκόλληση του χεριού.²²⁰ Η τρίτη κατά σειρά επανασυγκόλληση πραγματοποιήθηκε στον εργάτη ξυλουργικού εργοστασίου στα Κάτω Πετράλωνα, Μιχαήλ Γεωργακόπουλο, 48 ετών. Στις 11 Ιουνίου 1969 ο εργάτης «δεν πρόσεξε» και «έκοψε» το δεξί του χέρι στο ύψος του καρπού, το οποίο

²¹⁷ «Προτάσεις διά την πρόληψιν των εργατικών ατυχημάτων», *Το Βήμα*, 14.9.1968. Η έμφαση δική μας. Για την παλαιότερη τάση απόδοσης των εργατικών ατυχημάτων στην τύχη ή στους ίδιους τους εργάτες, βλ. Α. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική*, ό.π., σ. 386.

²¹⁸ «Δύο θανατηφόρα ατυχήματα», *Το Βήμα*, 7.2.1969.

²¹⁹ Ν. Κακαουνάκης, «Το “κολλημένο χέρι” της εργάτριας “ωρκίσθηκε” χθες στο δικαστήριο», *Το Βήμα*, 13.12.1968.

²²⁰ «Συγκόλλησις κομμένου χεριού επετεύχθη και εις Λάρισαν», *Το Βήμα*, 20.4.1969. Στο άρθρο η εργάτρια αναφέρεται ως Δέσποινα Κουντουριώτου. Σε μεταγενέστερο άρθρο της ίδιας εφημερίδας για το ίδιο θέμα («Το “κολλημένο” χέρι της νέας θα γίνη καλά», *Το Βήμα*, 22.4.1969), η εργάτρια αναφέρεται ως Δήμητρα Κουκουρίκου.

αποκολλήθηκε σχεδόν πλήρως. Ο εργοδότης απέδωσε το ατύχημα στην «κακιά ώρα».²²¹

Ήταν φανερό ότι τα χιλιάδες εργατικά ατυχήματα επί δικτατορίας, αντί να δώσουν την αφορμή για τη διενέργεια σοβαρών κρατικών και δημοσιογραφικών ερευνών, συγκέντρωναν το ενδιαφέρον του τύπου μόνο στις περιπτώσεις που οδηγούσαν σε θάνατο, λάμβαναν χώρα υπό εντυπωσιακές συνθήκες (εκρήξεις, υποχωρήσεις/καταρρεύσεις κ.λπ.) ή όταν συνδέονταν με άλλα δημοφιλή θέματα, όπως τα ιατρικά επιτεύγματα ή το μυστηριώδες αστυνομικό ρεπορτάζ. Ο θάνατος της 23χρονης εργάτριας Διονυσίας Μπάλα από τη Δάφνη, η οποία εργαζόταν σε εργοστάσιο κατασκευής παιδικών ειδών επί της οδού Κέκροπος, έγινε γνωστός μόνο αφού ο κουινιάδος της, ο οποίος την είχε διακομίσει στο νοσοκομείο, κατέφυγε στην αστυνομία. Ζητούσε τη διερεύνηση των αιτιών του θανάτου της, που ο ίδιος απέδιδε σε χτύπημα στο κεφάλι, το οποίο η Δ. Μπάλα είχε δεχθεί νωρίτερα στο εργοστάσιο.²²²

Η μόνη ίσως περίπτωση κακών και επικίνδυνων για την υγεία και τη ζωή συνθηκών εργασίας, στην οποία δόθηκε έμφαση την περίοδο της δικτατορίας, ήταν η υπόθεση των εργοστασίων ελαστικών Αλυσίδα και ΕΒΕΜ στη Θεσσαλονίκη, την οποία ο ημερήσιος Τύπος αναπαρέστησε ως σύγχρονο δικαστικό θρίλερ. Η δίκη, σε δεύτερο βαθμό, των δύο υπευθύνων του εργοστασίου Αλυσίδα, Π. Χαλκιά και Σ. Στυλιανού, καθώς και του χημικού του εργοστασίου ΕΒΕΜ, Κ. Ανεμούλη, ξεκίνησε στις 16 Μαΐου 1969 με κατηγορίες για εξ αμελείας ανθρωποκτονία και πρόκληση σωματικών βλαβών. Οι κατηγορούμενοι είχαν πρωτόδικα καταδικαστεί για τον θάνατο της εργάτριας Βασιλικής Φαρίνη, καθώς και για τις δηλητηριάσεις άλλων εργατών από αναθυμιάσεις ακατάλληλης βενζίνης, που είχαν προκαλέσει νευρολογικές παθήσεις (οι εφημερίδες τις αποκαλούσαν «επαγγελματική τρέλα»). Κατά τη διάρκεια της δίκης, εργάτριες κατέθεσαν ότι είχαν υποστεί απώλεια μνήμης, πονοκεφάλους, άγχος και υστερίες από τις αναθυμιάσεις. Η δίκη αναβαθμίστηκε με τη συμμετοχή χημικών του Χημείου του Κράτους, γιατρών και καθηγητών πανεπιστημίου, με ορισμένους εκ των τελευταίων να αναλαμβάνουν ρόλο υπεράσπισης της επιχείρησης. Οι ιδιοκτήτες υπενθύμισαν το δικαστήριο ότι είχαν ήδη αποζημιώσει τους παθόντες με το συνολικό ποσό των 1.700.000 δρχ., και υποστήριξαν, δίχως αποτέλεσμα, ότι το κράτος έπρεπε να είναι υπεύθυνο για την παροχή κατάλληλης βενζίνης στις βιομηχανίες.²²³

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι στην Ελλάδα της εποχής ο ακριβής προσδιορισμός της έννοιας του εργατικού ατυχήματος ήταν αντικείμενο διαμάχης. Σύμφωνα με τον νομικό και τέως διοικητή του ΙΚΑ, Γ. Φαρμακίδη, στην Ελλάδα είχε επικρατήσει «αφόρητος περιπτωσιολογία», λόγω της τάσης να θεμελιώνεται το «εργατικό» του ατυχήματος με αναφορά στο υλικό της εργασίας και όχι στην εργασιακή σχέση, κάτι που έδινε τη δυνατότητα διαφόρων ερμηνειών, ακόμη και από το Συμβούλιο της Επικρατείας, το οποίο ασχολούνταν συχνά με παρόμοια ζητήματα. Ο τέως διοικητής υποστήριζε ως μόνη λύση για την άρση του αδιεξόδου, το ότι ένα ατύχημα, ανεξαρτήτως αιτίας, τρόπου πρόκλησης ή επιπτώσεων θα πρέπει να θεωρείται εργατικό, από τη στιγμή που ο παθών βρισκόταν κατά τη διάρκεια εκτέλεσης της εργασιακής του σχέσης.²²⁴

Παρά τη μείωση των εργατικών ατυχημάτων στην ελληνική βιομηχανία από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, συνέχισαν να λαμβάνουν χώρα φρικτοί θάνατοι, σοβαροί τραυματισμοί και ακρωτηριασμοί. Σύμφωνα μόνο με το έντυπο *Αντιπληροφόρηση*, στο

²²¹ Α. Παπαγεωργόπουλος, «Και νέα “συγκόλληση” κομμένου χεριού», *Το Βήμα*, 13.6.1969.

²²² «Ανακρίσεις για τον αιφνίδιο θάνατο νεαρής εργάτριας», *Το Βήμα*, 21.10.1969.

²²³ «Άρχισε η δίκη των υπευθύνων του εργοστασίου Αλυσίδα», *Το Βήμα*, 17.5.1969. Πβ. «Η κόκκινη βενζίνη αιτία του θανάτου των εργατών», *Το Βήμα*, 18.5.1969.

²²⁴ «Το εργατικόν ατύχημα», *Το Βήμα*, 21.6.1969.

εργοστάσιο της ΒΙΕΞ στην Ελευσίνα, σκοτώθηκε στις αρχές του 1977 εργάτης ο οποίος είχε πέσει από ύψος εννέα μέτρων, αφού υποχώρησε η σκεπή πάνω στην οποία πατούσε. Ο εργάτης είχε αναγκαστεί να διακομιστεί στο νοσοκομείο πάνω σε ένα ημιφορτηγό, καθώς ασθενοφόρο δεν έφτασε ποτέ. Έπειτα από αυτό το περιστατικό μαθεύτηκε ότι άλλος ένας συνάδελφός του νοσηλευόταν σε νοσοκομείο της Αθήνας. Στις 24 Σεπτεμβρίου του 1977 σκοτώθηκε ο ψυκτικός Αντώνης Πρέκας από έκρηξη στο μηχανοστάσιο της Ελληνικής Ζυθοποιίας στην Πέτρου Ράλλη, ενώ την ίδια ημέρα έχασε τη ζωή του ο εργάτης Γιώργος Χαριτόπουλος από εισπνοή θανατηφόρων αερίων στη βιομηχανία χημικών λιπασμάτων Σιγκ στη Θεσσαλονίκη. Έπειτα από το τελευταίο περιστατικό, διαδόθηκε ότι η εν λόγω βιομηχανία αφαιρούσε κατά τις βραδινές ώρες τα φίλτρα καθαρισμού των αερολυμάτων για να αυξήσει την παραγωγή της. Στην ίδια βιομηχανία σκοτώθηκε λίγες μέρες μετά ο εργοδηγός Λεωνίδας Σαραντίδης, πέφτοντας μέσα σε καζάνι το οποίο συντηρούσε. Στις 26 Οκτωβρίου 1977 βρέθηκε νεκρός σε υψικάμινο της Ελληνικής Χαλυβουργίας ο εργάτης Νίκος Σεμερτζιάδης, ενώ την ίδια μέρα, σε κάποιο εργοστάσιο κοπής λαμαρινών, αναφέρθηκε ότι μετανάστης εργάτης έχασε το αριστερό του χέρι. Στην επιχείρηση Στίνη, στα τέλη του 1977 ή στις αρχές του 1978, ο εργάτης Ιωσήφ Παπασιφάκης «πλακώθηκε από 200 τόννους τζάμια, σε σημείο που να μη μπορούν οι δικοί του να τον θάψουν γιατί είχε κοπεί σαν φέτες από σαλάμι». Στο εργοστάσιο ζυμαρικών Κορώννα στον Πειραιά, ένας εργάτης τραυματίστηκε στο χέρι τον Δεκέμβριο του 1976, μένοντας για ένα μήνα εκτός δουλειάς, ενώ τον Ιανουάριο του 1977 συνάδελφός του μόλις και μετά βίας γλίτωσε το θάνατο όταν ένα κομμάτι σίδερο έπεσε πάνω του.²²⁵

Ένα από τα σημαντικότερα σχετικά συμβάντα της περιόδου αποτέλεσε η φονική έκρηξη στο εργοστάσιο της Α.Ε.Ε. Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου (Πυρκάλ) στο Λαύριο, στις 29 Απριλίου 1975, στην οποία σκοτώθηκαν τρεις εργάτες και ένας χημικός του εργοστασίου, ενώ τραυματίστηκαν 42, από τους οποίους 30 νοσηλεύθηκαν σε νοσοκομείο από δύο έως τέσσερις ημέρες και άλλοι πέντε παρέμεναν στο νοσοκομείο τουλάχιστον έως τα μέσα Μαΐου. Οι τέσσερις νεκροί εργατοϋπάλληλοι άφησαν πίσω τους επτά συνολικά τέκνα, τα οποία το Ίδρυμα Μποδοσάκη ανέλαβε να υποστηρίξει με 2.000 δρχ. το μήνα το καθένα, έως την ολοκλήρωση των γυμνασιακών σπουδών τους. Η ανακοίνωση της εταιρείας απέδωσε το δυστύχημα στη «μοίρα», η οποία «ηθέλησε να προκαλέσει καταστροφήν με συνεπείας ανεπαισθητών». ²²⁶

Η επικινδυνότητα της εργοστασιακής εργασίας και οι άσχημες συνθήκες εργασίας αναμφίβολα συντέιναν στην αντιμετώπιση της εργοστασιακής απασχόλησης ως κάτι παροδικό στον συνολικό εργασιακό βίο, αυξάνοντας τις τάσεις φυγής από το εργοστάσιο. Το ετήσιο ποσοστό ανανέωσης του εργατικού προσωπικού σε δείγμα της ελληνικής βιομηχανίας την περίοδο 1958-62 έφτανε το 25%, ενώ υπήρχαν επιχειρήσεις που ανανέωναν έως και το 80% του προσωπικού τους κάθε χρόνο.²²⁷ Η διάψευση των προσδοκιών των νέων εργατών επιβιώνει σε αναμνήσεις και αφηγήσεις από την περίοδο εκείνη, όπως αυτή της Νίνας Λιάκου, η οποία επιστρέφοντας ως μαθήτρια από το φροντιστήριο στο σπίτι έβλεπε:

του Χατζή το εργοστάσιο. Το εργοστάσιο είχε απ' έξω λουλούδια, εμφανή τούβλα απ' έξω... Έλεγα, «αυτό είναι πολύ ωραίο! Εδώ θα 'ρθω να δουλέψω». Ε, κάποια μέρα, αφού αποφασίσαμε να πάμε να δουλέψουμε, ήταν και ανάγκη και οικονομική, πάω στου Χατζή να δουλέψω. Εκείνα τα μηχανήματα... Να μην μπορείς να σταθείς λεπτό. Λέω

²²⁵ Αντιπληροφόρηση, ό.π., τ. 2, σ. 24-26, 65, 540-543.

²²⁶ «Ανακοίνωσις Α.Ε.Ε. Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου. Το ατύχημα του Λαυρίου», Η Καθημερινή, 16.5.1975.

²²⁷ ΣΕΒ, Η Ελληνική Βιομηχανία κατά το 1962, ό.π., σ. 99.

«κοίταξε να δεις διαφορά του μέσα με το έξω». Δηλαδή πρέπει να φωνάζεις δυνατά, εμείς είχαμε εξασκηθεί, μιλάγαμε και παρακολουθούσαμε στα λόγια [διάβαζαν χείλη].²²⁸

Όπως είναι φυσικό, εργατικά ατυχήματα και επικίνδυνα περιστατικά απαντώνται συχνά στις αφηγήσεις εργοστασιακών εργατών της περιόδου. Ο Αντώνης Μουλιστάνος, ο οποίος δούλεψε 27 συναπτά χρόνια στις μηχανές της χαρτοβιομηχανίας ΜΕΛ στη Θεσσαλονίκη, θυμάται να υπήρχαν πολλά ατυχήματα «στην αρχή» και διηγείται ότι και ο ίδιος μόλις που είχε κατορθώσει να αποφύγει το θάνατο, όταν έπεσε από μεγάλο ύψος κατά τη συντήρηση μιας μηχανής του εργοστασίου.²²⁹

---

²²⁸ Νίνα Λιάκου, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2008.

²²⁹ Αντώνης Μουλιστάνος, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2010.

1.5 Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ

Δικτατορία και εργατική τάξη: Η χούντα ως κοινωνικό καθεστώς

Αναλύοντας, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, την αναμενόμενη συμπεριφορά των εργατικών στρωμάτων σε περίπτωση ανατροπής ενός μοναρχικού ή δικτατορικού καθεστώτος, ο τροτσκιστής Παντελής Πουλιόπουλος υποστήριξε ότι η πλειοψηφία δεν θα αρκούταν στην αλλαγή του πολιτικού καθεστώτος, αλλά θα επιζητούσε βαθιές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, αδιαφορώντας για την «τυπική πολιτική δημοκρατία» και επιδιώκοντας την «κοινωνική προλεταριακή δημοκρατία».²³⁰ Η θέση του αυτή εκκινούσε από την επιθυμία επαναπροσανατολισμού του κομμουνιστικού κινήματος μέσα στις συνθήκες της δεκαετίας του 1930, η οποία χαρακτηρίζονταν από την αδυναμία σταθεροποίησης της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και τη ροπή προς τις δικτατορίες και τον φασισμό. Στις συνθήκες που δημιουργήθηκαν έπειτα από την πτώση της δικτατορίας το καλοκαίρι του 1974, ο τρόπος με τον οποίο συμπεριφέρθηκαν οι εργοστασιακοί εργάτες έμοιαζε να επιβεβαιώνει, σαράντα χρόνια αργότερα, τη θέση του Πουλιόπουλου, καθώς οι εργάτες θεώρησαν πράγματι αναγκαίο να συνοδεύσουν την πολιτική αλλαγή με την επίλυση του «εργατικού ζητήματος», όπως αυτό εκτέθηκε παραπάνω.

Στη βάση αυτής της συμπεριφοράς βρισκόταν η αντίληψη πως τα εργατικά προβλήματα οφείλονταν είτε καθ' όλοκληρία είτε στο μεγαλύτερό τους μέρος στο πολιτικό καθεστώς. Αυτό ήταν η έκφραση, στον εργατικό χώρο, ενός ευρύτερου προβλήματος: της σύγκρουσης μεταξύ των κοινωνικών αλλαγών της δεκαετίας του 1960 και του πολιτικού καθεστώτος της χούντας, το οποίο αποτελούσε εξέλιξη του μετεμφυλιακού ψυχροπολεμικού κράτους.²³¹ Κατά συντέπεια, η μετάβαση στη δημοκρατία θα έπρεπε να αποκτήσει και κοινωνικό χαρακτήρα, συμπεριλαμβάνοντας την επίλυση ζητημάτων όπως οι αυξήσεις των εργατικών αποδοχών, η βελτίωση των συνθηκών εργασίας και ο ελεύθερος συνδικαλισμός μέσα στο εργοστάσιο. Το δικτατορικό καθεστώς συνέβαλε, άθελά του φυσικά, τα μέγιστα στην επικράτηση μιας τέτοιας αντίληψης στο εσωτερικό των εργατοϋπάλληλων βιομηχανίας. Η δικτατορία των συνταγματαρχών δεν αντιμετωπιζόταν μόνο ως ένα μη δημοκρατικό πολιτικό καθεστώς, που καταργούσε τις πιο στοιχειώδεις πολιτικές ελευθερίες και περιέστειλε την ελευθερία έκφρασης των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων. Με τις παρεμβάσεις της σ' όλους πρακτικά τους τομείς του δημόσιου και ιδιωτικού βίου, ή απλώς με την αποστέρηση των κοινωνικών ομάδων από τις δυνατότητες δράσης που θα μπορούσαν να μεταβάλλουν τα δεδομένα σ' αυτούς τους τομείς, η (αφηρημένη) «χούντα» έγινε αντιληπτή ως ένα κοινωνικό καθεστώς, το οποίο επιχειρούσε να παρεισφύσει σ' όλες τις πλευρές του δημόσιου και ιδιωτικού βίου για να τις ελέγξει. Με τα λόγια του ιστορικού Αντώνη Λιάκου, «η δικτατορία είχε θέσει τους κανόνες του παιχνιδιού, από τους πιο μικρούς που αφορούσαν την κυκλοφορία στους δρόμους, έως τους πιο σοβαρούς που αφορούσαν τα πολιτικά ζητήματα, τη δημοκρατία στην Ελλάδα και το μέλλον αυτής της χώρας».²³² Θα μπορούσε κανείς να προσθέσει ότι η χούντα επιχείρησε να εμφανιστεί ταυτόχρονα και ως ο εκφραστής των ασθενέστερων κοινωνικών ομάδων. Με το να καθιστά αδρανείς τις κοινωνικές ομάδες και τάξεις, με το να μιλά και να δρα αντ' αυτών, η δικτατορία όχι μόνο αναλάμβανε όλη την ευθύνη για τα κακώς κείμενα σε όλους τους τομείς της

²³⁰ Π. Πουλιόπουλος, *Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα*, Εργατική Πάλη, Αθήνα 2003, σ. 109.

²³¹ Για μια σύνοψη της σύγκρουσης αυτής βλ. το κείμενο του Α. Λιάκου «Η δικτατορία 1967-74: τι θέλουμε να μάθουμε;», *Δικτατορία 1967-1974. Η Έντυπη Αντίσταση. Κατάλογος Έκθεσης Ντοκουμέντων*, ΕΣΗΕΜΘ, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 88-92.

²³² Α. Λιάκος, «Το χαμένο ραντεβού», *Αρχειοτάξιο* 8 (Μάιος 2006), σ. 47-49.

κοινωνικής ζωής, αλλά καθιστούσε τον εαυτό της ενσάρκωση όλων των συσσωρευμένων προβλημάτων.

Έπειτα από μια περίοδο λαϊκής «ανοχής» απέναντι στη χούντα, η οποία κράτησε, κατά προσέγγιση, έως το 1972, αναδείχθηκε η τάση απόδοσης όλων των κοινωνικών προβλημάτων και δυσλειτουργιών είτε αποκλειστικά στο δικτατορικό καθεστώς, είτε στη διαπλοκή του με φορείς, άτομα και κοινωνικές ομάδες. «Χούντα» και «χουντικοί» ήλεγχαν το κράτος αλλά και σχεδόν όλη τη ζωή του ατόμου. Κατά συνέπεια, η αλλαγή του πολιτικού καθεστώτος θα όφειλε να συνοδεύεται όχι μόνο από τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής, αλλά και από μια ανατροπή των συσχετισμών και δεδομένων στον συνολικό κοινωνικό βίο. Στο τέλος της επταετίας, με τον λόγο και τις πράξεις της απέναντι στην εργοστασιακή εργατική τάξη, η δικτατορία εμπέδωσε στην τελευταία την αντίληψη ότι δεν ήταν μόνο οι βιομήχανοι, αλλά και η ίδια που ευθυνόταν για τις κακές και επικίνδυνες συνθήκες εργασίας, το χαμηλό εργατικό εισόδημα, τους υψηλούς ρυθμούς της εργασίας, την αυταρχική συμπεριφορά των προϊσταμένων και των διευθύνσεων προς το προσωπικό. Όταν η δικτατορία κατέρρευσε, θεωρήθηκε δεδομένο ότι και η κατάσταση εντός των εργοστασίων θα έπρεπε να αλλάξει ριζικά, προς όφελος των εργατοϋπαλλήλων, ότι έφτασε μια περίοδος ξεκαθαρίσματος λογαριασμών με «χουντικούς» εργοδότες, παράλληλα με την εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού από «χουντικούς» υπαλλήλους και συνεργάτες του καθεστώτος.²³³

Η δικτατορία συνόδευσε μέτρα όπως η απαγόρευση του δικαιώματος της απεργίας και η διάλυση των εργατικών σωματείων, από μια προσπάθεια συνολικής επιβολής πάνω στην εργατική τάξη, που συνδεόταν με την υποτίμηση των εργατών. Σε αυτό το πλαίσιο, η χούντα διεκδίκησε για τον εαυτό της το δικαίωμα να αποφαίνεται για το «δίκαιο» των εργατικών αιτημάτων. Λίγο μετά την επιβολή του καθεστώτος, ο υπουργός Εργασίας της κυβέρνησης Κωνσταντίνου Κόλλια, Αλέξανδρος Λέκκας, απαντώντας σε σχετικές ερωτήσεις των εργατικών συμβούλων της αγγλικής και της αμερικάνικης πρεσβείας (οι οποίοι μετέφεραν «ωρισμένες ανησυχίας» που διατυπώθηκαν στο εξωτερικό για την ελευθερία των συνδικάτων) δήλωσε ότι «η κυβέρνηση διαπνέεται από φιλεργατικόν πνεύμα» και ότι «δεν θα υπάρξει δίκαιον εργατικόν πρόβλημα το οποίο δεν θα εύρει την λύσιν του». Οι λύσεις θα δίνονταν «αμέσως» σε κοινές συσκέψεις εργατών, εργοδοτών και κυβερνητικών εκπροσώπων, γεγονός που, σύμφωνα με τον υπουργό, θα αποστερούσε τις απεργίες από κάθε χρησιμότητα. Στις ίδιες συνομιλίες, ο Α. Λέκκας υποστήριξε ότι «ο υγιής συνδικαλισμός είναι απολύτως ελεύθερος», εφ' όσον «δεν αποβλέπει παρά στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων των εργαζομένων». Η κυβέρνηση, κατά συνέπεια, θα έκρινε η ίδια ποια αιτήματα θεωρούνταν «δίκαια» και ποια ήταν τα πραγματικά ταξικά συμφέροντα.²³⁴ Σε συνέχεια της ίδιας λογικής, το άρθρο 19 του Συντάγματος του 1968 αποκατέστησε τυπικά το δικαίωμα στην απεργία, απαγορεύοντάς της όμως «διά την επιδίωξιν πολιτικών ή άλλων σκοπών ξένων προς τα υλικά και ηθικά συμφέροντα των εργαζομένων».²³⁵

Η προσπάθεια κυβερνητικής υπαγόρευσης των στόχων της εργατικής τάξης και αδρανοποίησής της συνεχίστηκε με πομπώδεις δηλώσεις περί «ιστορικών μεταρρυθμίσεων», τις οποίες υποτίθεται ότι ετοίμαζε το καθεστώς υπέρ των εργατών. Στην πραγματικότητα, επρόκειτο απλώς για δευτερεύουσες ρυθμίσεις, για συνέχιση των ήδη εξελισσόμενων στεγαστικών προγραμμάτων της Εργατικής Κατοικίας, καθώς και

²³³ Θα φανεί και παρακάτω ότι η θεώρηση των εργατικών προβλημάτων ως κατάλοιπα της «χούντας», και η προσωποποίησή τους σε «χουντικούς» εργοδότες και διευθυντές εργοστασίων, αποτέλεσε, με όρους του E. P. Thompson, τον κύριο πολιτισμικό όρο διαχείρισης της εμπειρίας της ταξικής εκμετάλλευσης (βλ. E.P. Thompson, *The Making of The English Working Class*, Penguin, Λονδίνο 1991 (1963), σ. 8-9.

²³⁴ «Ειλικρινές φιλεργατικόν πνεύμα χαρακτηρίζει την κυβέρνησιν», *Το Βήμα*, 2.6.1967.

²³⁵ «Ισχύουν τα άρθρα του Συντάγματος περί οργανώσεων», *Το Βήμα*, 17.11.1968.

για υποσχέσεις περί αναμόρφωσης του καθεστώτος των συλλογικών διαπραγματεύσεων και του ΙΚΑ. Το σημαντικότερο είναι ότι οι διακηρύξεις αυτές συνοδεύονταν από έναν έντονα διχαστικό και προκλητικό αντικομμουνιστικό λόγο, ο οποίος όχι μόνο διαχώριζε ανοιχτά τους κομμουνιστές από τα «καλής πίστεως συνδικαλιστικά στελέχη» αλλά καλούσε την εργατική τάξη στην επανάγνωση της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας: Απευθυνόμενος σε συγκέντρωση του ΕΚΘ, ο Α. Λέκκας υποστήριξε ότι τα Δεκεμβριανά του 1944 υπήρξαν το «δεύτερο όχι» του ελληνικού λαού, ο οποίος πέταξε έξω από τη χώρα τους κομμουνιστές, όπως νωρίτερα είχε πράξει με τους Ιταλούς. Η δικτατορία, με τη σειρά της, είχε πει το τρίτο «όχι» στον κομμουνισμό.²³⁶

Διαμορφώνοντας το παραπάνω ασφυκτικό πλαίσιο δραστηριότητας και έκφρασης της εργατικής τάξης, η δικτατορία ώθησε τους εργάτες να συνδέουν τα δεδομένα του κοινωνικού και εργασιακού τους βίου με το ίδιο το καθεστώς. Γι' αυτόν το λόγο η πτώση του τελευταίου γέννησε ελπίδες για συνολικότερες κοινωνικές αλλαγές.

Εργατικές κινητοποιήσεις και συνδικαλιστική ομαδοποίηση στη Δικτατορία

Κατά την επταετή περίοδο της δικτατορίας, λόγω του πολιτικού πλαισίου και αυταρχισμού, σημειώθηκαν λίγες καθαρά εργατικές κινητοποιήσεις. Κατά τα πρώτα έτη του καθεστώτος, πραγματοποιήθηκε μία στάση εργασίας των τυπογράφων της εφημερίδας *Ακρόπολη* τον Ιανουάριο του 1968, δύο στάσεις εργασίας των πιλότων της Ολυμπιακής τον Απρίλιο του 1969 και τον Μάιο του 1970, και μία διαμαρτυρία των οδηγών και εισπρακτόρων των λεωφορείων που ανήκαν στον τότε ιδιωτικό Ελληνικό Ηλεκτρικό Σιδηρόδρομο (ΕΗΣ) το 1971, η οποία έλαβε τη μορφή της επιβράδυνσης των δρομολογίων.²³⁷

Περισσότερες κινητοποιήσεις έλαβαν χώρα το 1973. Τον Ιούλιο πραγματοποιήθηκαν δύο 24ωρες απεργίες από τους εργάτες τύπου και μία απεργία των συντακτών ημερησίου Τύπου, τριήμερης διάρκειας. Οι μεταλλωρύχοι της Χαλκιδικής προχώρησαν σε απεργία διάρκειας ενός μήνα το ίδιο έτος, ενώ στις 27 Αυγούστου πραγματοποιήθηκε απεργία στα τρόλεϊ. Τον Οκτώβρη και Νοέμβρη του 1973 έλαβαν χώρα δύο απεργίες του προσωπικού της Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού (ΔΕΗ), μονοήμερης και διήμερης διάρκειας αντίστοιχα.²³⁸

Παράλληλα με αυτές τις κινητοποιήσεις, εργάτες συμμετείχαν μαζί με άλλα κοινωνικά στρώματα σε ευρύτερες αντιδικτατορικές εκδηλώσεις, όπως οι κηδείες του Γ. Παπανδρέου (1968) και του Γ. Σεφέρη (1971) καθώς και το μνημόσυνο του πρώτου (Νοέμβριος 1973), στις οποίες εκφράστηκε μαζική αντίθεση προς το δικτατορικό καθεστώς.²³⁹ Η συμμετοχή τους στα γεγονότα πιστοποιείται και από τις συλλήψεις που πραγματοποιήθηκαν στην τελευταία από τις προαναφερθείσες εκδηλώσεις, η οποία σηματοδεύτηκε από συγκρούσεις, στήσιμο οδοφραγμάτων καθώς και πυροβολισμούς της αστυνομίας στον αέρα. Μεταξύ των δεκαεπτά συλληφθέντων βρισκόνταν πέντε φοιτητές, επτά υπάλληλοι, δύο εργάτες και τρεις επαγγελματίες.²⁴⁰

Χιλιάδες νέοι εργάτες, εργαζόμενοι και φτωχά στρώματα συμμετείχαν στις τριήμερες διαδηλώσεις και συγκρούσεις του «Πολυτεχνείου», οι οποίες ήταν στην πραγματικότητα συγκρούσεις διαδηλωτών και αστυνομίας/στρατού σε όλο το κέντρο της Αθήνας, ίσως και σε άλλες περιοχές. Η συμμετοχή των εργαζομένων αποδεικνύεται από τη σημαντική

²³⁶ «Ιστορικές μεταρρυθμίσεις ετοιμάζει η κυβέρνηση υπέρ των εργαζομένων», *Το Βήμα*, 11.6.1967.

²³⁷ Μ. Λέτσα, *Εργατικοί Αγώνες την Περίοδο της Δικτατορίας*, Αθήνα χ.χ., σ. 21-24.

²³⁸ Στο ίδιο, σ. 37 κ.ε.

²³⁹ R. Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας, 1770-2000, Κάτοπτρο*, Αθήνα 2003, σ. 190. Πβ. R. Clogg, *Parties and Elections in Greece, ό.π.*, σ. 58 και Ν. Σερντεδάκης, «Συνέχειες και Ασυνέχειες», *ό.π.*, σ. 106.

²⁴⁰ Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας, 1941-1974*, τ. 3, Polaris, Αθήνα 2011, σ. 764-765.

εκπροσώπησή τους στον κατάλογο των δολοφονημένων. Μεταξύ των 24 βεβαιωθέντων επωνύμων νεκρών των ημερών της εξέγερσης βρίσκονταν δύο ιδιωτικοί υπάλληλοι, ένας εργάτης, μία εργαζόμενη μαθήτρια, δύο οικοδόμοι, δύο ηλεκτρολόγοι και ένας αφγανός που επαγγέλλονταν τον ταχυδακτυλουργό. Ο μέσος όρος ηλικίας αυτών των οκτώ εργατών και εργαζομένων είναι μικρότερος από 27 έτη.²⁴¹ Εξάλλου, μεταξύ των 866 συλληφθέντων καταγράφηκαν 475 εργάτες, ενώ η ομάδα των πέντε καταδικασθέντων της 19ης Νοεμβρίου αποτελούνταν από τρεις εργάτες, έναν οικοδόμο και έναν υδραυλικό, με μέσο όρο ηλικίας λίγο παραπάνω από τα 23 έτη.²⁴²

Τα παραπάνω γεγονότα τεκμηριώνουν την τάση των εργατών, από τα μέσα του 1970 και μετά, να αναζητούν τρόπους να επαναφέρουν *de facto* το δικαίωμα στη συνδικαλιστική δράση και την απεργία μέσα στο χουντικό καθεστώς, και να προχωρήσουν σε διεκδικήσεις με στόχο τη βελτίωση των όρων εργασίας τους και του βιοτικού τους επιπέδου. Επίσης καταδεικνύουν την ύπαρξη ενός ρεύματος πολιτικής ριζοσπαστικοποίησης σε μέρος της εργαζόμενης νεολαίας, καθώς και την τάση της να συμμετέχει στις πολιτικές μορφές δράσης (καταλήψεις, διαδηλώσεις συγκρούσεις με την αστυνομία) στις οποίες προχωρούσαν οι φοιτητές κατά την περίοδο της δικτατορίας.

Είναι ευνόητο ότι η τάση αυτή δεν εμφανίστηκε από τη μια στιγμή στην άλλη, ούτε και εδράζεται αποκλειστικά σε κάποιο εξωτερικό γεγονός ή ερέθισμα. Αποτελεί, αντιθέτως, αποτέλεσμα συσσωρευμένης και πολυδιάστατης καταπίεσης κατά την δικτατορική περίοδο και, για τους εκπροσώπους της παλαιότερης γενιάς, της διάθεσης επανεκκίνησης της ταξικής πάλης και των κοινωνικών συγκρούσεων που είχαν διακοπεί το καλοκαίρι του 1965.²⁴³ Συνεπώς, η θέση ότι, κατά τα πρώτα χρόνια, η χούντα είχε κατορθώσει να αποσπάσει τη λαϊκή συναίνεση, ότι υπήρχε παθητική στάση του λαού κ.λπ. χρειάζεται να επανεξεταστεί με βάση την τάση ανάπτυξης κοινωνικών αγώνων και αντιδικτατορικών πολιτικών γεγονότων από το 1970 και μετά.²⁴⁴

Όσον αφορά ειδικά τους εργοστασιακούς εργάτες, υπάρχουν αρκετές ενδείξεις που μαρτυρούν την ύπαρξη τάσης ανάπτυξης συνδικαλισμού στα εργοστάσια κατά τα τελευταία έτη του δικτατορικού καθεστώτος. Μαρτυρίες σχετικών κινήσεων διασώζονται σε ορισμένα μεταπολιτευτικά κείμενα εργοστασιακών εργατών, τα οποία εντόπιζαν τις απαρχές της ίδρυσης των εργοστασιακών τους επιτροπών. Για παράδειγμα, αναφέρεται ότι οι εργάτες του εργοστασίου ελαστικών της Good Year είχαν κατά την περίοδο της δικτατορίας προχωρήσει σε «διάφορες σπασμωδικές διεκδικήσεις» που αφορούσαν την άυξηση των ημερομισθίων και τη δωρεάν μεταφορά από και προς το εργοστάσιο. Στο ίδιο κείμενο γίνεται λόγος για την ύπαρξη «σωματείου-σφραγίδα» στον κλάδο των ελαστικών στη Θεσσαλονίκη.²⁴⁵ Στο Χαλυβουργείο της Θεσσαλονίκης πραγματοποιήθηκε το 1973 συνέλευση των εργατών για την προκήρυξη απεργίας, η οποία αποφασίστηκε σχεδόν παμπηφεί αλλά δεν πραγματοποιήθηκε, ενώ αντίστοιχες

²⁴¹ Σύμφωνα με την έρευνα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, που περιλαμβάνεται στο Γ. Γάτος, *Πολυτεχνείο '73: Ρεπορτάζ με την Ιστορία*, Αθήνα 2004, τ. 2, σ. 38-55.

²⁴² Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας*, ό.π., σ. 795. Οι κατάλογοι των συλληφθέντων και των νεκρών των αντιδικτατορικών εκδηλώσεων δεν μπορούν να υποστηρίξουν τη θέση του Κ. Κορνέτη ότι οι φοιτητές, και ειδικά αυτοί που προέρχονταν από τα πιο έυπορα στρώματα ήταν «οι πιο μαχητικοί απ' όλους» (Κ. Κορνέτης, *Τα Παιδιά της Δικτατορίας*, ό.π., σ. 261). Εάν ίσχυε αυτό, θα είχαν μεγαλύτερη εκπροσώπηση στους σχετικούς καταλόγους.

²⁴³ Κατά τη δικτατορία ανέπτυξαν πολιτική δράση τόσο εκπρόσωποι της «γενιάς του Ζήτα», όσο και εκπρόσωποι της «γενιάς του Πολυτεχνείου», σύμφωνα με τις εκφράσεις του Κ. Κορνέτη. Όπως τονίζει ο συγγραφέας, στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για δύο βιολογικές γενιές αλλά δύο πολύ κοντινές ηλικιακά ομάδες: Τους γεννημένους μεταξύ 1944-1949 και 1949-1954. Βλ. Κ. Κορνέτης, *Τα Παιδιά της Δικτατορίας*, ό.π., σ. 32, 39, 60.

²⁴⁴ Η θέση περί λαϊκής ανοχής – συναίνεσης στη δικτατορία, με τάσεις υποστήριξης του καθεστώτος φαίνεται να υιοθετείται από τον Κ. Κορνέτη (στο ίδιο, σ. 108-110).

²⁴⁵ Σωματείο Εργατοτεχνιτών και Υπαλλήλων Εργοστασίων Ελαστικών Αυτοκινήτων Βόρειας Ελλάδας, *Απολογισμός για τα Δέκα Χρόνια του Σωματείου μας*, 1986, σ. 2-3.

διεργασίες έλαβαν χώρα και στο εργοστάσιο της Έσσο Πάππας.²⁴⁶ Τέλος, στο εργοστάσιο χαρτοποιίας της ΜΕΛ είχε αναληφθεί πρωτοβουλία για ίδρυση σωματείου ήδη από την άνοιξη του 1970, η οποία φέρεται να είχε αντιμετωπιστεί με απολύσεις και προσλήψεις νέων εργατών από την εργοδοσία.²⁴⁷ Αντίστοιχες εικόνες αντλούνται από αναμνήσεις των εργοστασιακών εργατών: Ο Θύμιος Μερτζάνης, εργάτης στο εργοστάσιο της Πίτσος, θυμάται ότι μια προσπάθεια να δημιουργηθεί σωματείο επί δικτατορίας προκάλεσε την επέμβαση της αστυνομίας μέσα στο εργοστάσιο.²⁴⁸

Εργατική συμμετοχή στην εξέγερση του Πολυτεχνείου

Πέρα από τη συμμετοχή στις συγκρούσεις με την αστυνομία, που αναφέρθηκε παραπάνω, εργάτες συμμετείχαν στην εξέγερση του Πολυτεχνείου δρώντας και μέσα στο κτίριο – κέντρο αγώνα. Ο Σόλων Γρηγοριάδης αναφέρει παραστατικά ότι «η συρροή εργατικών και γενικά μη φοιτητικών στοιχείων είχε αρχίσει να γίνεται τόσο έντονη, ώστε οι φοιτητές που επόπτευαν την είσοδο έχασαν τον έλεγχο».²⁴⁹ Μέσα στον χώρο του Πολυτεχνείου, κατά τα γεγονότα του Νοεμβρίου 1973, δημιουργήθηκε η «εργατική συνέλευση», η οποία αποφάσισε να διεξάγει μια εκστρατεία ενημέρωσης με στόχο την πραγματοποίηση γενικής απεργίας το Σάββατο 17 Νοεμβρίου 1973. Για τον σκοπό αυτό τύπωσε προκήρυξη η οποία, μεταξύ άλλων, καλούσε τους εργάτες βιομηχανίας να δημιουργήσουν εργοστασιακές επιτροπές. Έχει αναφερθεί ότι σε ορισμένα εργοστάσια και οικοδομές πραγματοποιήθηκαν απεργίες ήδη από την Παρασκευή 16 Νοεμβρίου, ενώ γίνεται λόγος και για επέκτασή τους την επομένη.²⁵⁰ Οι παρευρισκόμενοι στο Πολυτεχνείο μετέδιδαν το σύνθημα για μια γενική απεργία από τις 15 Νοεμβρίου.²⁵¹

Η απόφαση των συνταγματαρχών για χρήση αστυνομικής βίας ενάντια στους διαδηλωτές από το απόγευμα της Παρασκευής 16 Νοεμβρίου, οι οποίοι επιτίθονταν σε αστυνομικά τμήματα, και ειδικά η απόφασή τους να χρησιμοποιήσουν τον στρατό για να επιτύχουν την άμεση καταστολή της εξέγερσης τις πρώτες πρωινές ώρες του Σαββάτου, βρισκόταν σε πλήρη αντίθεση με την έως τότε στάση αναμονής που κρατούσε το καθεστώς και είναι γι' αυτό αποκαλυπτική των φόβων του τελευταίου για επέκταση της εξέγερσης σε πανελλαδικό επίπεδο αλλά και σε χώρους εργασίας.²⁵² Παρόμοια ένδειξη αποτελεί και η τριπλή αύξηση στα κατώτατα ημερομίσθια που δόθηκε μέσα στο 1973 (η τρίτη αύξηση δόθηκε μετά το Πολυτεχνείο) με την οποία το κατώτατο ημερομίσθιο ανειδίκευτου εργάτη έφτασε τις 165,5 δραχμές, από μόλις 125 το 1972, όπως εκτέθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο.²⁵³

²⁴⁶ Ν. Μαραντζίδης, «Το Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα», ό.π., σ. 276 κ.ε.

²⁴⁷ Φωνή των Απεργών της ΜΕΛ, αρ. 1, χ.χ. Ιδιωτική συλλογή Θ. Τζιούμπα. Τα σχετικά κείμενα ίσως συνιστούν ταυτόχρονα και μια προσπάθεια διαμόρφωσης, στη Μεταπολίτευση, της μνήμης ομάδων πιο ενεργών συνδικαλιστικά εργατών. Βασικό στοιχείο φαίνεται να ήταν η αναπαράσταση της κατοπινής εργατικής συνδικαλιστικής δραστηριότητας ως συνέχιση προηγούμενων αντίστοιχων πρωτοβουλιών, στις οποίες προσδίδονταν αντιστασιακό περιεχόμενο.

²⁴⁸ Μερτζάνης Θύμιος, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2016.

²⁴⁹ Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 770-774. Αυτό οδήγησε, σύμφωνα με τον συγγραφέα, σε «προβλήματα σύνθεσης και διοίκησης» καθώς και σε «αντιζηλία» μεταξύ φοιτητών και εργατών. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για τη γνωστή αντιπαράθεση δύο «γραμμών» στο Πολυτεχνείο: περιορισμός της κινητοποίησης σε φοιτητικά πλαίσια εναντίον γενικής πολιτικής απεργίας.

²⁵⁰ Για την εξέγερση του Πολυτεχνείου και τη δράση της εργατικής συνέλευσης, βλ. *Πολυτεχνείο 20 Χρόνια, Μήνυμα Ελπίδας και Αγώνα*, Εργατική Πάλη, Αθήνα χ.χ. Το κείμενο είναι γραμμένο από το μέλος της εργατικής συνέλευσης, τροτσικιστή Σωφρόνη Παπαδόπουλο. Η άποψη ότι η εξέγερση του Πολυτεχνείου, εφόσον συνεχιζόταν, θα οδηγούσε σε απεργία ενάντια στο δικτατορικό καθεστώς υποστηρίζεται και στο Μ. Λέτσα, *Εργατικοί Αγώνες*, ό.π., σ. 63-64.

²⁵¹ Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 774.

²⁵² Θ. Διαμαντόπουλος, «Το Απριλιανό Καθεστώς», ό.π., σ. 282.

²⁵³ Θ. Θεοδώρου, *Στοιχεία*, ό.π., σ. 54-55.

1.6 ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Η άνοδος των κινημάτων τις δεκαετίες του 1960 και 1970

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 πάρα πολλές κυβερνήσεις χωρών του Δυτικού κόσμου ήρθαν αντιμέτωπες με πρωτόγνωρες μεταπολεμικά φοιτητικές και εργατικές κινητοποιήσεις, σε ένα κύμα ανόδου του ριζοσπαστισμού που συμβολοποιήθηκε ως «Μάης του 1968», με επίκεντρο και σημείο αναφοράς τα γεγονότα εκείνου του μήνα στη Γαλλία. Ταυτόχρονα, σε αρκετές χώρες του ανατολικού μπλοκ, οι διαδικασίες ελεγχόμενης φιλελευθεροποίησης συνέτειναν στο σχηματισμό αντιπολιτευτικών ομάδων και σε κινητοποιήσεις της νεολαίας στους δρόμους, αλλά και σε απεργίες εργατών, με αποκορύφωμα την «Άνοιξη της Πράγας», που είχε ως αποτέλεσμα τη σοβιετική εισβολή στην Τσεχοσλοβακία το καλοκαίρι του 1968.

Στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1970, ενώ το κύμα φοιτητικής και εργατικής αγανάκτησης στις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης είχε σε μεγάλο βαθμό καταλαγιάσει (στη Βρετανία και αλλού αναπτυσσόταν ωστόσο ένα μεγάλης έκτασης αντιπολεμικό-αντιπυρηνικό κίνημα) και οι πολιτικές διεργασίες στις χώρες του ανατολικού μπλοκ είχαν κατασταλεί, τα δικτατορικά καθεστώτα της ευρωπαϊκής περιφέρειας (Πορτογαλία, Ελλάδα, Ισπανία) κατέρρευσαν σχεδόν ταυτόχρονα. Έδωσαν τη θέση τους σε καθεστώτα κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, εντός των οποίων αναπτύχθηκαν άμεσα εργατικές, φοιτητικές και άλλες κοινωνικές κινητοποιήσεις (μεγάλης έκτασης στην Πορτογαλία, μικρότερης στην Ελλάδα και την Ισπανία).

Το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών στην Ελλάδα εντάχθηκε έτσι σε ένα διεθνές πλαίσιο ανόδου των κοινωνικών κινητοποιήσεων, ιδιαίτερα της φοιτητικής και εργαζόμενης νεολαίας, οι οποίες βασιζόνταν στην αυτο-οργάνωση και τη δημιουργική ενέργεια, αναδεικνύοντας ως βασικές μορφές αγώνα την απεργία, την κατάληψη σχολών και χώρων εργασίας, τη σύγκρουση με την αστυνομία στους δρόμους, καθώς και ορισμένες τάσεις προς την εργατική αυτοδιαχείριση και τον εργατικό έλεγχο στις επιχειρήσεις και τις τοπικές κοινότητες. Αν και δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί με ακρίβεια ο βαθμός στον οποίο υπήρξε πραγματική αλληλεπίδραση μεταξύ των κινημάτων των διαφόρων χωρών, στα τέλη του 1960 και τις αρχές του 1970 είχε γίνει ευρέως αντιληπτό ότι ο μεταπολεμικός κόσμος άλλαζε, και μάλιστα κάτω από την επίδραση μεγάλων κοινωνικών αγώνων, στους οποίους οι νέοι άνθρωποι έπαιζαν σημαντικό ρόλο.

Ο «Μάης του 1968»

Το πιο σημαντικό –και εντυπωσιακό για τους συγχρόνους– χαρακτηριστικό της περιόδου που συνοψίζεται ως «Μάης του 1968» δεν υπήρξε η φοιτητική κινητοποίηση (παρά τα πρωτοφανή της μεγέθη), αλλά ειδικά η ικανότητά της να επεκτείνεται στην εργατική τάξη, οδηγώντας σε απεργίες και εργατικές διαδηλώσεις, γεγονός που καταδείχθηκε με τον πιο δραματικό τρόπο στη Γαλλία αλλά και στην Ιταλία (στα τέλη του 1969). Όταν ξέσπασε ο «Μάης», η αναλογία των εργαζομένων στη μεταποίηση στο σύνολο του εργαζόμενου πληθυσμού είχε φτάσει σε παγκόσμιο επίπεδο στο μέγιστο βαθμό, αν και σημαντικές αλλαγές λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό των διαφόρων κλάδων, βιομηχανικών περιοχών, καθώς και στον καταμερισμό εργασίας μεταξύ των χωρών. Στις χώρες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού η υποταγή των συνδικάτων στη λογική της παραγωγικότητας είχε δημιουργήσει με την πάροδο του χρόνου μεγάλη απόκλιση μεταξύ των νέων αναγκών της εργατικής τάξης και της αγοραστικής της

δύναμης.²⁵⁴ Η βιομηχανική εργατική τάξη παρέμενε ακόμη σημαντικός κοινωνικός παράγοντας, και η απόφασή της για κινητοποιήσεις στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές του 1970 δημιούργησε παγκόσμια αίσθηση.

Οι εξελίξεις αυτές συνδέθηκαν με την έλευση στο προσκήνιο, στα τέλη της δεκαετίας του 1960, μιας νέας γενιάς ανθρώπων (γεννημένων μετά το 1950), η οποία όχι μόνο δεν είχε γνωρίσει τον πόλεμο, την καταστροφή, την πείνα και τις μαζικές ανθρωπίνες απώλειες, αλλά ούτε καν την ανεργία και τη φτώχεια, τουλάχιστον στις ανεπτυγμένες βιομηχανικά χώρες (δεν ίσχυε το ίδιο, τουλάχιστον ως προς το σκέλος της φτώχειας, στις χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας ή του Τρίτου Κόσμου, όπως δείχνει και η περίπτωση της Ελλάδας). Η γενιά αυτή θεωρούσε δεδομένη την πλήρη απασχόληση, το κράτος πρόνοιας και την σταδιακή αύξηση των εισοδημάτων – παράγοντας που βοήθησε στη μεταβολή των αντιλήψεων των εργατών, τη διάρρηξη της μεταπολεμικής ταξικής συναίνεσης και την επιστροφή στην ταξική πάλη. Παράλληλα, η πολιτική σημασία της νεολαίας αυξανόταν, ιδιαίτερα σε χώρες του Τρίτου Κόσμου ή σ' αυτές με δικτατορικά καθεστώτα, όπως η Ελλάδα.²⁵⁵ Η κρίση του μαζικοποιημένου μεταπολεμικού πανεπιστημίου σ' όλες τις εκφάνσεις της (υλικοτεχνική υποδομή, αυταρχισμός, περιεχόμενο διδασκαλίας, εργασιακές προοπτικές) αποτέλεσε την άμεση αιτία για την έκρηξη της νεολαίας και, συνακόλουθα, του «1968».²⁵⁶

Στη Γαλλία, οι φοιτητικές διαδηλώσεις και καταλήψεις πανεπιστημιακών κτιρίων πυροδότησαν μέσα σε λίγες μέρες μια πανεθνική απεργία δέκα εκατομμυρίων εργατών, η οποία έμελλε να αποτελέσει το μεγαλύτερο κύμα διαμαρτυρίας στη σύγχρονη Γαλλία, ξεπερνώντας το απεργιακό κίνημα του 1936. Στην Ιταλία, τις φοιτητικές κινητοποιήσεις στο Τορίνο το 1968 ακολούθησαν εργατικοί αγώνες στα εργοστάσια ελαστικών της Πιρέλλι στο Μιλάνο (Σεπτέμβριος 1968), οι οποίες διήρκεσαν περισσότερο από ένα έτος και ολοκληρώθηκαν με επιτυχία για τους εργάτες. Στα τέλη του 1969 ξεκίνησε το «Θερμό Φθινόπωρο», το μεγαλύτερο απεργιακό κύμα στην ιστορία της Ιταλίας, με βασικό χαρακτηριστικό τις «άγριες απεργίες» (μη ελεγχόμενες από τα συνδικάτα) και τις καταλήψεις εργοστασίων, με τις οποίες οι εργάτες ζητούσαν να έχουν λόγο στη διαχείριση των επιχειρήσεων. Στη Δ. Γερμανία, τον Ιούνιο του 1967, αστυνομικός δολοφόνησε τον φοιτητή Μπένο Όνεσοργκ, κατά τη διάρκεια διαδήλωσης ενάντια στην επίσκεψη του σάχη του Ιράν. Δέκα μήνες αργότερα, τον Απρίλιο του 1968, πραγματοποιήθηκε απόπειρα δολοφονίας του Ρούντι Ντούτσκε, γνωστού ηγέτη του φοιτητικού κινήματος. Τα δύο γεγονότα προκάλεσαν κινητοποιήσεις δεκάδων χιλιάδων φοιτητών σ' όλη τη χώρα.²⁵⁷

Κινήματα στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού»

Στις χώρες του ανατολικού μπλοκ, η περίοδος της διακυβέρνησης της ΕΣΣΔ από τον Νικήτα Χρουστσόφ δημιούργησε ευνοϊκές προϋποθέσεις για διάλογο και δράση με αντικείμενο, καταρχάς, τη διόρθωση των «λαθών» της σταλινικής περιόδου. Η «αποσταλινοποίηση» επέτρεψε τον δημόσιο διάλογο για τις ελλείψεις του καθεστώτος της ΕΣΣΔ στον οικονομικό τομέα, μια συζήτηση που αναπόφευκτα ήταν συνδεδεμένη με το σύστημα και τις μεθόδους διακυβέρνησης. Παράλληλα, ως τη δεκαετία του 1960 είχαν αναδειχθεί διαφορετικές παραλλαγές διακυβέρνησης: η Ουγγαρία του Γιάνος

²⁵⁴ E. J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων*, ό.π., σ. 387, 391-396. Πβ. E. Μαντέλ, «Διδάγματα από τον Μάη του 1968», *Μάης '68*, Εργατική Πάλη, Αθήνα 2015, σ. 218-219.

²⁵⁵ E. J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων*, ό.π., σ. 365-366.

²⁵⁶ E. Μαντέλ, «Διδάγματα», ό.π., σ. 219-220.

²⁵⁷ T. Judt, *Postwar*, ό.π., σ. 410-420. Για περισσότερη ανάλυση της εργατικής πλευράς του Μάη 1968 βλ. Gerd Rainer Horn, *The Spirit of '68. Rebellion in Western Europe and North America, 1956-1976*, Oxford University Press, Oxford 2007, σ. 93 κ.ε.

Καντάρ, η Γιουγκοσλαβία του Γιόζεπ Τίτο και τα παραδείγματα της Αλβανίας και της Ρουμανίας. Η γιουγκοσλαβική περίπτωση ξεχώριζε για τη χαλάρωση του συγκεντρωτισμού στη λήψη αποφάσεων αλλά και για τα πειράματα εργατικής αυτοδιαχείρισης που επιχειρούσε.²⁵⁸

Στην Πολωνία, το περίφημο «ανοιχτό γράμμα» των φοιτητών Γιάσεκ Κούρον και Κάρολ Μοντζελέφσκι στο κυβερνών Πολωνικό Ενωμένο Εργατικό Κόμμα (το οποίο καλούσε τον πολωνικό λαό σε επανάσταση ενάντια στη γραφειοκρατία) και οι διώξεις που ακολούθησαν οδήγησαν στο σχηματισμό αντιπολίτευσης με επίκεντρο το πανεπιστήμιο της Βαρσοβίας. Φοιτητικές κινητοποιήσεις στις αρχές του 1968 κλιμακώθηκαν σε πανεθνικές διαδηλώσεις τον Μάρτιο, για να ακολουθήσουν διαδηλώσεις ενάντια στην σοβιετική εισβολή στην Τσεχοσλοβακία.²⁵⁹

Στην τελευταία είχε ήδη από το 1967 επίσης σχηματιστεί μια αντιπολίτευση νεολαίας και διανοουμένων, μέσα σε ένα γενικότερο κλίμα δημιουργίας, έκφρασης και κριτικής. Ο Αντονίν Νοβότνι, ο οποίος τον Οκτώβριο του 1967 είχε αναγκαστεί να καταστείλει βίαια μια φοιτητική διαμαρτυρία στην Πράγα, αντικαταστάθηκε στις αρχές του 1968 από τον Αλεξάντερ Ντούμπτσεκ, ο οποίος, μαζί με τον πρωθυπουργό Όλντριχ Τσέρνικ, αναμενόταν να προωθήσει πολλές από τις προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις, αναλαμβάνοντας παράλληλα το δύσκολο έργο του καθησυχασμού του Κρεμλίνου. Η υιοθέτηση του –πρωτοφανούς για τα δεδομένα των γραφειοκρατικοποιημένων εργατικών κρατών– «προγράμματος δράσης» από το κόμμα και, κυρίως, οι εντεινόμενες διαδηλώσεις στους δρόμους και η προβολή περαιτέρω αιτημάτων από το λαό επέφεραν την εισβολή μισού εκατομμυρίου στρατιωτών του Συμφώνου της Βαρσοβίας στην Τσεχοσλοβακία τον Αύγουστο του 1968. Μετά την εισβολή δημιουργήθηκε ένα μεγάλης έκτασης δίκτυο εργατικών συμβουλίων στις βιομηχανικές πόλεις της Βοημίας και της Μοραβίας, ενώ προκλήθηκαν διαδηλώσεις διαμαρτυρίας στην Πολωνία, τη Λιθουανία και την ίδια την ΕΣΣΔ.²⁶⁰

Η κατάρρευση των δικτατοριών στην Ευρώπη

Στα μέσα της δεκαετίας του 1970, τρία δικτατορικά καθεστώτα στην ευρωπαϊκή ήπειρο (τα δύο απ' αυτά, στην Πορτογαλία και την Ισπανία, εγκαθιδρυμένα ήδη από τη δεκαετία του 1930) έδωσαν τη θέση τους σε καθεστώτα κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, με πλήρη ελευθερία όλων των πολιτικών κομμάτων και οργανώσεων, συμπεριλαμβανομένων των κομμουνιστικών. Η περίοδος της μετάβασης σημαδεύτηκε και στις τρεις χώρες από την ανάπτυξη εργατικών κινητοποιήσεων.

Στην Πορτογαλία, όλες οι προσωρινές κυβερνήσεις που σχηματίστηκαν έπειτα από το πραξικόπημα του στρατού και την ανατροπή του Μαρσέλο Καετάνο (25 Απριλίου 1974) ήρθαν αντιμέτωπες με απεργίες εργατών. Το απεργιακό κύμα περιλάμβανε ακόμη και καταλήψεις μεγάλων εργοστασίων και ναυπηγείων (ξεχωρίζουν οι περιπτώσεις του εργοστασίου ωρολογοποιίας της Timex και των ναυπηγείων Lisnave). Απεργίες έγιναν και σε μεγάλες δημόσιες επιχειρήσεις, όπως στα ταχυδρομεία (CTT) τον Ιούνιο του 1974, όπου ο στρατός ετοιμάστηκε για επέμβαση ενάντια στην απεργία 25.000 εργαζομένων. Όπως θα γινόταν και στην Ελλάδα λίγο αργότερα, οι εργάτες ζητούσαν την «αποχουντοποίηση» (*seneamento*, κυριολεκτικά «απολύμανση»), μισθολογικές αυξήσεις και ελεύθερο συνδικαλισμό.

Οι εργατικές κινητοποιήσεις στηρίζονταν στις συνελεύσεις των εργατών (*plenarios*) και στις επιτροπές που δημιουργήθηκαν. Αυτά τα γεγονότα διαδραμάτισαν ρόλο στην

²⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 424-430.

²⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 432-433.

²⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 437-446.

κατάρρευση της πρώτης προσωρινής κυβέρνησης υπό τον Κάρλος Πάλμα (Ιούλιος 1974). Αλλά και οι επόμενες κυβερνήσεις που σχημάτισε ο Βάσκο Γκονσάλβες αντιμετώπισαν μεγάλα επίπεδα εργατικής κινητοποίησης. Στις 28 Αυγούστου 1974, στρατιωτικές μονάδες εισέβαλλαν σε συνέλευση 4.000 απεργών εργαζομένων του κρατικού αερομεταφορέα (TAP), σταματώντας την απεργία και περιφρουρώντας την επιστροφή των εργαζομένων στη δουλειά. Την προηγούμενη μέρα η κυβέρνηση είχε αναγκαστεί να εισάγει συνδικαλιστική νομοθεσία που περιόριζε τις απεργίες.²⁶¹

Στην Ισπανία, οι εργατικοί αγώνες αναπτύχθηκαν ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, στο πλαίσιο της ευρύτερης ανάπτυξης κοινωνικών κινητοποιήσεων. Και εδώ, στόχος ήταν η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και των συνθηκών εργασίας. Παράλληλα διάφορες κινητοποιήσεις προέβαλαν αιτήματα εκδημοκρατισμού ή ζητούσαν την επίλυση εθνικών ζητημάτων. Η επέμβαση της αστυνομίας έφερε στο προσκήνιο αιτήματα όπως η ελευθερία στην απεργία και τη συνδικαλιστική οργάνωση, η διάλυση αστυνομικών σωμάτων και η απελευθέρωση συλληφθέντων εργατών. Σε οργανωτικό επίπεδο, η απουσία συνδικαλισμού κατά τη δικτατορική περίοδο οδήγησε τους εργάτες στο σχηματισμό επιτροπών εκπροσώπων και απεργιακών επιτροπών, βασισμένες, όπως και στην Πορτογαλία, στις γενικές συνελεύσεις.²⁶² Η μεγάλη έκταση των κινητοποιήσεων αυτών συνέβαλε στην εδραίωση της αντίληψης για την ανάγκη αντικατάστασης του δικτατορικού καθεστώτος από ένα κοινοβουλευτικό καθεστώς. Το τελευταίο θεωρούνταν ικανό να ενσωματώνει μέρος των κοινωνικών αιτημάτων, περιορίζοντας παράλληλα την τάση ανάπτυξης των κινητοποιήσεων.

Στην Ισπανία η μετάβαση υπήρξε ομαλότερη απ' ό,τι στην Πορτογαλία και λιγότερο ριζοσπαστική απ' ό,τι στην Ελλάδα. Είναι χαρακτηριστικό ότι το καθεστώς του Φράνκο δεν κατέρρευσε ούτε ανατράπηκε, με τις αλλαγές να δρομολογούνται μετά τον θάνατό του, στις 20 Νοεμβρίου 1975. Ο βασιλιάς Χουάν Κάρλος συμμετείχε στις διαδικασίες, ενώ το ΚΚ Ισπανίας νομιμοποιήθηκε, εν μέσω αντιδράσεων, μόλις τον Απρίλιο του 1977. Αντί της τιμωρίας των δικτατόρων, προκρίθηκε η «γενικευμένη αμνηστία».²⁶³

Το διάστημα μεταξύ Δεκεμβρίου 1975 και Φεβρουαρίου 1976, η χώρα βρέθηκε αντιμέτωπη με ένα μεγάλο απεργιακό κύμα που σχεδόν συνιστούσε μια *de facto* γενική απεργία, με οικονομικά αλλά και πολιτικά αιτήματα, όπως την παραίτηση ορισμένων υπουργών. Στη Βιτόρια, στις αρχές Μαρτίου 1976, η αστυνομία άνοιξε πυρ ενάντια σε συνέλευση απεργών, σκοτώνοντας τρεις απ' αυτούς. Στη Μοντεγιούρα, τον Μάιο του 1976, ακροδεξιά μέλη του Καρλιστικού κόμματος άνοιξαν πυρ εναντίον πλήθους, δολοφονώντας δύο άτομα. Οι δολοφονίες και η ίδια η γενική απεργία επηρέασαν τις πολιτικές εξελίξεις: Στα τέλη Μαρτίου 1976 σχηματίστηκε ο Δημοκρατικός Συντονισμός, με τη συμμετοχή όλης της Αριστεράς, των Καρλιστών, καθώς και των παράνομων εργατικών επιτροπών και στόχο την επίσπευση και εμβάθυνση του εκδημοκρατισμού.²⁶⁴

²⁶¹ Για την «επανάσταση των γαριφάλων» βλ. Philip Mailer, *Portugal. The Impossible Revolution?*, Solidarity, Λονδίνο 1977.

²⁶² Για τις κοινωνικές κινητοποιήσεις στην Ισπανία κατά την περίοδο της μετάβασης βλ. το κείμενο του Julio Rodriguez Aramberri, «The Political Transition in Spain: An Interpretation», *The Socialist Register* 16 (1979), 177 κ.ε.

²⁶³ Μάγδα Φυτιλή, «Μεταπολιτευτικές Ιστορίες στα Χρόνια της Κρίσης: Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα», στο Β. Καραμανωλάκης - Η. Νικολακόπουλος - Τ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση*, ό.π., σ. 107-110.

²⁶⁴ J. R. Aramberri, «The Political Transition in Spain», ό.π., σ. 180-181.

2. ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΩΝ ΕΠΙΤΡΟΠΩΝ

2.1 ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΡΓΑΤΙΚΟΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ

Η «βελούδινη μετάβαση» και η πολιτική ευκαιρία της Μεταπολίτευσης

Μετά την πτώση της δικτατορίας συγκροτήθηκε προσωρινή κυβέρνηση «εθνικής ενότητας» υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, αμέσως μετά την επιστροφή του από το Παρίσι, όπου βρισκόταν όλη την επταετία. Η κυβέρνηση σχεδίασε, μέσα σε καθεστώς επιστράτευσης και απειλής ανοιχτού πολέμου με την Τουρκία έπειτα από την εισβολή της τελευταίας στην Κύπρο, έναν «οδικό χάρτη» με στόχο την επιστροφή της Ελλάδας σε καθεστώς κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Το σχέδιο περιλάμβανε την αποκατάσταση των καταργημένων από τη χούντα δημοκρατικών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Η όλη επιχείρηση μεθοδεύτηκε κάτω από μεγάλη λαϊκή πίεση, που συνοψίστηκε στο σύνθημα «δώστε τη χούντα στο λαό», το οποίο, σύμφωνα με συντάκτη της *Καθημερινής*, «δόνησε την χώρα τούτη από την μία άκρη της ως την άλλη».²⁶⁵ Κύριοι σταθμοί υπήρξαν ο έλεγχος του στρατού και της αστυνομίας από την εκτελεστική εξουσία, οι ελεύθερες εκλογές (που διενεργήθηκαν, συμβολικά, στις 17 Νοεμβρίου 1974), η νομιμοποίηση όλων των πολιτικών κομμάτων και οργανώσεων, η άρση της λογοκρισίας του Τύπου, η διενέργεια δικών για τους υπαίτιους της δικτατορίας, των δολοφονιών του Πολυτεχνείου και της «τραγωδίας» της Κύπρου, το δημοψήφισμα για το πολιτειακό και η ψήφιση νέου Συντάγματος. Απέναντι στα κατώτερα στελέχη και τους συνεργάτες του καθεστώτος, οι μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις ακολούθησαν μια πολιτική ήπιας αντιμετώπισης, που στόχευε στην αδρανοποίησή τους και την εμπέδωση της ανάγκης προσαρμογής τους στις νέες συνθήκες. Από εδώ προήλθε το κοινωνικό αίτημα για μια πιο ολοκληρωμένη «αποχουντοποίηση», το οποίο, όπως θα δούμε, βρήκε μεγάλη απήχηση και στον εργοστασιακό χώρο.

Ο Κ. Καραμανλής γνώριζε ότι η εξασφάλιση κοινωνικής συναίνεσης και ισορροπίας έπειτα από την κατάρρευση της δικτατορίας σήμαινε πολύ περισσότερα από την επιστροφή στο προηγούμενο καθεστώς, καθώς στο μεσοδιάστημα είχαν λάβει χώρα σημαντικές αλλαγές. Η οικονομική ανάπτυξη και οι ανισότητες που τη συνόδευαν, η αστικοποίηση, οι κοινωνικές μετατοπίσεις, η όξυνση των κοινωνικών προβλημάτων, η στροφή των διαθέσεων και του πολιτικού σκηνικού στα αριστερά, η επιθυμία έμπρακτης συμμετοχής των κοινωνικών ομάδων στη μεταπολιτευτική διαδικασία – όλα αυτά σήμαιναν ότι το νέο καθεστώς θα όφειλε να συνδυάσει, σε κάποιο βαθμό, τον πολιτικό εκδημοκρατισμό με ορισμένες κοινωνικές παραχωρήσεις. Η πτώση της χούντας δεν ήταν απλώς πτώση ενός τρόπου αυταρχικής διακυβέρνησης, αλλά κατάρρευση του συνολικού μεταπολεμικού «πραγματικού Συντάγματος» της Ελλάδας, το οποίο είχε αποτελέσει τη βάση νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος (αντικομμουνισμός, ταύτιση με Δύση, εθνικοφροσύνη, ελληνοχριστιανική ιδεολογία, συντηρητισμός κ.ά.).²⁶⁶ Η εξέλιξη αυτή δημιούργησε ένα ευνοϊκό περιβάλλον για τη μαχητική διεκδίκηση μιας σειράς συνδικαλιστικών, κοινωνικών και πολιτικών αιτημάτων. Έγινε έτσι πολύ γρήγορα φανερό ότι ήταν πάρα πολλοί αυτοί που δεν ήταν διατεθειμένοι να καθήσουν ήσυχοι και να αναμένουν τον εκδημοκρατισμό και την «αποχουντοποίηση» από τα πάνω, την έκταση και τον ρυθμό των οποίων εξάλλου αμφισβητούσαν. Οι κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας μεταξύ 1974 και 1981 ανταποκρίθηκαν σε αυτό το περιβάλλον με συγκρατημένες κοινωνικές παροχές. Στόχος ήταν η εξασφάλιση της μέγιστης κοινωνικής συναίνεσης δίχως ριζικές ανατροπές στους ταξικούς συσχετισμούς, με

²⁶⁵ «Δώστε το λαό στη χούντα», *Η Καθημερινή*, 27.10.1974. Η αντιστροφή του συνθήματος στον τίτλο του άρθρου στόχευε στη διακωμώδηση της τότε ίδρυσης του εθνικιστικού κόμματος του Π. Γαρουφαλιά.

²⁶⁶ Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, ό.π., σ. 28-29.

παράλληλη ενσωμάτωση των εργατικών και λαϊκών στρωμάτων στον κοινοβουλευτισμό και στα νεοδημιουργημένα κόμματα.

Όπως είδαμε, οι εργοστασιακοί εργάτες ήταν μία από τις ομάδες των οποίων το ειδικό κοινωνικό βάρος είχε αυξηθεί καθ' όλη τη δεκαετία του 1960. Η Μεταπολίτευση τους βρήκε περισσότερους σε σχετικούς και απόλυτους αριθμούς, πιο συγκεντρωμένους σε μεγάλες βιομηχανίες, χρόνια στερημένους από ελευθερία έκφρασης και συνδικαλισμού, καταπιεσμένους από αφόρητες συνθήκες εργασίας και αποφασισμένους να διεκδικήσουν περισσότερα για την τάξη τους. Τους βρήκε, επίσης, φορείς μιας νέας εργατικής κουλτούρας, ενός ισχυρού αισθήματος του ανήκειν στην εργατική τάξη και μιας εργατικής υπερηφάνειας. Το εργατικό αυτό κλίμα θα μπορούσε, υπό προϋποθέσεις, να δημιουργήσει νέα δεδομένα στον εργοστασιακό και στον εν γένει εργατικό και συνδικαλιστικό χώρο. Δεν αποτελεί παράδοξο, συνεπώς, που η «βελούδινη μετάβαση», σύμφωνα με τον όρο του Γ. Βούλγαρη, έλαβε στον συνδικαλιστικό χώρο έναν αυστηρά ελεγχόμενο χαρακτήρα.

Το γεγονός ότι η Μεταπολίτευση, ως «στιγμιαία» αλλαγή πολιτικού καθεστώτος, υπήρξε προσεκτικά ενορχηστρωμένη από τις κορυφές του κρατικού μηχανισμού και της πολιτικής, δεν αναιρεί το ότι η πτώση της δικτατορίας το 1974 έγινε αντιληπτή από ευρεία στρώματα του πληθυσμού ως μία μετατοπισμένη χρονικά νίκη της εξέγερσης του Πολυτεχνείου και μια μεγάλη ευκαιρία για την προώθηση κοινωνικών αιτημάτων με μαχητικές μορφές αγώνα – μια «πολιτική ευκαιρία», με όρους πολιτικής κοινωνιολογίας.²⁶⁷ Είναι γνωστές οι εικόνες χαράς, αυθόρμητων εορταστικών εκδηλώσεων και συγκεντρώσεων στους δρόμους, κάτι που χαρακτήρισε την πτώση των δικτατοριών και στις περιπτώσεις της Ισπανίας και της Πορτογαλίας. Παντού επικρατούσε ένα αίσθημα απελευθέρωσης και, σύμφωνα με τον Γ. Βούλγαρη, ένας «αέρας νίκης» εκ μέρους αυτών που είχαν αντισταθεί στη δικτατορία.²⁶⁸ Σημαντικά τμήματα του πληθυσμού –μέσα σ' αυτά και η εργατική τάξη των εργοστασίων– κινήθηκαν για να διαδραματίσουν ενεργό ρόλο στη μεταπολιτευτική διαδικασία που μόλις άνοιγε, η κάθε μία με τα δικά της αιτήματα, τρόπους πάλης, μορφές οργάνωσης, συνείδηση και αυταπάτες για τα όρια και τις δυνατότητες της νέας κατάστασης και της θέσης τους μέσα σ' αυτήν. Δημιουργήθηκαν κατ' αυτόν τον τρόπο συνέχειες μεταξύ της αντιδικτατορικής πάλης και των μεταπολιτευτικών κοινωνικών αγώνων.

Η διαδικασία αυτή ερμηνεύεται με βάση τη δημιουργία ενός «πιεσμένου αποθέματος παθητικής αντίστασης» επί δικτατορίας²⁶⁹ και συνοψίζεται συχνά βιβλιογραφικά με τους κοινωνικούς όρους «ριζοσπαστικοποίηση», «στροφή των μαζών προς τα αριστερά», «αριστερόστροφο κλίμα» ή με πολιτικές περιγραφές όπως «μετακίνηση του πολιτικού φάσματος προς τα αριστερά» ή «στροφή του εκλογικού σώματος προς τα αριστερά».²⁷⁰ Τα αποτελέσματα των εκλογών του 1974 εκ πρώτης όψεως δεν φαίνεται να επιβεβαιώνουν αυτές τις αντιλήψεις: Η Νέα Δημοκρατία εξασφάλισε ένα εντυπωσιακό 54,4% των ψήφων. Δεύτερο σε προτίμηση ψηφοδέλτιο, με 20,4% των ψήφων, αναδείχθηκε η Ένωση Κέντρου – Νέες Δυνάμεις (ΕΚ – ΝΔ), συνεργασία της Ένωσης Κέντρου του Γεωργίου Μαύρου με το νεοπαγές σχήμα των Νέων Πολιτικών Δυνάμεων

²⁶⁷ Η επισήμανση για τον ομαλό χαρακτήρα της μετάβασης είναι πολύ διαδεδομένη. Ενδεικτικά, βλ. R. Clogg, *Parties and Elections in Greece*, ό.π., σ. 59 και Γ. Βούλγαρη, ό.π., σ. 25, απ' όπου και ο όρος «βελούδινη».

²⁶⁸ Γ. Βούλγαρη, ό.π., σ. 92. Αυτό το αίσθημα ήταν μάλλον γενικευμένο και δεν περιοριζόταν σε όσους είχαν επιδείξει πραγματική αντιστασιακή δράση.

²⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 27.

²⁷⁰ A. Elefantis, «PASOK and the Elections of 1977. The Rise of the Populist Movement», *Greece at the Polls. The National Elections of 1974 and 1977*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Ουάσινγκτον-Λονδίνο 1981, σ. 117-119. Πβ. R. Clogg, *Parties and Elections in Greece*, ό.π., σ. 61. Πβ. του ίδιου, *Συνοπτική Ιστορία*, ό.π., σ. 198. Επίσης Γ. Βούλγαρη, *Ελλάδα*, ό.π. σ. 92.

(Ο Γ. Μαύρος συμμετείχε ως υπουργός Εξωτερικών στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας του 1974).²⁷¹

Η ψήφος στην Αριστερά περιορίστηκε σε λιγότερο από το ένα τέταρτο του εκλογικού σώματος και μοιράστηκε μεταξύ της κομμουνιστικής Αριστεράς και του ΠΑΣΟΚ. Η Ενωμένη Αριστερά (συμμαχία του ΚΚΕ με την Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά - ΕΔΑ και, μέσω της τελευταίας, με το ΚΚΕ εσωτερικού), με επικεφαλής τον Ηλία Ηλιού της ΕΔΑ, απέσπασε σημαντικά ποσοστά των ψήφων στις μεγάλες πόλεις (ενδεικτικά: 18% στη Β' Αθήνας, 23% στη Β' Πειραιά και σχεδόν 16% στην Α' Θεσσαλονίκης, ποσοστά τα οποία θα ανέβαιναν σε 21,3%, 24,6% και 17,5% αντίστοιχα στις εκλογές του 1977).²⁷² Έλαβε όμως πολύ λίγους ψήφους στην επαρχία, γεγονός που περιόρισε το πανελλαδικό της ποσοστό στο 9,7% του εκλογικού σώματος. Το ΠΑΣΟΚ έλαβε το 13,7% των ψήφων.

Ωστόσο, οι εκλογές του Νοεμβρίου 1974 είχαν αδιαμφισβήτητα έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα. Οι περισσότεροι αναμφίβολα θεώρησαν ότι η μαζική υποστήριξη στον Κ. Καραμανλή ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την ολοκλήρωση της πολιτικής μετάβασης. Μετά το σχηματισμό της πρώτης εκλεγμένης κυβέρνησης, οι διαδικασίες πολιτικοποίησης και ριζοσπαστικοποίησης, που είχαν ξεκινήσει με την πτώση της δικτατορίας, επιταχύνθηκαν. Εξάλλου, στη νεολαία και στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, η επιρροή της Αριστεράς εκφράστηκε από νωρίς. Στις φοιτητικές εκλογές που προηγήθηκαν των εθνικών εκλογών του 1974, οι αριστερές παρατάξεις είχαν λάβει τα τέσσερα πέμπτα των ψήφων, ενώ στις δημοτικές εκλογές του Μαρτίου-Απριλίου 1975 η αντιπολίτευση θα κέρδιζε μεγάλους δήμους, συμπεριλαμβανομένου του δήμου Αθηναίων με 53,5% στον πρώτο γύρο.²⁷³

Η «ελεγχόμενη μετάβαση» στον συνδικαλιστικό χώρο

Το συνδικαλιστικό πρόβλημα ήρθε στο προσκήνιο με οξύτητα στα πρώτα χρόνια της μεταπολιτευτικής περιόδου, κατά τα οποία η κυβέρνηση του Καραμανλή έθεσε ως βασικό στόχο της τη διατήρηση του μεταπολεμικού κυβερνητικού ελέγχου πάνω στη ΓΣΕΕ. Η περίοδος από τον Ιούλιο του 1974 ως το νόμο 330 του Μαΐου 1976 χαρακτηρίστηκε από μέτρα τα οποία συνιστούσαν ωμές κυβερνητικές παρεμβάσεις στη ΓΣΕΕ και τα όργανά της, υπό το κάλυμμα της εξυγίανσης του συνδικαλισμού. Το ν.δ. 42/74 έπαυσε τις φιλοχουντικές διοικήσεις της ΓΣΕΕ και των δευτεροβάθμιων οργανώσεών της, όχι όμως και αυτές των πρωτοβάθμιων, για να ακολουθήσουν διορισμοί προσωρινών διοικήσεων από τις οποίες έγινε προσπάθεια να εξαιρεθούν *de facto* εκπρόσωποι αριστερών κομμάτων και πολιτικών οργανώσεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι αιτήσεις διορισμών προσωρινών διοικήσεων υποβάλλονταν από νομάρχες, δηλαδή από πρόσωπα διορισμένα από την κυβέρνηση, μια διαδικασία που, κατά τον Γ. Κουκουλέ, ανέδειξε στις νέες διοικήσεις «εργατοπατέρες οι οποίοι ήταν συνταξιούχοι». Βασικά διαπιστευτήρια των τελευταίων ήταν το παρελθόν συνεργασίας με τον Φώτη Μακρή και η εμπιστοσύνη του υπουργού Απασχόλησης, Κωνσταντίνου Λάσκαρη.²⁷⁴

²⁷¹ Το 1976 η ΕΚ – ΝΔ μετονομάστηκε σε Ένωση Δημοκρατικού Κέντρου (ΕΔΗΚ), έπειτα από τη συνένωσή της με την παράταξη Δημοκρατική Ένωση Κέντρου του κεντρώου βουλευτή, οικονομολόγου και πρώην υπουργού Βιομηχανίας, Ιωάννη Ζίγδη.

²⁷² Μ. Papagiannakis, «The Crisis in the Greek Left», *ό.π.*, σ. 133. Τα ποσοστά του 1974 αφορούν το ψηφοδέλτιο της Ενωμένης Αριστεράς. Τα ποσοστά του 1977 είναι οι συνδυασμένοι ψήφοι ΚΚΕ και Συμμαχίας Προοδευτικών και Αριστερών Δυνάμεων.

²⁷³ R. Clogg, *Parties and Elections*, *ό.π.*, σ. 66-67. Πβ. «Όλες οι τάσεις στα συμβούλια των φοιτητών», *Η Καθημερινή*, 12.11.1974.

²⁷⁴ Γ. Κουκουλέ, «Μεταπολίτευση και Συνδικαλιστικό Κίνημα», *ό.π.*, σ. 90-91. Ο όρος «ελεγχόμενη μετάβαση» είναι του συγγραφέα.

Στη συνέχεια, ο ν. 6/75, ο οποίος όρισε την πραγματοποίηση νέων εκλογών στα σωματεία ως τις 15 Δεκεμβρίου 1975, προκάλεσε χάος στις πρωτοβάθμιες οργανώσεις, με συνδικαλιστές να προσφεύγουν νομικά κατά των διορισμένων εφορευτικών επιτροπών, πολλές από τις οποίες, σύμφωνα με καταγγελίες, κυριαρχούνταν από φιλοχουντικά στοιχεία.²⁷⁵ Κατά τη διαδικασία διορισμού των εφορευτικών επιτροπών διασφαλίστηκε ότι ο έλεγχος σ' αυτές θα ήταν «μοιρασμένος μεταξύ δικτατορικών και ενεργούμενων του υπουργού Απασχόλησης».²⁷⁶ Προβλεπόταν, τέλος, ότι τα διαλυμένα από τη δικτατορία σωματεία θα επαναλειτούργουσαν. Η αρχική πρόβλεψη μάλιστα ήταν να διεξαχθούν εκλογές μετά τις 23 Απριλίου 1976, δηλαδή μετά το πέρας των εργασιών των συνεδρίων των δευτεροβάθμιων οργάνων και της ΓΣΕΕ. Καθώς πολλά από τα μη εγγεγραμμένα σωματεία ήταν ταυτόχρονα και διεγραφέντα από τις χουντικές συνδικαλιστικές διοικήσεις, οι διαδικασίες ένταξής τους περιπλέκονταν.²⁷⁷

Η διατήρηση του κυβερνητικού ελέγχου δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τον συνακόλουθο αποκλεισμό πρωτοβάθμιων οργάνωσεων από τα κατά τόπους Εργατικά Κέντρα, αλλά και ολόκληρων ομοσπονδιών και Εργατικών Κέντρων από τη συνομοσπονδία, υπό το πρόσχημα της ύπαρξης ομοειδών οργάνωσεων. Το 1976, όταν το εργοστασιακό κίνημα βρισκόταν στην κορύφωσή του, βρίσκονταν εκτός της ΓΣΕΕ 25 Εργατικά Κέντρα, 18 ομοσπονδίες και 340 σωματεία.²⁷⁸ Τα περισσότερα εργοστασιακά σωματεία της περιόδου, λόγω της μαχητικότητάς τους, είχαν την ίδια τύχη. Σύμφωνα με καταγγελίες συνδικαλιστών της Αριστεράς, στο πρώτο μεταδικτατορικό συνέδριο του ΕΚΑ δεν εκπροσωπήθηκαν σωματεία που αριθμούσαν περισσότερα από 35.000 μέλη, τα 20.000 περίπου από τα οποία ήταν οικονομικά τακτοποιημένα, ενώ στα τέλη του 1978 ο αριθμός μελών των μη εκπροσωπούμενων στο ΕΚΑ οργάνωσεων είχε ανέλθει στις 100.000.²⁷⁹

Σε ευθυγράμμιση με τις κυβερνητικές μεθοδεύσεις, πολλοί εργοδότες επιχείρησαν τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια να διατηρήσουν τον ευνοϊκό για αυτούς συσχετισμό δύναμης που είχε διαμορφωθεί εξαιτίας της πολυετούς απουσίας συνδικαλισμού από τα εργοστάσια. Ενδεικτικά, στις 8 Δεκεμβρίου 1975, η διεύθυνση του εργοστασίου της Πίτσος, με αφορμή τη σύγκληση συνέλευσης των εργατών, ανάρτησε εντός του εργοστασίου ανακοίνωση η οποία ανέφερε ότι «δυνάμει του ΝΔ 4205/1961 – ΑΡΘΡΟΝ “1” ΠΑΡ. “2” – ΕΔΑΦ. (β) ΑΠΑΓΟΡΕΥΕΤΑΙ ο Συνδικαλισμός εντός του χώρου του εργοστασίου και κατά τας εργασίμους ώρας. Κατ’ ακολουθίαν και η σημερινή συγκέντρωση δια λήψιν αποφάσεων είναι παράνομος και θα καταγγεληθή όπου δει».²⁸⁰ Στις 11 Μαρτίου 1976, η ίδια εταιρία κοινοποίησε ανακοίνωσή της προς το προσωπικό δηλώνοντας ότι «βλέπει με συμπάθεια τον συνδικαλισμό του εργατοϋπαλληλικού προσωπικού της, πιστή όμως στην τήρηση των νόμων και των διεθνών συμβάσεων, δηλώνει [ότι] από το νόμο και τη διεθνή σύμβαση της Γενεύης απαγορεύεται οποιαδήποτε συνδικαλιστική ενέργεια ή δραστηριότητα των εργατοϋπαλλήλων εντός του εργοστασίου χωρίς την ειδική έγγραφη άδεια της εταιρείας. Η εταιρία για μια ακόμα φορά δηλώνει με τον κατηγορηματικότερο τρόπο ότι δεν επιτρέπει συνδικαλιστικές ενέργειες οιοδήποτε και καθ’ οιονδήποτε τρόπο μέσα στο εργοστάσιο».²⁸¹ Σε μια άλλη περίπτωση, σύμφωνα με καταγγελίες, η διεύθυνση του εργοστασίου της Φίλιπς ζητούσε

²⁷⁵ Ο. Χατζηβασιλείου, *Συνδικαλισμός και Κοινωνική Αντίδραση*, ό.π., σ. 128-129. Βλ. και Κατσανέβας, ό.π., σ. 24-25, 133.

²⁷⁶ Γ. Κουκουλές, ό.π., σ. 92.

²⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 94.

²⁷⁸ Θ. Κατσανέβας, ό.π., σ. 47.

²⁷⁹ «Τα Σωματεία που δεν πήρανε μέρος στο συνέδριο του ΕΚΑ», *Εργατική Ενότητα*, 1.1.1976. Πβ. «Μαζικές και αγωνιστικές οργανώσεις αποκλείονται από το συνέδριο του ΕΚΑ», *Εργατική Ενότητα*, 31.12.1978.

²⁸⁰ Διεύθυνσις προσωπικού, 8.12.1975, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη. Η έμφαση στο πρωτύτυπο.

²⁸¹ Ανακοίνωση εκ της εταιρείας, 11.3.1976, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

το 1976 να ενημερώνεται προκαταβολικά για ανακοινώσεις ή συναντήσεις που επρόκειτο να πραγματοποιήσει η διοίκηση του σωματείου με τα μέλη του.²⁸² Η δημιουργία των εργοστασιακών επιτροπών και σωματείων υπήρξε, πριν απ' όλα, προσπάθεια περιορισμού της εργοδοτικής ισχύος μέσα στις ίδιες τις επιχειρήσεις.

---

²⁸² «Η Φίλιπς απειλεί και εκβιάζει», *Εργατική Ενότητα*, 17.12.1976.

2.2 ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΕΣ ΕΠΙΤΡΟΠΕΣ ΚΑΙ ΣΩΜΑΤΕΙΑ

Η άνθιση των εργοστασιακών σωματείων

Αμέσως μετά την πτώση της δικτατορίας, χιλιάδες εργοστασιακοί εργάτες συμμετείχαν στη συγκρότηση επιχειρησιακών («εργοστασιακών») σωματείων σε εκατοντάδες εργοστάσια σε όλη την επικράτεια. Η προσπάθειά τους διευκολύνθηκε σημαντικά από τη νομοθεσία περί ιδρύσεως σωματείων, η οποία απαιτούσε, όπως ισχύει και σήμερα, τη συλλογή μόλις 21 υπογραφών εργατοϋπαλλήλων μιας επιχείρησης, ανεξάρτητα από το μέγεθος της τελευταίας, και την κατάθεση ενός καταστατικού με τους σκοπούς και τους όρους λειτουργίας του σωματείου στο αρμόδιο Πρωτοδικείο. Εφ' όσον το τελευταίο δεν διαπίστωνε κάποιο κώλυμα, διόριζε την Προσωρινή Διοίκηση του σωματείου, η οποία ήταν υπεύθυνη για τη διεξαγωγή των πρώτων αρχαιρεσιών, από τις οποίες θα αναδεικνυόταν το νέο Διοικητικό Συμβούλιο (ΔΣ). Η διαδικασία της επίσημης αναγνώρισης προχωρούσε συνήθως σχετικά γρήγορα, μπορούσε όμως να διαρκέσει έως και αρκετούς μήνες.

Η ίδρυση των εργοστασιακών σωματείων πέρασε από δύο φάσεις. Η πρώτη συνδέεται με την εμφάνιση του εργοστασιακού κινήματος. Πρόκειται για τα σωματεία που ιδρύθηκαν έως τα τέλη του 1976, τα μέλη των οποίων θα πρωτοστατούσαν στις απεργίες των πρώτων μεταπολιτευτικών ετών. Ιδιαίτερα χρήσιμο για την αποτύπωση αυτής της πρώτης φάσης ανάπτυξης του μεταπολιτευτικού εργοστασιακού συνδικαλισμού μπορεί να θεωρηθεί το αρχείο του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Σε αυτό υπάρχουν κατατεθειμένα δεκαεννέα καταστατικά εργοστασιακών σωματείων, δώδεκα από τα οποία ιδρύθηκαν μέσα στο 1975 και 1976 (από έξι σε κάθε έτος).²⁸³

Η δεύτερη φάση ίδρυσης των εργοστασιακών σωματείων, που βρίσκεται εκτός του πλαισίου της παρούσας διατριβής, τοποθετείται μεταξύ του τέλους του 1979 και 1983, με κορύφωση τη διετία 1982-1983. Ενδεικτικό αυτής της φάσης είναι το μητρώο μελών της ΟΒΕΣ. Σύμφωνα με αυτό, στην ομοσπονδία εγγράφηκαν την περίοδο 1979-2017 197 σωματεία. Ημερομηνίες έγκρισης καταστατικού (ίδρυσης) αναφέρονται σε 175 περιπτώσεις. Το 69% αυτών των σωματείων (120) ιδρύθηκαν μεταξύ 1979 και 1983. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι από το σύνολο των 197 εγγεγραμμένων σωματείων, το 79% (155 σωματεία) εγγράφηκαν στην ομοσπονδία μεταξύ 1981 και 1985.²⁸⁴

Τα μέλη της Προσωρινής Διοίκησης επιλέγονταν μεταξύ των εργατών με διαδικασίες που δεν ακολουθούσαν τυπικούς κανόνες, αλλά άλλες φορές η εκλογή τους γινόταν από γενική συνέλευση που πραγματοποιούνταν σε χώρο εκτός του εργοστασίου, συχνά μία αίθουσα κινηματογράφου, θεάτρου ή ένα καφενείο. Ορισμένες συνελεύσεις σωματείων πραγματοποιούνταν και στα κατά τόπους Εργατικά Κέντρα. Η μυστικότητα που χαρακτήριζε τις διαδικασίες ίδρυσης του σωματείου δημιουργούσε περιθώρια για ατασθαλίες στην εκπροσώπηση των εργαζομένων. Έχει, για παράδειγμα, αναφερθεί ότι στο εργοστάσιο της αμερικάνικης ITT (International Telephone and Telegraph – Διεθνής Τηλεφωνία και Τηλεγραφία), λίγοι τεχνικοί (υπάλληλοι) ενός τμήματος του εργοστασίου ίδρυσαν το εργοστασιακό σωματείο και μονοπώλησαν τις θέσεις στην προσωρινή διοίκηση, στην οποία συμμετείχε μόνο μία εργάτρια, παρά την ισχυρή παρουσία γυναικών στην επιχείρηση.²⁸⁵

²⁸³ Ένα σωματείο της πόλης, αυτό της Βαλκάν-Έξπορτ, είχε ιδρυθεί ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1974, ενώ άλλο ένα, της Στάγιερ-Ελλάς, είχε αναγνωριστεί μέσα στη δικτατορία, τον Απρίλιο του 1974 (αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, Δικαστικό Μέγαρο Θεσσαλονίκης).

²⁸⁴ Βιβλίο μητρώου μελών της ΟΒΕΣ (ΟΒΕΣ).

²⁸⁵ Ομάδα για μια Προλεταριακή Αριστερά, *Η Απεργία της ITT. Με Χαμένες Μάχες Κερδίζεται ο Πόλεμος*, Αθήνα; 1975, σ. 3.

Τα καταστατικά των εργοστασιακών σωματείων, κείμενα με συγκεκριμένες προδιαγραφές που προέβλεπε η ισχύουσα νομοθεσία, δεν είναι αξιόπιστος μάρτυρας των αγωνιστικών διαθέσεων των εργατών κατά τη στιγμή της συγγραφής τους. Η απεργία σπανίως αναφερόταν ως μέσο για την επίτευξη των σκοπών του σωματείου, ενώ δεν γινόταν λόγος για σύναψη συμφωνιών σε επιχειρησιακό επίπεδο, προφανώς γιατί οι επιχειρησιακές συμβάσεις εργασίας απαγορεύονταν από το νόμο. Έτσι οι επιδιώξεις και τα μέσα πάλης που χρησιμοποιήθηκαν στο κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών μπορούσαν να αποκλίνουν από τους διατυπωμένους στα καταστατικά σκοπούς και στόχους. Για παράδειγμα, το καταστατικό των εργατών του εργοστασίου χαρτοποιίας της ΜΕΛ στη Θεσσαλονίκη έθετε τον στόχο της σύναψης «συμβάσεων κατά ειδικότητα», κάτι που δεν εμπόδιζε τους εργάτες του εν λόγω εργοστασίου να επιδιώξουν τη σύναψη επιχειρησιακής σύμβασης εργασίας, με γενικές αυξήσεις για όλο το προσωπικό.

Η οργάνωση των εργατών σε εργοστασιακό επίπεδο προέκυψε ως μια φυσική προέκταση της δημιουργίας μεγάλων εργοστασίων και της συγκέντρωσης του εργατικού δυναμικού, όπως αυτές εκτέθηκαν σε προηγούμενα κεφάλαια. Οι εργοστασιακές οργάνωσεις δημιουργούσαν ισχυρές, πολυμελείς ομάδες εργατών και υπαλλήλων που εργάζονταν κάτω από την ίδια στέγη (οι υπάλληλοι είχαν σχεδόν πάντοτε δικαίωμα συμμετοχής στα εργατικά σωματεία), έφερναν μαζί ανειδίκευτους και ειδικευμένους εργάτες, εξασφάλιζαν την καθημερινή επαφή μελών και διοίκησης, παρείχαν οργανωτική ευελιξία, τακτικότητα και αποτελεσματικότητα ως προς την ενημέρωση και τη διεξαγωγή συνελεύσεων. Πάνω απ' όλα, συγκέντρωναν μεγάλες δυνάμεις απέναντι στην διεύθυνση του εργοστασίου, γεγονός που εξασφάλιζε σημαντικά πλεονεκτήματα για τους εργάτες σε περίπτωση κινητοποίησης. Επίσης η ίδρυση επιχειρησιακών οργανώσεων αποτελούσε, από νομική άποψη, την πιο προσιτή, γρήγορη λύση για την εξασφάλιση νομιμοποίησης και προστασίας των μελλοντικών ή υπό εξέλιξη κινητοποιήσεων από τις αστυνομικές και εισαγγελικές παρεμβάσεις.

Εργοστασιακός εναντίον κλαδικού συνδικαλισμού

Υπήρχε ακόμη μια διάσταση στην ίδρυση εργοστασιακών σωματείων, η οποία σχετιζόταν με τις ανησυχίες των πολιτικά ανένταχτων εργοστασιακών εργατών απέναντι στον έντονα πολιτικοποιημένο συνδικαλισμό της δεκαετίας του 1960. Ο τελευταίος μάλιστα ανέκαμψε στη Μεταπολίτευση, καθώς τα κόμματα της Αριστεράς ανταγωνίζονταν για τον έλεγχο όσο το δυνατόν περισσότερων εργατικών οργανώσεων, εντός των ορίων που άφηνε η «ελεγχόμενη μετάβαση» της κυβέρνησης της ΝΔ, η οποία εκτέθηκε παραπάνω. Θεωρητικά, στη θέση της αυτόνομης σωματειακής οργάνωσης θα μπορούσε να έχει επιλεγεί η συγκρότηση εργοστασιακών επιτροπών, οι οποίες στη συνέχεια θα συνδεόταν με τις αντίστοιχες κλαδικές οργανώσεις. Αυτή η επιλογή εμφάνιζε ωστόσο δύο δυσκολίες: Κατά πρώτον, ο εργοστασιακός συνδικαλισμός θα στερούταν σε μεγάλο βαθμό των χαρακτηριστικών της πρωτοτυπίας, του «αυθορητισμού» και, κατά συνέπεια, της ελκτικότητάς του. Η δραστηριότητα των εργατών σε επίπεδο επιχείρησης θα διακινδύνευε, θεωρητικά, να τεθεί υπό τον πλήρη έλεγχο των κλαδικών οργανώσεων. Κατά δεύτερον, τα πρώτα χρόνια μετά τη Μεταπολίτευση, οι κλαδικές οργανώσεις βρέθηκαν στις περισσότερες περιπτώσεις υπό τον έλεγχο παρατάξεων της Αριστεράς (κυρίως της ΕΣΑΚ του ΚΚΕ). Δεν αποκλείεται, συνεπώς, να διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο η ανησυχία των εργοστασιακών εργατών ότι η συνδικαλιστική τους οργάνωση θα ταυτιζόταν με τις πολιτικές επιδιώξεις των κομμάτων της Αριστεράς, ειδικά του ΚΚΕ, γεγονός που θα μπορούσε να οδηγήσει στην αποδυνάμωση της ενότητας του εργοστασιακού συνδικαλισμού.

Εξάλλου, οι εργοστασιακοί εργάτες γνώριζαν ότι ο κλαδικός συνδικαλισμός ήταν απών από το εργοστάσιο όλη την προηγούμενη περίοδο, ενώ, όσο οι απεργίες εξελίσσονταν, έβλεπαν πολλές κλαδικές και ομοιοεπαγγελματικές οργανώσεις να αντιπάζονται στις ριζοσπαστικές κινητοποιήσεις. Έτσι η δημιουργία των εργοστασιακών σωματείων έθεσε αντικειμενικά το δίλημμα «εργοστασιακός ή κλαδικός συνδικαλισμός;», που αποτέλεσε κεντρικό σημείο αναφοράς και σύγκρουσης στο εσωτερικό της Αριστεράς και του συνδικαλιστικού κινήματος της περιόδου. Στο τελευταίο διασταυρώνονταν όχι μόνο διαφορετικές στρατηγικές για το συνδικαλιστικό κίνημα, αλλά και κομματικοί ανταγωνισμοί για το μούρασμα της συνδικαλιστικής επιρροής.²⁸⁶

Η οργάνωση των εργοστασιακών εργατών σε επιχειρησιακά σωματεία, δηλαδή σε πρωτοβάθμιες οργανώσεις που είχαν πλήρη αυτοτέλεια και ανεξαρτησία από κάθε άλλη συνδικαλιστική δομή (τα επιχειρησιακά σωματεία δεν υποχρεώνονταν να συμμετέχουν σε δευτεροβάθμιες οργανώσεις ή στη ΓΣΕΕ) προσέδωσε στη μεταπολιτευτική συνδικαλιστική κίνηση των εργοστασιακών εργατών όχι μόνο έναν ενωτικό αλλά ταυτόχρονα και έναν δυναμικά διασπαστικό χαρακτήρα: Τα εργοστασιακά σωματεία ένωναν τους εργατοϋπαλλήλους μιας επιχείρησης αποκόπτοντάς τους από τις κλαδικές οργανώσεις, τα Εργατικά Κέντρα και τη ΓΣΕΕ, δηλαδή από τα υπόλοιπα συνδικαλιστικά οργανωμένα μέλη της τάξης τους, τα οποία εργάζονταν σε μια πληθώρα μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων. Η συγκρότηση των εργοστασιακών σωματείων, ενώ επέτρεπε την ανεμπόδιστη έκφραση της εργατικής βούλησης στο εσωτερικό της επιχείρησης, ενείχε τον κίνδυνο απομόνωσης των εργατών και δημιουργίας μιας «επιχειρησιακής» ταξικής συνείδησης. Αυτό αποτελούσε ένα εν δυνάμει σοβαρό μειονέκτημα όταν επρόκειτο για ζητήματα επικοινωνίας και συντονισμού μεταξύ των σωματείων, επίδειξης αλληλεγγύης σε διεργοστασιακό ή κλαδικό επίπεδο, αντιμετώπισης κρατικών και κυβερνητικών παρεμβάσεων ή επηρεασμού του ευρύτερου συνδικαλιστικού και εργατικού κινήματος. Τα πλεονεκτήματα της αυτόνομης εργοστασιακής οργάνωσης στην περίπτωση μεμονωμένων απεργιών θα μετατρέπονταν σε έκδηλα μειονεκτήματα όσο οι προκλήσεις που αντιμετώπιζαν οι εργοστασιακοί εργάτες μεγάλωναν.²⁸⁷

Συγκρότηση και λειτουργία των εργοστασιακών επιτροπών

Η ίδρυση των εργοστασιακών σωματείων και η παράλληλη ανάπτυξη αγώνων στα εργοστάσια έχει οδηγήσει στην αντίληψη ότι οι ριζοσπαστικές μορφές πάλης του εργοστασιακού κινήματος, οι οποίες θα αναλυθούν παρακάτω, οφείλονται στην αυτόνομη σωματειακή οργάνωση. Η αντίληψη αυτή, πέρα από το ότι αναπαράγει την πολιτικά φορτισμένη διαμάχη της περιόδου περί «εργοστασιακού ή κλαδικού» συνδικαλισμού, συσκοτίζει τον ουσιαστικό ηγετικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι επιτροπές των εργοστασιακών εργατών. Μια προσεκτική ανάγνωση των πηγών του εργοστασιακού κινήματος οδηγεί ωστόσο στο συμπέρασμα ότι το τελευταίο, τουλάχιστον κατά τα δύο πρώτα έτη της εκδήλωσής του, ήταν επί της ουσίας περισσότερο κίνημα εργατικών επιτροπών παρά σωματείων: Ανεξάρτητα από την ύπαρξη εργοστασιακού σωματείου ή όχι, η συντριπτική πλειοψηφία των κινητοποιήσεων στα εργοστάσια τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης πραγματοποιήθηκε κάτω από την ηγεσία επιτροπών των εργατών. Σε αρκετές

²⁸⁶ Η βιβλιογραφία φαίνεται να υποθέτει ότι ο εργοστασιακός συνδικαλισμός μπορεί να εκφράζεται μόνο μέσα από ξεχωριστά, αυτόνομα εργατικά σωματεία. Η άποψη αυτή, μεταξύ άλλων, στο Κατσάνεβας, Θ., *Το Σύγχρονο Συνδικαλιστικό Κίνημα στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1996, σ. 45 και στο Ν. Μανίκας, «Το Εργοστασιακό Κίνημα», *ό.π.*, σ. 15-16.

²⁸⁷ Το πρόβλημα αυτό αποτελούσε μια αντικειμενική βάση για την κριτική που ασκήθηκε από το ΚΚΕ και τη συνδικαλιστική παράταξή του, ΕΣΑΚ, κατά του «εργοστασιακού συνδικαλισμού» συλλήβδην. Όπως θα φανεί, ωστόσο, η εναντίωση του κόμματος στα επιχειρησιακά σωματεία σχετιζόταν περισσότερο με την αδυναμία ελέγχου τους και την αποστροφή του κόμματος προς τις ριζοσπαστικές μορφές συνδικαλισμού.

περιπτώσεις πραγματοποιήθηκαν κινητοποιήσεις υπό την ηγεσία τέτοιων επιτροπών δίχως την ύπαρξη εργοστασιακών σωματείων, αλλά το γενικό μοτίβο περιλάμβανε το πέρασμα στο παρασκήνιο του νεοϊδρυθέντος σωματείου, κατά τη διάρκεια της κινητοποίησης, και την αντικατάστασή του από την εργατική επιτροπή και συνέλευση.

Εξάλλου, πολλές φορές οι απεργίες ξεκινούσαν πριν ένα εργοστασιακό σωματείο κατορθώσει να αποκτήσει ρίζες στο χώρο εργασίας. Στο εργοστάσιο της Ήβη, η πρώτη γενική συνέλευση των εργατών πραγματοποιήθηκε στις 29 Οκτώβρη 1974, λίγες μέρες πριν οι εργάτες ξεκινήσουν την απεργία τους. Στη συνέλευση συμμετείχαν περίπου 300 εργάτες, σε σύνολο 800. Οι 209 από τους παρευρισκόμενους γράφτηκαν μόλις τότε στο σωματείο.²⁸⁸ Το σωματείο των εργατών της Εσκιμό αριθμούσε, 25 μέρες πριν την απεργία του Ιουνίου 1975, η οποία θα εξελισσόταν σε κατάληψη του εργοστασίου στη Μεταμόρφωση, 258 μέλη σε σύνολο επίσης 800 περίπου εργατοϋπαλλήλων.²⁸⁹ Οι εργάτες του εργοστασίου της Πίτσος πραγματοποίησαν 24ωρη απεργία στις 24 Μαΐου 1975, ενώ στις 4 Ιουνίου ξεκίνησαν 7ωρες στάσεις εργασίας, ζητώντας αύξηση 20% και εξίσωση του μεροκαμάτου των ανηλίκων με αυτό των ενηλίκων. Ανάμεσα στις δύο κινητοποιήσεις, στις 31 Μαΐου 1975, η «προσωρινή επιτροπή υπαλλήλων ΠΙΤΣΟΥ» ανακοίνωνε ότι είχε συλλέξει μόλις 137 υπογραφές για τη δημιουργία εργοστασιακού σωματείου, σε σύνολο περίπου χιλίων εργαζομένων.²⁹⁰ Στο εργοστάσιο της πλεκτοβιομηχανίας Τρικοπί, οι 250 εργάτριες και εργάτες αποφάσισαν να απεργήσουν δίχως καμία προετοιμασία ή την κάλυψη ενός εργοστασιακού σωματείου, έπειτα από την απόλυση ενός συναδέλφου τους. Σύμφωνα με σχετική μαρτυρία εργάτη,

Αυτόν απολύσανε, ο οποίος μόνος του την άλλη μέρα είχε βγάλει μια προκήρυξη και τη μοίρασε καλώντας σε απεργία – μόνος, χωρίς να έχει υπάρξει συνεννόηση με κανέναν άλλον, τουλάχιστον από εμάς που κινιόμαστε για τη διαδικασία του να φτιαχτεί σωματείο, δεν ενημέρωσε κανένα, το έκανε μόνος του. Και έγινε δεκτό από τον κόσμο, από την πλειοψηφία του κόσμου το «πάμε σε απεργία για να τον ξαναπροσλάβουνε» και κάναμε μία γενική συνέλευση σ' ένα καφενείο εκεί κοντά για να αποφασίσουμε «θα πάμε τελικά σε απεργία;», «δεν θα πάμε;» και, «αν πάμε, τι αιτήματα θα βάλουμε;».²⁹¹

Στον Τύπο της περιόδου οι περισσότερες αναφορές σε απεργίες εργατών εργοστασίων δεν συνοδεύονταν από πληροφορίες σχετικές με τα όργανα που βρίσκονται επικεφαλής. Τα σχετικά ευρήματα από ένα σύνολο 35 απεργιών, για τις οποίες συγκεντρώθηκαν σχετικά στοιχεία, αποτυπώνονται στον παρακάτω πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ XXVI: ΟΡΓΑΝΑ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗΣ ΑΠΕΡΓΙΩΝ, 1974-1980²⁹²

Μορφή οργάνωσης	Πλήθος περιπτώσεων	%
Εργοστασιακή επιτροπή/συνέλευση	11	31%
Επιχειρησιακό σωματείο	10	29%

²⁸⁸ «Απεργία εργατών στην ΗΒΗ», *Εργατική Πάλη*, 30.1.1974.

²⁸⁹ Πρακτικό συνεδρίασης Σωματείου Εργατοϋπαλλήλων ΒΙΟΜΕΤΑΛ-ΕΣΚΙΜΟ, 25 Μαΐου 1975, ιδιωτική συλλογή Γ. Κούλη.

²⁹⁰ Ανακοίνωση της προσωρινής επιτροπής υπαλλήλων ΠΙΤΣΟΥ, 31 Μαΐου 1975 και «το σωματείο των απεργών του Πίτσου», 5 Ιούνη 1975, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

²⁹¹ Μάκης Σέρβος, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2013.

²⁹² Πηγή: Βλ. πρωτογενείς πηγές στη βιβλιογραφία. Οι επιχειρήσεις, σύμφωνα με τη φθίνουσα σειρά του πίνακα, είναι οι εξής: 1) Ερβύκ, Νάσιοναλ Καν, Έλμη, Όουενς, Φουλγκόρ, Έτμα, Μέλο, Ράδιο Αθήναι, Ασπιώτη – Έλκα, Τριούμφ, Αμιαντίτ, 2) Ήβη, Τριαντέξ, Φουρλής, Ιζόλα, Λάρκο, Βεπσού, Πάκο, Φίλιπς, Σέλμαν, Μεταλλεία Παρνασσού, 3) ΑΕΓ, ΙΤΤ, Βιαμάξ, ΜΕΛ, ΕΓΛ, Πίτσος, Πετζετάκις, Τρικοπί, Έλκο – Βαγιωνής, 4) Τσιροζίδης, Σωματείο Ελαστικών Θεσσαλονίκης, 5) Σαρίδης, ΓΕΠΑ, Βιοτσάλ.

Εργοστασιακή επιτροπή και επιχειρησιακό σωματείο	9	26%
Κλαδικό σωματείο	2	6%
Εργοστασιακή επιτροπή και κλαδικό σωματείο	3	8%
ΣΥΝΟΛΟ	35	100

Από τον πίνακα προκύπτει ότι, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων του δείγματος (57%), οι εργατικές κινητοποιήσεις διεξήχθησαν υπό την ηγεσία εργοστασιακής επιτροπής των εργατών, με ή χωρίς την παράλληλη ύπαρξη εργοστασιακού σωματείου. Σε αρκετές περιπτώσεις (29%) στον Τύπο μνημονεύεται μόνο η ύπαρξη εργοστασιακού σωματείου, αν και αυτό δεν αποκλείει την παράλληλη ύπαρξη επιτροπής. Τέλος, η δράση των κλαδικών σωματείων περιορίζεται στο 14% των περιπτώσεων, ενώ ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση συχνά τεκμηριώνεται η δημιουργία εργοστασιακής επιτροπής των εργατών.

Στο συμπέρασμα περί πρωτοκαθεδρίας της μορφής οργάνωσης των εργοστασιακών επιτροπών συγκλίνει και ο τρόπος με τον οποίο υπογράφονταν οι ανακοινώσεις των εργατών που βρίσκονταν σε κινητοποίηση. Σε δείγμα προκηρύξεων που περιλαμβάνεται στην ιδιωτική συλλογή του Θανάση Τζιούμπα, οι εργάτες συνηθέστερα αναφέρονταν στον εαυτό τους ως «οι απεργοί» ή «οι απεργοί εργάτες»,²⁹³ ως «επιτροπή των απεργών», «συντονιστική επιτροπή ή «επιτροπή αγώνα»,²⁹⁴ ορισμένες φορές και ως «η συνέλευση των εργατών».²⁹⁵ Κατά συνέπεια, ήταν οι συνελεύσεις των εργοστασιακών εργατών και οι εκλεγμένες απ' αυτούς επιτροπές που αποτέλεσαν τα συνήθη οργανωτικά σχήματα για την διεξαγωγή των κινητοποιήσεων τα πρώτα μεταπολιτευτικά έτη.

Επικράτησε έτσι ένα κλίμα άμεσης δημοκρατίας και συμμετοχής, με καθημερινές συνελεύσεις στο χώρο εργασίας/κινητοποίησης, οι οποίες διευθύνονταν από εκλεγμένες, και συχνά ανακλητές, εργατικές επιτροπές, γεγονός που διασφάλιζε στο μέγιστο δυνατό βαθμό την άμεση έκφραση των διαθέσεων των εργατοϋπαλλήλων, προσφέροντας παράλληλα τη δυνατότητα ελέγχου των ηγεσιών από την εργατική βάση. Το εξιδανικευμένο αυτό σχήμα παρουσίασε φυσικά στην πραγματικότητα και πολλές στρεβλώσεις. Οι αριστεροί συμπαραστάτες των εργατών της ΜΕΛ στιγματίζαν την αυταρχική συμπεριφορά του προέδρου του σωματείου των εργατών, Στέφανου Ράμμου, ενώ η επιτροπή των εργαζομένων της ΙΤΤ, η οποία αποτελούνταν αποκλειστικά από υπαλλήλους, κατηγορήθηκε ότι επέβαλλε την αρχή της μυστικής ψηφοφορίας, θέση την οποία προωθούσε το Εργατικό Κέντρο Αθήνας, το οποίο αντιπασσόταν στις ριζοσπαστικές διαθέσεις των εργατών και εργατριών. Στην Εσκιμό, η κατάληψη του εργοστασίου έληξε με αδιαφανή τρόπο, δίχως γενική συνέλευση των εργατών και αφού η επιτροπή τους είχε αντικατασταθεί με έξωθεν παρεμβάσεις, σύμφωνα με ορισμένες καταγγελίες. Άλλες επιτροπές των εργατών φέρονταν να επηρεάζονταν εύκολα από τις παρεμβάσεις συνδικαλιστικών παρατάξεων, όπως έχει αναφερθεί για την περίπτωση της ΑΕΓ ή της ΓΕΠΑ (στην τελευταία, συνελεύσεις πραγματοποιούνταν αρχικά με την παρουσία μόλις 35 ατόμων στα γραφεία του κλαδικού σωματείου κλωστοϋφαντουργίας). Προβληματικές υπήρξαν, τέλος, σε μεγάλο βαθμό οι σχέσεις μεταξύ σωματείων εργατών διαφορετικών εργοστασίων του ίδιου εργοδότη, όπως στις περιπτώσεις των εργοστασίων ΜΕΛ και ΕΓΛ σε Θεσσαλονίκη και Πάτρα, και Ιζόλα Καλλιθέας και Θήβας.

²⁹³ Στα εργοστάσια Century Hellas, Κεραφίνα, Ανατόλια, Εσκιμό, Ματσούκη, ΜΕΛ, Πετζετάκις, Ράδιο Αθήναι και ΗΒΗ (ιδιωτική συλλογή Θ. Τζιούμπα).

²⁹⁴ Στα εργοστάσια Παπαδοπούλου, Βιοχρώμ, ΕΓΛ, Φουλγκόρ (στο ίδιο).

²⁹⁵ Στο εργοστάσιο Έλμη. Βλ. «Ανακοίνωση-καταγγελία των απεργών της ΕΛΜΗ», *Εργατική Πάλη*, 7.12.1974.

Πάντως οι μεταγενέστερες κρίσεις για το επίπεδο δημοκρατικής λειτουργίας στο εσωτερικό του εργοστασιακού κινήματος φαίνονται να εξαρτώνται σε κάποιο βαθμό και από την πολιτική δέσμευση του κάθε παρατηρητή. Ο Βασίλης Τράκας, πρώην χημικός στο εργοστάσιο της ΜΕΛ (στη Μεταπολίτευση εντάχθηκε στην ΕΣΑΚ και μετά το πέρας του εργοστασιακού κινήματος θα γινόταν πρόεδρος του σωματίου των εργατών) αγανακτούσε από αυτό που εκλάμβανε ως χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των εργατών. Οι τελευταίοι, σύμφωνα πάντοτε με τον ίδιο, άγονταν και φέρονταν από τις αποφάσεις του χαρισματικού προέδρου και μέλους της ΠΑΣΚΕ, Στέφανου Ράμμου. Το συμπέρασμά του από το εργοστασιακό κίνημα είναι ότι

δεν είναι να έχεις προσωπικό και να ακούει στην εντολή του ενός. Το προσωπικό πρέπει να σκέφτεται, να έχει συνείδηση, όχι να άγεται και να φέρεται, «πέσε στη θάλασσα», «να πέσω στη θάλασσα». Να έχει σκέψη, κριτική σκέψη. Εγώ όταν μεταγενέστερα έγινα πρόεδρος ουδέποτε ήθελα αποφάσεις να τις πάρω με 100%. Για ποιο λόγο; Ήθελα να ακούσω τον αντίπαλο, να ακούσω και την αντίθετη άποψη, να την ακούσουμε, να την τεκμηριώσουμε, να γίνεται ένα σχολείο μέσα στους εργάτες, στους εργαζόμενους και να συνειδητοποιούν πέντε πράγματα και να μαθαίνουν πέντε πράγματα. Τι να τον κάνω, να μου ψηφίζει 100% τις αποφάσεις μου και αύριο να τον πλευρίσουν πέντε-δέκα άτομα έξω και να τον χάσεις; Άχρηστο είναι. Και να ξέρεις ότι όσοι και να πάνε έξω από το σπίτι του δεν θα αλλαξοπιστήσει στις αποφάσεις που πήρε. Αλλά να πάρει αποφάσεις με τη δικιά του θέληση, όχι γιατί θα του το επιβάλλω εγώ. Αυτή είναι όλη η ιστορία. Και αυτό πετύχαμε μεταγενέστερα. Οι αποφάσεις να παίρνονται δημοκρατικότερα. Υπήρχαν και αντίθετοι στις δικές μου τοποθετήσεις. Και μειοψηφία να ήταν, και 5%, τους έλεγα «αύριο, μεθαύριο, ελάτε να συζητήσουμε», γελώντας. Γιατί μέσα σε συνέλευση δεν μπορείς να τα κάνεις όλα. Ελάτε να συζητήσουμε, να με πείσετε, να σας πείσω. Εργάτης εσύ, εργάτης και εγώ. Κάτσε να δούμε.²⁹⁶

Στον αντίποδα, οι υποστηρικτές των επιχειρησιακών – εργοστασιακών σωματείων υποστήριξαν την άποψη ότι, συνολικά, επικράτησε ένας δημοκρατικός τρόπος λειτουργίας στις δομές του εργοστασιακού κινήματος.²⁹⁷ Η θέση αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί ορθότερη, δεδομένου ότι οι εργοστασιακοί εργάτες επέδειξαν κατά τη διάρκεια των κινητοποιήσεων υψηλό βαθμό ενότητας, αλληλεγγύης, μαχητικότητας και εμπιστοσύνης στα νεοδημιουργημένα συνδικαλιστικά τους όργανα. Η ψυχολογία αυτή και η συνακόλουθη πρακτική δύσκολα μπορεί να αναπτυχθεί στο πλαίσιο μιας σταθερής αυταρχικής λειτουργίας, που δεν προάγει την αυτενέργεια και τη συμμετοχή των μελών.

---

²⁹⁶ Βασίλης Τράκας, συνέντευξη στον Στέφανο Ιωαννίδη, 2010.

²⁹⁷ Ν. Μανίκας, *Το Εργοστασιακό Κίνημα*, ό.π., σ. 16.

2.3 ΕΡΓΑΤΙΚΕΣ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ

Οι κατηγορίες των διεκδικήσεων

Σε αντίθεση με ό,τι ισχύει για τις μορφές οργάνωσης που έλαβαν οι εργατικές κινητοποιήσεις στα εργοστάσια, ο Τύπος της εποχής τις περισσότερες φορές δεν λησμονούσε να συνοδεύσει την είδηση για την έναρξη, συνέχιση ή λήξη μιας απεργιακής κινητοποίησης με την παράθεση των διεκδικήσεων τις οποίες αυτή αφορούσε. Ο παρακάτω πίνακας, βασισμένος σε μεγάλο δείγμα απεργιών, ομαδοποιεί σε βασικές κατηγορίες τα αιτήματα των εργοστασιακών εργατών που βρέθηκαν σε κινητοποιήσεις την περίοδο 1974-1981:

ΠΙΝΑΚΑΣ XXVII: ΑΙΤΗΜΑΤΑ ΑΠΕΡΓΩΝ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ, 1974-1980²⁹⁸

Διεκδίκηση	Περιπτώσεις	% (προσ.)
Αυξήσεις αποδοχών	128	37
Επαναπροσλήψεις απολυμένων / διαμαρτυρία για απολύσεις	66	19
Συνθήκες εργασίας (περιλ. ωράριο)	62	18
Επιδόματα (περιλ. ένταξη σε ΒΑΕ και παροχές σε είδος)	52	15
Καταβολή δεδουλευμένων (περιλ. αναδρομικά)	21	6
Ελευθερία συνδικαλισμού ²⁹⁹	14	4
Εφαρμογή της συλλογικής σύμβασης	4	1
Συμπαράσταση σε άλλη απεργία	1	0,2
ΣΥΝΟΛΟ	348	

Από τον πίνακα, ο οποίος έχει ενδεικτικό χαρακτήρα, μπορεί να συναχθεί ότι ένα στα τρία εργατικά αιτήματα που προωθήθηκαν στη βιομηχανία την υπό εξέταση περίοδο αφορούσε τις άμεσες αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων. Εάν συνυπολογιστούν τα αιτήματα που αφορούσαν την καταβολή διαφόρων επιδομάτων (ανθυγιεινής εργασίας, παραγωγής, προϋπηρεσίας, συζύγου, τέκνων), τα αιτήματα που αφορούσαν την άμεση ή έμμεση αύξηση των εργατικών αποδοχών ξεπερνούν το 50%. Σε αρκετές περιπτώσεις, τα μισθολογικά αιτήματα συμπληρώνονταν από ποικίλες διεκδικήσεις που αφορούσαν τις συνθήκες εργασίας. Σε ορισμένες περιπτώσεις ζητήθηκε η καταβολή δεδουλευμένων που καθυστέρουσαν, καθώς και η αναδρομική πληρωμή αυξήσεων, δώρων ή επιδομάτων. Λίγες απεργίες αφορούσαν ρητά την καθιέρωση της ελευθερίας του συνδικαλισμού, αν και σε όλες τις περιπτώσεις η συγκρότηση των επιτροπών/σωματείων και οι απεργίες έτεθαν εξ αντικειμένου αυτό το ζήτημα.

Δεδομένου ότι η συνήθης εργοδοτική τακτική ήταν η άμεση απόλυση μελών των εργοστασιακών επιτροπών ή σωματείων, δεν προκαλεί εντύπωση που πολλές απεργίες διεξήχθησαν με αποκλειστικό ή κύριο αίτημα την επαναπρόσληψη των απολυμένων εργατών, ακόμη και αν οι κινητοποιήσεις είχαν ξεκινήσει με μισθολογικά ή άλλα αιτήματα.³⁰⁰

²⁹⁸ Πηγή: Βλ. πρωτογενείς πηγές στη βιβλιογραφία. Ο πίνακας δεν καταμετρά τις απεργίες, αλλά το πλήθος των αιτημάτων τους, όπως αυτά αναγράφονταν σε έντυπα των εργοστασιακών επιτροπών/σωματείων ή όπως αναδημοσιεύονταν στον Τύπο.

²⁹⁹ Σε αυτήν την κατηγορία έχουν ενταχθεί αιτήματα όπως η αναγνώριση της επιτροπής/σωματείου, η απομάκρυνση προσώπων ή η εναντίωση στον περί συνδικαλισμού νόμο 330/1976.

³⁰⁰ Αυτό δεν συνεπάγεται αναγκαστικά, ωστόσο, ότι οι εργατικοί αγώνες της περιόδου είχαν έναν «αμυντικό» χαρακτήρα και ότι το αίτημα της επαναπρόσληψης των εργατών ήταν «αίτημα-αναγνώριση της ήττας» (Π. Κόρπια & Α. Κόρπια, *Το Εργοστασιακό Κίνημα στην Μεταπολίτευση*, ό.π.). Αντιθέτως: η παραδοχή της ήττας θα προϋπέθετε την αποδοχή των απολύσεων των εργατών και τη διακοπή της απεργίας ή τη συνέχιση της για τα υπόλοιπα αιτήματα.

Το μεροκάματο και η σημασία του

Η ανάδειξη των μισθολογικών αυξήσεων ως βασικό ζήτημα στην ελληνική βιομηχανία πήγαζε από την πραγματικότητα της περιορισμένης αγοραστικής δύναμης των εργατών. Οι τελευταίοι, ταυτόχρονα, αντιμαχόταν την κυρίαρχη αντίληψη για τα στοιχεία που θα έπρεπε να προσδιορίζουν τις εργατικές αποδοχές. Διαμέσου των μισθολογικών αυξήσεων, οι εργοστασιακοί εργάτες δεν επεδίωκαν μόνο τη βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου αλλά, σε κάποιο βαθμό, και την προώθηση ενός δικού τους αξιακού συστήματος που θα έπρεπε να κυβερνά στο εξής την εξέλιξη των αμοιβών στη βιομηχανία. Οι εργοδότες, οι οποίοι έρχονταν αντιμέτωποι με κινητοποιήσεις στις επιχειρήσεις τους, η «κοινή γνώμη», η οποία παρακολουθούσε τις κινητοποιήσεις στα εργοστάσια της περιόδου, η κυβέρνηση και η ΓΣΕΕ καλούνταν να πάρουν θέση όχι μόνο για την καταβολή του ενός ή του άλλου ποσοστού αύξησης των μεροκαμάτων, αλλά για το τι πρέπει εν γένει να αντιπροσωπεύουν οι εργατικές αποδοχές, με ποιους κανόνες, ηθική και αξίες θα πρέπει να ορίζονται, ποιο επίπεδο ανταμοιβής της εργασίας θα πρέπει να θεωρηθεί «ανθρώπινο», «δίκαιο» και «νόμιμο», στο πλαίσιο της μεταπολιτευτικής κοινωνικής συναίνεσης.

Αυτό δεν σημαίνει, ωστόσο, ότι οι εργοστασιακοί εργάτες της δεκαετίας του 1970 είχαν αναπτύξει μια συνολικότερη δική τους αντίληψη για το πώς θα πρέπει να λειτουργεί η οικονομία ή ο βιομηχανικός κλάδος, εν είδει «ηθικής οικονομίας» (*moral economy*) η οποία θα αντιμαχόταν την «πολιτική οικονομία» των βιομηχάνων ή του κράτους.³⁰¹ Την περίοδο εκείνη απουσίαζαν όλα τα στοιχεία για μια έκφραση της αντιπαράθεσης κατ' αυτόν τον τρόπο. Κατά πρώτον, οι εργάτες του 1970 δεν προσδιορίζονταν και δεν οργανώνονταν κυρίαρχα στη βάση βιομηχανικών κλάδων, πόσο μάλλον συγκεκριμένων ειδικοτήτων. Το υποκείμενο του εργοστασιακού κινήματος δεν ήταν ο κλώστης ή ο τριαντάφυλλος, ούτε, ευρύτερα, ο εργάτης κλωστοϋφαντουργίας ή μεταλλουργίας – ήταν ο αφηρημένος «βιομηχανικός εργάτης», ο οποίος προσδιοριζόταν επιπλέον, από το εργοστάσιο στο οποίο εργαζόταν: «εργάτες της AEG». Καθώς η μηδενική, σχεδόν, ανεργία διευκόλυνε την κατά βούληση μετακίνηση τμήματος του εργατικού δυναμικού από εργοστάσιο σε εργοστάσιο, σε αναζήτηση καλύτερων όρων εργασίας, ακόμη και αυτός ο προσδιορισμός με βάση την επιχείρηση είχε μάλλον εφήμερο χαρακτήρα.

Κατά δεύτερον, το εργοστασιακό εργατικό δυναμικό της περιόδου δεν βίωσε μια προσπάθεια αλλαγής της διαδικασίας και των συνθηκών εργασίας, η οποία θα το υποχρέωνε να αντιτάξει «αξίες», ή «παραδόσεις» ως αιτιολόγηση της προσπάθειας διατήρησης της εργασιακής διαδικασίας. Το τμήμα που πρωτοστάτησε στις εργοστασιακές κινητοποιήσεις, οι εργάτες και εργάτριες ως επί το πλείστον νεαρής ηλικίας, πολλές φορές δεν διέθετε προηγούμενη εργασιακή εμπειρία. Εξάλλου ο τρόπος αμοιβής της μισθωτής εργοστασιακής εργασίας δεν εμφάνιζε θεμελιώδεις διαφορές από αυτόν των υπολοίπων κλάδων του αστικού τομέα της οικονομίας. Τέλος, παρά τον συγκρατημένο πληθωρισμό της δεκαετίας πριν το 1973, η αντίληψη ότι οι τιμές των

³⁰¹ Ο όρος «ηθική οικονομία», όπως είναι γνωστό, έχει εφευρεθεί από τον ιστορικό E.P. Thompson [*The Making of The English Working Class*, Penguin, Λονδίνο 1991 (1963), σ. 67 κ.ε. Ελληνική μετάφραση: E.P. Thompson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, μετάφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2018]. Συνοψίζει τις προ-καπιταλιστικές αντιλήψεις των εργαζόμενων μαζών για τις αξίες που θα πρέπει να καθορίζουν την τιμή των αγαθών πρώτης ανάγκης και κυρίως του ψωμιού. Οι αντιλήψεις αυτές θεωρήθηκαν η βάση των «εξεγέρσεων για ψωμί» (*food riots*) στην Αγγλία του 18ου αιώνα. Στην ελληνική ιστοριογραφία της εργασίας, ο Κ. Φουντανόπουλος υποστήριξε ότι ο συνδικαλισμός ορισμένων εργατικών στρωμάτων κατά τον Μεσοπόλεμο (καπνεργάτες, αρτεργάτες, υποδηματεργάτες) μπορεί να ενταχθεί σε αυτό το σχήμα. Βλ. Κ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και Εργατικό Κίνημα*, ό.π.

προϊόντων μπορούν να εμφανίζουν διακυμάνσεις, οι οποίες επηρεάζουν περιοδικά την αγοραστική δύναμη των καταναλωτών, είχαν ευρεία αποδοχή.

Κατά συνέπεια, στον εργατικό ταξικό λόγο της περιόδου, το βιοτικό επίπεδο που θα «έπρεπε» να εξασφαλίζει ο μισθός εμφανιζόταν αποσυνδεδεμένο όχι μόνο από τα ειδικά αλλά και από τα γενικά χαρακτηριστικά της εργοστασιακής εργασίας. Ταυτόχρονα, οι αυξήσεις στις τιμές των εμπορευμάτων, αν και δεν θεωρούνταν ανεπίτρεπτες αυτές καθ' αυτές, όφειλαν να συνοδεύονται από αντίστοιχες μισθολογικές αυξήσεις. Σε πολλές όμως περιπτώσεις απουσίαζε οποιαδήποτε αιτιολόγηση της αναγκαιότητας αύξησης των εργατικών αποδοχών. Αυτό δείχνει, ίσως, ότι στην ελληνική κοινωνία της περιόδου οι όροι διαβίωσης των εργοστασιακών εργατών ήταν ευρέως γνωστοί, γεγονός που έκανε τους εργάτες να προωθούν τα αιτήματά τους ως ευνόητα.

Οι παραπάνω παράγοντες, σε συνδυασμό με την απουσία συνδικαλισμού στα εργοστάσια και την απότομη έκρηξη των εργατικών αγώνων στη Μεταπολίτευση επηρέασαν καίρια τον τρόπο εκφοράς του αιτήματος των μισθολογικών αυξήσεων. Οι εργάτες υιοθέτησαν έναν συνοπτικό, ανεπεξέργαστο και ωμό, ίσως, λόγο, στον οποίο η εκμετάλλευση θεωρούνταν δεδομένη και η αναγκαιότητα αύξησης των ημερομισθίων αυταπόδεικτη. Στον λόγο αυτό δεν διαφαίνονται εκ πρώτης όψεως «επιβιώσεις της συνείδησης της ηθικής οικονομίας στο εργατικό κίνημα»,³⁰² πέρα, ίσως, από την έμφαση στην εξασφάλιση «ανθρώπινων» συνθηκών διαβίωσης. Το ηθικής τάξης επιχείρημα περί «ανθρώπινου» ήταν το μοναδικό επεξηγηματικό στοιχείο του βιοτικού επιπέδου το οποίο επεδίωκαν οι εργάτες και αποτέλεσε ένα από τα στοιχεία ιστορικής συνέχειας στον εργατικό λόγο.³⁰³

Το γεγονός ότι πολύ μεγάλο μέρος της δαπάνης του εργατικού νοικοκυριού κατευθυνόταν επί σειρά ετών σε αγορές προϊόντων διατροφής οδήγησε στη διατύπωση των μεταπολιτευτικών αιτημάτων για αυξήσεις των ημερομισθίων με το λεξιλόγιο του φαγητού, κάτι που εξάλλου είχε ήδη εκφραστεί στο γνωστό σύνθημα του Πολυτεχνείου για «ψωμί». Σύμφωνα με τα κείμενα των εργοστασιακών εργατών, η εργασία τους δεν ήταν άλλο παρά ένας καθημερινός αγώνας για την εξασφάλιση φαγητού, χαρακτηριστικό της ζώδους κατάστασης. Ο εργοστασιακός εργάτης είχε μεταμορφωθεί από άνθρωπος σε ζώο, και πάλευε για να περάσει πάλι σε μια ανθρώπινη κατάσταση. Τα κείμενα των απεργών εργατών της βιομηχανίας της περιόδου περιέγραφαν τον εργάτη ως έναν άνθρωπο ο οποίος πεινάει, και κερδίζει το ψωμί του με το αίμα και τον ιδρώτα του. Πληρώνεται με «ψίχουλα» που εξανεμίζονται από τις διαρκείς ανατιμήσεις, ενώ δεν επωφελείται ποτέ από τις αυξήσεις των τιμών των προϊόντων που παράγει.

Υπεύθυνοι για αυτήν την κατάσταση δεν θεωρούνταν μόνο οι βιομήχανοι αλλά και η δικτατορική διακυβέρνηση, η οποία είχε συμπιέσει τις αυξήσεις των ημερομισθίων και κυρίως είχε στερήσει από τους εργοστασιακούς εργάτες το δικαίωμα συνδικαλισμού και διεκδικήσεων. Σε αυτό το πλαίσιο, το αίτημα για μισθολογικές αυξήσεις δεν ήταν μόνο «δίκαιο» αλλά και «νόμιμο» και το ίδιο το αίτημα θεωρούνταν συνώνυμο με το «δικαίωμα». Η ικανοποίηση του αιτήματος-δικαιώματος θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο συλλογικά, μέσω του «αγώνα», ο οποίος στην εργατική ιδεολογία της Μεταπολίτευσης παρουσιαζόταν ως το αναγκαίο συμπλήρωμα της εργασίας. Από την άλλη πλευρά, η επίτευξη βιομηχανικών κερδών που δεν συνοδεύονταν από αύξηση των εργατικών αποδοχών συνιστούσε «κερδοσκοπία» και «παρανομία». Εξάλλου, αυξήσεις στο μεροκάματο οι οποίες είχαν χορηγηθεί στο παρελθόν από την επιχείρηση δίχως

³⁰² Η παρατήρηση είναι του Αντώνη Λιάκου, «Περί λαϊκισμού», ό.π., σ. 25.

³⁰³ Μεταξύ άλλων, και οι συνδικαλιστές του Μεσοπολέμου χρησιμοποιούσαν στον λόγο τους το επιχείρημα περί μη ανθρώπινης ζωής των εργατών. Στον αντίποδα, τα συνδικαλιστικά αιτήματα ήταν «δίκαια, λογικά, ανθρώπινα» (Κ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και Εργατικό Κίνημα*, ό.π., σ. 184).

κινητοποιήσεις θεωρούνταν «ψίχουλα», απαράδεκτη φιλανθρωπία και ενδεχομένως είχαν ύπουλα κίνητρα ελέγχου του προσωπικού. Χρήματα που τυχόν έδινε ο εργοδότης με δική του πρωτοβουλία θεωρούνταν μάλλον απόπειρα δωροδοκίας και εξαγοράς των αγωνιζόμενων εργατών.

Οι εργάτες του εργοστασίου αεριούχων ποτών της Ήβη στο Μαρούσι προχώρησαν σε απεργία τον Νοέμβριο του 1974 για να διεκδικήσουν, σύμφωνα με τα κείμενά τους, «μια ανθρωπινότερη θέση, ξεφεύγοντας από την εξαθλίωση και τη μιζέρια». Τα «δίκαια» αιτήματά τους, όπως τα χαρακτήριζαν, περιλάμβαναν αυξήσεις «τουλάχιστον 35%. Τα σημερινά μεροκάματα των 180 και 200 δραχ. που παίρνουμε, με τη σημερινή άνοδο του τιμάριθμου, δεν καλύπτουν πια ούτε τις πιο βασικές ανάγκες των οικογενειών μας. Και ενώ εμείς έχουμε μισθούς πείνας, η ΗΒΗ [...] πολλαπλασιάζει τα κέρδη της».³⁰⁴ Σε επόμενη τους ανακοίνωση, δύο μέρες μετά (και ενώ ο εργοδότης είχε δεχθεί να παραχωρήσει 15% αύξηση στο προσωπικό) οι εργάτες της ΗΒΗ αντέτειναν ότι η εταιρία είχε αυξήσει μέσα σε ένα έτος τις τιμές των προϊόντων της κατά 50%.³⁰⁵

Η προσωρινή επιτροπή του σωματίου εργαζομένων της Εσκιμό, σε ανακοίνωσή της προς τους εργάτες, θεωρούσε πως η αύξηση του 10% που είχε δοθεί στους εργάτες ήταν «κοροϊδία», η οποία «με κανένα τρόπο δεν καλύπτει την άνοδο των τιμών».³⁰⁶ Η διοίκηση του σωματίου στη συνέχεια, τον Μάιο του 1975, ζητούσε από τη διεύθυνση τη «δίκαιη μελέτη» των αιτημάτων των εργατών (αύξηση 30%, αυτόματη τιμαριθμική αναπροσαρμογή, διπλασιασμός επιδόματος παραγωγής, ανθυγιεινό επίδομα, υπολογισμός των δώρων με βάση τις συνολικές αποδοχές και αναδρομική καταβολή τους).³⁰⁷ Σε ανακοίνωσή τους εν μέσω της απεργίας, οι εργάτες της Εσκιμό χαρακτήριζαν τα αιτήματά τους ως νόμιμα και δίκαια δικαιώματα.³⁰⁸

Οι απεργοί εργάτες του εργοστασίου τηλεοράσεων της Σέντσουρι Ελλάς προέβησαν επίσης, τον Ιούνιο του 1975, το «δίκαιο» αίτημά τους για αύξηση 35%, τονίζοντας ότι τα μεροκάματά τους ήταν «μεροκάματα πείνας», τα οποία δεν τους επέτρεπαν να ανταποκριθούν στις βασικές ανάγκες. Υποστήριζαν το αίτημα αυτό αναφερόμενοι στην άνοδο του τιμάριθμου. Θεωρούσαν ότι η ικανοποίηση των αιτημάτων της απεργίας τους, τα οποία περιλάμβαναν επίσης την καθιέρωση της πενθήμερης εργασίας και την εγκατάσταση κλιματισμού στο εργοστάσιο, θα εξασφάλιζαν ότι «θα υπολογίζονται και αυτοί ως άνθρωποι».³⁰⁹ Σε επόμενη προκήρυξή τους τόνιζαν ότι οι εργοδότες στηρίζουν το στόχο τους για κέρδος πάνω στο «ξεζούμισμα» των εργατών και τους κατηγορούσαν ότι επιχειρούν να δωροδοκήσουν εργάτες «τάζοντάς τους κάποιο μικροποσό». Στο τέλος έκαναν αναφορά σε άλλους εργατικούς αγώνες που λάμβαναν χώρα ταυτόχρονα (ναυπηγεία Ελευσίνας, Βιοχάλκο, Βιαμάξ, Πίτσος, χαλυβουργείο Τομ Πάππας) οι οποίοι ήταν «δίκαιοι» γιατί ήταν αγώνες «για ψωμί και δουλειά».³¹⁰

Η αντίληψη ότι οι αυξήσεις των εργατικών αποδοχών της τάξης του 30%-35% ήταν «δίκαιες» ήταν καθολική μεταξύ των εργατών και κλάδων της ελληνικής βιομηχανίας. Οι εργάτες των ναυπηγείων Ελευσίνας, οι οποίοι την ίδια περίοδο ζητούσαν αύξηση 35%

³⁰⁴ Ανακοίνωση των εργατών αεριούχων ποτών του εργοστασίου ΗΒΗ Α.Ε., 23.11.1974, ΑΣΚΙ Συλλογή Γεωργίου.

³⁰⁵ Ανακοίνωση των απεργών εργατών του εργοστασίου ΗΒΗ Α.Ε., 25.11.1974, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

³⁰⁶ Ιδιωτική συλλογή Γ. Κούλη.

³⁰⁷ Πρακτικό συνεδρίασης Σωματίου Εργατοϋπαλλήλων ΒΙΟΜΕΤΑΛ-ΕΣΚΙΜΟ, 25 Μαΐου 1975, ιδιωτική συλλογή Γ. Κούλη.

³⁰⁸ Ιδιωτική συλλογή Γ. Κούλη. Με αφορμή αυτό να αναφέρουμε ότι η άποψη ότι το αίτημα της αυτοματης τιμαριθμικής αναπροσαρμογής των αποδοχών τέθηκε πρώτα από τους δημοσίους υπαλλήλους (Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση*, ό.π., σ. 71) ενδέχεται να μην είναι σωστή.

³⁰⁹ Οι απεργοί της century hellas, 3.6.1975, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

³¹⁰ Οι απεργοί της century hellas, χ.χ. [7.6.1975], ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

σε μισθούς και ημερομίσθια, κατήγγειλαν την επιχείρηση για το 48ωρο lock-out που κήρυξε όταν ήρθε αντιμέτωπη με τα «δίκαια αιτήματά» τους.³¹¹

Οι απεργοί του εργοστασίου χαλιών της Ανατόλια, σε προκήρυξη που εξέδωσαν κατά τη διάρκεια της απεργίας τους στα τέλη Ιουνίου 1975 (ζητούσαν 35% αύξηση και απομάκρυνση ενός προϊσταμένου) δημιούργησαν λογοπαίγνιο με το διαφημιστικό σλόγκαν της εταιρίας: «Η ANATOLIA φέρνει τη μόδα στο χαλί και... τη[ν] πείνα στους εργάτες».³¹² Σε άλλα κείμενά τους, οι εργάτες χαρακτήριζαν τα «δίκαια αιτήματά» τους ως «δικαιώματα».³¹³

Σε χειρόγραφο ανακοίνωση ή προσχέδιο κειμένου των απεργών της Βιοχρώμ (απεργούσαν ζητώντας αύξηση 35%, ανθυγιεινό επίδομα και χορήγηση γάλακτος), την οποία απηύθυναν προς τους απεργούς του εργοστασίου ηλεκτρικών συσκευών της Εσκιμό, οι εργάτες χαρακτήριζαν επίσης τα αιτήματά τους «δίκαια».³¹⁴

Το σωματείο των εργατών του εργοστασίου κατασκευής ηλεκτρικών καλωδίων της Φουλγκόρ, εν μέσω απεργίας για αυξήσεις 25% και αντιμετώπιση με απειλές για κλείσιμο του εργοστασίου, σε προκήρυξή του προς τους εργάτες υπογράμμισε ότι «οι διεκδικήσεις [...] δεν αποτελούν κίνδυνον για την εταιρίαν». Επιχειρηματολόγισε προσθέτοντας ότι η επιχείρηση είχε προβεί δύο φορές σε αυξήσεις του κόστους των καλωδίων και επενδύσεις τα προηγούμενα έτη, δίχως να δώσει καμία αύξηση στους εργάτες. Εξάλλου χαρακτήριζε «πενιχρότατες» τις αυξήσεις που είχαν δοθεί μέσα στη δικτατορία και μέμφονταν την εταιρία γιατί τις είχε χορηγήσει «εξ ελευθεριότητας, όπως η ίδια λέει», ή «έτσι για ψυχικό που λέμε εμείς». Καλούσε, τέλος, την επιχείρηση να καταβάλλει ολόκληρα τα ημερομίσθια κατά τη διάρκεια των στάσεων εργασίας, πριν από οποιαδήποτε διαπραγμάτευση για την επίλυση των αιτημάτων.³¹⁵

Σε άλλη ανακοίνωση, η επιτροπή του σωματείου της Φουλγκόρ κατήγγειλε ορισμένους εργαζούπαλλήλους ως «καλοπληρωμένους υποταχτικούς» της επιχείρησης, που είχαν στόχο να σπάσουν την απεργία: «Αυτοί πληρώνονται για να πεινάς εσύ». Ορισμένοι εργάτες «πουλούσαν τους εαυτούς τους γι' αντάλλαγμα μερικές χιλιάδες» και «άρπαζαν τη μπουκιά» των υπολοίπων. «Λατρεύουν τα πορτοφόλια τους», ενώ οι απεργοί αγωνίζονται για να «χορτάσει ο συνάδελφός τους», «διακινδυνεύοντας το ψωμί τους», έκρινε η επιτροπή.³¹⁶

Οι εργάτες των δύο εργοστασίων του Φυρογένη σε Εκάλη και Μοσχάτο απήργησαν ζητώντας αύξηση 100 δραχμών στο μεροκάματο και κατήγγειλαν τα «μεροκάματα πείνας που προσφέρει η εταιρία, που [...] οδηγούν κάθε μέρα και πιο πολύ στην εξαθλίωση». Απαντούσαν στα επιχειρήματα της επιχείρησης περί κρίσης λέγοντας ότι «εμείς χθες πεινάγαμε και σήμερα επίσης πεινάμε».³¹⁷

Το δίκαιο των εργατικών διεκδικήσεων πήγαζε από το γεγονός ότι αυτές στόχευαν να εξυψώσουν το χαμηλό βιοτικό επίπεδο του εργάτη και να διορθώσουν τις αδικίες στη διανομή των κερδών της επιχείρησης. Αυτό το σκεπτικό των εργατών αποτελούσε και τη νομιμοποιητική βάση των απεργιών. Οι απεργοί των τριών εργοστασίων της Α.Ε. Πετζετάκις κατέβηκαν σε απεργία για να απαιτήσουν «περισσότερο ψωμί για τις

³¹¹ Ανακοίνωση της Αντιπροσωπείας των Εργαζομένων εις τα Ναυπηγεία Ελευσίνας, 4.6.1975, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

³¹² Προκήρυξη των απεργών εργατών της Α.Ε. ANATOLIA, 27.6.1975, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

³¹³ Προκηρύξεις με την υπογραφή «απεργοί εργάτες της Α.Ε. ANATOLIA», χ.χ., ιδιωτική συλλογή Γ. Κούλη.

³¹⁴ Η Συντονιστική Επιτροπή, *Προς τους Εργάτες της ΕΣΚΙΜΟ*, χ.χ. [Ιούλιος 1975], ιδιωτική συλλογή Γ. Κούλη.

³¹⁵ Ένωση εργατοϋπαλλήλων FULGOR, *Διακήρυξη*, 21.7.1975, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

³¹⁶ Αγωνιστική επιτροπή της ένωσης εργατοϋπαλλήλων FULGOR, χ.χ., ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

³¹⁷ Εργατοϋπαλληλικό σωματείο Χ. & Β. ΦΥΡΟΓΕΝΗΣ Α.Β.Ε., χ.χ., ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

οικογένειές» τους. Στα εξώδικα που τους έστειλε η επιχείρηση απάντησαν: «έχουμε δίκιο άρα είμαστε νόμιμοι. Δίκαια είναι τα αιτήματά μας, νόμιμη η απεργία μας και νόμιμη η υπεράσπισή της».³¹⁸ «Αρνούμαστε να δουλέψουμε για “μεροκάματα πείνας” και αυτό δεν είναι παράνομο». Έτσι αιτιολόγησαν οι εργάτες της ΜΕΛ την απόφασή τους να προχωρήσουν σε απεργία διάρκειας με στόχο αυξήσεις 18% - 40%.³¹⁹

Ανάλογη λογική ακολούθησε και η δικαιολόγηση του αιτήματος για αύξηση κατά 40% του «εξευτελιστικού» μεροκάματου που πληρώνονταν οι εργάτες στο εργοστάσιο ειδών υγιεινής της Κεραφίνα στην Κόρινθο: Οι 350 απεργοί ζητούσαν «μεροκάματο που να ανταποκρίνεται στα σημερινά δεδομένα για να 'μαστε άνθρωποι και ΟΧΙ ΖΩΑ».³²⁰

Στο πρωτοσέλιδο του πρώτου φύλλου της εφημερίδας *Ο Αγώνας Μας*, την οποία εξέδιδε το σωματείο των εργατών του εργοστασίου ελαστικών της Good Year στη Θεσσαλονίκη, γράφτηκε ότι οι εργάτες αγωνίζονταν «για να φύγουμε από το καθημερινό άγχος της ζωής, το πώς δηλ. να συντηρήσουμε τις οικογένειές μας». Χαρακτήριζαν τις κινητοποιήσεις τους όχι «επετεία» αλλά «αγώνα για να καθιερωθούν μια για πάντα τα δίκαια αιτήματα». Αφού οι εργάτες εξασφάλισαν υπό την απειλή κινητοποιήσεων τον Δεκέμβρη του 1975 αυξήσεις 25%, υπέγραψαν συμφωνία με την εργοδοσία η οποία ανέφερε ότι το σωματείο «δεν θα υποβάλει αίτημα νέας αυξήσεως [...] εκτός εάν συμβή σημαντική μεταβολή των οικονομικών συνθηκών και των δαπανών διαβίωσης, αποδεικνυόμενη εξ επισήμων κυβερνητικών στοιχείων, καθώς και εξ αδιαμφισβητήτων και γνωστών τοις πάσι στοιχείων».³²¹ Με αυτόν τον τρόπο οι εργοδότες, έχοντας υποστεί μια πρώτη ήττα, προωθούσαν τη δική τους αντίληψη για τη λογική που θα έπρεπε να ακολουθούν στο εξής οι εργατικές αποδοχές και προσπαθούσαν να υπαγορεύσουν την επιχειρηματολογία που θα έπρεπε να συνοδεύει κάθε αίτημα για περαιτέρω αύξησή τους.

Οι λιθογράφοι της επιχείρησης Ματσούκης, οι οποίοι βρίσκονταν στην 53η μέρα της απεργίας τους, δικαιολόγησαν επίσης την απόφασή τους να προχωρήσουν σε απεργία λέγοντας ότι τα μεροκάματα που έπαιρναν «δεν ανταποκρίνονται στις σημερινές συνθήκες ζωής [...], δεν επαρκούν για να ζήσουμε εμείς και οι οικογένειές μας, αφού τα βασικά είδη διατροφής έχουν ακριβήνει [sic] και ακριβαίνουν συνέχεια». Θεωρούσαν πως ο αγώνας τους ήταν «δίκαιος και στηρίζεται στη διεκδίκηση του δίκηνου μας», ενώ εξίσωσαν την «κερδοσκοπία» των εργοδοτών με «παρανομία».³²²

Αυτό το μοτίβο αιτιολόγησης των εργατικών αιτημάτων για αύξηση των αποδοχών στη βιομηχανία συνεχίστηκε ως το τέλος της δεκαετίας. Οι απεργοί του Ράδιο Αθήναι, τον Μάρτιο του 1977, κατήγγειλαν τα «μεροκάματα πείνας» και την επικίνδυνη εργασία «για ένα κομμάτι ψωμί» και προώθησαν το «δίκαιο» αίτημα για «ανθρώπινα μεροκάματα» με απεργία διάρκειας.³²³

Η προερχόμενη από τη βάση των εργατών πίεση για αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων οδήγησε και τη ΓΣΕΕ να ακολουθήσει, από το 1976, μια όχι πάντοτε συνεπή πολιτική καταγγελίας των εθνικών συλλογικών συμβάσεων εργασίας και των σχετικών πρωτοβάθμιων δικαστικών διαιτητικών αποφάσεων, με στόχο την επίτευξη περαιτέρω αυξήσεων, τη χορήγηση επιδομάτων και την ικανοποίηση «θεσμικών» αιτημάτων με οικονομικό περιεχόμενο. Η ΓΣΕΕ υιοθετούσε ουσιαστικά τη γραμμή

³¹⁸ Προκήρυξη των απεργών της Α. Γ. ΠΕΤΖΕΤΑΚΙΣ, χ.χ., ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

³¹⁹ *Η Φωνή των Απεργών της ΜΕΛ*, αρ. 1., ιδιωτική συλλογή Θ. Τζιούμπα.

³²⁰ Οι Απεργοί της ΚΕΡΑΦΙΝΑ, *Προκήρυξη των Εργατών της ΚΕΡΑΦΙΝΑ*, χ.χ., ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

³²¹ *Ο Αγώνας Μας*, χ.χ., ιδιωτική συλλογή Θ. Τζιούμπα.

³²² Οι Απεργοί Εργάτες Λιθογράφοι του Εργοστασίου ΜΑΤΣΟΥΚΗ, *Προκήρυξη των απεργών εργατών λιθογράφων της «Αλ. Ματσούκης Α.Ε.»*, χ.χ., ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

³²³ Οι απεργοί του ΡΑΔΙΟ ΑΘΗΝΑΙ, 28.3.1977.

υπεράσπισης των διεκδικήσεων που είχαν προβάλλει οι εργοστασιακές κινητοποιήσεις. Αναφερόμενη στην απόφαση του διαιτητικού δικαστηρίου για αυξήσεις 17% το 1976, η συνομοσπονδία τόνισε ότι «πρόκειται αληθινά περί αποφάσεως το ολιγώτερο εξωπραγματικής μετά από τα πραγματοποιηθέντα ασύλληπτα κέρδη των επιχειρήσεων κατά την 7ετία [...]. Δεν είναι νοητό να κάνουμε αντιπληθωριστική προσπάθεια μη δίνοντας τη δυνατότητα στον ανειδίκευτο εργάτη να εξασφαλίσει τη στοιχειώδη διαβίωση της οικογενείας του».³²⁴

Η αναταραχή στη βάση των εργατών και η ανάπτυξη κινητοποιήσεων προκάλεσε κλυδωνισμούς στην μισθολογική πολιτική της κυβέρνησης, μετατοπίζοντας κατά πολύ το επιδιωκόμενο όριο για την εξασφάλιση κοινωνικής συναίνεσης. Η ΓΣΕΕ κατήγγειλε τη εθνική σύμβαση που είχε υπογράψει τον Μάρτιο του 1975 μόλις τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους,³²⁵ ενώ αποφάσισε να ζητήσει από τον ΣΕΒ αυξήσεις 22% στις διαπραγματεύσεις για την εθνική συλλογική σύμβαση εργασίας του 1977. Αυτά, τη στιγμή που δήλωνε ότι αποδέχεται πλήρως την κυβερνητική λογική της προτεραιότητας της καταπολέμησης του πληθωρισμού και μείωσης της ανεργίας, αλλά και τις περιορισμένες δυνατότητες αυξήσεων λόγω της οικονομικής ύφεσης.³²⁶ Η συνομοσπονδία και ο ΣΕΒ συμφώνησαν τελικώς να προσυπογράψουν αυξήσεις ύψους 15%.³²⁷ Η ΓΣΕΕ αποφάσισε ωστόσο να καταγγείλει τη σύμβαση στις 28 Δεκέμβρη 1977 ζητώντας, πέραν κάποιων θεσμικών αιτημάτων, αυξήσεις 25% στο κατώτατο μεροκάματο (370 δραχ. από 295 δραχ.).³²⁸ Το πρωτοβάθμιο διαιτητικό δικαστήριο αποφάσισε τελικά την αύξηση του κατώτατου μεροκάματος στις 360 δραχ. σε δύο δόσεις.³²⁹ Η ΓΣΕΕ ωστόσο προσέφυγε στο δευτεροβάθμιο διαιτητικό δικαστήριο ζητώντας, μεταξύ άλλων, την αυτόματη τιμαριθμική αναπροσαρμογή των μισθών και συντάξεων.³³⁰

Μετά από το 19ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, που πραγματοποιήθηκε στην Καλαμάτα μεταξύ 8 και 12 Νοεμβρίου 1978, η νέα διοίκηση αποφάσισε να καταγγείλει και την εθνική σύμβαση εργασίας του 1978,³³¹ ενώ το ίδιο έπραξε και στις 4 Ιανουαρίου 1979, ζητώντας την καθιέρωση της αυτόματης τιμαριθμικής αναπροσαρμογής και αυξήσεις στις αποδοχές των εργατοϋπαλλήλων ύψους τουλάχιστον 2.000 δραχ. το μήνα, αναφερόμενη ακόμη στην «καθυστερούμενη αύξηση της αμοιβής της εργασίας από τη χρονική περίοδο των ετών 1967-74».³³² Ο ΣΕΒ αντιπρότεινε αυξήσεις 10,1%.³³³ Η ΓΣΕΕ κατήγγειλε και την απόφαση του δευτεροβάθμιου διαιτητικού δικαστηρίου στις 5 Νοεμβρίου 1979.³³⁴

Τα επιδόματα, πεδίο διαμάχης

Πέρα από τις αυξήσεις ημερομισθίων, οι κινητοποιήσεις στα εργοστάσια κατά τα πρώτα μεταπολιτευτικά έτη συχνά περιστρεφόταν και γύρω από το ζήτημα της καταβολής διαφόρων επιδομάτων. Ανάμεσα στα τελευταία κυριαρχούσε το επίδομα ανθυγιεινής εργασίας, το οποίο οι εργάτες αποκαλούσαν «ανθυγιεινό επίδομα» ή απλώς «το ανθυγιεινό».

³²⁴ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 10.5.1976.

³²⁵ ΣΕΒ, *Δελτίον*, αρ. 323-324, 31.12.1975.

³²⁶ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 12.1.1977.

³²⁷ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 3.2.1977. Πβ. ΣΕΒ, *Δελτίον*, αρ. 350, 31.1.1977, σ. 1.

³²⁸ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 28.12.1977.

³²⁹ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 7.2.1978.

³³⁰ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 14.2.1978.

³³¹ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 29.12.1978.

³³² ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 4.1.1979.

³³³ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 30.1.1979.

³³⁴ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 5.11.1979.

Τα αιτήματα των εργοστασιακών εργατών για την καταβολή επιδομάτων, παρ' ό,τι αποσκοπούσαν, όπως και οι αυξήσεις των ημερομισθίων, στην αύξηση των συνολικών εργατικών αποδοχών, παρουσίαζαν ορισμένες ιδιαιτερότητες. Η πρώτη είχε νομικό χαρακτήρα: Υπήρχε ήδη ένα νομοθετικό πλαίσιο και ένα πλέγμα δικαστικών αποφάσεων που προέβλεπε την υπό όρους καταβολή ορισμένων επιδομάτων, το οποίο σε κάποιο βαθμό υποδείκνυε τον τρόπο με τον οποίο θα ήταν δυνατό να δικαιολογηθούν τα αιτήματα για την καταβολή τους, ενώ γενικότερα ωθούσε προς τη νομική οδό επίλυσης του ζητήματος.

Επιπλέον, σε αντίθεση με ό,τι ίσχυε για τις αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων, για τις οποίες υπήρχε σιγή από την εργοδοτική πλευρά κατά τη δικτατορική περίοδο, το ζήτημα του επιδόματος ανθυγιεινής εργασίας είχε απασχολήσει και πριν το 1974 τους βιομήχανους και τον ΣΕΒ, ενδεχομένως επειδή ανέκυπτε κατά τις διαπραγματεύσεις τους με ομοιοεπαγγελματικά ή κλαδικά σωματεία. Συνεπώς, τουλάχιστον όσον αφορά το συγκεκριμένο επίδομα, υπήρχε ήδη ένα διαμορφωμένο από το κράτος, τους εργοδότες και τα «επίσημα» συνδικάτα πεδίο συζήτησης και νομικής φύσεως πρακτικής, στο οποίο καλούνταν να παρέμβουν οι εργοστασιακοί εργάτες.

Τέλος, σημαντικό ρόλο στην προβολή και αιτιολόγηση των αιτημάτων για την καταβολή επιδομάτων διαδραμάτιζε η εργατική ιδεολογία της περιόδου, στο κέντρο της οποίας τοποθετούνταν ο άνδρας εργοστασιακός εργάτης. Παρουσιαζόταν ως εργαζόμενος υπό απάνθρωπες και επικίνδυνες συνθήκες, έμπειρος στη δουλειά του, παραγωγικός, ενώ επιπλέον ήταν αρχηγός οικογένειας η οποία ήταν απόλυτα εξαρτημένη από το μεροκάματό του. Σε αυτό το πλαίσιο, τα αιτήματα για την καταβολή διαφόρων επιδομάτων, πέρα από τις ευνοϊκές μισθολογικές επιδράσεις τους, επεδίωκαν ταυτόχρονα την επίσημη αναγνώριση και επιβεβαίωση της επικινδυνότητας της εργασίας, της συμβολής της εργασίας στην παραγωγικότητα της βιομηχανίας, και της σημασίας της υποστήριξης της εργατικής οικογένειας. Όλα αυτά θα συντελούσαν στην επιβεβαίωση της αξίας και συμβολής του εργοστασιακού εργάτη όχι μόνο στο επίπεδο της παραγωγής αλλά και συνολικά της κοινωνικής προόδου στο νέο πλαίσιο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Λόγω των ιδιαιτεροτήτων τους, τα αιτήματα για τη χορήγηση επιδομάτων έρχονταν συχνά σε σύγκρουση με ορισμένες πτυχές της γενικότερης κατεύθυνσης του συνδικαλιστικού κινήματος, τουλάχιστον όπως αυτή γινόταν αντιληπτή από εργάτες που υπηρετούσαν ριζοσπαστικούς πολιτικούς στόχους. Υπήρχε μια καταφανής αντίφαση μεταξύ του αιτήματος για τη χορήγηση επιδόματος ανθυγιεινής εργασίας και της πάλης για την αλλαγή των συνθηκών της εργασίας, η οποία αποσκοπούσε στο να καταστήσει την εργασία λιγότερο ανθυγιεινή. Ακόμη μεγαλύτερο πρόβλημα δημιουργούσε το αίτημα για την αύξηση των επιδομάτων παραγωγής (ανέκυψε σε ορισμένες περιπτώσεις), καθώς ήταν ασυμβίβαστο με τον στόχο του εξανθρωπισμού των ρυθμών παραγωγής και της μείωσης του ρυθμού της εργασίας.³³⁵ Αυτές οι αντιφάσεις έφεραν στην επιφάνεια αποκλίσεις μεταξύ των πραγματικών στόχων του εργοστασιακού κινήματος και της στρατηγικής την οποία οραματίζονταν και επεδίωκαν οι πιο δραστήριοι συνδικαλιστικά εργάτες ή ορισμένες συνδικαλιστικές παρατάξεις και ομάδες της άκρας Αριστεράς:

Τι να το κάνουμε το ανθυγιεινό, όταν στους λιθογράφους, από τους 5.000 που πρέπει να συνταξιοδοτούνται μόνο οι 500 ζουν; [...] Τι να το κάνουμε το ανθυγιεινό, όταν στην ΠΥΡΚΑΛ, για παράδειγμα, υπάρχει τουλάχιστον μία έκρηξη το χρόνο; Τι να το κάνουμε το ανθυγιεινό, όταν στο εργοστάσιο κουρτινών ΣΟΥΡΝΟΠΟΥΛΟΣ, στη Θεσσαλονίκη, οι

³³⁵ «Ιζόλα, Συμπεράσματα από μία απεργία», *Εργατική Δημοκρατία*, Σεπτέμβριος 1976.

εργάτριες δουλεύουν το τριχλωροαιθυλένιο (δηλητηριώδες υγρό που σε μικρές ποσότητες προκαλεί τύφλωση και καταστρέφει το νευρικό σύστημα) σε τέτοιες ποσότητες, που πηγαίνουν στο νοσοκομείο με οξεία δηλητηρίαση;

Όχι, την υγεία μας δεν πρέπει να την πουλάμε σ' όποια τιμή και αν μας την αγοράζουν. Πρέπει να την διατηρούμε. Γι' αυτό πρέπει να αγωνιστούμε για καλύτερες συνθήκες δουλειάς και όχι για ανθυγιεινό, που είναι ξεπούλημα της υγείας μας.³³⁶

Η πραγματικότητα των προκαλούμενων από την εργασία ασθενειών και των εργατικών ατυχημάτων, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι επί σειρά ετών η γνώμη των εργατών δεν ζητούνταν ποτέ άμεσα όταν κρίνονταν ζητήματα επικινδυνότητας ή ανθυγιεινού της εργασίας, οδήγησε τους εργοστασιακούς εργάτες να διεκδικήσουν μεταπολιτευτικά για τον εαυτό τους το δικαίωμα να ορίζουν το περιεχόμενο της ανθυγιεινής εργασίας και να αποφασίζουν μονομερώς για την αναγκαιότητα καταβολής του αντίστοιχου επιδόματος, δίχως τη μεσολάβηση άλλων αρχών.

Σε ορισμένες περιπτώσεις εργοστασίων, μεγάλες εργατικές κινητοποιήσεις περιστράφηκαν σχεδόν αποκλειστικά γύρω από το ζήτημα της καταβολής επιδομάτων. Οι εργάτες του εργοστασίου ελαστικών της Good Year στη Θεσσαλονίκη, αφού είχαν επιτύχει αύξηση των αποδοχών τους κατά 25% τον Δεκέμβρη του 1975, ζητούσαν στη συνέχεια επίδομα ανθυγιεινής εργασίας, «επίδομα συζύγου» και «επίδομα πολυετίας». Θεωρούσαν ότι το ανθυγιεινό επίδομα θα έπρεπε στην περίπτωση τους να δίνεται «με κλειστά μάτια» και επικαλούνταν παλαιότερες εκθέσεις «πραγματογνομόνων», οι οποίοι είχαν αποφανθεί ότι οι εργάτες ελαστικών θα πρέπει να περνούν δύο φορές το χρόνο από ιατρικές εξετάσεις. Υποστήριζαν ότι οι επιπτώσεις στην υγεία των υλικών που χρησιμοποιούνταν στην κατασκευή ελαστικών «αναφέρονταν μέσα στα βιβλία της Εταιρίας». Προς απόδειξη της ανθυγιεινότητας της εργασίας τους ισχυρίζονταν, τέλος, ότι προϊστάμενος είχε απειλήσει εργάτες λέγοντάς τους «θα σε στείλω στο μπάμπουρι», δηλαδή το «ζυμωτήριο», το τμήμα του εργοστασίου που δέχεται τις πρώτες ύλες για την παραγωγή του ελαστικού.

Το επίδομα συζύγου (ή «επίδομα για τη γυναίκα») απαιτούνταν από τους ίδιους με το σκεπτικό ότι «δίδεται βάση διαφόρων συμβάσεων στους περισσότερους εργαζόμενους». Ομοίως, το «επίδομα πολυετίας» (ζητούσαν 10% για κάθε τριετία) έπρεπε να τους χορηγηθεί καθώς «δίδεται στον περισσότερο εργαζόμενο κόσμο». Οι στάσεις εργασίας στις οποίες προχώρησαν οι εργάτες της Good Year για 40 ημέρες δεν έφεραν αποτέλεσμα και το ζήτημα του επιδόματος ανθυγιεινής εργασίας μεταφέρθηκε το 1977 στα δικαστήρια, τα οποία τον Μάρτιο του 1980 ενέκριναν τη χορήγησή του.³³⁷

Στο εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρικών συσκευών της Εσκιμό στη Μεταμόρφωση Αττικής, ένα από τα βασικά αιτήματα της κινητοποίησης των εργατών (η οποία ξεχωρίζει γιατί έλαβε από την πρώτη στιγμή τη μορφή της κατάληψης του εργοστασίου) ήταν ο ορθότερος υπολογισμός των δώρων και των αδειών, ο οποίος έως τότε γινόταν επί των βασικών αποδοχών και δεν συμπεριλάμβανε το «επίδομα παραγωγής» που λάμβαναν οι εργάτες. Οι εργάτες ζητούσαν την αναδρομική καταβολή της διαφοράς αυτής. Εξάλλου ζητούσαν τον διπλασιασμό του συγκεκριμένου επιδόματος, το οποίο «παραμένει στάσιμο τόσα χρόνια», γενική αύξηση 30% και χορήγηση επιδόματος ανθυγιεινής εργασίας. Για το τελευταίο, το πρακτικό της γενικής συνέλευσης των εργατών της 25ης Μαΐου 1975, που πραγματοποιήθηκε με την παρουσία 103 μελών του σωματίου σε αίθουσα κινηματογράφου στις Αχαρνές, αναφέρει πως «εγένετο συζήτηση και διεπιστώθη ότι εντός του χώρου του εργοστασίου υπάρχουν ανθυγιεινοί

³³⁶ *Αντιπληροφόρηση*, ό.π., τ. 2, σ. 427. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

³³⁷ Ο Αγώνας Μας, χ.χ.

χώροι και βαριές εργασίες». Η συνέλευση αποφάσισε παμψηφεί να ζητήσει επίδομα ανθυγιεινής εργασίας και βαριάς εργασίας «δια τας ειδικάς αυτάς περιπτώσεις». ³³⁸

Στην περίπτωση του εργοστασίου ηλεκτρικών συσκευών της Ιζόλα, το οποίο μεταφερόταν σταδιακά από την Καλλιθέα στις νέες εγκαταστάσεις στα Δραγάνια Θήβας, οι εργάτες απαιτούσαν τη χορήγηση «επίδοματος μετάβασης» στο εργοστάσιο. Προσπαθώντας να αντισταθμίσουν τις απώλειες χρόνου και εισοδήματος από τη μεταφορά του εργοστασίου, ζητούσαν να εργάζονται 40 αντί για 45 ώρες την εβδομάδα στο νέο εργοστάσιο, δίχως μείωση μισθού. Επίσης ζητούσαν επίδομα 35% επί του μισθού, ως «αποζημίωση για το χρόνο της διαδρομής και την ταλαιπωρία και τους κινδύνους της». ³³⁹ Οι εργάτες θεωρούσαν πως με την εφαρμογή του 40ώρου «θα πρόφταινα[ν] να δού[ν] λίγο τα παιδιά [τους]» και πως το «επίδομα μετάβασης» του 35% θα τους αποζημίωνε για «την κοινωνική απομόνωση, την ταλαιπωρία και τον κίνδυνο του ταξιδιού». Αιτιολόγησαν τις στάσεις εργασίας που είχαν ξεκινήσει από τις 12 Μαρτίου του 1976 (επρόκειτο στην πραγματικότητα για απεργία καθώς από τις 7 Απρίλη οι στάσεις είχαν φτάσει τις 7 ώρες και 45 λεπτά σε βάρδια εννιά ωρών) ως εξής: «Ζητήσαμε μήπως να πάρουμε κι εμείς μερίδιο –όπως θα 'ταν απόλυτα λογικό και δίκαιο– από την εξέλιξη που σήμαινε για την εταιρία το νέο εργοστάσιο της Θήβας; Όχι. [...] Ζητήσαμε μόνο αυτή η εξέλιξη της εταιρίας *τουλάχιστο να μη γίνει σε βάρος των [...] δικαιωμάτων μας*». ³⁴⁰

Όπως είχε συμβεί και με το ζήτημα των αυξήσεων μισθών και ημερομισθίων, η επιμονή με την οποία αγωνίστηκαν οι εργάτες των εργοστασίων για την καταβολή επιδομάτων οδήγησε την ΓΣΕΕ στην υιοθέτηση του «θεσμικού» αιτήματος της χορήγησης αύξησης 5% για κάθε τριετία (για δύο τριετίες μέγιστο) για τους ανειδίκευτους εργάτες, εν όψει των διαπραγματεύσεων με τον ΣΕΒ για την υπογραφή της εθνικής συλλογικής σύμβασης εργασίας του 1977. ³⁴¹ Τον Δεκέμβρη του 1977 η ΓΣΕΕ κατήγγειλε τη σύμβαση εργασίας που είχε διαρκέσει ένα σχεδόν έτος και προέβαλε επίσης το αίτημα του επιδόματος γάμου (10%) αντί του έως τότε επιδόματος μη εργαζόμενης συζύγου (5%). ³⁴² Τελικά το πρωτοβάθμιο διαιτητικό δικαστήριο αποφάσισε να χορηγείται το επίδομα συζύγου ύψους 5% ακόμη και στους εργαζόμενους των οποίων οι σύζυγοι εργάζονταν, μετατρέποντάς το κατ' ουσίαν σε επίδομα γάμου. ³⁴³ Το 1979 η ΓΣΕΕ ζήτησε και πάλι την αύξησή του από 5% σε 10% καθώς και την καθιέρωση της ονομασίας του ως «επίδομα γάμου». ³⁴⁴

Η ικανοποίηση των αιτημάτων χορήγησης επιδομάτων μπορούσε να πραγματοποιηθεί και διαμέσου διαιτητικών αποφάσεων επί κλαδικών συμβάσεων εργασίας στη βιομηχανία. Έτσι, για παράδειγμα, η σύμβαση των εργατοτεχνιτών βιομηχανιών λιπασμάτων και χημικών βιομηχανιών, η οποία τέθηκε σε ισχύ με διαιτητική απόφαση στις 4 Ιουλίου 1975, προέβλεπε τη χορήγηση επιδόματος ανθυγιεινής εργασίας ύψους 15% σε όλους τους εργάτες και υπαλλήλους βιομηχανιών λιπασμάτων, καθώς και τη χορήγηση επιδόματος πολυετίας 5% για κάθε τριετία απασχόλησης (έως τρεις τριετίες). Η ίδια σύμβαση προέβλεπε τη χορήγηση του ίδιου επιδόματος πολυετίας (έως και για δύο τριετίες) στους εργάτες πολλών κατηγοριών χημικών βιομηχανιών, καθώς και

³³⁸ Πρακτικό συνεδρίασης Σωματείου Εργατοϋπαλλήλων ΒΙΟΜΕΤΑΛ-ΕΣΚΙΜΟ, 25 Μαΐου 1975, ιδιωτική συλλογή Γ. Κούλη.

³³⁹ Σωματείο Εργαζομένων της ΙΖΟΛΑ, «Γιατί αγωνιζόμαστε», 1.4.1976.

³⁴⁰ Ο *Εργαζόμενος της ΙΖΟΛΑ*, αρ. 1. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

³⁴¹ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 12.1.1977.

³⁴² ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 28.12.1977.

³⁴³ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 7.2.1978.

³⁴⁴ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 5.11.1979.

επιδόματα ανθυγιεινής εργασίας ύψους 15% και 8% σε διάφορες κατηγορίες εργατών.³⁴⁵

Η σύνταξη της ΓΣΕΕ πίσω από τα αιτήματα των εργατών για χορήγηση διαφόρων επιδομάτων, καθώς και η έκδοση ευνοϊκών για τους εργάτες σχετικών δικαστικών αποφάσεων, ανάγκασε τον ΣΕΒ να καταγγείλει στα τέλη του 1976, όχι άδικα, ότι ο πολλαπλασιασμός των ειδών των επιδομάτων και η άνευ αρχών, σχεδόν οικουμενική χορήγησή τους τα είχε μετεξελίξει σε συμπληρώματα της εργατικής αμοιβής.³⁴⁶ Αυτό που δεν αναδείχθηκε, ωστόσο, ήταν ότι η συγκεκριμένη μορφή αύξησης των αποδοχών εμφάνιζε πλεονεκτήματα για όλες τις πλευρές, καθώς τα επιδόματα δεν υπολογίζονταν στις ασφαλιστικές εισφορές, συνεπώς ούτε και στις συντάξιμες αποδοχές. Η ίδια η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας είχε δώσει εξάλλου τον τόνο ήδη από τον Οκτώβριο του 1974, όταν και νομοθέτησε τη χορήγηση ανθυγιεινού επιδόματος στους υπαλλήλους του Εθνικού Τυπογραφείου. Βάσει του σχετικού νομοθετικού διατάγματος, ακόμη και το διοικητικό και βοηθητικό προσωπικό δικαιούνταν προσαύξηση ύψους 10%, ενώ ο διευθυντής, ο «εργοστασιάρχης» και οι εργοδηγοί δικαιούνταν, όπως και οι εργάτες των χυτηρίων, μηχανημάτων και πιεστηρίων, προσαύξηση ύψους 20%.³⁴⁷

Ο αγώνας για τη βελτίωση των συνθηκών της εργασίας

Το αίτημα της «βελτίωσης των συνθηκών εργασίας» βρισκόταν συχνά ψηλά στη λίστα των αιτημάτων των εργατών πολλών εργοστασίων της περιόδου, συμπληρώνοντας τα μισθολογικά αιτήματα και έχοντας πολλαπλό περιεχόμενο: Πρώτον, ήταν σε πολλές περιπτώσεις στενά συνδεδεμένο με το αίτημα για τη χορήγηση επιδόματος ανθυγιεινής εργασίας, καθώς η ανάδειξη των συνθηκών που επικρατούσαν στα εργοστάσια θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως βάση για τη δικαιολόγηση της χορήγησης του επιδόματος. Δεύτερον, εξέφραζε μια πραγματική ανάγκη των εργατών να επιλύσουν ποικίλα συγκεκριμένα προβλήματα που υπήρχαν στους εργασιακούς χώρους, προτείνοντας τη λήψη συγκεκριμένων μέτρων. Τρίτον, στο βαθμό που συνοδευόταν από μια προσπάθεια αναλυτικής περιγραφής των συνθηκών εργασίας και κοινοποιούνταν σε τρίτους, στόχευε στην ευαισθητοποίηση και την συγκέντρωση συμπάθειας εκ μέρους άλλων εργαζομένων και κοινωνικών στρωμάτων υπέρ των αιτημάτων των απεργών. Τέλος, σε συνδυασμό με τα αιτήματα που αφορούσαν μισθολογικές αυξήσεις και επιδόματα, συνέβαλε στο σχηματισμό και την ανάδειξη της κοινωνικής ταυτότητας του εργοστασιακού εργάτη, ο οποίος παρήγαγε τον κοινωνικό πλούτο υπό «απάνθρωπες» συνθήκες προς όφελος των κερδών των βιομηχάνων.

Λόγω της επταετούς προσπάθειας συστηματικής απόκρυψης των άσχημων συνθηκών εργασίας στην ελληνική βιομηχανία, η ορμή με την οποία αναδείχθηκαν τα σχετικά ζητήματα κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο δεν εκπλήσσει. Ο ελεύθερος πλέον καθημερινός και συνδικαλιστικός Τύπος –ιδίαιτερα, όπως είναι φυσικό, ο Τύπος της Αριστεράς– αλλά και οι ίδιοι οι εργοστασιακοί εργάτες επιδόθηκαν σε μια εντατική προσπάθεια διάχυσης πληροφοριών για τις συνθήκες εργασίας, δημιουργώντας μια πραγματική χιονοστιβάδα ενημερώσεων και ανταποκρίσεων από χώρους εργασίας, στην οποία η μία «αποκάλυψη» διαδεχόταν την άλλη σε καθημερινή βάση. Η συνήθης μορφή που λάμβανε η προσπάθεια ενημέρωσης για τις συνθήκες εργασίας στη βιομηχανία ήταν η λεπτομερής περιγραφή ανθυγιεινών ή επικίνδυνων πλευρών της εργασιακής διαδικασίας, η έκθεση των άμεσων ή σωρευτικών επιπτώσεων στην υγεία, η γνωστοποίηση συγκεκριμένων ατυχημάτων που είχαν λάβει χώρα εν ώρα εργασίας

³⁴⁵ ΣΕΒ, *Δελτίον*, αρ. 325, 15.1.1976, σ. 31.

³⁴⁶ ΣΕΒ, *Δελτίον*, αρ. 346, 30.11.1976, σ. 4.

³⁴⁷ Ν.δ. 89/1974, *Περί Χορηγήσεως Επιδόματος Ανθυγιεινής Εργασίας εις το Προσωπικόν του Εθνικού Τυπογραφείου*, ΦΕΚ 284/4-10-74, 1ο τεύχος.

(όπως αυτά που εκτέθηκαν παραπάνω), η ανάδειξη των ασφυκτικών μεθόδων ελέγχου του προσωπικού και η σύνδεση όλων των παραπάνω με την απουσία συνδικαλισμού στα εργοστάσια.

Η γενική εικόνα που αναδεικνυόταν από τους εργάτες και τους υποστηρικτές τους ήταν αυτή της βιομηχανίας – «νταχάου», όπως το έντυπο *Αντιπληροφόρηση* αποκάλυψε τη γνωστή βιομηχανία τροφίμων Κύκνος στο Ναύπλιο. Στο εν λόγω κείμενο είναι εμφανής η επιδίωξη να κατονομαστούν οι θεωρούμενοι ως υπεύθυνοι για την τρομοκράτηση και έκθεση σε κίνδυνο του εργατικού προσωπικού, σε μια διαδικασία που εμφανίζει αναλογίες με τις ταυτόχρονες προσπάθειες να εντοπιστούν και να τιμωρηθούν στη Μεταπολίτευση οι βασανιστές και οι συνεργάτες του δικτατορικού καθεστώτος. Επίσης, αναδεικνύεται έντονα η διεμφυλική διάσταση του ελέγχου του εργατικού προσωπικού. Η ιδιαίτερη μνεία στην πιθανότητα στέρωσης του γυναικείου προσωπικού δείχνει παράλληλα την επιμονή του παλαιού ζητήματος, αυτού της προτεραιότητας του οικογενειακού προορισμού, στον οποίο θα έπρεπε να προσαρμόζεται η εργασία της γυναίκας στη βιομηχανία.³⁴⁸

Το “Νταχάου-Κύκνος”. Έτσι το ονομάζουν στην περιοχή. Η εντατικοποίηση της παραγωγής, που θα φέρει στο[ν εργοδότη] Σπυρόπουλο*³⁴⁹ κι άλλα κέρδη, και η έλλειψη κάθε μέτρου προστασίας της υγείας των εργαζόμενων, έχει κάνει το εργοστάσιο κόλαση. Η καθιστική δουλειά [...] έχει απαγορευτεί. Οι εργάτες δουλεύουν με ξέφρενο ρυθμό όρθιοι και ακίνητοι. Το τσιγάρο γίνεται στις τουαλέτες, που αντιστοιχούν η κάθε μια για 40-50 άτομα και που καθ[α]ρίζονται μόνον όταν είναι να γίνει έλεγχος από την υγειονομική υπηρεσία [...]. Το περιβάλλον καλύπτεται από υδρατμούς μεγάλης θερμοκρασίας και από νερά, έτσι που οι γυναίκες παθαίνουν φλεβίτιδα και γυναικολογικές παθήσεις μέχρι και στέρωση, επειδή βρέχεται μόνιμα η κοιλιά.

[...] Γίνονται πολλά εργατικά ατυχήματα από έλλειψη μέσων προστασίας. Το πιο συνηθισμένο από τα ατυχήματα είναι ο ακρωτ[η]ριασμός. Ανάμεσα σ’ αυτούς που πάθανε ατυχήματα, είναι η Αλεξιάδου, [η] ανήλικη Μαθιουδάκη που έκοψε και τα 2 της χέρια, ο Κομνηνός, ο Ευσταθίου κλπ.

[...] Ο Σπυρόπουλος* θέλοντας να μην αφήσει να μεταβληθεί η αγανάκτηση σε οργανωμένη συνδικαλιστική δράση, έχει στήσει ένα συστηματικό μηχανισμό καταπίεσης. Στην κορυφή αυτού του μηχανισμού βρίσκονται οι:

1) Σάκης Τσιμπίδης* που πειράζει όλες τις γυναίκες και τις βρίζει συνέχεια «βρωμιάρα» - «καθίκι». Ο Τσιμπίδης* λαδώνεται συστηματικά με τρόφιμα προκειμένου να προσλάβει κάποιον σαν εργάτη.

[...] Πέρα όμως από αυτήν την αστυνόμευση, ο Σπυρόπουλος* [...] θέλοντας να δέσει ακόμα πιο πολύ τους εργάτες κάνει αυτός τα προξενιά στις κοπέλλες, ελέγχοντας έτσι κάθε πτυχή της ζωής τους.³⁵⁰

Ένας άλλος τρόπος ανάδειξης των κακών συνθηκών εργασίας αποτελούσε η δημοσίευση των κανονισμών εργασίας. Σύμφωνα με το ίδιο έντυπο, στο μικρό

³⁴⁸ Για την ιστορία του ζητήματος αυτού και τις σχετικές θέσεις αστών μεταρρυθμιστών, σοσιαλιστών και φεμινιστριών βλ. Ε. Αβδελά, «Το αντιφατικό περιεχόμενο...», ό.π.

³⁴⁹ Στη θέση των ονομάτων των προϊσταμένων, υπευθύνων προσωπικού, ιδιοκτητών επιχειρήσεων κ.λπ. που κατηγορήθηκαν για «τρομοκρατία» ενάντια στους εργαζόμενους, συνεργασία με τη δικτατορία κ.ο.κ. έχουν χρησιμοποιηθεί ψευδώνυμα, που δηλώνονται με τον χαρακτήρα «*».

³⁵⁰ *Αντιπληροφόρηση*, ό.π., τ. 1., σ. 639-641.

εργοστάσιο παραγωγής πλαστικών ειδών της Βιοτσάλ στη λεωφόρο Κηφισού απαγορευόταν

1. Πάσα συγκέντρωσις πλέον των δύο ατόμων και η προσέλευσις του προσωπικού εις την διεύθυνση της επιχειρήσεως δι' οιονδήποτε λόγον.
  2. Αι εντός του εργοστασίου πολιτικά συζητήσεις ή εκδηλώσεις υπό οιανδήποτε ανεξαιρέτως μορφήν.
  3. Η εντός του εργοστασίου εισαγωγή και διανομή παντός είδους εντύπων και προκηρύξεων ως και η ανάγνωσις εφημερίδας κατά τας ώρας εργασίας επιτρεπομένης μόνον της αναγνώσεως αυτής μόνον κατά τας κεκανονισμένας διακοπάς της εργασίας και εις τον προς τούτο ειδικώς καθορισμένον χώρον (χώρος εστιατορίου) [που δεν υπάρχει].³⁵¹
  4. Η παροχή οιασδήποτε πληροφορίας αναφορικώς προς την υπηρεσία εις πρόσωπα ξένα προς την επιχείρησιν.
  5. Η διενέργεια προπαγάνδας πάσης φύσεως επί οιοιδήποτε θέματος υπό οιανδήποτε μορφήν ως και η είσπραξις ποσών υπό τύπον εράνου υπέρ οιοιδήποτε σκοπού, πλην κατόπιν νομίμου εντολής αρμόδιας κατά νόμον αρχής. Επίσης απαγορεύεται η επικόλλησις οιανδήποτε εντύπων εφ' οιοιδήποτε μέρους του κτιριακού συγκροτήματος της επιχειρήσεως.
- [...]. 7. Ο καθ' οιονδήποτε τρόπος εξαναγκασμός συναδέλφων εις απεργίαν».
- [...] 9. Η χρήσις τροφίμων διαρκούσης της εργασίας ως και η ανάρτησις αντικειμένων ατομικής χρήσεως του προσωπικού εις τους χώρους εργασίας.
- [...] 20. Η χρήσις του τηλεφώνου δι' ιδιωτικάς υποθέσεις άνευ ειδικής αδειάς.³⁵²

Στα τρία εργοστάσια ιματισμού Τσιροζίδης στον Ταύρο, περίπου 900 εργάτες εργάζονταν με βάση έναν κανονισμό εργασίας που τους απαγόρευε να μασούν τσίχλες, να τραγουδούν ή να σφυρίζουν. Το μισάωρο διάλειμμα παρακρατούνταν από τη μισθοδοσία τους και οι απουσίες από την εργασία λόγω ασθένειας οδηγούσαν σε απώλεια του πριμ παραγωγής. Η επιχείρηση πραγματοποίησε 60 απολύσεις κατά τη διάρκεια των κινητοποιήσεων των εργατών και εργατριών, οι οποίες ξεκίνησαν με τετάρωρες στάσεις εργασίας από 21 έως 24 Φεβρουαρίου 1978 και συνεχίστηκαν με απεργία από τις 28 Φεβρουαρίου ως τις 3 Μαρτίου, δίχως όμως αποτέλεσμα.³⁵³

Σε κάποιες περιπτώσεις οι εργάτες δημοσίευαν τις συμβάσεις εργασίας τους, με σκοπό να αναδείξουν το δυσμενές πλαίσιο μέσα στο οποίο εργάζονταν. Στο εργοστάσιο ζάχαρης στην Ξάνθη, η σύμβαση εργασίας προέβλεπε δοκιμαστική περίοδο 15 ημερών για τους νεοπροσλαμβανόμενους (οι οποίοι μπορούσαν στο διάστημα αυτό να απολυθούν δίχως αποζημίωση), μετάθεση του εργαζόμενου σε οποιοδήποτε πόστο κατά την κρίση της εταιρίας (σε περίπτωση άρνησής του η εταιρία θα θεωρούσε ότι ο εργαζόμενος κατήγγειλε τη σύμβαση εργασίας του), μη καταβολή του μεροκάματου σε περίπτωση μη λειτουργίας του εργοστασίου λόγω κακών καιρικών συνθηκών, ημερομίσθιο 240 δραχμών στο οποίο περιλαμβάνονταν όλα τα «τυχόν δικαιούμενα» επιδόματα και μη πληρωμή των μη εργάσιμων αργιών (σε περίπτωση που ζητούνταν

³⁵¹ Η σημείωση στο πρωτότυπο.

³⁵² Αντιπληροφόρηση, ό.π., τ. 2, σ. 294-296.

³⁵³ «Γ. Κ. ΤΣΙΡΟΖΙΔΗΣ: Εκατοντάδες νεολαίοι σ' ένα εργοστάσιο κάτω από απαράδεχτες συνθήκες δουλειάς», *Εργατική Ενότητα*, 31.3.1978.

εργασία από την επιχείρηση σε μέρα αργίας, η σύμβαση προέβλεπε την πληρωμή τους δίχως προσαύξηση). Το δέκατο άρθρο της σύμβασης ανέφερε μάλιστα ότι

Ο μισθωτός δηλοί ότι έλαβεν γνώσιν των κινδύνων ούς τυχόν συνεπάγεται η χρήσις των φαρμάκων και ο χειρισμός μηχανημάτων εις τα οποία θέλει απασχοληθεί ως και ότι καθοδηγήθει πλήρως εις τον χειρισμόν και την χρήσιν αυτών. Αυτόν και μόνο βαρύνει παν ατύχημα συμβησόμενον αυτώ λόγω μη συμμορφώσεως προς τας δοθείσας αυτώ υπό των αρμοδίων οδηγίας, ας εν παντί και πάντοτε υποχρεούται να ακολουθεί.³⁵⁴

Κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970 η ιατρική πραγματοποιούσε σημαντικές προόδους και ο ημερήσιος Τύπος είχε αναλάβει το καθήκον της εκλαΐκευσης νέων ανακαλύψεων σχετικών με τον τρόπο λειτουργίας του ανθρώπινου σώματος, τις επιπτώσεις χημικών ουσιών, φαρμάκων και τροφών, καθώς και τις νέες παθήσεις και θεραπείες. Ο Πέτρος Λινάρδος, σε άρθρο του στο *Βήμα* με θέμα τις επιπτώσεις του θορύβου στην υγεία, τον Απρίλιο του 1969, εξηγούσε την καταμέτρηση του επιπέδου του θορύβου με βάση την «ειδική μονάδα που λέγεται “ντεσιμπέλ”», συσχετίζοντας τα επιβλαβή αποτελέσματα του θορύβου εντός των βιομηχανικών εγκαταστάσεων με τα αυξημένα επίπεδα θορύβου στο αναπτυσσόμενο αστικό περιβάλλον της Αθήνας.³⁵⁵ Το ίδιο εκλαϊκευτικό ύφος χρησιμοποιήθηκε στη Μεταπολίτευση από τους συμπαραστάτες των εργοστασιακών εργατών για την έκθεση των επιβλαβών επιπτώσεων στην υγεία των πρώτων υλών και άλλων υλικών που χρησιμοποιούνταν στα εργοστάσια. Στο εργοστάσιο αλουμίνιας της Πεσινέ,

Οι πρώτες ύλες που χρησιμοποιούνται στις διάφορες φάσεις της παραγωγής είναι πολύ επικίνδυνες. Οι ατμοί του βωξίτη που φεύγουν από τα αυτόκλειστα του «τμήματος προσβολής» προκαλούν τη νόσο του Σάβερ. Η νόσος του Σάβερ, είναι μια αρ[ρ]ώστεια των πνευμόνων (ένα είδος πνευμονοκονίασης). Αυτή η αρρώστεια προκαλείται, γιατί οι ατμοί του βωξίτη, τραυματίζουν το εσωτερικό των πνευμόνων. Ο τραυματισμένος πνεύμονας, αντιδρά κλείνοντας τις πληγές με ουλές. Οι ουλές σκληραίνουν τους πνεύμονες και έτσι ο άρρωστος πρέπει να κάνει μεγαλύτερη προσπάθεια για να αναπνεύσει. Αυτό προκαλεί κούραση, που διατηρείται και μετά τη δουλειά. [...] Η καρδιά κάνει μεγαλύτερη προσπάθεια [...] και έχουμε καρδιοπάθειες.

Το ίδιο κακό παθαίνουμε και από τις σκόνες της ασβέστου. Η σόδα (και οι ατμοί της) προκαλεί βλάβες στο αναπνευστικό σύστημα, δημιουργεί εκζέματα στο δέρμα, προσβάλλει τα μάτια με κίνδυνο επιπλοκής και τύφλωση.³⁵⁶

Στη Μεταπολίτευση, οι άσχημες συνθήκες εργασίας και τα συνακόλουθα εργατικά ατυχήματα αποδόθηκαν σε μεγάλο βαθμό, όπως αναφέρθηκε, στην απουσία συνδικαλισμού κατά την προηγούμενη περίοδο. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Εργατική Ενότητα* του Αντιδικτατορικού Εργατικού Μετώπου (ΑΕΜ), εργατικής συνδικαλιστικής παράταξης του ΚΚΕ εσωτερικού, αυτό είχε συμβεί στο εργοστάσιο Δάριγκ στη Χαλκίδα:

³⁵⁴ *Αντιπληροφόρηση*, τ. 1, Αθήνα 2003, σ. 377-382

³⁵⁵ Π. Λινάρδος, «Επικίνδυνοι οι Θόρυβοι για τους Αθηναίους;», *Το Βήμα*, 6.4.1969.

³⁵⁶ *Αντιπληροφόρηση. Μια Αρχαική – Ιστορική Καταγραφή ενός Μέρους του Επιθετικού Πολιτικού Λόγου της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα 2003, τ. 1, σ. 776.

πριν τη δικτατορία είχε ξεσπάσει ένα μεγάλο απεργιακό κύμα στη Χαλκίδα. Πρωτοπόροι σ' αυτόν τον αγώνα ήταν οι εργάτες του [εργοστασίου συρματοποιίας] ΔΑΡΙΓΚ [...]. Το 70% περίπου των εργατών –όλοι οι συνδικαλισμένοι, δηλαδή– απολύθηκαν και στη θέση τους προσλήφθηκαν άνεργοι αλλά και μεγάλος αριθμός από τραμπούκους και χαφιέδες.³⁵⁷

Η εξέλιξη αυτή επέτρεψε την επικράτηση συνθηκών εργασίας όπως οι παρακάτω:

Τα σπασμένα τζάμια, τα σκουπίδια και τα σκουριασμένα σίδερα αποτελούν το «ευχάριστο» σκηνικό μέσα στο οποίο δουλεύουν οι εργάτες του Δάριγκ [...]. Οι εξαιρεστήρες, για να φεύγουν οι αναθυμιάσεις, είναι είδος πολυτελείας. Οι φόρμες εργασίας που υποχρεωτικά πρέπει να φορούν όλοι οι εργαζόμενοι δεν έχουν δοθεί ποτέ από τη διεύθυνση του εργοστασίου. Το καυτό σίδερο που πρέπει οι εργάτες να σπρώχνουν μέσα στις μηχανές έχει δημιουργήσει στους περισσότερους εγκαύματα. Παρ' όλα αυτά η διεύθυνση δεν έχει δώσει γάντια στους εργάτες. Οι ανήλικοι χρησιμοποιούνται στις ίδιες δουλειές με τους μεγάλους και κανείς από τους εργοδότες δεν σκέφθηκε τα εγκαύματα στα τρυφερά και τα ασυνήθιστα από την σκληρή δουλειά παιδικά χέρια.³⁵⁸

Παρόμοια λογική ακολούθησε και η αιτιολόγηση του αιτήματος για μείωση του ωραρίου εργασίας στα Χυτήρια Βόλου, στα οποία οι εργάτες πραγματοποιούσαν στα τέλη του 1976 τρίωρες στάσεις εργασίας για τουλάχιστον 87 μέρες με στόχο την εφαρμογή της πεντάωρης εργασίας κατά τη χύτευση:

Τα χυτήρια Βόλου επί 12 χρόνια εφάρμοζαν την 5ωρη εργασία. Αμέσως μετά τη μεταπολίτευση, όταν ακόμα το σωματείο ήταν διαλυμένο από τη Χούντα, ο εργοδότης βρήκε την ευκαιρία, αιφνιδιάζοντας τους εργαζόμενους, με την πρόφαση της μεταφοράς του εργοστασίου [...] να αυξήσει αυθαίρετα το 5ωρο σε 7 1/2 ώρες εργασίας, χωρίς αντίστοιχη αύξηση του μεροκάματου. Εδώ και ενάμισυ χρόνο συνεχίζεται αυτό το ωράριο. Σύμφωνα με τους απεργούς, ως το 1970 η Επιθεώρηση Εργασίας εξέδιδε καταστάσεις που προέβλεπαν 5ωρη εργασία, αλλά από εκείνο το σημείο και έπειτα σταμάτησε κάνει αναφορά σε ζητήματα ωραρίου στις καταστάσεις αυτές. Επίσης ανέφεραν ότι το νέο εργοστάσιο έχει τετραπλάσια παραγωγή από το παλιό (16 τόνοι αντί για 4), παρότι χρησιμοποιούσε, πέραν ενός μεγαλύτερου φούρνου, τα ίδια μηχανήματα.³⁵⁹

Στο εργοστάσιο εσωρούχων της Τριούμφ στο Νέο Ηράκλειο, που απασχολούσε περίπου 800 άτομα, κυρίως γυναίκες, βασικό πρόβλημα ήταν:

η εντατικοποίηση της παραγωγής που πετυχαίνεται με το σύστημα του Πριμ (ακόρντ) [...]. Αναγκάζονται να δουλεύουν με ένταση και άγχος για να μη χάσουν το πρι[μ] παραγωγής. [...]. Αν κάποια μέρα η εργάτρια πέσει κάτω από το καθορισμένο, τότε χάνει

³⁵⁷ Σ. Αλατάς, «Στο Εργοστάσιο ΔΑΡΙΓΚ στη Χαλκίδα Απαγορεύεται ο Συνδικαλισμός», *Εργατική Ενότητα*, αρ. 2, 3.11.1975.

³⁵⁸ Στο ίδιο.

³⁵⁹ «Οι Απεργοί απαιτούν την εφαρμογή της εργατικής νομοθεσίας στα ΧΥΤΗΡΙΑ ΒΟΛΟΥ Α.Ε.», *Εργατική Ενότητα*, 17.12.1976.

όλες τις μέρες παραγωγής που υπολογίζονται με το μήνα. [...] Κάθε αίθουσα έχει δεκάδες μηχανές όπου ο θόρυβος είναι φοβερός [...]. Δουλεύουν κάτω από την επίβλεψη της προϊσταμένης κάθε τμήματος και αλλοίμονο εάν ανακαλύψουν κάποιο μικρό λάθος. Η απόλυση περιμένει την εργάτρια [...]. Η ατμόσφαιρα που επικρατεί μέσα στους θαλάμους είναι αποπνικτική λόγω της έλλειψης συστήματος εξαερισμού.³⁶⁰

Το άρθρο συνέχιζε υποστηρίζοντας ότι στο εργοστάσιο είχαν σημειωθεί κρούσματα λιποθυμιών. Έπειτα από στάση εργασίας που πραγματοποιήθηκε εκεί, η διεύθυνση εγκατέστησε θέρμανση, ώστε να μην χρειάζεται να κλείνουν τα παράθυρα λόγω του ψύχους.

Η ίδια εφημερίδα κατήγγειλε ότι στο εργοστάσιο αρτοποιίας Άλιμος, στο οποίο απασχολούνταν περίπου 100 εργάτες, δεν υπήρχε καθαρίστρια και οι εργάτες αναγκάζονταν «να κάνουν μόνοι τους την υποτυπώδη καθαριότητα».³⁶¹ Επίσης δημοσίευσε καταγγελία της Πανελληνίου Ομοσπονδίας Εργατοϋπαλλήλων Ιματισμού, σύμφωνα με την οποία στο εργοστάσιο ιματισμού της Levi's στην Καλαμάτα, 150 εργαζόμενες υποχρεώνονταν «να πραγματοποιούν παραγωγή που η επιχείρηση κάθε φορά καθορίζει. Την παραγωγή που μόνη της καθορίζει είναι ελάχιστες από τις εργαζόμενες που μπορούν να πραγματοποιήσουν με πολύ κόπο και δυσκολία. Οι υπόλοιπες απειλούνται με απόλυση».³⁶² Άλλη καταγγελία της ίδιας ομοσπονδίας ανέφερε πως στο εργοστάσιο της HELICOS στην Παιανία αντικαταστάθηκαν επτά εργάτριες έπειτα από διαμαρτυρία τους για ελλιπή αερισμό, ο οποίος είχε προκαλέσει λιποθυμίες.³⁶³

Οι άσχημες ή και επικίνδυνες συνθήκες εργασίας ήταν επιπλέον απεχθείς γιατί συνδέονταν με μια απαξίωση του εμπορεύματος και της εργασίας που δαπανούνταν για την παραγωγή του. Σύμφωνα με μια προφορική μαρτυρία εργάτη, στο εργοστάσιο του ΦΙΞ,

Οι συνθήκες εργασίας ήτανε κακές, πολύ, δηλαδή μιλάμε για εργοστάσια τα οποία, τι ήτανε, ένας όροφος που ήτανε το ΦΙΞ, που ήταν και τεράστιος κιάλας, με όλα ανοιχτά. Εντάξει, βέβαια τότε που δουλεύαμε ήταν καλοκαίρι αλλά φαντάζεσαι εκεί να δουλεύεις το χειμώνα με κρύο, ζέστη, με βρώμα κάτω... Τι να σου πω... Στα καζάνια που ρίχνουν τους χυμούς για να γίνει όλο αυτό... Ο άλλος έπλενε τα πόδια του με το χυμό. Έβρισκες αρουραίους μέσα στο καζάνι. Αυτό δεν είναι μόνο για το προϊόν το οποίο παράγεις. Είναι και γενικώς ότι οι συνθήκες ήτανε... τρομοκρατία. Δηλαδή το να μιλάς με τον διπλανό, δεν σ' άφηνε. Ερχόταν ο επιστάτης και σε έβριζε: «Σταμάτα να μιλάς».³⁶⁴

Ιδιαίτερη μελέτη θα πρέπει να γίνει για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ζούσαν και εργάζονταν οι μετανάστες που έπιαναν δουλειά στα ελληνικά εργοστάσια της περιόδου, καθώς υπάρχουν ενδείξεις για ιδιαίτερη κακομεταχείρισή τους. Στο εργοστάσιο αεριούχων ποτών της HBH στο Μαρούσι, σύμφωνα με προφορική μαρτυρία εργάτη, οι πακιστανοί εργάτες

³⁶⁰ «Η πολυεθνική Τριούμφ δεν υπολογίζει τις εργάτριες», *Εργατική Ενότητα*, 20.11.1975.

³⁶¹ Α. Σ., «Αφόρητη κατάσταση, απλήρωτη δουλειά στο εργοστάσιο ΑΛΙΜΟΣ Α.Ε.», *Εργατική Ενότητα*, 24.2.1976.

³⁶² «Σειρά από αντεργατικές ενέργειες στο εργοστάσιο ΛΕΒΙΣ Α.Ε.», *Εργατική Ενότητα*, 9.10.1976.

³⁶³ «Αφόρητες οι συνθήκες εργασίας της HELICOS», *Εργατική Ενότητα*, 18.1.1977.

³⁶⁴ Μάκης Σέρβος, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2013.

δεν ήταν μέσα στο χώρο παραγωγής. Ήταν εκεί που φορτώνανε και ξεφορτώνανε τα πράγματα. Αυτοί οι Πακιστανοί, η πλειοψηφία τους, δεχτήκαν την πιο άγρια καταπίεση εκείνη την περίοδο, από οικονομική εκμετάλλευση μέχρι βία εις βάρος τους, που ασκούσανε κάποιοι εκεί πέρα που τους εκμεταλλευόντανε. Η αλήθεια είναι τότε δεν το είχαμε δει ως έπρεπε το πράγμα. Αλλά και εμείς ήμαστε κλεισμένοι μέσα, δεν μπορούσαμε ανά πάσα στιγμή να βγούμε έξω, να έρθουμε σ' επαφή μ' όλο το χώρο και μ' όλους αυτούς και προφανώς δημιουργήθηκε ένα κενό –εκ των υστέρων το είδαμε αυτό το πράγμα– το οποίο όμως είναι σημαντικό, γιατί ήταν ένα κομμάτι συναδέλφων οι οποίοι πραγματικά... δε νομίζω ότι η ελληνική εργατική τάξη, οι εργαζόμενοι όπου πήγανε σαν μετανάστες βίωσαν τέτοιο πράγμα. Ήταν από πάνω... την ώρα που πήγαιναν να πάρουν το μισθό τους, ήταν ο ατζέντης και τους έπαιρνε σχεδόν το μισό μισθό... Τους χτυπάγανε. Τους κακομεταχειριζόντανε.³⁶⁵

Αποχουντοποίηση στο εργοστάσιο

Τα ζητήματα τα οποία αναδεικνυε το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών (χαμηλά επίπεδα αμοιβών, μη χορήγηση επιδομάτων, κακές συνθήκες εργασίας) αποτελούσαν, όπως έχει φανεί, προβλήματα που σε μεγάλο βαθμό συσσωρεύθηκαν κατά την περίοδο της δικτατορίας, στην οποία ο συνδικαλισμός στα εργοστάσια ήταν στην πράξη απαγορευμένος. Έτσι οι εργατικές κινητοποιήσεις στα εργοστάσια τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης εμφανίζονταν ως μια προσπάθεια τακτοποίησης παλιών λογαριασμών και διόρθωσης χρόνιων αδικιών εις βάρος των εργατών, τις οποίες είχε προκαλέσει ή τουλάχιστον επιτρέψει το καθεστώς των Συνταγματαρχών. Αυτή η εσωτερική λογική του κινήματος των εργοστασιακών εργατών διαπλεκόταν με το γενικό κοινωνικό αίτημα της «αποχουντοποίησης» ή του «εκδημοκρατισμού» προσδίδοντας στο τελευταίο ένα ταξικό περιεχόμενο.

Οι εργοστασιακοί εργάτες προχωρούσαν σε κινητοποιήσεις με τη βεβαιότητα ότι συμπλέουν με τη γενικότερη κοινωνική κίνηση εκδημοκρατισμού της ελληνικής κοινωνίας, αποτελώντας ωστόσο ένα ιδιαίτερο τμήμα της. Αυτή η κοινωνική κίνηση φαινόταν να εκπορεύεται τόσο από την κυβέρνηση Καραμανλή (εκλογές, δίκες χούντας, πολιτειακό δημοψήφισμα κ.ά.) όσο και από κοινωνικούς φορείς, μεταξύ των οποίων και η φιλοκυβερνητική ΓΣΕΕ, η οποία υιοθετούσε, ωστόσο, την ίδια αντίληψη με τους εργοστασιακούς εργάτες σχετικά με τα πλεονεκτήματα που απέκτησαν οι βιομήχανοι κατά τη δικτατορική περίοδο. Σύμφωνα με ανακοίνωση της συνομοσπονδίας τον Ιούλιο του 1975,

Η προσήλωση στους νόμους δεν δεχόμαστε να είναι μόνο υποχρέωση των εργαζομένων. Είναι υποχρέωση όλων των Ελλήνων και ιδιαίτερα εκείνων που με το σύστημα των δανειοδοτήσεων με χρήματα του Ελληνικού Λαού, έγιναν οικονομικά ισχυροί και που ιδιαίτερα σε περιόδους δοκιμασίας του Ελληνικού Λαού, όπως κατά την δικτατορική περίοδο, βρήκαν την ευκαιρία να γίνουν τόσο ισχυρότεροι όσο ο Ελληνικός Λαός και ιδιαίτερα οι εργαζόμενοι έγιναν δυστυχέστεροι.³⁶⁶

Οι εργοστασιακοί εργάτες θεωρούσαν ότι αναλάμβαναν το καθήκον εκδημοκρατισμού του χώρου εργασίας, στο πλαίσιο ενός ιδεατού καταμερισμού εργασίας όλων όσοι εργάζονταν στην κατεύθυνση της «αποχουντοποίησης». Η αντίληψη αυτή αποτελούσε τη νομιμοποιητική βάση για όλα τα εργατικά αιτήματα τα οποία είχαν στόχο να

³⁶⁵ Γιάννης Αργυροκαστρίτης, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2008.

³⁶⁶ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 8.7.1975.

αποκαταστήσουν τη «δικαιοσύνη» που είχε χαθεί κατά τη δικτατορική περίοδο. Οι εργοστασιακοί εργάτες διεκδικούσαν την υποστήριξη και αλληλεγγύη των υπολοίπων εργαζομένων και κοινωνικών στρωμάτων γιατί βρίσκονταν μεταξύ των πιο αδικημένων και καταπιεσμένων της δικτατορικής περιόδου, ενώ εμφανίζονταν ως τμήμα ενός λαού που από το Πολυτεχνείο και έπειτα αγωνιζόταν σύσσωμος για τη «δημοκρατία». Το «δίκιο» του εργάτη ήταν νόμιμο, ή, όπως γραφόταν και φωνάζονταν κατά κόρον στις κινητοποιήσεις των εργοστασιακών εργατών, «νόμος είναι το δίκιο του εργάτη»:

Το σύνθημα αυτό έγινε έμβλημα του σωματίου μας. Στο μεγάλο πανώ μας, στην εφημερίδα μας σαν προμετωπίδα. Είναι ένα σύνθημα βγαλμένο μέσα από την πείρα μας. Αν δεν είχαμε ξεκάθαρη θέση για αυτό το ζήτημα, αν καθόμασταν να ψιλοκοσκινίζουμε τους νόμους και τα τερτίπια, είναι σίγουρο ότι η απεργία μας δε θα μπορούσε να γίνει μαχητική, θ' αφοπλιζόμασταν μόνοι μας, θα χάναμε σίγουρα τον αγώνα.³⁶⁷

Σύμφωνα με την «επιτροπή αλληλεγγύης στους απεργούς της NATIONAL CAN Κασνακίδη», η απεργία στο εργοστάσιο κονσερβοποιίας της Ελευσίνας είχε πραγματοποιηθεί «ενάντια στη φασιστική νοοτροπία μέσα στο εργοστάσιο». Προκήρυξη της επιτροπής ανέφερε:

Σήμερα όλη τη χώρα μας δονεί το αίτημα «δώστε τη χούντα στο λαό», «αποφασιστικοποίηση». Το να διωχτούν οι φασίστες είναι βασικό αίτημα των φοιτητών κι όλου του λαού. Οι εργάτες του Καζνακίδη απεργώντας ενάντια στην απόλυση του [εργάτη] Δημουλέα για συνδικαλιστικούς λόγους, έδειξαν ότι κάνουν ένα συγκεκριμένο αγώνα ενάντια στη φασιστική νοοτροπία μέσα στο εργοστάσιο.³⁶⁸

Ανεξάρτητα από τις επιθυμίες πολιτικά οργανωμένων συμπαραστατών, είναι γεγονός ότι για τους εργοστασιακούς εργάτες, η «αποχουντοποίηση» δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί και να ολοκληρωθεί αν περιοριζόταν μόνο στη σφαίρα της πολιτικής. Η θέσπιση νέου συντάγματος, η νομιμοποίηση όλων των κομμάτων, η κατάργηση της λογοκρισίας, οι εθνικές εκλογές και η απομάκρυνση του στρατού από την πολιτική δεν αποτελούσαν εγγύηση ότι οι βιομήχανοι θα άλλαζαν συμπεριφορά απέναντι στο προσωπικό τους. Ο «εκδημοκρατισμός» ή η «αποχουντοποίηση» θα έπρεπε να περάσει τις πύλες των εργοστασίων, να καταργήσει τους προηγούμενους όρους εργασίας και να εξανθρωπίσει τις σχέσεις μέσα στο εργοστάσιο, παράλληλα με τη διαδικασία πολιτικού εκδημοκρατισμού.

Μια τέτοια εξέλιξη προϋπέθετε την ανατροπή των σχέσεων μεταξύ εργατών και προϊσταμένων, δηλαδή τον περιορισμό των τελευταίων στα τυπικά καθήκοντα της θέσης τους και την αποστέρησή τους από τη δυνατότητα να προβαίνουν σε παρατηρήσεις, σχόλια, επιπλήξεις και προσβολές απέναντι στο προσωπικό. Αν και είναι δύσκολο να εξακριβωθούν οι συγκεκριμένες μορφές που έλαβε αυτή η διαδικασία, η ύπαρξή της πρέπει να θεωρείται βέβαιη: «Χουντικός», «άνθρωπος της χούντας», «φασίστας» ήταν μερικές από τις λέξεις που χρησιμοποιούσαν δημόσια οι εργάτες ορισμένων εργοστασίων για να περιγράψουν προϊσταμένους αλλά και εργοδότες τους στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης.

³⁶⁷ Προλεταριακός Αγώνας, *Η Πείρα της ΙΖΟΛΑ. Όπλο για το Προχώρημα του Προλεταριακού Αγώνα*, Ιούλιος 1977, σ. 28.

³⁶⁸ Επιτροπή αλληλεγγύης στους απεργούς της NATIONAL CAN Κασνακίδη, 31.10.1974, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

Οι επιστάτες και προϊστάμενοι παρομοιάζονταν ακόμη και με το αρχέτυπο των Ναζί κατακτητών. Στο εργοστάσιο παραγωγής καλσόν της Μπέρκσαϊρ, σύμφωνα με μαρτυρία εργάτριας:

παρακολουθούσαν τις μηχανές, αν δουλεύουν ή όχι, που ανάβανε λαμπάκι, αν δεν δουλεύουν. Αν ανάβανε δέκα συνολικά λαμπάκια και ο άλλος ήταν έξω, γινόταν φασαρία. Προσπαθούσαν [οι εργάτες] να υπάρχει μια ελαστικότητα. Το ελάχιστο που ήτανε να πάρουνε δωρεάν γάλα. Σε μας θυμάμαι που πηγαίναμε, υπήρχε μια προϊσταμένη που δεν διέφερε πολύ σαν δεσμώτης από τους Γερμανούς - πώς τους λένε...

- Στην κατοχή.

- Ναι.

- Τι έκανε;

- Ήταν βλοσυρή, από τη μία χάιδευε, από την άλλη μπορεί να... πάντως ήταν πολύ αυστηρή, δηλαδή και να πηγαινες στην τουαλέτα σου έλεγε «πού πας;». Μετά αυτό εξαλείφθηκε, δεν υπήρχε τέτοιο θέμα.

- Έπρεπε να πάρεις άδεια;

- Απ' ό,τι θυμάμαι πρέπει να το δημιουργούσε και σαν τρομοκρατία. Δηλαδή αν δεν έφτανες την παραγωγή ή έκανες λάθη ή δεν είχες φτάσει την παραγωγή προσπαθούσε να σε συμπίεσει να καθήσεις πιο πολύ στη μηχανή να βγάλεις την παραγωγή. Οπότε άρχιζε «πού πας;» ή το 'να ή τ' άλλο. Ή να πάρεις τηλέφωνο. Αυτό ήτανε και πρωτάκουστο - προς τα έξω. Δεν ήταν εύκολο. Δεν θυμάμαι αν υπήρχε το κόκκινο τηλέφωνο που ρίχνανε τα φράγκα μέσα αλλά δεν νομίζω ότι ήτανε και τόσο εύκολο να πάρεις ή να χασομερήσεις από τη δουλειά σου.³⁶⁹

Σε ορισμένες περιπτώσεις η προσπάθεια «αποχουντοποίησης» του χώρου εργασίας συνοψίστηκε στο αίτημα για την απομάκρυνση ενός προϊσταμένου από το εργοστάσιο. Αυτό συνέβη στο εργοστάσιο παραγωγής χαλιών Ανατόλια, του οποίου οι απεργοί εργάτες ζητούσαν, πέρα από αύξηση 35%, την «άμεση απομάκρυνση του γενικού προϊσταμένου Κωνσταντινίδη*, που συνεχώς ασκεί ψυχολογική πίεση και τρομοκρατία, με τις ευλογίες της εταιρίας».³⁷⁰ Το πολιτικό κλίμα της περιόδου επέτρεπε τη διασπορά κάθε λογής φημών ενάντια σε προϊσταμένους. Σύμφωνα με τη *Σοσιαλιστική Αλλαγή* (εφημερίδα της Επαναστατικής Διεθνιστικής Ένωσης – ΕΔΕ), ο Κωνσταντινίδης* ήταν «ηγετικό στέλεχος μιας φιλοβασιλικής οργάνωσης, που μαζί με άλλες φιλοβασιλικές και φιλοχουντικές οργανώσεις, συνωμοτούν ενάντια στα δικαιώματα των Ελλήνων

³⁶⁹ Νίνα Λιάκου, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2008.

³⁷⁰ Προκήρυξη των απεργών εργατών της Α.Ε. ΑΝΑΤΟΛΙΑ, χ.χ., ιδιωτική συλλογή Γ. Κούλη.

εργαζομένων».³⁷¹ Σε άλλη περίπτωση, σύμφωνα με τον Ριζοσπάστη, οι περίπου 150 απεργοσπάστες που συνοδεύτηκαν από την αστυνομία για να εργαστούν στο εργοστάσιο της Πίτσος την ημέρα της αστυνομικής επίθεσης ενάντιον των απεργών (14 Ιανουαρίου 1976) είχαν προηγουμένως περάσει

*«ειδική» διδασκαλία σε μια αποθήκη από δύο απόστρατους αξιωματικούς. Εναν ταγματάρχη των ΛΟΚ και έναν στρατηγό. Την ημέρα του αιματοκυλίσματος στα πούλμαν των ξένων εργατών αρχηγός ήταν γνωστός για τις σχέσεις του με το παρακράτος. Οι απεργοσπάστες μεταφέρθηκαν σήμερα στο εργοστάσιο. Μέσα στα λεωφορεία βρισκότουσαν άτομα με κουρεμένα μαλλιά και κομμένες φαβορίτες».*³⁷²

Στη χαρτοβιομηχανία ΜΕΛ της Θεσσαλονίκης, το ζήτημα της απόλυσης του προσωπάρχη Δημητρίου* τοποθετήθηκε δεύτερο στη λίστα των αιτημάτων των εργατών κατά την απεργία τους τον Σεπτέμβριο του 1975, ακολουθούμενο από το αίτημα για «μετάθεση των χαφιέδων του πρώην προσωπάρχη στο χειρότερο τμήμα του εργοστασίου». Στον λόγο των απεργών, η επιδίωξη αυτών των στόχων σήμαινε και τη μεταφορά του κέντρου λήψης των αποφάσεων για απολύσεις και μεταθέσεις από την εργοδοσία στη γενική συνέλευση των εργατών:

Το σύνθημά μας: «Έξω Καντάφι από τη ΜΕΛ». Στην αρχή τον γιουχάραμε και του ρίχναμε κατάμουτρα την απόφασή μας να τον διώξουμε. Σταμάτησε νάρχεται στο εργοστάσιο αλλά δεν έπαψε τα αστεία και σπασμωδικά μέτρα του εναντίον μας. Όταν το Σάββατο [27 Σεπτεμβρίου 1975] ήρθε να βγάλει εμπόρευμα, μετά την νίκη μας δεν ήξερε πώς να το σκάσει. Τον κουβάλησε η αστυνομία.

Όταν ξαναπάτησε τον αποκλείσαμε στο γραφείο του απειλητικά [...]. Τον κλείσαμε μέσα στο αυτοκίνητό του και τον ίδιο τον φυγάδευσε η αστυνομία με περιπολικό. Στη γενική συνέλευση αποφασίσαμε την απόλυσή του, και ζητάμε και από την εταιρία την τυπική απόλυση. Αυτός είναι και πρωταρχικός μας όρος σε διαπραγματεύσεις με την εργοδοσία. Γιατί ξέροντας πως αν ξαναμπει μέσα αυτός θα γυρίσει μαζί του όλη η τρομοκρατία και ο χαφιεδισμός που γκρεμίσαμε με τον αγώνα μας.

Αλλά και για τους χαφιέδες του έχουμε μια καλή θέση: τους μεταθέσαμε στο χειρότερο τμήμα του εργοστασίου. Την καντίνα, που εκμεταλλευότανε ένας χαφιές του και μας κατάκλεβε αποφασίσαμε να την πάρουμε στα χέρια μας.

*[...] Αποφασίσαμε στις συνελεύσεις μας να επιβάλουμε το σταμάτημα μια για πάντα όλων των απολύσεων, και την τυπική ακύρωση όσων έχουν γίνει μέχρι τώρα. [...] Χούντα της ΜΕΛ έφτασε η ώρα σου».*³⁷³

Οι εργάτες κατέφευγαν ακόμη και στη δημόσια γελοιοποίηση των εκπροσώπων της εταιρίας, την απομάκρυνση των οποίων ζητούσαν. Στις 30 Οκτωβρίου του 1975, οι απεργοί της ΜΕΛ μετέβησαν στην Αθήνα και στις 17 Νοέμβρη κυκλοφόρησαν εκεί ένα έκτακτο φύλλο της εφημερίδας τους, το οποίο απεικόνιζε σε σκίτσο τον Δημητρίου* να

³⁷¹ «Οι Εργάτες της ΕΣΚΙΜΟ δείχνουν το δρόμο στους εργάτες της ΑΝΑΤΟΛΙΑ», *Σοσιαλιστική Αλλαγή*, 28.6.1975.

³⁷² «Δεκέμβρης 1975: Η απεργία στο εργοστάσιο της “Πίτσος” στον Πειραιά», *Ριζοσπάστης*, 12.3.2015.

³⁷³ *Η Φωνή των Απεργών της ΜΕΛ*, αρ. 2, 28.10.1975, ιδιωτική συλλογή Θ. Τζιούμπα. Έμφαση δική μας.

κρατά τηλεβόα από τον οποίο μετέδιδε: «Τα μηχανήματα σκουριάσανε, λεφτά δε βγάζει ο Λαδόπουλος, γι' αυτό σας συγχωρούμε, παρακαλώ να γυρίσετε στη δουλειά σας».³⁷⁴

Η τύχη του Δημητρίου* δεν μας είναι γνωστή. Το πιο πιθανό είναι πως αντικαταστάθηκε. Στις 8 Φεβρουαρίου 1976, έπειτα από μία ή δύο ημέρες στις οποίες οι εργάτες της ΜΕΛ πραγματοποίησαν στάσεις εργασίας για την εξόφληση της πληρωμής του Ιανουαρίου, η γενική τους συνέλευση παρέδωσε υπόμνημα στη διεύθυνση με το οποίο ζητούσε, μεταξύ άλλων, τον «ορισμό υπεύθυνου της εταιρίας απέναντι στους εργαζόμενους (προσωπάρχη)».³⁷⁵ Σε τηλεφωνική συνέντευξή του, ο πρώην εργάτης της ΜΕΛ, Στάυρος Αγγελόπουλος, ανέφερε ότι «μετά τις απεργίες τον έδιωξαν και πήραν άλλον».³⁷⁶

Άλλες φορές, ομάδες εργατών έστηναν προμελετημένες παγίδες με στόχο να κακοποιήσουν και να εκθέσουν μισητούς υπευθύνους. Στο εργοστάσιο Φουρλής, σύμφωνα με μαρτυρία εργάτη:

Ήμαστε περίπου 40 στην παράνομη επιτροπή, οι περισσότεροι ήταν άντρες, το καθεστώς ήταν άγριο. Υπήρχαν περιπτώσεις που με την παρουσία του εργοδηγού είχαμε φαινόμενα υστερίας σε κοπέλες, και χειρότερα.

- Τι εννοείς «φαινόμενα»;

- Πανικοβάλλονταν με τη θέα. Ε, θα σου πει και η Νίνα [Λιάκου] για το καθεστώς στις εργάτριες. Είχαμε συνεννοηθεί από πριν να προκαλέσουμε τον χειρότερο και να τον συνετίσουμε. Είχαμε βάλει έναν μικρό εργάτη που εξελίχθηκε σε στέλεχος του ΠΑΣΟΚ, δεν θυμάμαι το όνομά του –Σταθόπουλος– εξελίχθηκε σε στέλεχος του ΠΑΣΟΚ, ήταν ο πιο μικρός, ο πιο αδύνατος. Τον βάλαμε να βρίσει αυτόν τον εργοδηγό χωρίς να τον ακούσει κανείς. Όπως ήτανε φυσικό, πήδησε πάνω από τον πάγκο και έπιασε τον μικρό από το γιακά. Επεμβαίνουμε εμείς δήθεν για να τους χωρίσουμε και χωρίς να μας βλέπει κανείς έφαγε ένα ξύλο χωρίς ν' αφήσει σημάδια. Κάποιοι αγκιτάτορες ανεβαίνουν επάνω, «δεν φτάνει που μας εκμεταλλεύονται, μας δέρνουνε κιόλα, θα του κάνουμε μήνυση», και ξεκινάμε να πάμε στα γραφεία. Οι 40 ώσπου να βγούμε από το ένα τμήμα είχαμε γίνει 120 περίπου και μέχρι να φτάσουμε στα γραφεία ήταν όλοι παρόντες, περίπου και οι 300, ήταν το σύνολο των εργατών –και των υπαλλήλων– της επιχείρησης.³⁷⁷

Ειδικά σε περιπτώσεις όπου οι γυναίκες εργάζονταν επί σειρά ετών υπό το τρομοκρατικό καθεστώς ανδρών επιστατών, το ζήτημα της απομάκρυνσής τους ήταν γι' αυτές περισσότερο σημαντικό από μισθολογικά ή άλλα αιτήματα. Στο εργοστάσιο του Φουρλή, έπειτα από απεργία η οποία έληξε με επιτυχία (βασικό αίτημα ήταν να μην κλείνει το εργοστάσιο για δεκαπέντε μέρες κατά τις ημέρες των διακοπών των Χριστουγέννων, ώστε οι εργάτες να συνεχίζουν να εργάζονται και να πληρώνονται), οι γυναίκες ζήτησαν τη συνέχιση της απεργίας με το επιχείρημα ότι δεν είχε επιτευχθεί ο στόχος της απομάκρυνσης ορισμένων εργοδηγών από την επιχείρηση. Σύμφωνα με τον ίδιο αφηγητή:

³⁷⁴ Η Φωνή των Απεργών της ΜΕΛ, έκτακτη έκδοση, 17.11.1975, ιδιωτική συλλογή Θ. Τζιούμπα.

³⁷⁵ Η Φωνή του Ελεύθερου Εργάτη, αρ. 2, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1976, αρχείο Χ. Αναστασιάδη, ΕΛΙΑ.

³⁷⁶ Σταύρος Αγγελόπουλος, συνέντευξη στον Στέφανο Ιωαννίδη, 2017.

³⁷⁷ Στέργιος Κατσαρός, συνέντευξη στον Στέφανο Ιωαννίδη, 2008.

υπήρχαν οι συντηρητικοί, τα συντηρητικά στρώματα μέσα στο εργοστάσιο –γυναίκες μεσήλικες ήταν οι πιο συντηρητικές– αλλά όταν εκδηλωνόταν η απεργία, η εξέλιξη ήταν ανεξέλεγκτη. Στην πορεία πολλές φορές που χρειάστηκε να γίνουν κάποιοι συμβιβασμοί με την εργοδοσία, αυτοί που επιμένανε στη συνέχιση του αγώνα ήταν τα πιο συντηρητικά στρώματα όταν βγαίνουν τελικά στην επιφάνεια. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως και στην περίπτωση τη δική μας, μόλις κερδίσαμε την κατάργηση των διακοπών των Χριστουγέννων και το εστιατόριο, σταματήσαμε την απεργία. Ήταν ένας συμβιβασμός – δεν είχαν λυθεί όλα τα αιτήματα, ήταν ένας συμβιβασμός μ’ αυτή την έννοια. Ωστόσο οι γυναίκες [μάς] κατηγορήσαν για αποστασία, επειδή ακριβώς δεν πετύχαμε σαν στόχο να διωχτούνε δυο-τρεις εργοδηγοί από την επιχείρηση. Και μ’ αυτή τη δικαιολογία θέλαν συνέχιση της απεργίας και του αγώνα.³⁷⁸

Το 1976 καταγγέλθηκε ότι στο εργοστάσιο της Μάζντα είχαν προσληφθεί «πέντε πρόσθετοι χωροφύλακες», ενώ ως προϊστάμενος ασφαλείας είχε τοποθετηθεί ο απόστρατος ταξίαρχος Γεωργίου*, ο οποίος είχε διοριστεί την περίοδο της χούντας.³⁷⁹ Στο εργοστάσιο κατασκευής αμαξωμάτων του Σαρακάκη είχαν προσληφθεί δύο πρώην αστυνομικοί, ένας εκ των οποίων, ονόματι Αντωνίου* (προσελήφθη ως υπεύθυνος ασφαλείας του εργοστασίου) είχε σύμφωνα με τους εργάτες κατά τη δικτατορία παραστεί σε ανάκριση, ενδεχομένως και βασανισμό, του εργάτη και συνδικαλιστή της επιχείρησης, Δ. Κούμα. Η επιχείρηση απέλυσε τον Κούμα στις 17 Νοεμβρίου 1978, επικαλούμενη απουσίες του από την εργασία. Σύμφωνα με τον απολυμένο, ο οποίος προχώρησε σε απεργία πείνας,

Πράγματι, συνάδελφοι, έκανα ορισμένες απουσίες ιδιαίτερα τον Σεπτέμβρη και τον Οχτώβρη [1978] για το θλιβερό λόγο ότι η μητέρα μου πέθαινε με καρκίνο και ο πατέρας μου έχανε τα λογικά του κι είχαν ανάγκη συγκεκριμένη συμπαράσταση. Όλα αυτά ήταν σε γνώση της εταιρίας. [...] Η άλλη πλευρά είναι ότι είχα αναπτύξει συνδικαλιστική δράση στο εργοστάσιο και μέσα στην «Ένωση» [το κλαδικό σωματείο] σαν υποψήφιος στις περσινές εκλογές, σαν μέλος της εργοστασιακής επιτροπής αλλά και έξω απ’ αυτήν, παλαίβοντας [sic] για να φτιάξουμε σωματείο εργοστασιακό στο χώρο δουλειάς, συμμετέχοντας σε μια σειρά κινητοποιήσεις και απεργίες. Για να βάλει φρένο στη δραστηριότητά μου αυτή, μου είχε κάνει επανειλημμένες συστάσεις και μου είχε εξασκήσει συγκεκριμένες πιέσεις. Παρ’ όλ’ αυτά, εκείνο που χαρακτήριζε τη γραμμή της απέναντί μου ήταν μια προσπάθεια προσεταιρισμού και εξαγοράς.

Τα πράγματα άλλαξαν πριν από καναδυό μήνες κι η στάση της απέναντί μου έγινε πιο σκληρή. Τι μεσολάβησε; Η πρόσληψη του αρχιβασανιστή Αντωνίου* από την εταιρία αποτελεί το σημείο καμπής. Τον κύριο αυτόν είχα την «ευτυχία» να τον γνωρίσω κάτω από δύσκολες συνθήκες, την εποχή της λαομίσητης χούντας, όταν στρογκυλοκαθόταν [sic] στον 4ο όροφο της οδού Μεσογείων και βασάνιζε τους λαϊκούς αγωνιστές της γενιάς του Πολυτεχνείου. Για την αντιφασιστική μου δράση εκείνη την περίοδο είχα κληθεί 2 φορές στη Γενική Ασφάλεια για «προσωπική μου υπόθεση», όπου ανακρίθηκα από τον υπαστυνόμο Νικολάου* με την παρουσία και την εποπτεία του Αντωνίου*.

Έτσι, συνάδελφοι, απολύομαι από την εταιρία σε ανύποπτο χρόνο, χωρίς να έχω κάνει αδικαιολόγητη απουσία τον τελευταίο μήνα, στις 17 Νοέμβρη, την επέτειο της κατάληψης του Πολυτεχνείου. Λίγες μέρες πιο μπροστά, όργανα της Ασφάλειας πραγματοποίησαν αιφνιδιαστική έρευνα στο σπίτι μου για όπλα και εκρηχτικά με στόχο να με

³⁷⁸ Στο ίδιο.

³⁷⁹ «Πρωτότυπη μέθοδος απολύσεων», *Εργατική Ενότητα*, 22.3.1976.

*τρομοκρατήσουν και να με βλάψουν σαν συνδικαλιστή, ρίχνοντάς μου τη ρετσίνα του αναρχικού και του τρομοκράτη.*³⁸⁰

Στο ζήτημα ενεπλάκη στις 27 Νοέμβρη 1978 το κλαδικό σωματείο κατασκευής αμαξωμάτων με ανακοίνωσή του, η οποία ανέφερε:

ΑΝΤΩΝΙΟΥ* – αντηχούν τα μπουντρούμια του ΕΑΤ-ΕΣΑ³⁸¹ και της γενικής ασφάλειας και οι τοίχοι τους που είναι βαμμένοι με το ΑΙΜΑ αυτών που βασάνισε ο ΑΝΤΩΝΙΟΥ*. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ* – είναι αυτός που οδήγησε το πρώτο τανκ στο ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ και που κάτω από τις διαταγές του η πόρτα του ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΒΑΦΤΙΚΕ [sic] ΜΕ ΤΟ ΑΙΜΑ των 20χρονων ΗΡΩΩΝ που τόλμησαν να υψώσουν το ανάστημά τους [...].

*Αυτοί που διώχτηκαν για τις πράξεις τους ακόμη και από το σώμα της Αστυνομίας δεν μπορεί και δεν πρέπει να βρίσκουν άσυλο σε καμιά γωνιά της Ελλάδας. Πέρα απ' αυτό οι εργαζόμενοι στην επιχείρηση πρέπει να θεωρούν ότι είναι δική τους ταπείνωση να δουλεύουν εκείνοι και να αμοίβονται, άμεσα από την επιχείρηση, με το δικό τους κόπο αυτοί που βασάνισαν και εξόντωσαν δεξιές, κεντρώες και αριστερές οικογένειες.*³⁸²

Κατά τη διάρκεια της απεργίας πείνας του, ο Κούμας υποστήριζε ότι οι κινητοποιήσεις των εργατών θα πρέπει να έχουν ως βασικό θέμα την επαναπρόσληψή του ιδίου και την απόλυση του Αντωνίου*.³⁸³ Σταμάτησε την απεργία πείνας έπειτα από 22 μέρες, ενώ εν τω μεταξύ είχαν πραγματοποιηθεί στάσεις εργασίας δύο εβδομάδων στο εργοστάσιο του Σαρακάκη. Μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχε ικανοποιηθεί το αίτημα της επαναπρόσληψής του ή της απόλυσης του Αντωνίου*.³⁸⁴ Οι κινητοποιήσεις στο εργοστάσιο συνεχίστηκαν και ενδεχομένως εξελίχθηκαν σε απεργία, στην οποία σημαντικός αριθμός εργαζομένων δεν συμμετείχε. Η επιχείρηση πραγματοποίησε κι άλλες απολύσεις, ενώ στις 5 Φεβρουαρίου 1979 κήρυξε λοκ-άουτ.³⁸⁵

Στο εργοστάσιο της AEG στον Άγιο Ιωάννη Ρέντη, σύμφωνα με κείμενο που δημοσίευσαν ορισμένοι εργάτες μετά τη λήξη των κινητοποιήσεων διάρκειας 70 ημερών στις αρχές του 1977, η επιχείρηση διέθετε «ειδικούς συνταξιούχους» για την «κατασκοπία των εργαζομένων»: «Ο Μανωλόπουλος*, πρώην χωροφύλακας [...] κρατά μολύβι και χαρτί και σημειώνει προκλητικά στο τευταίρι [sic] εργαζόμενους στην ώρα της δουλιάς, ακόμη κι όταν πηγαίνουν στην τουαλέτα. Σ' όλη τη διάρκεια της απεργίας κάρφωνε τους εργάτες στ' αφεντικά του, τους γερμανούς. Ο Μανωλόπουλος* είναι σίγουρο πως είναι παλιός κουκουλοφόρος στην κατοχή, που πρόδινε τους πατριώτες στους ναζί γερμανούς».³⁸⁶

Ο ιδιοκτήτης της Εσκιμό, Ιωάννης Σταυρόπουλος, είχε διατελέσει αναπληρωτής υπουργός Οικονομικών της Χούντας για ένα έτος (από τον ανασχηματισμό στις 26 Αυγούστου 1971 έως τον επόμενο, στις 31 Ιουλίου 1972) και βρισκόταν μεταξύ των 104

³⁸⁰ Ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

³⁸¹ Ειδικό Ανακριτικό Τμήμα της Ελληνικής Στρατιωτικής Αστυνομίας, σώμα ασφαλείας κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των Συνταγματαρχών (1967-1974).

³⁸² Ανακοίνωση της Ένωσης Εργατοϋπαλληλικού Προσωπικού Επιχειρήσεων Κατασκευής Αμαξωμάτων και Μηχανοκίνητων Αθήνας-Πειραιά-Ελευσίνας και Περιχώρων, 27.11.1978, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

³⁸³ Ανοιχτό γράμμα του απεργού πείνας, χ.χ., ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

³⁸⁴ Ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

³⁸⁵ Οι Απολυμένοι Συνάδελφοι Απεργοί Δ. Κούμας και Γ. Ρόκκας, χ.χ., ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

³⁸⁶ Μέλη επιτροπής αγώνα και εργάτες της AEG, *AEG Ελλάς, 70 Μέρες Αγώνα*, Αθήνα 1977 (πολυγραφημένο), ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη, σ. 6.

κατηγορούμενων συνεργατών των Συνταγματαρχών (αθώθηκαν από τον Άρειο Πάγο στις 2 Ιουλίου 1975), γεγονός που, όπως είναι επόμενο, έσπευσαν να εκμεταλλευτούν οι απεργοί του εργοστασίου τον Μάιο του 1975 και οι συμπαραστάτες τους, με τον εργοδότη να βρίσκεται πιθανώς στο εξωτερικό.³⁸⁷ Κείμενα συμπαραστάσης που έφταναν στους απεργούς αναμενόμενα χαρακτηρίζαν τον εργοδότη «χουντικό»,³⁸⁸ ενώ το ίδιο το σωματείο αποκαλούσε μετά τη λήξη της ατελέσφορης απεργίας τη διεύθυνση «χουντοδιεύθυνση».³⁸⁹ Οι βασισμένες στη διαπλοκή χούντας και εργοδοτών αφηγήσεις που δημιουργήθηκαν στην περίπτωση της Εσκιμό είναι ενδεικτικές της συνύφανσης των αιτημάτων των εργοστασιακών εργατών με το γενικότερο κλίμα αποχουντοποίησης. Ο ιδιοκτήτης του εργοστασίου φέρεται να ήταν

ασύδοτος, όπως όλοι οι απριλιανοί πραξικοπηματίες, επωφελήθηκε από την «επανάσταση» και την υπουργική του ιδιότητα με πλουσιοπάροχες επιχορηγήσεις και «δάνεια». Αλλά δεν σταμάτησε εκεί. Έκλεψε και τους εργάτες που δούλευαν στην ΕΣΚΙΜΟ, παρακρατώντας μέρος των νόμιμων αποδοχών τους. Αυτοί οι εργάτες [...] έμεναν υποταγμένοι γιατί στη διάρκεια της εφταετίας οι μπράβοι του Σταυρόπουλου ασκούσαν τρομοκρατία, κραδαίνοντας πιστόλια μέσα στο εργοστάσιο. Ένας μάλιστα συνταγματάρχης, γνωστός πραξικοπηματίας, τους απειλούσε, ότι, αν τολμούσαν να διαμαρτυρηθούν, θα έφερνε μ' ένα τηλεφώνημα την ΕΣΑ [Ελληνική Στρατιωτική Αστυνομία].

Τώρα η χούντα έχει ανατραπεί. Παρ' όλα αυτά, η βάνουση τρομοκρατία και οι κλοπές του υπουργού της Σταυρόπουλου δικαιώνονται από την Καραμανλική δημοκρατία.³⁹⁰

---

³⁸⁷ «Μαζί με τους εργάτες και ενάντια στον Καραμανλή», *Σοσιαλιστική Αλλαγή*, 21.6.1975.

³⁸⁸ Ανακοίνωση Τ.Ο. ΠΑΣΟΚ Πλατείας Βικτωρίας, 24 Μαΐου 1975, ιδιωτική συλλογή Γ. Κούλη.

³⁸⁹ Ανακοίνωση, 11.9.1975, ιδιωτική συλλογή Γ. Κούλη.

³⁹⁰ Σοσιαλιστική Πανσυνδικαλιστική Ένωση, «ανακοίνωση συμπαραστάσης», 21.5.1975, ιδιωτική συλλογή Γ. Κούλη.

2.4 ΟΙ ΑΠΕΡΓΙΕΣ

Εισαγωγικές παρατηρήσεις – τα δεδομένα της έρευνας

Η προσπάθεια λεπτομερούς ανασυγκρότησης των γεγονότων που αφορούν τις κινητοποιήσεις στα εργοστάσια της περιόδου αναπόφευκτα περιορίζεται από το εύρος των πληροφοριών των πηγών, ενώ ενδεχομένως αναπαράγει ορισμένες ανακρίβειες που περιέχονται σ' αυτές. Η διασταύρωση και επιβεβαίωση των πληροφοριών του ημερήσιου τύπου πολύ συχνά καθίσταται πρακτικά αδύνατη, και κανείς είναι αναγκασμένος να ικανοποιείται με αρκετά αόριστες αναφορές, ειδικά όσον αφορά την ημερομηνία έναρξης και λήξης μεμονωμένων απεργιών (συνεπώς και τη συνολική διάρκειά τους). Επίσης, σπανίζουν οι ακριβείς αναφορές στο αποτέλεσμα των κινητοποιήσεων, αν και αυτό ίσως να αποτελεί ένδειξη για το ατελέσφορο πολλών από αυτές. Συχνά επίσης αντλούμε πληροφορίες για κινητοποιήσεις σε εργοστάσια τα οποία δεν γνωρίζουμε τι παρήγαγαν, σε ποια περιοχή της χώρας βρίσκονταν, πόσους εργατοϋπαλλήλους απασχολούσαν ή σε ποιον άνηκαν. Κατά συνέπεια, όλα τα αριθμητικά δεδομένα που παρατίθενται στο παρόν κεφάλαιο δεν έχουν έναν αυστηρά αποδεικτικό αλλά κυρίως έναν ενδεικτικό χαρακτήρα. Ταυτόχρονα, ωστόσο, το μεγάλο εύρος των πηγών που αξιοποιήθηκε διασφαλίζει σε σημαντικό βαθμό την εγκυρότητα των βασικών συμπερασμάτων και εγγυάται την ορθή ανάδειξη των τάσεων που πραγματικά επικράτησαν.

Την σχεδόν εξαετή περίοδο που ορίζεται από τα τέλη Αυγούστου 1974, όταν αναφέρεται η πρώτη μεταπολιτευτική απεργία στη βιομηχανία (στα φινιριστήρια της Ερβύκ) έως τις 17 Ιουνίου 1980, ημέρα απεργίας στο εργοστάσιο ποτοποιίας της Ήβη στο Μαρούσι (σε αλληλεγγύη με κατοίκους που διαμαρτύρονταν για τη «χαβούζα» της περιοχής) έλαβαν χώρα όχι λιγότερες από 253 εργατικές κινητοποιήσεις στην ελληνική βιομηχανία (σε μεταποίηση, ναυπηγεία, μεταλλεία). Η συντριπτική πλειονότητα αυτών των κινητοποιήσεων σημειώθηκε φυσικά σε εργοστάσια. Ο αριθμός των 253 κινητοποιήσεων περιλαμβάνει και ορισμένες περιπτώσεις επιχειρήσεων, οι εργάτες των οποίων κινητοποιήθηκαν περισσότερες από μία φορές – δύο ή και τρεις– το εν λόγω διάστημα. Στη μεγάλη τους όμως πλειοψηφία πρόκειται για κινητοποιήσεις σε διαφορετικούς χώρους εργασίας.

Απεργίες και στάσεις εργασίας. Κατανομή των κινητοποιήσεων στον χρόνο.

Η κυρίαρχη μορφή αγώνα που ακολούθησε το εργοστασιακό κίνημα, τουλάχιστον έως τα τέλη του 1976, ήταν η «απεργία διαρκείας», δηλαδή η απεργία έως την ικανοποίηση των εργατικών διεκδικήσεων. Μια απεργία διαρκείας είτε ξεκινούσε ως τέτοια, είτε προέκυπτε ως μετεξέλιξη 24ωρων ή 48ωρων «προειδοποιητικών» απεργιών, οι οποίες δεν είχαν οδηγήσει σε ικανοποίηση των εργατικών αιτημάτων ή είχαν συνοδευτεί από απολύσεις ορισμένων πρωτοστατών. Σε ένα σύνολο 232 κινητοποιήσεων που έλαβαν χώρα στη βιομηχανία και αναφέρονται στον Τύπο από τον Αύγουστο του 1974 έως και τον Ιούνιο του 1980, και για τις οποίες τα διαθέσιμα στοιχεία επιτρέπουν μια κατηγοριοποίηση ως προς τη μορφή αγώνα που ακολουθήθηκε, σε 95 περιπτώσεις (41% του συνόλου) οι κινητοποιήσεις έλαβαν εξ αρχής ή εν τέλει τη μορφή απεργίας διαρκείας, ενώ σε άλλες 27 περιπτώσεις (11,6%) οι εργάτες πραγματοποιούσαν πολύωρες και πολυήμερες στάσεις εργασίας εν είδει απεργίας (μπορούσαν να προσεγγίζουν το σύνολο του ωραρίου). Οι κινητοποιήσεις του τελευταίου τύπου, διαδεδομένες στον κλάδο των ηλεκτρικών συσκευών, προσιδιάζουν περισσότερο στην απεργία διαρκείας παρά στις μεμονωμένες στάσεις εργασίας, οι οποίες, με τη σειρά τους, έχουν περισσότερα κοινά με τις 24ωρες ή 48ωρες απεργίες.

Όσον αφορά τις τελευταίες, οι οποίες εμφανίζονται ιδιαίτερα αυξημένες (67 περιπτώσεις, 28,9%) θα πρέπει να γίνουν δύο επισημάνσεις: Πρώτον, ορισμένες από τις 24ωρες και 48ωρες απεργίες που αναφέρονται στον Τύπο πραγματοποιήθηκαν στις 24 και 25 Μαΐου 1976, δηλαδή τις ημέρες της συζήτησης και ψήφισης του περί συνδικαλισμού νόμου 330/1976. Γι' αυτό δεν πρέπει να εκληφθούν ως σταθερό χαρακτηριστικό του εργοστασιακού κινήματος, το οποίο εκείνη την περίοδο διένυε ήδη το δεύτερο έτος της ανάπτυξής του. Ακόμη, οι 24ωρες και 48ωρες απεργίες εμφανίζονται περισσότερο συγκεντρωμένες το διάστημα μεταξύ των αρχών του 1977 και της καμπής της δεκαετίας, όπως φαίνεται στους παρακάτω πίνακες:

ΠΙΝΑΚΑΣ XXVIII: ΜΟΡΦΕΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΗΣ ΣΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ, ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1974 – ΙΟΥΝΙΟΣ 1980³⁹¹

Μορφή κινητοποίησης	Πλήθος περιπτώσεων	% (προσ.)
Απεργία διάρκειας	67	28,9
Απεργία διάρκειας έπειτα από απεργία ορισμένου χρόνου ή στάση εργασίας	28	12
Απεργία διάρκειας (σύνολο)	95	41
24ωρη ή 48ωρη απεργία	67	28,9
Στάση εργασίας (πολύωρη, μεγάλης διάρκειας)	27	11,6
Στάση εργασίας (περιορισμένη)	43	18,5
ΣΥΝΟΛΟ	232	

ΠΙΝΑΚΑΣ XXIX: ΜΟΡΦΕΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΗΣ ΣΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 1977 – ΙΟΥΝΙΟΣ 1980³⁹²

Μορφή κινητοποίησης	Πλήθος περιπτώσεων	% (προσ.)
Απεργία διάρκειας	22	19,6
Απεργία διάρκειας έπειτα από ορισμένου χρόνου ή στάση εργασίας	15	13,4
Απεργία διάρκειας (σύνολο)	37	33
24ωρη ή 48ωρη απεργία	47	42
Στάση εργασίας (πολύωρη, μεγάλης διάρκειας)	13	11,6
Στάση εργασίας (περιορισμένη)	15	13,4
ΣΥΝΟΛΟ	112	

Το 70% των απεργιών 24ωρης ή 48ωρης διάρκειας (47 από τις 67 κινητοποιήσεις) έλαβε χώρα μετά τον Ιανουάριο του 1977, διάστημα κατά το οποίο πραγματοποιήθηκαν μόνο 37 απεργίες διάρκειας, έναντι 58 την προηγούμενη περίοδο. Συνεπώς, το εργοστασιακό κίνημα, κατά τη φάση της ανάπτυξής του, χαρακτηρίστηκε κυρίως από απεργίες διάρκειας και λιγότερο από απεργίες ορισμένης (και σύντομης) διάρκειας. Αντίστροφα, η αύξηση των 24ωρων και 48ωρων απεργιών εις βάρος των απεργιών διάρκειας από το 1977 και μετά είναι ένδειξη της υποχώρησης των κινητοποιήσεων. Ταυτόχρονα, οι απεργίες της δεύτερης περιόδου καταδεικνύουν τη επιβίωση και

³⁹¹ Πηγή: Βλ. πρωτογενείς πηγές στη βιβλιογραφία.

³⁹² Πηγή: Βλ. υποσημ. 377.

σταθεροποίηση ορισμένων εργοστασιακών σωματείων (πολλά σωματεία, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, έπαυσαν να λειτουργούν μετά το κύμα απολύσεων συνδικαλιστών από τα μέσα του 1976 και μετά) καθώς και την τάση για μια τυποποίηση και προσαρμογή της δράσης τους σε έναν ηπιότερο συνδικαλισμό.

Κλαδική και χωρική κατανομή των απεργιών

Μπορούμε να κατατάξουμε με κάποια ακρίβεια 158 από τις συνολικά 253 κινητοποιήσεις ανάλογα με τον κλάδο της μεταποίησης στον οποίο έλαβαν χώρα. Τα αποτελέσματα συγκεντρώνονται στον παρακάτω πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ XXX: ΕΡΓΑΤΙΚΕΣ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΑΝΑ ΒΙΟΜΗΧ. ΚΛΑΔΟ, 1974-1980³⁹³

Βιομηχανικός κλάδος (κατηγοριοποίηση NACE, αύξων αριθμός κλάδου)	Πλήθος κινητοποιήσεων	Πλήθος κινητοποιήσεων, % (προσ.)	Απεργίες διαρκείας ³⁹⁴	Απεργίες διαρκείας, % (προσ.)
Τροφίμων	5	3,1	3	3,8
Ποτοποιία	1	0,6	1	1,3
Προϊόντων καπνού	2	1,2	0	0
Κλωστοϋφ. υλικά	23	14,5	9	11,4
Είδη ένδυσης	16	10,1	5	6,3
Δέρματος	1	0,6	1	1,3
Ξύλου	4	2,5	0	0
Χαρτοποιία	7	4,4	3	3,8
Εκτυπώσεις	4	2,5	1 ³⁹⁵	1,3
Προϊόντων πετρελαίου	4	2,5	1	1,3
Χημικών προϊόντων	10	6,3	6	7,6
Φαρμακ. προϊόντων	2	1,2	1	1,3
Ελαστικού/πλαστικού	9	5,7	7	8,9
Μη μεταλλικά ορυκτά	9	5,7	4	5
Βασικών μετάλλων	21	13,3	12	15,2
Δομικά μεταλλικά	1	0,6	0	0
Ηλεκτρονικά είδη	2	1,2	2	2,5
Ηλεκτρολογικός εξοπλισμός	15	9,5	13	16,5
Μηχανήμ., είδη. εξοπλ.	6	3,8	3	3,8
Μηχανοκίνητα οχήματα	6	3,8	4	5
Λοιπός εξοπλ. μεταφ.	4	2,5	1	1,3
Έπιπλα	6	3,8	2	2,5
ΣΥΝΟΛΟ	158		79	

Οι κλάδοι της μεταποίησης στους οποίους έλαβαν χώρα οι περισσότερες απεργίες διαρκείας, αλλά και οι περισσότερες, συγκριτικά, κινητοποιήσεις εν γένει, ήταν αυτοί του ηλεκτρολογικού εξοπλισμού (κατασκευή καλωδίων, ηλεκτρικών συσκευών κ.λπ.), οι βασικές μεταλλουργικές βιομηχανίες και ο κλάδος κατασκευής προϊόντων κλωστοϋφαντουργίας. Οι κλάδοι αυτοί ακολουθούνται από σχετικά μικρή απόσταση από τους κλάδους ελαστικού και πλαστικού, χημικών προϊόντων και ειδών ένδυσης.

Γίνεται έτσι φανερό ότι οι κινητοποιήσεις της μεταπολίτευσης στα εργοστάσια σε καμία περίπτωση δεν αφορούσαν αποκλειστικά ή πρωταρχικά τον κλάδο του ηλεκτρολογικού

³⁹³ Πηγή: Βλ. πρωτογενείς πηγές στη βιβλιογραφία.

³⁹⁴ Περιλαμβάνονται οι πολύωρες στάσεις εργασίας που διήρκεσαν περισσότερο από τέσσερις ημέρες.

³⁹⁵ Στον κλάδο των τυπογράφων και λιθογράφων πραγματοποιήθηκαν, πέραν των μεμονωμένων απεργιών σε εργοστάσια εκτυπώσεων, δύο κλαδικές απεργίες την υπό εξέταση περίοδο.

εξοπλισμού, όπως έχει παρατηρηθεί.³⁹⁶ Η υπόθεση ότι η έντονη εργατική κινητοποίηση της περιόδου συνδέεται με την ύπαρξη ιδιαίτερων συνθηκών εργασίας ή μεθόδων οργάνωσης της εργασίας (λ.χ. την αλυσίδα παραγωγής) δεν φαίνεται να μπορεί να επιβεβαιωθεί από τα διαθέσιμα στοιχεία. Αντιθέτως, όλα συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι οι εργατικές κινητοποιήσεις πραγματοποιήθηκαν σε όλους τους κλάδους της μεταποίησης, με το πλήθος των κινητοποιήσεων ανά κλάδο να είναι ανάλογο του αριθμού των μεγάλων εργοστασίων που υπήρχαν σ' αυτόν. Μόνες εξαιρέσεις στο παραπάνω σχήμα αποτέλεσαν η καπνοβιομηχανία, εργάτες της οποίας φαίνεται πως κινητοποιήθηκαν ελάχιστες φορές τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης (στον Τύπο αναφέρονται τρεις κινητοποιήσεις, σε Παπαστράτο, Κεράνη και Σαντέ) και η ποτοποιία (τρεις κινητοποιήσεις, όλες στο εργοστάσιο της Ήβης). Αυτή η εξαίρεση θα μπορούσε να αποδοθεί στη διατήρηση του συνδικαλιστικού ελέγχου σε αυτούς τους κλάδους από τα ομοιοεπαγγελματικά και κλαδικά σωματεία, τα οποία με τη σειρά τους ελέγχονταν από την ΕΣΑΚ (είναι ενδεικτικό ότι κατά την διήμερη απεργία στις 24-25 Μαΐου 1976, οι εργάτες των εργοστασίων Κεράνη και Παπαστράτου πραγματοποίησαν στάση εργασίας μόνο μίας ώρας).³⁹⁷ Ωστόσο θα πρέπει να διερευνηθούν και άλλες παράμετροι.

Κατά ανάλογο τρόπο, οι εργατικές κινητοποιήσεις δεν εστιάστηκαν σε μία μόνο γεωγραφική περιοχή, αλλά ακολουθούσαν τη γεωγραφική διασπορά της ελληνικής μεταποίησης, με την πρωτεύουσα να έχει φυσικά την πρωτοκαθεδρία. Ο τόπος στον οποίο ήταν εγκατεστημένα τα εργοστάσια που γνώρισαν κινητοποιήσεις αναφέρεται στις πηγές σε 101 περιπτώσεις. Από αυτές, οι 47 αφορούσαν εργοστάσια ή ναυπηγεία στην Αττική και 24 στη Θεσσαλονίκη. Άλλες οκτώ έλαβαν χώρα στη Θήβα, επτά στο Βόλο και άλλες επτά στην Αχαΐα. Τέλος, τρεις κινητοποιήσεις πραγματοποιήθηκαν σε εργοστάσια της Λάρισας, τρεις σε μονάδες της Κορίνθου, δύο στη Φθιώτιδα, δύο στο Κιλκίς, και από μία στα Ιωάννινα, το Ηράκλειο και την Εύβοια. Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι η μεγάλη πλειοψηφία των εργοστασίων, των οποίων η τοποθεσία δεν αναφέρεται στις πηγές, βρισκόταν επίσης στο νομό Αττικής, όπου εξάλλου βρίσκονταν και οι περισσότεροι αναγνώστες των εφημερίδων από τις οποίες αντλήθηκαν τα στοιχεία. Από την άλλη, πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι η μελέτη του τοπικού επαρχιακού Τύπου θα αποκαλύψει μελλοντικά ορισμένες κινητοποιήσεις σε διάφορα εργοστάσια εκτός Αττικής, ενδεχομένως μικρά, οι οποίες διέφευγαν της προσοχής του ημερήσιου, εργατικού ή συνδικαλιστικού Τύπου.

Διάρκεια των απεργιών

Δεδομένης της ποικιλίας των μορφών κινητοποίησης που εμφανίστηκαν στο εργοστασιακό κίνημα (απεργίες διαρκείας, στάσεις εργασίας, 24ωρες και 48ωρες απεργίες κ.ο.κ.), ο υπολογισμός της μέσης διάρκειας των απεργιών έχει νόημα μόνο για τις περιπτώσεις των απεργιών διαρκείας. Στις περισσότερες περιπτώσεις μπορεί να τεκμηριωθεί μόνο η ελάχιστη και όχι η πραγματική διάρκεια μιας κινητοποίησης, κάτι που προσδίδει στα σχετικά στοιχεία ενδεικτικό χαρακτήρα. Από τις 95 απεργίες διαρκείας που περιλαμβάνονται στον πρώτο πίνακα του παρόντος κεφαλαίου, γνωρίζουμε τη διάρκεια (ή την ελάχιστη διάρκεια) 80 απεργιών. Αυτές απαριθμούνται στον παρακάτω πίνακα, κατά σειρά εκδήλωσης της κινητοποίησης:

³⁹⁶ Ο Γ. Καραμπελιάς έχει επισημάνει την «πρωτοκαθεδρία στην ανάπτυξη των νέων αγώνων των μονάδων παραγωγής ηλεκτρικών συσκευών, δηλαδή των μόνων εργοστασίων που διέθεταν αλυσίδες συναρμολόγησης σε μεγάλη κλίμακα». Δεν είναι βέβαιο ότι οι μεγάλες αλυσίδες συναρμολόγησης περιορίζονταν στον συγκεκριμένο κλάδο. Σε κάθε περίπτωση, τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι οι κινητοποιήσεις αναπτύχθηκαν με τις ίδιες μορφές και παρόμοια χαρακτηριστικά σε όλους σχεδόν τους κλάδους της ελληνικής βιομηχανίας. Βλ. Γ. Καραμπελιάς, *Κράτος και Κοινωνία στη Μεταπολίτευση (1974-1988)*, Εξάντας, Αθήνα 1989, σ. 138.

³⁹⁷ Ομάδα για μια Προλεταριακή Αριστερά, *1974-1976, Δύο Χρόνια Εργατικοί Αγώνες*, Παρίσι 1976, σ. 9.

ΠΙΝΑΚΑΣ XXXI: ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΑΠΕΡΓΙΩΝ ΣΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ, 1974-1980³⁹⁸

Βιομηχανία	Ημέρες απεργίας ³⁹⁹	Ημερομηνία ⁴⁰⁰
ΕΡΒΥΚ	15	25.8.74 – 7.9.1974
ΝΑΣΙΟΝΑΛ ΚΑΝ	4	9.10.74 – 12.10.74
ΙΤΤ (ΘΕΣ/ΝΙΚΗ)	10	7.11.74 – 16.11.74
ΗΒΗ	3	23.11.74 – 26.11.74
ΕΘΥΛ-ΕΛΛΑΣ	8	26.11.74 – 3.12.74
ΚΟΚΚΑΛΙΔΗ-ΨΑΛΤΗ	27	7.1.75 – 4.2.75
ΜΑΔΕΜ-ΛΑΚΚΟ	85	4.1.75 – Απρίλιος 1975
ΧΑΡΤΟΠΟΙΙΑ ΛΑΡΙΣΑΣ	10	τέλη Μαρτίου 1975 – 5.4.1975
ΙΤΤ	45	2.4.1975 – μέσα Μαΐου 1975
ΠΕΙΡΑΪΚΗ ΟΡΕΙΧΑΛΚΟΥΡΓΙΑ	5	Μάιος 1975
ΒΙΟΧΑΛΚΟ (ΧΕΙΡΙΣΤΕΣ)	24	24.5.1975 – 16.6.1975
ΧΑΛΥΒΟΥΡΓΙΚΗ Β. ΕΛΛΑΔΟΣ	15	Μάιος 1975 – 12.6.1975
ΓΡΑΦΙΤΕΞ	30	Μάιος 1975 – 28.6.1975
ΝΑΥΠΗΓΕΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΗ	37	29.5.1975 – 4.7.1975
ΣΕΝΤΣΙΟΥΡΙ ΕΛΛΑΣ	6	2.6.1975 – 7.6.1975
ΕΣΚΙΜΟ	8	19.6.1975 – 26.6.1975
ΑΝΑΤΟΛΙΑ	8	20.6.1975 – 27.6.1975
ΙΖΟΛΑ	30	Αύγουστος 1975
ΜΕΛ	110	1.8.1975 – 19.11.1975
ΕΓΛ	60	από 16.9.1975
ΠΙΤΣΟΣ	47	11.12.1975 – τέλη Ιαν. 1976
ΠΕΤΖΕΤΑΚΙΣ	23	9.12.1975 – 2.1.1976
ΟΛΙΒΕΤΤΙ	53	23.12.1975 – 7.2.1976
ΑΕΕΧΠ & ΛΙΠΑΣΜΑΤΩΝ	10	Δεκέμβριος 1975;
ΕΒΥΚ	10	τέλη Ιαν. 1976 – 7.2.1976
ΒΙΟΧΑΛΚΟ	30	4.2.1976 – Μάρτιος 1976
ΜΕΛ	75	13.2.1976 – 27.4.1976
ΗΛΙΟΣ	5	από 24.2.1976
ΓΕΑ	19	από 5.2.1976
ΒΙΟΦΑΡΜ	6	από 12.2.1976
ΤΕΚΟΣΣΑ	5	αρχές Φεβρ.1976 – 13.2.1976
ΤΡΙΚΟΠΙ	22	έως 24.2.1976
ΣΤΑΓΙΕΡ ΕΛΛΑΣ	4	Φεβρουάριος 1976;
ΙΖΟΛΑ	67	12.3.1976 – 28.4.1976
ΙΝΚΟ	6	15.3.1976 – 20.3.1976
ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ	66	18.3.1976 – 21.5.1976
ΦΑΝΕΣΤΡΟΠΟΥΛΟΣ	30	10.3.1976 – 10.4.1976
ΟΣΡΑΜ	10	από 30.3.1976
ΙΤΤ	70	10.4.1976 – 12.6.1976
ΒΩΞΙΤΕΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΥ	18	1.4.1976 – 17.4.1976
ΒΙΣ	9	8.4.1976 – 16.4.1976
ΧΑΛΥΒΟΥΡΓΙΑ ΒΟΛΟΥ	28	8.5.1976 – 5.6.1976
ΠΑΡΚΕΤ	4	20.5.1976 – 23.6.1976
ΙΖΟΛΑ – ΒΕΣ (ΣΕΡΒΙΣ)	40	18.5.1976 – 28.6.1976
ΝΤΟΥΤΣ	29	20.6.1976 – 19.7.1976
ΣΑΡΙΔΗΣ	120	29.5.1976 – 20.7.1976

³⁹⁸ Πηγή: Βλ. πρωτογενείς πηγές στη βιβλιογραφία.

³⁹⁹ Περιλαμβάνονται οι στάσεις εργασίας που διήρκεσαν περισσότερες από τέσσερις ημέρες. Στην περίπτωση απεργιών που προέκυψαν ως κλιμάκωση στάσεων εργασίας, η διάρκεια των τελευταίων προσμετράται. Όταν δεν αναφέρεται, ούτε και μπορεί να υπολογιστεί, η πραγματική διάρκεια μιας απεργίας, λαμβάνεται υπ' όψιν η ελάχιστη διάρκειά της. Π.χ. όταν η τελευταία αναφορά σε μια απεργία κάνει λόγο για συνέχισή της για περισσότερο από δύο μήνες, θεωρείται ότι η απεργία διήρκεσε 60 ημέρες.

⁴⁰⁰ Οι ημερομηνίες της στήλης δεν αφορούν πάντοτε την πραγματική έναρξη και λήξη των απεργιών. Ορισμένες φορές είναι οι ημερομηνίες στις οποίες υπήρξε αναφορά του Τύπου στην απεργία.

ΓΕΠΑ	23	3.6.1976 – 25.6.1976
ΧΥΤΗΡΙΑ ΒΟΛΟΥ	87	10.10.1976 – 7.1.1977
ΜΕΛΟ	45	16.10.1976 – 17.10.1976
ΑΦΟΙ ΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ	5	2.11.1976 – 6.11.1976
ΜΕΤΑΛΛΕΙΑ ΓΕΡΑΚΙΝΗΣ	5	έως 24.11.1976
ΛΟΡΤΕΞ	32	24.11.1976 – 25.12.1976
ΚΟΣΜΟΓΚΑΖ – ΜΙΝΟΓΚΑΖ	5	23.11.1976 – 27.11.1976
ΣΟΦΡΑ	5	από 29.11.1976
ΧΑΛΥΒΟΥΡΓΙΚΗ ΠΕΙΡΑΙΩΣ	5	από 28.11.1976
ΛΙΠΤΟΛ – ΔΕΗ	10	από 14.12.1976
ΕΓΛ	30	τέλη Δεκ. 1976 – 22.1.1977
ΝΑΥΣ (ΝΑΥΠΗΓΕΙΑ)	4	από 3.1.1977
ΦΑΝ ΜΠΑΟΥΜ	7	τέλη Ιανουαρίου 1977
ΑΛΑΚΟ	5	24.1.1977 – 29.1.1977
ΛΑΡΚΟ	110	27.1.1977 – 13.5.1977
ΑΕΓ	70	27.1.1977 – 6.4.1977
ΝΕΟ ΚΟΚΚΙΝΟ (ΛΑΡΚΟ)	177	31.1.1977 – Μάιος 1977
ΞΥΛΟΠΑΝ	4	1.2.1977 – 4.2.1977
ΠΕΣΙΝΕ	12	Φεβρουάριος 1977
ΕΒΕΠ	2	από 5.2.1977
ΕΛΑΪΣ	60	Μάρτιος – Απρίλιος 1977
ΒΙΟΤΣΑΛ	53	από 21.3.1977
ΜΑΔΕΜ ΛΑΚΚΟ	210	Μάρτιος 1977 – Οκτ. 1977
ΡΑΔΙΟ ΑΘΗΝΑΙ	3	24.3.1977 – 26.3.1977
ΣΙΣΣΕΡ ΠΑΛΚΟ	7	14.10.1977 – 21.10.1977
ΡΑΝΤΙΑΝΤ	3	από 14.10.1977
ΦΙΛΙΠΣ	41	2.11.1977 – 12.12.1977
ΧΟΥΒΕΡ (ΣΕΡΒΙΣ)	25	από 19.1.1978
ΚΗΜ	30	Ιανουάριος 1978
ΤΡΙΟΥΜΦ	30	18.2.1978 – 20.3.1978
ΒΙΑΜΑΞ	28	22.2.1978 – 22.3.1978
ΕΛΚΟ ΒΑΓΙΩΝΗΣ	56	25.4.1978 – 1.7.1978
ΞΥΛΑΝΗ	40	Δεκέμβριος 1978
ΠΙΤΣΟΣ	150	17.4.1979 – Σεπτ. 1979
ΣΥΝΟΛΟ	2.725	
Μ.Ο. ΗΜΕΡΩΝ ΑΠΕΡΓΙΑΣ	34,1	

Αν δεν προσμετρηθούν οι δύο απεργίες πολύ μεγάλης διάρκειας που έλαβαν χώρα στα μεταλλεία Χαλκιδικής (Μαδέμ – Λάκκο) και στα μεταλλεία της Λάρκο στο Νέο Κόκκινο Θήβας, οι οποίες συνολικά διήρκεσαν τουλάχιστον 387 μέρες, ο μέσος όρος της διάρκειας των υπόλοιπων απεργιών αγγίζει τις 30 ημέρες.

Από τον παραπάνω πίνακα, πέρα από τη διάρκεια των απεργιών, προκύπτει ένα ακόμη πολύ βασικό χαρακτηριστικό του κινήματος των εργοστασιακών επιτροπών: ο μεγάλος κατακερματισμός του. Από τον Νοέμβριο του 1974 και έπειτα, κάθε ημερολογιακό μήνα βρίσκονταν σε κινητοποίηση οι εργάτες δύο έως πέντε βιομηχανικών μονάδων. Τον επόμενο μήνα, ενώ ορισμένες από τις κινητοποιήσεις είχαν σταματήσει, ξεκινούσαν ακόμη μερικές κινητοποιήσεις σε άλλες βιομηχανικές μονάδες. Αυτό το μοτίβο θα συνεχιζόταν, με ελάχιστες διαφοροποιήσεις, έως τα τέλη της δεκαετίας.

Η τάση για καταλήψεις εργοστασίων

Η επ' αόριστον διάρκεια πολλών κινητοποιήσεων στα εργοστάσια τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης καταδεικνύει την αποφοτιστικότητα και αυτοπεποίθηση των εργοστασιακών εργατών. Η διεξαγωγή των απεργιών εν είδει κατάληψης του εργοστασίου είναι ένδειξη της μαχητικότητάς τους. Οι απεργοί συγκεντρώνονταν

καθημερινά έξω από τις πύλες του εργοστασίου με σκοπό να εμποδίσουν τόσο την ενδεχόμενη μεταφορά πρώτων υλών ή τελικών εμπορευμάτων προς και από το εργοστάσιο, όσο και την (σπάνια) απόπειρα απεργοσπασίας. Σε πολλές περιπτώσεις στήνονταν σκηνές και άλλα πρόχειρα καταλύματα έξω από τα εργοστάσια, καθιστώντας τον αποκλεισμό του εργοστασίου ολοήμερο.

Έτσι λάμβανε χώρα μια μόνιμη «οικειοποίηση» του χώρου έξω από τα εργοστάσια, κάτι που προσέφερε δυνατότητες διάδοσης της κινητοποίησης (οι εργάτες κρεμούσαν μεγάλα πανό στα κάγκελα των εργοστασίων) και εξασφάλιζε τη διαρκή επικοινωνία μεταξύ των απεργών, με συζητήσεις και συνελεύσεις να πραγματοποιούνται πολλές φορές επί τόπου. Σε αυτόν το χώρο επισκέπτονταν τους απεργούς οι οικογένειές τους, οι συμπαραστάτες, οι συνδικαλιστικές παρατάξεις αλλά και οι εκπρόσωποι της ΓΣΕΕ, των Εργατικών Κέντρων, ή του υπουργείου Απασχόλησης – ορισμένες φορές και εκπρόσωποι της διεύθυνσης της επιχείρησης. Περιπολικά αυτοκίνητα της αστυνομίας ήταν συχνά μονίμως εγκατεστημένα πλησίον των απεργών, ενώ ορισμένες φορές εισαγγελείς και αστυνομικοί συνδιαλέγονταν επί τόπου με τους εργάτες σχετικά με τη νομιμότητα των ενεργειών των τελευταίων ή απλώς για να αντλήσουν πληροφορίες και να κάνουν αισθητή την παρουσία τους.

Υπήρξαν όμως και ορισμένες περιπτώσεις στις οποίες οι απεργοί μπήκαν μέσα στα εργοστάσια για να πραγματοποιήσουν συνελεύσεις ή εκδηλώσεις ή να κλιμακώσουν τον αγώνα τους. Στις 28 Οκτωβρίου 1975, με αφορμή την επέτειο της έναρξης του ελληνοϊταλικού πολέμου του 1940, οι εργάτες της ΜΕΛ διοργάνωσαν γιορτή με συναυλία μέσα στο εργοστάσιο, ενώ στις 9 Μάρτη 1976, κατά τη διάρκεια της επόμενης τους κινητοποίησης (Φεβρουάριος – Απρίλιος 1976) μπήκαν μέσα στο εργοστάσιο ανοίγοντας τρύπα στον εξωτερικό φράκτη, προκειμένου να εμποδίσουν την εργασία απεργοσπαστών που εργάζονταν υπό την παρουσία της αστυνομίας.

Ορισμένες κινητοποιήσεις έκαναν εξάλλου ιδιαίτερα δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ περιφρουρημένης απεργίας και κατάληψης του εργοστασίου. Κατά τη διάρκεια της κινητοποίησης των 67 ημερών στο εργοστάσιο της Ιζόλα, οι εργάτες αποφάσισαν από ένα σημείο και έπειτα να μην επιτρέπουν το ξεφόρτωμα πρώτης ύλης (λαμαρίνας) στο εργοστάσιο, παρ' όλο που δεν τους δημιουργούσε κανένα πρόβλημα, αφού δεν υπήρχε κανείς για να την επεξεργαστεί λόγω της *de facto* απεργίας των εργατών (πολύωρες στάσεις εργασίας). Εξάλλου οι εργάτες πραγματοποιούσαν διαδηλώσεις με συνθήματα και πανώ μέσα στο εργοστάσιο για να εκφοβίσουν ορισμένους απεργοσπάστες και διευθυντές:⁴⁰¹

Είδαμε ένα μηχανικό να τρέχει πανικόβλητος να κρυφτεί σε μια αποθηκούλα, για να μη τον προλάβουμε και τον γιουχαΐσουμε! Μια άλλη φορά, ένας έκανε εμετό από το φόβο του! Κι όμως, ξέρανε πως δεν θα τους χτυπούσαμε. [...] Φτάσαμε ουσιαστικά να έχουμε κάνει κατάληψη του εργοστασίου. Εμείς ελέγχουμε την κατάσταση. Οι διευθυντές, οι εργοδηγοί, οι απεργοσπάστες ήταν εξαφανισμένοι. Ελέγχουμε τις πόρτες. Κανένα φορτηγό δεν έμπαινε. Φτάσαμε στο σημείο ο θυρωρός να μη ζητάει άδεια του γραφείου προσωπικού, όταν έβγαινε εργάτης, αλλά άδεια του σωματείου [...]. Το Πάσχα οργανώσαμε αγωνιστική γιορτή με αρνιά και χορούς μέσα στο εργοστάσιο.⁴⁰²

Σε πολύ λίγα εργοστάσια πραγματοποιήθηκε και τύποις κατάληψη των εγκαταστάσεων ή απεργία «μέσα στο εργοστάσιο», κατά μια έκφραση της εποχής που εμφανιζόταν πιο σύννομη. Κατά την πρώτη φάση των εργοστασιακών κινητοποιήσεων, αυτό συνέβη

⁴⁰¹ Προλεταριακός Αγώνας, *Η πείρα της ΙΖΟΛΑ*, ό.π., σ. 23-25.

⁴⁰² Στο ίδιο, σ. 26. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

μόνο στην περίπτωση του εργοστασίου της Εσκιμό (19-26 Ιουνίου 1975), όπου οι εργάτες πραγματοποίησαν εξ αρχής κατάληψη του εργοστασίου, παραμένοντας μέσα στις εγκαταστάσεις μετά το τέλος της βάρδιας. Οι επόμενες πραγματικές καταλήψεις εργοστασίων θα πραγματοποιούνταν πολύ αργότερα, στο ξυλουργικό εργοστάσιο Ξυλάνη (Δεκέμβριος 1978, διήρκησε τουλάχιστον 40 ημέρες) και στην επιχείρηση Γκλαβάνη στον Βόλο (26 Απριλίου 1980). Αιτία των δύο τελευταίων κινητοποιήσεων ήταν πάντως η απόφαση των ιδιοκτητών για διακοπή της λειτουργίας των επιχειρήσεων, κάτι που δεν ίσχυε στην περίπτωση του εργοστασίου της Εσκιμό.

Η επιλογή της μορφής της κινητοποίησης δεν ήταν πάντοτε επακριβώς προμελετημένη και οι εργοστασιακοί εργάτες μπορούσαν να δράσουν αυτοβούλως. Στο εργοστάσιο της Εσκιμό, η κίνηση των διαδικασιών για ίδρυση εργοστασιακού σωματίου είχε κερδίσει τη συμπάθεια υπαλλήλων που είχαν επαφές με το λογιστήριο. Αυτοί διέρρευσαν στους εργάτες την πληροφορία ότι ο υπολογισμός των οφειλομένων διαφορών που οι εργάτες ζητούσαν δεν προχωρούσε, παρά τις υποσχέσεις της διεύθυνσης. Στη συνέχεια, σύμφωνα με μαρτυρία του προέδρου του σωματίου,

Κατεβαίνοντας κάτω, ήτανε μάλιστα Παρασκευή, σχολάγαμε, ανακοινώσαμε όσοι πήγαμε στους εργάτες εκεί ότι «δεν φαίνονται διατεθειμένοι να μας δώσουν τα χρήματα», «δεν τα έχουν ετοιμάσει ακόμα». «Τι λέτε να κάνουμε;». Κάποιος πέταξε εκεί ότι «να περιμένουμε να μας τα δώσουν». Έτσι έγινε η κατάληψη. Περιμέναμε να μας πληρώσουνε. Έτσι ξαφνικά και αυθόρμητα ξεκίνησε μια απεργία. Όταν κατάλαβαν τι έγινε, ήταν τρεις η ώρα, που σχολάμε, Παρασκευή, περιμέναν και τα λεωφορεία έξω να πάρουν τους ανθρώπους που πάνε στα σπίτια τους και δεν έφευγαν οι άνθρωποι, καθόντουσαν μέσα, αρχίσαν απ' τα μεγάφωνα οι ιντρούχτορες της εργοδοσίας να λένε ότι «έχετε σχολάσει», «περιμένουν τα λεωφορεία να σας πάνε στο σπίτι σας». Υπήρχε μια αμηχανία και η απάντηση ήταν «θα φύγουμε, μόλις μας δώσετε τα χρήματά μας». Και περιμέναμε μια βδομάδα. [γέλια]. Έτσι έγινε, δεν το περίμενε κανείς.

Ήταν ένα κλίμα εντελώς ενθουσιασμού, δηλαδή πρωτόγνωρο. Πρωτόγνωρο και για μας, γιατί ήμασταν πολύ νέοι, δεν είχαμε ζήσει τέτοια γεγονότα άλλες φορές. Ήταν ένα κλίμα που δεν το συναντάς εύκολα. Ασυγκράτητοι ήταν οι άνθρωποι. Αμέσως βάλανε φρουρές στις πόρτες, όλα γίνανε εντελώς αυθόρμητα, τίποτα δεν έκανα εγώ, παρ' όλο που με κατηγορήσανε ότι τα είχα οργανώσει όλα, όλα γίνανε μόνα τους.⁴⁰³

Το ζήτημα του εργατικού ελέγχου

Με βάση τα αιτήματα των εργοστασιακών εργατών, όπως εκτέθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο, και λαμβάνοντας υπ' όψιν τις μορφές οργάνωσης και αγώνα τους, μπορούν να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις όσον αφορά τον γενικότερο χαρακτήρα του εργοστασιακού κινήματος των πρώτων ετών της μεταπολίτευσης. Έχει υποστηριχθεί ότι το τελευταίο ήταν ένα καθαρά «συνδικαλιστικό» κίνημα, με το επιχείρημα ότι το σύνολο των διεκδικήσεων του αποσκοπούσε στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και των συνθηκών εργασίας των εργατών και όχι στον έλεγχο της παραγωγής από αυτούς.⁴⁰⁴ Κατά αντίστοιχο τρόπο, έχει προταθεί η διάκριση μεταξύ κινήματων που «αμφισβητούν τις παραγωγικές σχέσεις» και τον «κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας», και αυτών που απλώς επιδιώκουν μισθολογικές αυξήσεις, με το εργοστασιακό κίνημα να κατατάσσεται στη δεύτερη κατηγορία.⁴⁰⁵

⁴⁰³ Γιώργος Κούλης, συνέντευξη στον Στέφανο Ιωαννίδη, 2008.

⁴⁰⁴ Ν. Μανίκας, «Το Εργοστασιακό Κίνημα», ό.π., σ. 13.

⁴⁰⁵ Σ. Σακελλαρόπουλος, ό.π., σ. 62 κ.ε.

Ο τρόπος τον οποίο επέλεξαν οι εργάτες της μεταποίησης για να προωθήσουν τα, πράγματι, καθαρά «συνδικαλιστικά» αιτήματά τους, δηλαδή η δημιουργία εργοστασιακών επιτροπών/σωματείων και η περιφρουρημένη απεργία (που λάμβανε, όπως αναφέρθηκε, τη μορφή άτυπης κατάληψης λόγω του συνεχούς αποκλεισμού της πύλης του εργοστασίου) τους οδήγησε να εισέλθουν σε μεγάλο τμήμα της δικαιοδοσίας των βιομηχάνων πάνω στις επιχειρήσεις και να αμφισβητήσουν το λεγόμενο «διευθυντικό δικαίωμα» σε μια σειρά από κρίσιμες για τη λειτουργία των εργοστασίων αποφάσεις. Αυτή η κατάσταση μπορούσε να θέτει σε ορισμένες περιπτώσεις πραγματικά ζητήματα «εξουσίας» μέσα στο εργοστάσιο. Με τα κάπως υπερβολικά λόγια της διεύθυνσης της χαρτοποιίας ΜΕΛ στη Θεσσαλονίκη, η απεργία του προσωπικού της

εξελίχθη κατά την ημετέραν αντίληψιν εις είδος καταργήσεως του αστικού μας καθεστώτος, διότι κατερράκωσε τον θεσμόν της ιδιοκτησίας υπό τα όμματα του επίσημου δημοκρατικού μας κράτους.

Καταγγέλωμεν ειδικότερον, κρούοντες τον κώδωνα του κινδύνου, ότι τινές των απεργών δεν περιωρίσθησαν μόνον εις την ανεπίτρεπτον κατάληψιν του εργοστασίου, το οποίο από πολλών ημερών ευρίσκεται εις το έλεός των, όχι μόνον δεν επιτρέπουν την εργασίαν εις εκείνους οι οποίοι το επιθυμούν [...] χρησιμοποιούντες βίαια μέσα και εκφοβιστικές μεθόδους, αλλά και την ημέραν της εθνικής μας εορτής [28 Οκτωβρίου 1975] προέβησαν εις πράξιν η οποία δεν έπρεπε να τελεστή εις χώρον βιομηχανίας [...]. Ωργάνωσαν είδος εορτής [...] με αποτέλεσμα να ευρεθούν εντός του χώρου του εργοστασίου μαζί με τους 100 περίπου απεργούς, έτερα 400 άτομα ξένα εντελώς προς την βιομηχανίαν μας, ήτις ούτω ευρέθη εις το απόλυτον έλεος των διαθέσεων των.

[...]. Αρκεί να σημειωθή, ότι εις μίαν στιγμήν η τεραστία χαρτοποιητική μας μηχανή ευρέθη εν κινήσει, προφανώς εκ τυχαίου χειρισμού περιέργου τινός, όστις χάριν παιδιάς χειρίζετο τα ηλεκτρονικά όργανα της μηχανής. [...]

Καθ' ημάς πρόκειται επαναλαμβάνομεν περί καταλύσεως (περίπου αν μη παντελώς) του δικαιώματος της ιδιοκτησίας [...].

[...]. Αλλ' η πραγματική των διεκδίκησης διαφαίνεται σαφώς εξ εγγράφου της ενώσεών των, εις το οποίον αναφέρεται ότι εις περίπτωσιν μη επιλύσεως των αδίκων ή ψευδών διεκδίκησών των θα «ΑΝΑΛΑΒΟΥΝ ΤΗΝ ΤΥΧΗΝ ΤΟΥ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΥ ΠΡΟΣ ΔΙΑΣΦΑΛΙΣΙΝ ΤΗΣ ΕΥΡΥΘΜΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΕΩΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ».⁴⁰⁶

Ο συσχετισμός δύναμης που διαμόρφωνε το εργοστασιακό κίνημα έθετε εξάλλου εκ των πραγμάτων το ζήτημα του εργατικού ελέγχου στις απολύσεις του προσωπικού. Στο εργοστάσιο ηλεκτρικών συσκευών Πίτσος, είχε δημιουργηθεί η ανησυχία ότι οι εργάτες θα προέβαιναν σε κινητοποιήσεις με σκοπό τη «μονιμοποίηση» του έκτακτου προσωπικού που σκόπευε να προσλάβει η επιχείρηση. Στις 2 Δεκεμβρίου 1975, η διεύθυνση προσωπικού του εργοστασίου αναγκάστηκε να ανακοινώσει ότι «θα προσλάβη έναν αριθμό εργατοτεχνιτών προς κάλυψιν έκτακτων αναγκών της» και να διευκρινίσει στους εργάτες ότι αυτή η πρόσληψη θα ήταν «προσωρινή και θα διαρκέσει όσον θα διαρκέσουν και οι έκτακτες ανάγκες». Η εταιρία προέβη στην ανακοίνωση «για να λάβουν γνώσιν αυτοί οι οποίοι θα προσλαμβάνωνται από σήμερα μέχρι τέλους

---

⁴⁰⁶ Ανακοίνωσις της ΜΕΛ - Μακεδονικής Εταιρίας Χάρτου Α.Ε., χ.χ., ιδιωτική συλλογή Θ. Τζιούμπα. Η έμφαση στο πρωτότυπο. Δεν έχει εντοπιστεί η ανακοίνωση του σωματείου για την οποία γίνεται λόγος στο απόσπασμα.

Ιανουαρίου 1976 ότι η πρόσληψίς των είναι προσωρινή και όχι μόνιμος» – και προφανώς προκειμένου το σωματείο των εργατοϋπαλλήλων να μη ζητήσει την παράταση της χρονικής ισχύος των συμβάσεων εργασίας τους, ή τη μετατροπή τους σε συμβάσεις αορίστου διάρκειας.⁴⁰⁷

Ο ίδιος συσχετισμός δύναμης επέτρεπε επίσης τη χορήγηση αυξήσεων στις εργατικές αποδοχές με ελάχιστες ή και καθόλου κινητοποιήσεις από την πλευρά των εργατών, επιβάλλοντας ένα είδος ελέγχου των ημερομισθίων και άτυπης αυτόματης τιμαριθμικής αναπροσαρμογής. Μετά το 1976, το σωματείο των εργατών στην Πίτσος κατόρθωσε να αποσπά ικανοποιητικές μισθολογικές αυξήσεις δίχως να χρειάζεται να προχωρά σε στάσεις εργασίας ή απεργίες. Έτσι π.χ. για το 1979 εξασφάλισε αύξηση 60 δραχ. στο μεροκάματο και 20 δραχ. στο επίδομα παραγωγής, τα οποία θα καταβάλλονταν σε δύο δόσεις.⁴⁰⁸ Ανάλογη κατάσταση είχε διαμορφωθεί και στο εργοστάσιο της Ιζόλα, καθώς μετά τη μεγάλη κινητοποίηση των 67 ημερών (που αφορούσε τη μεταφορά του εργοστασίου στη Θήβα) οι εργάτες είχαν κερδίσει δύο φορές σε ένα έτος αυξήσεις ύψους 40 δραχ. η κάθε μία, δίχως να χρειαστεί να προχωρήσουν σε κινητοποιήσεις.⁴⁰⁹

Στις 14 Απριλίου 1979, η γενική συνέλευση των εργατών της Πίτσος κάλεσε την εργοδοσία να επαναπροσλάβει εργάτες που είχαν διακόψει την εργασία τους για να εκπληρώσουν τη στρατιωτική τους θητεία. Στη διεύθυνση δόθηκε διορία μόλις δύο εργάσιμων ημερών, μετά το πέρας των οποίων το σωματείο θα προχωρούσε σε προειδοποιητική δίωρη στάση εργασίας.⁴¹⁰ Αυτή ήταν η αρχή ενός μεγάλου απεργιακού αγώνα που κράτησε τουλάχιστον ως τον Σεπτέμβριο του 1979, με την εργοδοσία να πραγματοποιεί lock-out στις 15 Μαΐου και να προχωρά σε εκατοντάδες απολύσεις. Χαρακτηριστικό του συσχετισμού δύναμης που είχε προηγουμένως διαμορφωθεί στο εργοστάσιο είναι ότι το σωματείο υπερασπίστηκε την απόφασή του για κινητοποιήσεις σε περίπτωση μη επαναπρόσληψης των συγκεκριμένων εργατών λέγοντας ότι η άρνηση της εργοδοσίας «κρίνεται απαράδεκτη [...] επειδή καταστρατηγεί προφορική συμφωνία με το Σωματείο, που ισχύει επί τέσσερα [...] χρόνια, να μην απολύει συναδέλφους παρά τη θέλησή των».⁴¹¹

Παρόμοια κατάσταση φαίνεται ότι ανέκυψε και μετά την λήξη των κινητοποιήσεων 67 ημερών στο εργοστάσιο της Ιζόλα. Τον Ιούλιο του 1976 η εταιρία επιχείρησε να απολύσει ορισμένους εργαζόμενους των γραφείων της, που βρίσκονταν στην οδό Μητροπόλεως, αλλά υπό την απειλή απεργίας φέρεται να ανακάλεσε την απόφασή της.⁴¹² Εξάλλου, το σωματείο των εργαζομένων είχε μεταξύ των αιτημάτων του τον καθορισμό των χρόνων της παραγωγής από κοινού με τη διεύθυνση, αίτημα που εν καιρώ έγινε αποδεκτό.⁴¹³

Μετά την επιτυχημένη τετραήμερη απεργία στο εργοστάσιο παραγωγής χαρντ-μπορντ της Ξυλοπάν στη Θεσσαλονίκη (ιδιοκτησίας του Τζιμ Πάπας, γιου του Τομ Πάπας), η οποία ολοκληρώθηκε στις 4 Φεβρουαρίου 1977, οι εργάτες ένιωθαν ότι μπήκαν

στο εργοστάσιο νικητές, έχοντας επίγνωση της δύναμής μας. Έτσι, όταν μετά την απεργία θέλησε να απολύσει μερικούς εργάτες «γιατί περίσσευαν», το σωματείο του έδωσε έναν κατάλογο με χαφιέδες και επιστάτες για να τους απολύσει. Τότε τ' αφεντικό

⁴⁰⁷ Διεύθυνσις προσωπικού, «Ανακοίνωσις», 2.12.1975, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

⁴⁰⁸ Ανακοινώσεις του Σωματείου Εργατοτεχνιτών ΠΙΤΣΟΣ Α.Ε., 14.2.1979 και 19.2.1979, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

⁴⁰⁹ Προλεταριακός Αγώνας, *Η Πείρα της ΙΖΟΛΑ*, ό.π., σ. 41.

⁴¹⁰ Σωματείο Εργατοτεχνιτών ΠΙΤΣΟΣ Α.Ε., «Προειδοποίηση», 16.4.1979, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

⁴¹¹ Στο ίδιο.

⁴¹² «ΙΖΟΛΑ. Αθήνα-Θήβα ένα Σωματείο», *Εργατική Δημοκρατία*, Δεκέμβριος 1976.

⁴¹³ Προλεταριακός Αγώνας, *Η Πείρα της ΙΖΟΛΑ*, ό.π., σ. 20-21.

«κατάπιε τη γλώσσα του» και δεν ξαναμίλησε για απολύσεις. Επίσης, τώρα πια παίρνουμε προκηρύξεις και εφημερίδες ΜΕΣΑ στο εργοστάσιο μη υπολογίζοντας τ' αφεντικό και τους χαφιέδες του.⁴¹⁴

Γίνεται συνεπώς φανερό ότι πολλές από τις εργοστασιακές κινητοποιήσεις εμφάνισαν τάσεις προς τον εργατικό έλεγχο, λόγω των μαχητικών μεθόδων με τις οποίες επεδίωκαν τη βελτίωση των αμοιβών και των συνθηκών εργασίας. Η ανάπτυξη αυτών των τάσεων υπήρξε ζητούμενο έως την καμπή της δεκαετίας και δεν ήταν με κανένα τρόπο εκ των προτέρων εγγεγραμμένη στις μορφές κινητοποίησης και οργάνωσης των εργοστασιακών εργατών.

---

⁴¹⁴ «Ξυλοπάν, μια Νικηφόρα Απεργία», *Εργατικός Αγώνας*, 4.1977. Έμφαση στο πρωτότυπο.

2.5 Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ

Η Αριστερά και το πρόβλημα της δημοκρατικής μετάβασης

Από όλους τους παράγοντες που επηρέασαν την πορεία του κινήματος των εργοστασιακών επιτροπών, ο πιο σημαντικός υπήρξε η στάση που κράτησαν απέναντί του οι πολιτικές δυνάμεις της Αριστεράς. Ο λόγος γι' αυτό ήταν, αφενός, η γενικότερη ενίσχυση του κύρους των πολιτικών κομμάτων κατά τη μετάβαση στο κοινοβουλευτικό καθεστώς. Από την άλλη, καθώς τα κόμματα της Αριστεράς αύξαναν την επιρροή τους τα πρώτα χρόνια μετά τη Μεταπολίτευση (στη νεολαία, την Τοπική Αυτοδιοίκηση, τα εργατικά σωματεία κ.λπ.) απέκτησαν την ικανότητα να επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό τις εξελίξεις στο εργατικό και συνδικαλιστικό κίνημα.

Η στάση των κομμάτων της Αριστεράς απέναντι στο κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών υπήρξε τμήμα της γενικότερης αντίληψής τους για τον ρόλο που καλούνταν να διαδραματίσει το εργατικό κίνημα στη διαδικασία εδραίωσης της δημοκρατίας. Ο ρόλος αυτός, με τη σειρά του, προσδιοριζόταν από τις αναλύσεις των κομμάτων για τη φύση και την πορεία της ίδιας της μεταβατικής διαδικασίας, ιδιαίτερα από την εκτίμηση της σχέσης της με τη διαδικασία σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας, ο οποίος αποτελούσε τον κοινό τόπο όλης της Αριστεράς, τουλάχιστον ως διακηρυγμένος στρατηγικός στόχος. Μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου 1974, στις οποίες η η ΝΔ, εξασφαλίζοντας ευρεία πλειοψηφία, απέκτησε τη δυνατότητα να ξεδιπλώσει ανεμπόδιστα τη δική της εκδοχή της δημοκρατικής μετάβασης και να διατηρεί την πρωτοβουλία των κινήσεων, για την αριστερή αντιπολίτευση, εντός και εκτός κοινοβουλίου, το όλο ζήτημα αναγόταν στην επιλογή μεταξύ της κριτικής υποστήριξης των κυβερνητικών πρωτοβουλιών και της προσπάθειας ανατροπής της διαδικασίας εκδημοκρατισμού.

Κριτική υποστήριξη: ΚΚΕ και ΚΚΕ εσωτερικού

Σε γενικές γραμμές, την πρώτη επιλογή έκαναν, παρά τις σημαντικές μεταξύ τους διαφορές, το ΚΚΕ και το ΚΚΕ εσωτερικού. Η κοινή τους στάση (την οποία συσκοτίζει ο παροιμιώδης μεταξύ τους ανταγωνισμός) εκπορεύθηκε από την αντίληψη της Μεταπολίτευσης ως ένα αναγκαίο, ιδιαίτερο στάδιο μεταξύ δικτατορίας και σοσιαλισμού, στο οποίο η πρωτοβουλία των κινήσεων άνηκε στην αστική τάξη και τον νέο της πολιτικό φορέα, τη ΝΔ.

Στο 9ο συνέδριό του, που είχε πραγματοποιηθεί τον Δεκέμβριο του 1973 στο Α. Βερολίνο, το ΚΚΕ διέκρινε δύο στάδια της «ενιαίας επαναστατικής διαδικασίας»: Το πρώτο στάδιο, «δημοκρατικό, αντιμονοπωλιακό, αντιιμπεριαλιστικό» θα ήταν αυτό κατά το οποίο θα επιλύονταν τα «άλυτα ακόμη δημοκρατικά προβλήματα», τα οποία περιλάμβαναν την εξάρτηση της χώρας από τον ξένο παράγοντα, την κατάργηση των προνομίων των ντόπιων και ξένων μονοπωλίων, ορισμένες εθνικοποιήσεις και εκδημοκρατισμό της χώρας.⁴¹⁵ Το συνέδριο είχε βασιστεί στις αποφάσεις της 18ης Ολομέλειας της Κ.Ε. του κόμματος (Ιούνιος-Ιούλιος 1973), σύμφωνα με την οποία το καθεστώς που θα έπρεπε να διαδεχθεί τη δικτατορία ήταν η «Νέα Δημοκρατία», ένα δημοκρατικό καθεστώς στο οποίο θα κυριαρχούσε η Βουλή, με τον στρατό «στην υπηρεσία του “κυρίαρχου λαού” και της δημοκρατίας» και βήματα προς την εθνική

---

⁴¹⁵ Κ.Ε. του ΚΚΕ, *Το 9ο Συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας*, Αθήνα 1974, σ. 72. Το ΚΚΕ πορεύθηκε με βάση αυτές τις αντιλήψεις έως το πρώτο μεταδικτατορικό του συνέδριο, το οποίο πραγματοποιήθηκε μόλις τον Μάιο του 1978.

ανεξαρτησία και την αυτοδύναμη οικονομική ανάπτυξη. Αυτή θα ήταν «η πρώτη φάση του πρώτου σταδίου της ενιαίας επαναστατικής διαδικασίας των δύο σταδίων».⁴¹⁶

Το πρώτο μεταπολιτευτικό μήνυμα του ΚΚΕ προς τους εργαζόμενους συνόπιζε τους στόχους του κόμματος στη νέα περίοδο: κοινή δράση των προοδευτικών και δημοκρατικών δυνάμεων για τον εκδημοκρατισμό της χώρας, κατάργηση των χουντικών και προ-χουντικών αντικομμουνιστικών νόμων, αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, επαναπατριsmός των πολιτικών προσφύγων, κατάργηση των ΤΕΑ και των παρακρατικών οργανώσεων, εκκαθάριση του κράτους από τους χουντικούς, τιμωρία των υπευθύνων, εκδημοκρατισμός της παιδείας και των συνδικάτων, βελτίωση της ζωής των εργαζομένων με αναχαίτιση της ακρίβειας, αποχώρηση από το ΝΑΤΟ. Τους στόχους αυτούς θα έπρεπε να φέρει σε πέρας μια κυβέρνηση «αντιπροσωπευτική απ' όλες τις αντιστασιακές και προοδευτικές δημοκρατικές δυνάμεις» που θα οδηγούσε τη χώρα σε εκλογές για Συντακτική Συνέλευση.⁴¹⁷

Στο ίδιο μήκος κύματος, η έμφαση από την πλευρά του ΚΚΕ εσωτερικού δινόταν στην εκρίζωση των δομών και μηχανισμών της χούντας, την κατάργηση του «παρασυντάγματος» (ν. 509, πιστοποιητικά φρονημάτων κ.ά.) και τη διασφάλιση της έκφρασης της βούλησης του λαού στο πολιτειακό και συνταγματικό ζήτημα. Το ΚΚΕ εσωτερικού θεωρούσε ότι κατά τη δικτατορική περίοδο είχε διαμορφωθεί *de facto* μια «ευρύτατη αντιδικτατορική συμμαχία από την κοινοβουλευτική δεξιά ως την αριστερά», η οποία θα έπρεπε να διατηρηθεί ως πυλώνας της Μεταπολίτευσης. Προέτασε την ανάγκη για «συμφιλίωση Λαού και στρατού» και για ανασύνταξη της ΕΣΑ, καθώς η τελευταία είχε πλήξει «στον ίδιο βαθμό» τον στρατό και τον λαό. Με παρόμοιο τρόπο θα έπρεπε να αναμορφωθούν οι μυστικές υπηρεσίες. Σύμφωνα με το ΚΚΕ εσωτερικού, ο ρόλος του λαού και του στρατού στην «λεπτή μεταβατική φάση» –έως ότου η πολιτική κυβέρνηση αποκτούσε πλήρη εξουσία– ήταν να επαγρυπνεί και να ενισχύει την κυβέρνηση. Το κόμμα κάλεσε τα διάφορα κοινωνικά στρώματα να αξιοποιήσουν τους δημοκρατικούς θεσμούς που θα δημιουργούνταν στη συνέχεια για την επίλυση των προβλημάτων τους.⁴¹⁸

Η σύγκλιση απόψεων των δύο ΚΚΕ στο ζήτημα της μεταβατικής διαδικασίας και η κοινή επιθυμία για γρήγορη εδραίωση στο κοινοβουλευτικό σκηνικό αποτέλεσε τη βάση για το σχηματισμό της Ενωμένης Αριστεράς λίγο πριν τις (αιφνιδιαστικές) εκλογές του Νοεμβρίου 1974. Η κοινή πλατφόρμα επεσήμανε ότι η Ελλάδα δεν ήταν έτοιμη για σοσιαλισμό παρά μόνο για τις «προϋποθέσεις» του, ενώ δεν παρατηρούσε κάποια σημαντική στροφή προς τα αριστερά.⁴¹⁹ Βασικές προγραμματικές θέσεις της Ενωμένης Αριστεράς ήταν η κατοχύρωση των δημοκρατικών ελευθεριών, η απαλλαγή της χώρας από τους μηχανισμούς της δικτατορίας, η ανακούφιση των εργαζομένων από τις συνέπειες της επταετίας, η εθνική ανεξαρτησία και ο «πλήρης και ουσιαστικός» εκδημοκρατισμός της χώρας. Ο ρόλος των εργατικών σωματείων, όπως και όλων των κοινωνικών οργανώσεων την περίοδο αυτή θα ήταν να καταστούν «βάθρα για την προάσπιση της Δημοκρατίας, μοχλοί προόδου και στηρίγματα για κάθε δημοκρατική διακυβέρνηση». Θα έπρεπε «να δυναμώνει συνεχώς η επικοινωνία τους με τη Βουλή και την Κυβέρνηση, να βαραίνει συνεχώς περισσότερο η συμμετοχή τους στη χάραξη της κυβερνητικής πολιτικής και τη διαμόρφωση απόψεων και αποφάσεων στο Κοινοβούλιο».⁴²⁰ Το πρόγραμμα της Ενωμένης Αριστεράς, αναγνωρίζοντας τα ιδιαίτερα

⁴¹⁶ Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ, «Η Στρατηγική του ΚΚΕ στη Δικτατορία, 1967-1974», *Δικτατορία 1967 – 1974. Κείμενα και Ντοκουμέντα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2017, σ. 174-175.

⁴¹⁷ «Χαιρετιστήριο του ΚΚΕ προς την εργατική τάξη, την αγροτιά, τους εργαζόμενους, όλο τον λαό», *Ριζοσπάστης*, 25.9.1974.

⁴¹⁸ «Αναγκαίος ο ταχύτερος εκδημοκρατισμός της δημόσιας ζωής», *Η Αυγή*, 4.8.1974.

⁴¹⁹ R. C. Macridis, «Elections and Political Modernization in Greece», *ό.π.*, σ. 12.

⁴²⁰ «Το εκλογικό πρόγραμμα της Ενωμένης Αριστεράς», *Ριζοσπάστης*, 27.10.1974.

προβλήματα του εργοστασιακού χώρου για τους εργάτες, ζητούσε την καθιέρωση του θεσμού των αιρετών Εργοστασιακών Συμβουλίων μέσα στα εργοστάσια και τις επιχειρήσεις. Εξάλλου, στο νέο Σύνταγμα θα έπρεπε να υπάρχει πρόβλεψη για την «ουσιαστική, ενεργό και μόνιμη και συμμετοχή του [λαού] σε όλες τις βαθμίδες της εξουσίας και στη λήψη όλων των αποφάσεων».

Η πολιτική των δύο ΚΚΕ στον συνδικαλιστικό και τον εργοστασιακό χώρο

Ο διαχωρισμός του ζητήματος του εκδημοκρατισμού της ελληνικής κοινωνίας από την ανάπτυξη κοινωνικών αγώνων οδήγησε τα δύο κόμματα να οριοθετήσουν αυστηρά τον επιθυμητό χαρακτήρα των εργατικών κινητοποιήσεων. Οι τελευταίες, όσο κι αν δικαιολογούνταν από τις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας των εργατών, θα έπρεπε σύμφωνα με το ΚΚΕ να διεξάγονται με «αγωνιστική σύνεση», ενώ ιδιαίτερη φροντίδα θα έπρεπε να λαμβάνεται στην «απομόνωση ανεύθυνων και “υπερεπαναστατικών” στοιχείων».⁴²¹ Σύμφωνα με το ΚΚΕ εσωτερικού, οι δυνάμεις της Αριστεράς θα έπρεπε «να χαλιναγωγήσουν το θυμικό τους και να μετριάσουν τα βήματά τους», να μην δημαγωγούν, να μην έχουν «το άγχος του “όλα ή τίποτα”». Ως τις εκλογές δεν θα έπρεπε να υπάρξουν «εξτρεμισμοί που να μπορούν να διαταράξουν την ομαλή ατμόσφαιρα της διεξαγωγής τους».⁴²²

Τα δύο ΚΚΕ προβληματίστηκαν σε σημαντικό βαθμό από τις εξελισσόμενες κινητοποιήσεις στον εργοστασιακό χώρο, στον οποίο, όπως και τα υπόλοιπα κόμματα, δεν είχαν αποκτήσει κατά τη δικτατορική περίοδο παρά ελάχιστες προσβάσεις. Ειδικά το ΚΚΕ φαίνεται να ταλαντεύτηκε για αρκετό διάστημα προτού αποφασίσει να εγκαταλείψει την επιχειρησιακή μορφή οργάνωσης για χάρη του ομοιοεπαγγελματικού και κλαδικού συνδικαλισμού, στον οποίο ασκούσε μεγαλύτερη επιρροή και μέσω του οποίου θα μπορούσε να διεκδικήσει μεγαλύτερη εκπροσώπηση στα δευτεροβάθμια όργανα του συνδικαλιστικού κινήματος (κατ' επέκταση και στην ίδια τη ΓΣΕΕ). Κανένα από τα δύο κόμματα δεν φαίνεται να αναλογίστηκε τη δυνατότητα δημιουργίας μιας νέας εργατικής Συνομοσπονδίας, η οποία θα βασιζόταν στα νεοιδρυθέντα σωματεία/επιτροπές και στα διαγραφέντα ή μη εγγεγραμμένα σωματεία – αντ' αυτού επιλέχθηκε η παρέμβαση μέσα στις ήδη υπάρχουσες δομές των Εργατικών Κέντρων και της ΓΣΕΕ, όπως αυτές θα αναδιαμορφώνονταν από τον αναμενόμενο εκδημοκρατισμό των συνδικάτων. Αυτή η επιλογή έγινε παρά το γεγονός ότι οι συνδικαλιστές της Αριστεράς υποψιάζονταν, όχι άδικα, ότι στις υπάρχουσες δομές θα επιβάλλονταν αντιδημοκρατικές διαδικασίες αρχαιρεσιών και λειτουργίας, οι οποίες θα περιόριζαν, με οργανωτικές μεθόδους, σε σημαντικό βαθμό την επιρροή της Αριστεράς στα συνδικαλιστικά όργανα.⁴²³

Πάντως για αρκετό διάστημα το ΚΚΕ φαίνεται να αναλογιζόταν την ιδέα της υποστήριξης των εργατικών επιτροπών στα εργοστάσια, τις οποίες ενδεχομένως επιθυμούσε να συνδέσει με τα κλαδικά σωματεία τα οποία ήλεγχε.⁴²⁴ Έκανε μάλιστα

⁴²¹ «Βιομηχανικοί εργάτες», *Ριζοσπάστης*, 10.11.1974.

⁴²² «Με αποφασιστικότητα – χωρίς εξτρεμισμούς», *Η Αυγή*, 5.10.1974.

⁴²³ Η ΕΣΑΚ, με ανακοίνωσή της στις 5 Ιουλίου 1975, διαπίστωνε ότι, παρά τις «αντισυνδικαλιστικές και αντιδημοκρατικές συνθήκες διεξαγωγής των αρχαιρεσιών, που επέβαλε ο κυβερνητικός παρεμβατισμός», υπήρχε πεδίο δράσης ώστε να κατακτηθούν «σημαντικές θέσεις για πιο πέρα εξυγίανση και εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος» («Ένας χρόνος από την πώση της χούντας. Παραμένουν άλυτα και οξύνονται τα προβλήματα των εργατών», *Ριζοσπάστης*, 3.8.1975).

⁴²⁴ Αυτή ήταν εξάλλου η παραδοσιακή γραμμή της Κόκκινης Συνδικαλιστικής Διεθνούς (1921) για τις εργοστασιακές επιτροπές στο πλαίσιο της κλαδικής εργατικής συνδικαλιστικής οργάνωσης στις βιομηχανοποιημένες κοινωνίες (Α. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική*, ό.π., σ. 141). Πολλά κόμματα και οργανώσεις εξέφρασαν αντίστοιχες θέσεις στη Μεταπολίτευση, αλλά τελικά επικράτησε μία κατά

λόγο για ύπαρξη εργοστασιακών επιτροπών ήδη από την περίοδο της Χούντας, στις οποίες είχαν πλέον προστεθεί οι επιτροπές που δημιουργήθηκαν στη Μεταπολίτευση,⁴²⁵ ενώ έως και το καλοκαίρι του 1975 αναγνώριζε την τάση ίδρυσης εργοστασιακών επιτροπών ή σωματείων, επ' ευκαιρία αναφορών του σε διάφορες απεργίες στην ελληνική βιομηχανία.⁴²⁶

Η εμπλοκή του ΚΚΕ στην απεργία των εργατών της Εσκιμό τον Ιούνιο του 1975, η οποία είχε συγκεντρώσει τα πυρά της κυβέρνησης, του φιλοκυβερνητικού τύπου και της ΓΣΕΕ λόγω της κατάληψης των εγκαταστάσεων του εργοστασίου, φαίνεται να αποτέλεσε σημείο καμπής για την πολιτική του ΚΚΕ στον εργοστασιακό χώρο. Η καθοδήγηση της απεργίας από ένα μέλος οργάνωσης της άκρας Αριστεράς, σε συνδυασμό με την επιλογή ενός ιδιαίτερα ριζοσπαστικού τρόπου διεκδίκησης προκάλεσε την έξωθεν ανάμειξη του ΚΚΕ στην απεργία, με στόχο τη διάλυση της απεργιακής επιτροπής των εργατών και τη λήξη της κατάληψης. Οι παρεμβάσεις εκπροσώπων της ΕΣΑΚ στο κατειλημμένο εργοστάσιο, οι οποίες, σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, παρεμποδίζονταν από την ηγεσία της απεργιακής επιτροπής,⁴²⁷ κλιμακώθηκαν με τη βίαιη εκδίωξη της ηγεσίας της τελευταίας από το εργοστάσιο και την εκλογή νέας επιτροπής των απεργών. Σύμφωνα με την εφημερίδα του ΚΚΕ,

οι εργάτες σε πρωινή τους συνέλευση αποφάσισαν να ανασχηματίσουν την απεργιακή τους επιτροπή, διώχνοντας τα καλυμμένα με διάφορες μάσκες αντεργατικά στοιχεία. Επίσης ανέπτυξαν πρωτοβουλία μερικά μέλη της απεργιακής επιτροπής, με την επιδοκιμασία όλων των απεργών, και κυνήγησαν τους σεσημασμένους «συμπαραστάτες», τους γνωστούς για το παιχνίδι που παίζουν στους απεργιακούς αγώνες των εργαζομένων. Αποφάσισαν να στείλουν επιτροπή στη ΓΣΕΕ και το υπουργείο, πράγμα που έκαναν χτες το μεσημέρι και έγιναν οι συναντήσεις με τους αρμόδιους παράγοντες.⁴²⁸

Κατ' αυτόν τον τρόπο δρομολογήθηκε η άμεση λύση της απεργίας στη βάση των προτάσεων του υπουργού Απασχόλησης, Κωνσταντίνου Λάσκαρη, που προέβλεπαν την ικανοποίηση ορισμένων οικονομικών διεκδικήσεων των εργατών. Η απόφαση για λήξη της απεργίας πάρθηκε σε συνέλευση των εργατών, κατά την οποία

μέλη της [νέας] απεργιακής επιτροπής έδωξαν όλους όσους βρίσκονταν στην εξώπορτα σαν «συμπαραστάτες». Μάλιστα, σε κάποια στιγμή, καταγανακτισμένος κάποιος, απευθύνθηκε σε μια γνωστή τροτσκίστρια, φωνάζοντάς της να φύγει γιατί αρκετά προβλήματα τους δημιούργησε. Τελικά, την υπόθεση της διεξαγωγής του αγώνα την

περίπτωση αντιμετώπιση του ζητήματος, με κύριο γνώμονα τη δυνατότητα κομματικού ελέγχου των σωματείων.

⁴²⁵ Βλ. «Αγώνας: Ο μόνος δρόμος για την υπεράσπιση των συνδικαλιστικών ελευθεριών», *Ριζοσπάστης*, 2.3.1975. Η τάση εργατικής ομαδοποίησης επί δικτατορίας σημειώθηκε αργότερα και από το ΚΚΕ εσωτερικού. Σύμφωνα με την *Η Αυγή*, «πριν λήξει ο πρώτος χρόνος της δικτατορίας, στις κυριότερες πόλεις και στους πιο βασικούς κλάδους δουλειάς συγκροτήθηκαν οι απαραίτητοι μηχανισμοί για την ανάπτυξη αγώνων» («Εργατικοί αγώνες στα χρόνια της χούντας», *Η Αυγή*, 27.4.1975). Οι σχετικές πληροφορίες συμπλέουν με μεταγενέστερες μαρτυρίες προερχόμενες από τον εργοστασιακό χώρο, αλλά είναι αδύνατο να επιβεβαιωθούν.

⁴²⁶ Βλ. ενδ. «Οι απολύσεις συνδικαλιστών και η τακτική της κυβέρνησης», *Ριζοσπάστης*, 25.5.1975, «Σε άνοδο το απεργιακό κύμα των εργαζομένων το Μάη», *Ριζοσπάστης*, 8.6.1975 και «Απεργία εργαζομένων», *Ριζοσπάστης*, 15.6.1975.

⁴²⁷ «Το προσωπικό της “Εσκιμό” συνεχίζει τον αγώνα του», *Ριζοσπάστης*, 25.6.1975. Πβ. «2η βδομάδα απεργίας στην εταιρία ΕΣΚΙΜΟ», *Ριζοσπάστης*, 26.6.1975.

⁴²⁸ «Απτόητοι συνεχίζουν τον αγώνα οι απεργοί της ΕΣΚΙΜΟ», *Ριζοσπάστης*, 27.6.1975.

παίρνουν στα χέρια τους οι ίδιοι οι εργατοϋπάλληλοι, απομονώνοντας όλους εκείνους που με την αλλοπρόσαλλη τακτική τους προσπάθησαν να ρίξουν σε περιπέτειες τους 800 απεργούς.⁴²⁹

Παρόμοιες επεμβάσεις του ΚΚΕ επιχειρήθηκαν και σε άλλο απεργιακό αγώνα που εξελισσόταν παράλληλα, αυτόν των εργατών του εργοστασίου παραγωγής χαλιών της Ανατόλια. Εκεί, το κλαδικό σωματείο των κλωστοϋφαντουργών ζήτησε την επανεκλογή της απεργιακής επιτροπής αλλά και τη διεξαγωγή των συνελεύσεων των εργατών στους χώρους του κλαδικού σωματείου.⁴³⁰

Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να τοποθετηθούν οι αφηγήσεις πρώην στελεχών του χώρου της άκρας Αριστεράς, οι οποίοι ανέφεραν ότι είχαν δεχθεί λεκτικές και σωματικές επιθέσεις από μέλη του ΚΚΕ. Ο Χρήστος Μπούρης, τότε μέλος της Οργάνωσης για μια Προλεταριακή Αριστερά (ΟΠΑ), αφηγήθηκε ότι στο εργοστάσιο τηλεοράσεων της Grundig, εργάτες που πρόσκεινταν στο ΚΚΕ του επιτέθηκαν βίαια, με αφορμή τη διανομή προκήρυξης μελών της οργάνωσής του έξω από το εργοστάσιο. Σύμφωνα με τον Μπούρη, ο οποίος απολύθηκε από το εργοστάσιο εξαιτίας του περιστατικού, τα μέλη του ΚΚΕ τον κατηγορούσαν ότι προσπαθούσε «να διασπάσει το κλαδικό σωματείο, να πάρει τον κόσμο και να πάει με το αφεντικό».⁴³¹

Οι προγραμματισμένες από την κυβέρνηση αρχαιρεσίες στα συνδικάτα, με τελικό στόχο την ανάδειξη νέων ηγεσιών στα δευτεροβάθμια συνδικαλιστικά όργανα και τη ΓΣΕΕ τους πρώτους μήνες του 1976, έθεσαν το ζήτημα των εργοστασιακών κινητοποιήσεων και σωματείων σε νέα βάση. Η έντονη πάλη μεταξύ ΚΚΕ, ΚΚΕ εσωτερικού και ΠΑΣΟΚ για την κατάκτηση της ηγεμονίας στον αριστερό πολιτικό χώρο, μεταφράστηκε σε σκληρό αγώνα για την κατάκτηση θέσεων μέσα στα συνδικαλιστικά όργανα. Αυτό λειτούργησε εις βάρος της υποστήριξης των κινητοποιήσεων στα εργοστάσια και οδήγησε το ΚΚΕ να εναντιωθεί συνολικά στις μορφές εργατικής οργάνωσης που δεν απέδιδαν στο κόμμα μετρήσιμα αποτελέσματα. Η πολύμηνη διαδικασία εκλογών στα συνδικάτα παρέτεινε τους κομματικούς ανταγωνισμούς, με την προσοχή να στρέφεται στην ενασχόληση με τις διαδικασίες των αρχαιρεσιών, τη μαζικοποίηση των εγγεγραμμένων στα Εργατικά Κέντρα σωματείων και την έγκαιρη επανεγγραφή των διεγραμμένων από τη χούντα οργανώσεων. Ο ανταγωνισμός μεταξύ ΚΚΕ και ΚΚΕ (εσ.) –στο οποίο το πρώτο επέμενε να αναφέρεται ως «Αναθεωρητική Ομάδα» ή «Οπορτουνιστική Ομάδα»– υπήρξε την περίοδο αυτή ιδιαίτερα έντονος.⁴³² Το ΚΚΕ (εσ.) βρέθηκε προς στιγμήν εκτεθειμένο, καθώς η συνδικαλιστική του παράταξη, το ΑΕΜ, αποφάσισε να συμπλεύσει –βραχύχρονα, όπως εξελίχθηκαν τα πράγματα– με κυβερνητικές δυνάμεις στο συνδικαλιστικό χώρο, με τη δημιουργία της Αδέσμευτης Συνδικαλιστικής Δημοκρατικής Συνεργασίας (ΑΣΔΗΣ) τον Οκτώβριο του 1975.⁴³³ Η απόφαση της ΕΣΑΚ για τις επερχόμενες αρχαιρεσίες δεν έκανε καμία αναφορά στα

⁴²⁹ «Να ικανοποιηθούν τα δίκαια αιτήματα των απεργών της ΕΣΚΙΜΟ», *Ριζοσπάστης*, 27.6.1975. Η αναφορά της εφημερίδας στο πάθημα της «γνωστής τροτσκίστριας» δεν μπορεί παρά να είχε ως σκοπό να λειτουργήσει προστατευτικά για τον δράστη μιας, κατά τα φαινόμενα, βίαιης επίθεσης ενάντια σε μια γυναίκα, υποβαθμίζοντας για παν ενδεχόμενο το περιστατικό.

⁴³⁰ «Οι Κλωστοϋφαντουργοί συμπαραστέκονται στους απεργούς της “ΑΝΑΤΟΛΙΑ”», *Ριζοσπάστης*, 26.6.1975.

⁴³¹ Χρήστος Μπούρης, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2014.

⁴³² Ο *Ριζοσπάστης* αλλά και η *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* αφιέρωναν τακτικά χώρο στην αντιπαράθεσή τους με το ΚΚΕ εσωτερικού. Η αντιπαράθεση τροφοδοτούνταν και με ειδικές εκδόσεις: μπροσούρα του στελέχους του ΚΚΕ, Δημήτρη Σάρλη, με θέμα κυρίως την κριτική των θέσεων του ΚΚΕ εσωτερικού για την ΕΣΣΔ, τιτλοφορήθηκε προκλητικά *Ο Προλεταριακός Διεθνισμός και οι Ηγέτες της Δεξιάς Οπορτουνιστικής Ομάδας* (Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2^η 1975).

⁴³³ «Ο ιστορικός συμβιβασμός» και στον Συνδικαλιστικό Χώρο», *Η Καθημερινή*, 11.10.1975.

εργοστασιακά σωματεία ή τις επιτροπές,⁴³⁴ ενώ η απόφαση της Κομματικής Οργάνωσης Αθήνας έστρεψε την προσοχή των μελών του ΚΚΕ στη δημιουργία κομματικών ομάδων στα εργοστάσια, όχι όμως και σωματείων ή επιτροπών.⁴³⁵ Το σύνθημα «ένα σωματείο, μία ομοσπονδία, μία ΓΣΕΕ», που προτάθηκε από την ΕΣΑΚ ενόψει των αρχαιρεσιών, ολοκλήρωνε τον επαναπροσανατολισμό της συνδικαλιστικής δράσης προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της κλαδικής ή ομοιοεπαγγελματικής μορφής οργάνωσης, εις βάρος της επιχειρησιακής.⁴³⁶ Στα τέλη Αυγούστου 1975, το ΚΚΕ ξεκαθάρισε ότι

για να γίνει πραγματικότητα η ενοποίηση και ισχυροποίηση του συνδικαλιστικού κινήματος είναι απαραίτητο να καταπολεμηθεί η τάση για τη δημιουργία μικρών ξεχωριστών κλαδικών σωματείων ή και των λεγόμενων «εργοστασιακών», όταν τα τελευταία εκφράζουν μόνο ένα εργοστάσιο κι όχι συγκρότημα ομοειδών εργοστασίων ή επιχειρήσεων (εξαιρέση βέβαια μπορεί ν' αποτελέσουν πολύ μεγάλα εργοστάσια με χιλιάδες εργάτες). Χαρακτηριστική είναι από την άποψη αυτή η κοινή γραμμή που ακολουθούν η Αναθεωρητική Ομάδα και οι αριστεριστικές ομάδες στο θέμα αυτό. Η πρώτη ιδιαίτερα προπαγανδίζει το εργοστασιακό σωματείο [με] πάνω από 100 εργάτες, πράγμα που συνηγορεί τελικά και διαιωνίζει τον κατακερματισμό των εργατικών δυνάμεων. Η τακτική αυτή εξυπηρετεί την εργοδοσία μια και έτσι είναι πιο εύκολο να χειραγωγηθούν οι αγώνες των εργαζομένων κι είναι πιο εύκολο να υποχωρήσουν στις ποικιλόμορφες πιέσεις που ασκεί το κεφάλαιο. Στα εργοστάσια και τις επιχειρήσεις που εργάζονται πολλοί κλάδοι [διάβαζε: ειδικότητες] εργαζομένων μια μορφή κοινής σωματειακής οργάνωσης είναι η πιο ενδεδειγμένη για να αποφευχθεί ο κατακερματισμός. [...] Είναι πλέον επιτακτική η ανάγκη συγκρότησης σωματειακών εργοστασιακών ομάδων με εκπροσώπους όλων των σωματείων, που έχουν μέλη στο εργοστάσιο.⁴³⁷

Δεν έχουμε υπ' όψιν μας καμία περίπτωση εργοστασίου στην οποία να δοκιμάστηκε στην πράξη η πρόταση του ΚΚΕ για «σωματειακές εργοστασιακές ομάδες με εκπροσώπους όλων των σωματείων». Η πρόταση αυτή ήταν μάλλον αδύνατο να εφαρμοστεί, καθώς προϋπέθετε τη διάλυση των ήδη υπαρχόντων σωματείων και επιτροπών – κάτι που δεν είχαν κανένα λόγο να δεχθούν οι εργάτες που συγκρότησαν αυτά τα όργανα. Επιπλέον, θα καθιστούσε δύσκολη έως αδύνατη τη διεξαγωγή απεργίας, εφόσον θα απαιτούνταν η σύμφωνη γνώμη πολλών σωματείων (δεδομένου ότι τα μέλη των εργοστασιακών ομάδων θα δεσμεύονταν από τις αποφάσεις των κλαδικών σωματείων τους).

Όπως είναι ευνόητο, η τακτική του ΚΚΕ στον εργοστασιακό χώρο δημιούργησε σημαντικές διενέξεις στο εσωτερικό της Αριστεράς και των συνδικαλιστών, ειδικά κατά την περίοδο κάμψης των αγώνων στα εργοστάσια, καθώς δεν ήταν λίγοι αυτοί που θεωρούσαν το κόμμα υπεύθυνο για πιασχυρισμούς και ήττες των εργατών. Τα πράγματα έφτασαν σε σημείο ώστε να γίνεται λόγος για συνολική «επίθεση της ΕΣΑΚ στα εργοστασιακά σωματεία» και να εκτίθεται η «απεργοσπαστική» δράση του ΚΚΕ σε διάφορες περιπτώσεις επιχειρήσεων, όπως αυτές του Ράδιο Αθήναι και του

⁴³⁴ «Για ένα ενωμένο και δημοκρατικό συνδικαλιστικό κίνημα. Απόφαση της ΕΣΑΚ για τις αρχαιρεσίες», *Ριζοσπάστης*, 6.7.1975.

⁴³⁵ «Η απόφαση της συνδιάσκεψης της Κ.Ο.Α.», *Ριζοσπάστης*, 20.7.1975.

⁴³⁶ «Η μάχη των αρχαιρεσιών στα εργατικά συνδικάτα», *Ριζοσπάστης*, 10.8.1975.

⁴³⁷ «Η αγωνιστική συμπάραταξη βασικό όπλο για τη νίκη των δημοκρατικών δυνάμεων», *Ριζοσπάστης*, 24.8.1975.

Πετζετάκι.⁴³⁸ Ο συνδικαλιστής της ΕΣΑΚ κατά τη δεκαετία του 1970, Νίκος Γουρλάς, παραδέχθηκε αργότερα ότι το ΚΚΕ «αφόρισε τα εργοστασιακά σωματεία» επειδή «ξαφνιάστηκε από αυτό το φαινόμενο» και είδε τις «νέες εργατικές πρωτοπορίες» να μην έχουν «καμία επαφή» με το κόμμα.⁴³⁹

Το ΚΚΕ εσωτερικού, έχοντας στη διάθεσή του μικρότερες δυνάμεις απ' ό,τι το ΚΚΕ στον εργατικό χώρο, εστίασε κυρίως στην άσκηση πίεσης πάνω στις μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις, προκειμένου να διασφαλίσει τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος. Η *Αυγή* αφιέρωνε σημαντικό χώρο σε άρθρα που υποδείκνυαν τις βέλτιστες κυβερνητικές παρεμβάσεις στον συνδικαλιστικό χώρο, ενώ δεν ασχολούνταν ιδιαίτερα με τους υπό εξέλιξη αγώνες των εργαζομένων, περιοριζόμενη συνήθως σε δημοσιογραφικού τύπου αναφορές, τουλάχιστον έως τα μέσα του 1975. Τα απαραίτητα μέτρα εκδημοκρατισμού του συνδικαλιστικού κινήματος, σύμφωνα με το ΚΚΕ εσωτερικού, περιλάμβαναν την έμπρακτη κατοχύρωση του ελεύθερου συνδικαλισμού, ιδιαίτερα στον βιομηχανικό κλάδο, την απαγόρευση των αστυνομικών παρεμβάσεων στα συνδικάτα, την κατάργηση των «συνδικαλιστικών» τμημάτων της Ασφάλειας, την επαναλειτουργία των διαλυμένων από τη δικτατορία σωματείων και τη διασφάλιση της ανεξαρτησίας της ΓΣΕΕ από το κράτος.⁴⁴⁰ Ήδη από τον Αύγουστο του 1974, το κόμμα είχε συστήσει μια επιτροπή «εκλεγμένων συνδικαλιστών», την οποία αξιοποιούσε ως όχημα για την προώθηση του αιτήματος της επαναλειτουργίας και εγγραφής των διαλυμένων από τη δικτατορία σωματείων στις δευτεροβάθμιες οργανώσεις και τη ΓΣΕΕ.⁴⁴¹ Στις 22 Αυγούστου 1974, η *Αυγή* δημοσίευσε κατάλογο 153 εργατικών οργανώσεων που είχε διαλύσει η χούντα, στον οποίο περιλαμβάνονταν τα Εργατικά Κέντρα Ελευσίνας, Λαυρίου, Θηβών και Τρικάλων, διάφορα οικοδομικά σωματεία, καθώς και κάποια ομοιοεπαγγελματικά σωματεία του βιομηχανικού κλάδου.⁴⁴²

Το ΚΚΕ εσωτερικού υποστήριξε τα άμεσα μέτρα που έλαβε η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας υπέρ των εργαζομένων αλλά σιγμάτισε τις καθυστερήσεις και την ατολμία της στο πεδίο του εκδημοκρατισμού του συνδικαλιστικού κινήματος.⁴⁴³ Στο επίπεδο των εργατικών αγώνων, το κόμμα εφάρμοσε με ιδιαίτερη συνέπεια τη γραμμή της διασφάλισης της «αντιδικτατορικής ενότητας» και υποστήριξης της κυβέρνησης, επιδοκιμάζοντας τις μεσολαβητικές παρεμβάσεις της ΓΣΕΕ, των Εργατικών Κέντρων και του υπουργού Απασχόλησης με στόχο τη λύση των απεργιών.⁴⁴⁴ Οι απεργοί της Νάσιοναλ Καν κλήθηκαν να «βγάλουν τα συμπεράσματά τους για τον τρόπο που χειρίστηκε το ζήτημα η Επιτροπή τους και κυρίως να κατανοήσουν το ρόλο της υπεύθυνης συνδικαλιστικής ηγεσίας της ΓΣΕΕ και του Εργατικού τους Κέντρου. Γιατί μόνο με τη συμπαράσταση της ΓΣΕΕ και του ΕΚΕ [Εργατικού Κέντρου Ελευσίνας], που εκδηλώθηκε όσο ποτέ άλλοτε, θα μπορέσουν και σωματείο να ιδρύσουν και τα δικαιώματά τους να υπερασπίσουν αποτελεσματικά».⁴⁴⁵ Με παρόμοιο τρόπο επικροτήθηκε η λήξη της σύντομης απεργίας των τζαμάδων εργοστασίου του Μποδοσάκη, η οποία επιτεύχθηκε έπειτα από πολυμερή συνάντηση στο υπουργείο Απασχόλησης μεταξύ του Συνδέσμου Κατασκευής Τεχνιτών Τζαμάδων, της ΓΣΕΕ, του

⁴³⁸ «Εργοστασιακά σωματεία ή εργατοπατέρες;», *Εργατικός Αγώνας*, Απρίλιος 1977. Πβ. Σακελλαρόπουλος, ό.π., σ. 66.

⁴³⁹ Ν. Γουρλάς, «Σημειώσεις για τους εργατικούς-ταξικούς αγώνες στην Μεταπολίτευση, 1974-1981», *Ουτοπία* 105, (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2013), 57 κ.ε.

⁴⁴⁰ Β. Νεφελούδη, «Να αποκατασταθούν πλήρως οι συνδικαλιστικές ελευθερίες», *Η Αυγή*, 4.8.1974.

⁴⁴¹ «89 συνδικαλιστικά στελέχη διακηρύσσουν: "Θα στερεώσουμε την αλλαγή που έγινε στη χώρα μας"», *Η Αυγή*, 8.8.1974.

⁴⁴² «Αυτά τα εργατικά σωματεία διέλυσε η χούντα», *Η Αυγή*, 22.8.1974.

⁴⁴³ «Τα μέτρα της κυβέρνησης για τα εργατικά προβλήματα», *Η Αυγή*, 29.8.1974. Πβ. «Αδυναμίες και κενά των εργατικών μέτρων», *Η Αυγή*, 31.8.1974.

⁴⁴⁴ «Συνεχίζεται η απεργία των εργατών της Νάσιοναλ Καν», *Η Αυγή*, 10.10.1974. Πβ. «Συνεχίστηκε και χθες η απεργία στο εργοστάσιο "Νάσιοναλ Καν"», *Η Αυγή*, 11.10.1974.

⁴⁴⁵ «Έληξε με επιτυχία η απεργία των εργατών της Νάσιοναλ Καν», *Η Αυγή*, 12.10.1974.

Εργατικού Κέντρου Πειραιά, εκπροσώπου της εργοδοσίας και του διευθυντή συλλογικών συμβάσεων του υπουργείου, με την επιχείρηση να δεσμεύεται να εφαρμόζει στο εξής τη συλλογική σύμβαση του κλάδου.⁴⁴⁶

Η αναγνώριση και ανάδειξη, εκ μέρους του ΚΚΕ εσωτερικού, των ιδιαίτερων προβλημάτων με τα οποία ήταν αντιμέτωποι οι εργοστασιακοί εργάτες (σύμφωνα με την *Αυγή*, τα εργοστάσια είχαν κατά την Επταετία μετατραπεί σε «στρατώνες») δεν μπορούσε, τουλάχιστον τους πρώτους μεταπολιτευτικούς μήνες, να συνοδευτεί από μια ανοιχτή υποστήριξη των ριζοσπαστικών αγώνων που αναπτύσσονταν στο βιομηχανικό κλάδο – κατά συνέπεια, ούτε και με την προώθηση της οργάνωσης σε επιχειρησιακό επίπεδο, όσο η τελευταία φαινόταν ικανή να παράγει μόνο ταξικές διενέξεις της πιο οξείας μορφής. Έτσι, οι εργάτες καλούνταν αρχικά να εγγραφούν στα κλαδικά τους σωματεία.⁴⁴⁷ Βασικό πρόβλημα σύμφωνα με το κόμμα παρέμενε ο περιορισμένος χαρακτήρας του εκδημοκρατισμού του συνδικαλιστικού χώρου, με την προσοχή να στρέφεται στην επισήμανση των ανεπαρκών κυβερνητικών παρεμβάσεων, ο χαρακτήρας των οποίων διαφαινόταν ολοένα και πιο ξεκάθαρα με το πέρασμα του χρόνου. Ο βουλευτής και ηγέτης του ΚΚΕ (εσ.), Λεωνίδα Κύρκος, δήλωσε ενώπιον της Βουλής τον Δεκέμβριο του 1975 ότι οι εργαζόμενοι θα ήταν διατεθειμένοι να συμβάλλουν στις προσπάθειες ανασυγκρότησης της οικονομίας, υπό την προϋπόθεση να τους αποδοθούν τα δικαιώματά τους στον συνδικαλιστικό χώρο και στα εργοστάσια, ενώ στιγματίσε την εσφαλμένη και παραταξιακή αντίληψη του εκδημοκρατισμού του συνδικαλισμού από την πλευρά της νέας κυβέρνησης, που εμπόδιζε τη δημοκρατία «να περάσει τις πύλες των εργοστασίων».⁴⁴⁸

Προκήρυξη του ΑΕΜ τον Δεκέμβριο του 1974 ζητούσε «να μπει τέρμα στο καθεστώς των “διαγραμμένων και μη εγγεγραμμένων”» σωματείων, προτείνοντας παράλληλα τη δημιουργία εργοστασιακών επιτροπών σε κάθε χώρο εργασίας.⁴⁴⁹ Επί της ουσίας το ΑΕΜ προωθούσε κατά περίπτωση είτε την κλαδική/ομοιοεπαγγελματική, είτε την επιχειρησιακή μορφή οργάνωσης.

Αποτιμώντας την πορεία του εργατικού και συνδικαλιστικού κινήματος έως τον Ιανουάριο του 1975, η *Αυγή* διαπίστωνε, σε ένα ιδιαίτερα αποκαλυπτικό άρθρο, ότι:

Η γραμμή, γενικά, της υπεύθυνης συνδικαλιστικής ηγεσίας [...] ήταν ν’ αναβληθεί η έντονη διεκδίκηση των εργατοϋπαλληλικών απαιτήσεων. Καταβλήθηκε ιδιαίτερη προσπάθεια περιορισμού της προβολής αιτημάτων στα απολύτως επείγοντα. [...] Επισημάνθηκε η τάση δημιουργίας απεργιακού κλίματος έξω από τον έλεγχο της υπεύθυνης ηγεσίας του συνδικαλιστικού κινήματος. [...] Η διοίκηση της ΓΣΕΕ αντέδρασε έντονα και με ανακοίνωσή της επισήμανε τους κινδύνους. Μίλησε μάλιστα και για προβοκάτορες και κάλεσε τους εργαζόμενους να πειθαρχούν στην υπεύθυνη ηγεσία τους.⁴⁵⁰

Το ίδιο άρθρο, εκθέτοντας τα βασικά χαρακτηριστικά των έως τότε απεργιών, διαπίστωνε ότι:

⁴⁴⁶ «Νίκη των απεργών στην Ετ. Λιπασμάτων», *Η Αυγή*, 15.10.1974. Πβ. «Μια πρώτη νίκη», *Η Αυγή*, 16.10.1974.

⁴⁴⁷ «Όλοι οι εργαζόμενοι να συσπειρωθούν στα σωματεία του κλάδου τους», *Η Αυγή*, 11.10.1974.

⁴⁴⁸ «Η χώρα απαιτεί ριζικές αλλαγές», *Η Αυγή*, 15.12.1974.

⁴⁴⁹ «Να αξιοποιήσουμε στα συνδικάτα τη νίκη της δημοκρατίας», *Η Αυγή*, 22.12.1974.

⁴⁵⁰ «Το απεργιακό κίνημα στο 5μηνο», *Η Αυγή*, 1.1.1975.

υπήρξαν όμως και περιπτώσεις, εργοστασιακών κυρίως, απεργιών που κηρύχθηκαν με πρωτοβουλία των ίδιων των εργαζομένων για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων τους. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι εργάτες των εργοστασίων αυτών δεν είναι οργανωμένοι στα [κλαδικά ή ομοιοεπαγγελματικά] σωματεία τους. Ορισμένες από τις απεργίες αυτές είχαν όλα τα χαρακτηριστικά των αυθόρμητων εκδηλώσεων και του πρωτογονισμού. Δεν έλειψαν ακόμα και εκδηλώσεις εξτρεμισμού και παρατηρήθηκε απειρία στο χειρισμό της πορείας του αγώνα τους. Η συνδικαλιστική ηγεσία προσπάθησε να 'ρθει κοντά στους απεργούς. Υπήρξαν περιπτώσεις που οι απεργοί ή ένα μέρος τους είδαν με δυσπιστία, ακόμα και εχθρότητα, το ενδιαφέρον των συνδικαλιστικών οργανώσεων.⁴⁵¹

Αυτές οι διαπιστώσεις, μαζί με την εκτίμηση ότι η εργατική βάση των εργοστασίων θα βελτιώνε στο άμεσο μέλλον τη στάση της απέναντι στις συνδικαλιστικές ηγεσίες, αποτέλεσαν τη βάση για μια πολιτική προσέγγισης του εργοστασιακού χώρου, η οποία διέκρινε το ΚΚΕ εσωτερικού από το ΚΚΕ. Ωστόσο οι ισχνές δυνάμεις του κόμματος στον εργατικό χώρο, σε συνδυασμό με τον συντηρητισμό του, δεν μπορούσαν να αποτελέσουν βάση για σημαντική αύξηση της επιρροής του κόμματος. Το ΚΚΕ εσωτερικού ενδεχομένως να κατόρθωσε να αποκτήσει τον έλεγχο του εργοστασιακού σωματείου της Σίσερ Πάλκο. Σε γενικές γραμμές, έχει σωστά επισημανθεί ότι η γενικότερη μετριοπάθεια του κόμματος περιόρισε την απήχησή του μεταξύ των πιο ριζοσπαστικοποιημένων εργατικών στρωμάτων τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια.⁴⁵²

Το κύριο μέρος των προσπαθειών του ΚΚΕ εσωτερικού στον συνδικαλιστικό χώρο στόχευε σε κάθε περίπτωση στην περαιτέρω εμπάθυνση της «αποχουντοποίησης» του χώρου. Σύμμαχοι σε αυτήν την προσπάθεια θεωρούνταν οι πρόσφατα διορισμένες διοικήσεις σε ΓΣΕΕ και ΕΚΑ. Προς αυτήν την κατεύθυνση η *Αυγή* δημοσίευσε στις 26 Ιανουαρίου 1975 συζήτηση-συνέντευξη των συνδικαλιστών του ΑΕΜ, Βασίλη Νεφελούδη και Ορέστη Χατζηβασιλείου, με τους Χρήστο Καρακίτσο (γενικό γραμματέα της ΓΣΕΕ και πρόεδρο του ΕΚΑ) και Νίκο Παπαγεωργίου (πρόεδρο της ΓΣΕΕ).⁴⁵³ Καθώς οι προθέσεις της κυβέρνησης σχετικά με το συνδικαλιστικό ζήτημα γίνονταν ολοένα και πιο φανερές, το κόμμα έκρινε, όπως και η υπόλοιπη Αριστερά και το ΠΑΣΟΚ, ότι στην πραγματικότητα η νέα κυβέρνηση βοηθούσε τις διοικήσεις της χουντικής περιόδου να παραμείνουν στη θέση τους.⁴⁵⁴

Η προσπάθεια οργανωμένης επέμβασης του ΚΚΕ εσωτερικού στον εργοστασιακό συνδικαλισμό εκφράστηκε με τη δημιουργία, ή τουλάχιστον υποστήριξη από τη μεριά του κόμματος, τον Απρίλιο του 1975, της «Συντονιστικής Επιτροπής Εργαζομένων εις την Κατασκευήν και Πώλησιν Οικιακών Ηλεκτρικών Συσκευών και Τηλεοράσεων». Όπως φαίνεται από το όνομά της, επρόκειτο για μια κλαδική επιτροπή, όχι αμιγώς προερχόμενη από τον εργοστασιακό χώρο.⁴⁵⁵ Ως στόχος της δηλωνόταν η δημιουργία ξεχωριστών εργοστασιακών σωματείων, και η μετέπειτα συνένωσή τους σε ένα κλαδικό συνδικαλιστικό όργανο. Προηγουμένως, στις 30 Μαρτίου, η *Αυγή* είχε δημοσιεύσει έναν κατάλογο με 37 βιομηχανικές και εμπορικές επιχειρήσεις του κλάδου κατασκευής ηλεκτρικών οικιακών συσκευών στην Αττική, στις οποίες, σύμφωνα με το άρθρο, ο συνδικαλισμός *de facto* απαγορευόταν. Στην πρώτη θέση της λίστας τοποθετούνταν οι μεγάλες επιχειρήσεις Ιζόλα, Πίτσος, Εσκιμό, Έλκο Βαγιωνής κ.λπ. Σύμφωνα με την *Αυγή*, οι προσπάθειες των εργατών αυτών των επιχειρήσεων να ιδρύσουν σωματείο

⁴⁵¹ Στο ίδιο.

⁴⁵² Σ. Ζαμπάρλουκου, *Κράτος και Εργατικός Συνδικαλισμός*, ό.π., σ. 17.

⁴⁵³ «Ελληνικός συνδικαλισμός ωρα: 0», *Η Αυγή*, 26.1.1975.

⁴⁵⁴ «Ο Νόμος 6/75 φαλκιδεύει τον εκδημοκρατισμό στα συνδικάτα», *Η Αυγή*, 23.3.1975.

⁴⁵⁵ «Οργανώνονται οι εργαζόμενοι στις επιχειρήσεις ηλεκτρικών συσκευών», *Η Αυγή*, 22 Απριλίου 1975.

συναντούσαν εμπόδια λόγω της περιορισμένης προστασίας των συνδικαλιστικών στελεχών (ν. 1803), με την εφημερίδα να ζητά σχετικές βελτιώσεις στην υφιστάμενη νομοθεσία.⁴⁵⁶ Αν και τα ίχνη της επιτροπής χάνονται γρήγορα, το αμέσως επόμενο διάστημα σημειώθηκε σημαντική πρόοδος στους τομείς της επιχειρησιακής συνδικαλιστικής οργάνωσης και της ανάπτυξης αγώνων σε πολλά από τα εργοστάσια του καταλόγου.

Η εναλλακτική του ΠΑΣΟΚ

Ο νέος παράγοντας στον πολιτικό χώρο του Κέντρου και της Αριστεράς ήταν το νεοϊδρυθέν ΠΑΣΟΚ. Διαθέτοντας έναν ηγέτη με δημοκρατικές, αριστερές και ριζοσπαστικές περγαμηνές («ανένδοτος» 1961, ίδρυση του ΠΑΚ στο εξωτερικό, θέση υπέρ της ανατροπής της δικτατορίας) και εξοπλισμένο με την περίφημη «διακήρυξη της 3ης του Σεπτέμβρη» η οποία επαγγέλλονταν την αποδέσμευση της Ελλάδας από την ιμπεριαλιστική κυριαρχία και το άμεσο πέρασμα σε έναν δημοκρατικό σοσιαλισμό, που θα βασιζόταν στη μεικτή οικονομία και την εργατική αυτοδιαχείριση των επιχειρήσεων, το ΠΑΣΟΚ τοποθετήθηκε εξ αρχής στα αριστερά των δύο ΚΚΕ, ενώ ταυτόχρονα διεκδικούσε την ηγεμονία στον κεντρικό χώρο από την ΕΚ-ΝΔ του Γεώργιου Μαύρου.⁴⁵⁷

Το ΠΑΣΟΚ, σε αντίθεση με τα δύο ΚΚΕ, δεν είχε την εμπειρία ισχυρών προϋπαρχόντων κομματικών και συνδικαλιστικών μηχανισμών, ούτε και διέθετε έμπειρα στελέχη στους χώρους εργασίας. Κατόρθωσε όμως πολύ γρήγορα να αντισταθμίσει τις οργανωτικές του αδυναμίες δίνοντας στην οικοδόμηση του κόμματος χαρακτήρα «κινήματος», με ανοιχτές συμμετοχικές διαδικασίες που επαγγέλλονταν όχι μόνο τον έλεγχο της ηγεσίας από τη βάση των μελών, αλλά λίγο – πολύ και την κατάργηση της πρώτης.⁴⁵⁸ Η καινοτόμα αυτή πρακτική, που συνέπλεε με το ριζοσπαστικό και ελευθεριακό μεταπολιτευτικό πνεύμα, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το κόμμα μπορούσε να εμφανίζεται ως το μοναδικό νέο και συγχρόνως άφθαρτο στοιχείο του κοινοβουλευτικού πολιτικού χάρτη, έδωσε στο ΠΑΣΟΚ πολύ μεγάλη ελκτικότητα, η οποία αξιοποιήθηκε σημαντικά και στον εργοστασιακό χώρο.

Ο ριζοσπαστικός πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ συνέδραμε επίσης στην αύξηση της επιρροής του κόμματος μεταξύ των πιο δραστήριων και ριζοσπαστικών εργατικών στοιχείων του εργατικού δυναμικού της βιομηχανίας. Η καταγγελία της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας ως μια νατοϊκή «αλλαγή φρουράς», ή αυτή της πρώτης κυβέρνησης της ΝΔ ως κυβέρνηση του «κοινοβουλευτικού ολοκληρωτισμού», τοποθετημένες δίπλα στο αίτημα για έναν άμεσα πραγματοποιήσιμο σοσιαλιστικό μετασχηματισμό που θα βασιζόταν στην εργατική αυτοδιαχείριση, εξόπλισε τους νεαρούς που συνέρρεαν στις γραμμές του ΠΑΣΟΚ με μαχητικά συνθήματα για την προώθηση του κόμματος στους χώρους εργασίας.⁴⁵⁹ Το ΠΑΣΟΚ ασκούσε κριτική στο ΚΚΕ εσωτερικού για την αντίληψή του ότι δεν υπήρχε δυνατότητα σοσιαλιστικής αλλαγής στην Ελλάδα, κάτι που το οδηγούσε στην αποδοχή του κοινοβουλευτισμού ως μόνη εναλλακτική επιλογή απέναντι στη δικτατορία και σε ένα «πρόγραμμα συμβιβασμού με τη δεξιά». Παράλληλα

⁴⁵⁶ «Ο συνδικαλισμός απαγορεύεται», *Η Αυγή*, 30.3.1975.

⁴⁵⁷ Όπως έχει παρατηρηθεί, το ΠΑΣΟΚ ήταν δύσκολο να ενταχθεί στο τριμερές σχήμα Αριστερά-Κέντρο-Δεξιά (Σωτήρης Ριζάς, *Παρατάξεις και Κόμματα στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2016, σ. 117). Στην παρούσα διατριβή, δεδομένου ότι στον εργατικό-συνδικαλιστικό χώρο βρισκόταν σταθερά στα αριστερά των δύο ΚΚΕ, αλλά και λόγω της γενικότερης ρητορικής του, το ΠΑΣΟΚ θεωρείται ενταγμένο στον αριστερό χώρο.

⁴⁵⁸ «Απόφαση της προσωρινής Κεντρικής Επιτροπής: Για να προχωρήσει η οργάνωση του κινήματος», *Εξόρμηση*, 28.12.1974. Πβ. «Ο Ανδρέας Παπανδρέου αναγγέλλει: αφομοίωση ηγεσίας και βάσης», *Εξόρμηση*, 1.2.1975.

⁴⁵⁹ «Οξεία μάχη κατά του κοινοβουλευτικού ολοκληρωτισμού», *Εξόρμηση*, 21.12.1974. Πβ. Μ. Γαργαλάκου, «Η αυτοδιαχείριση στο πλαίσιο της δημοκρατικής σχεδιοποίησης», *Εξόρμηση*, 11.1.1975.

διαχωριζόταν από το ΚΚΕ (στο οποίο ο Α. Παπανδρέου αναφερόταν υποτιμητικά ως «το εξωτερικό»), επιπλήττοντάς το για την αντίληψη ότι η αποδέσμευση της Ελλάδας από τη Δυτική επιρροή θα μπορούσε να επέλθει μόνο ως αποτέλεσμα εξωτερικών αλλαγών στις σχέσεις ΗΠΑ – ΕΣΣΔ, στοιχείο που απέκλειε τη δυνατότητα κοινωνικής αλλαγής στη μεταπολιτευτική Ελλάδα. Το ΚΚΕ κατηγορούνταν για αδιάλλακτη στάση, αλλά και στάση αναμονής ως «την ώρα εκείνη τη χρυσή, εκείνη τη στιγμή που οι μεγάλοι θα πουν το ναι».⁴⁶⁰

Δεν αποτελεί έκπληξη που, μεταξύ των κομμάτων με εκπροσώπηση στο κοινοβούλιο, το ΠΑΣΟΚ υπήρξε ο πιο ένθερμος, άνευ όρων υποστηρικτής της επιχειρησιακής μορφής οργάνωσης στα εργοστάσια και της ανάπτυξης κινητοποιήσεων. Θεωρούσε μάλιστα ότι η διαδικασία του εκδημοκρατισμού και της «αποχουντοποίησης» του συνδικαλισμού θα έπρεπε να επαφίεται όχι τόσο στις κυβερνητικές παρεμβάσεις όσο στη συνδρομή των εργατικών αγώνων. Η ενεργός παρέμβαση των στελεχών του ΠΑΣΟΚ στον εργατικό χώρο φαινόταν να προσδίδει συγκεκριμένο νόημα στις ελαστικές, αν όχι σκοπίμως θολές, πολιτικές έννοιες της εθνικής ανεξαρτησίας, της λαϊκής κυριαρχίας, της κοινωνικής απελευθέρωσης και της δημοκρατικής διαδικασίας, στις οποίες στηριζόταν η περίφημη διακήρυξη της 3ης Σεπτεμβρίου 1974.⁴⁶¹ Τις θέσεις αυτές επανέλαβε προεκλογικά ο πρόεδρος του «κινήματος», Ανδρέας Παπανδρέου, τονίζοντας πως το ΠΑΣΟΚ θα στηριζόταν «στην αυθόρμητη αυτοδιοργάνωση [sic] του λαού στα χωριά και στις πόλεις, στα εργοστάσια, στο γραφείο και το χωράφι», καταργώντας τη «μεσολάβηση του πατροπαράδοτου κομματάρχη». Ο Α. Παπανδρέου ανέδειξε ως «κυριότερη αιτία της κακοδαιμονίας» τη «συγκέντρωση των μέσων παραγωγής στα χέρια μιας μικρής μειοψηφίας» και καταδίκασε το καπιταλιστικό σύστημα, το οποίο βασιζόταν στο κέρδος και την ιδιωτική πρωτοβουλία, ζητώντας την «προγραμματισμένη οικονομία», στο σχεδιασμό της οποίας θα συμμετείχαν όλοι οι εργαζόμενοι, αντιπρόσωποι των οποίων θα διοικούσαν μάλιστα τις σημαντικές για την εθνική οικονομία παραγωγικές μονάδες, οι οποίες θα κοινωνικοποιούνταν.⁴⁶²

Όσον αφορά το συνδικαλιστικό κίνημα, το ΠΑΣΟΚ έκρινε ότι η πρώτη κυβέρνηση της ΝΔ δεν είχε «την πρόθεση να προχωρήσει στην ουσιαστική και αποτελεσματική βελτίωση της σύνθεσης των φορέων του συνδικαλιστικού κινήματος», αλλά επεδίωκε την ενίσχυση μιας ηγεσίας και δομής η οποίες «θα αποτελέσουν εργαλεία στη δική της πολιτική». Ακόμη και η κοινωνική πολιτική της ΝΔ στα θέματα μισθών και κοινωνικής δικαιοσύνης θεωρούνταν από το ΠΑΣΟΚ «συζητήσιμη».⁴⁶³ Η καταγγελία του ελεγχόμενου και συγκρατημένου χαρακτήρα των μέτρων εκδημοκρατισμού του συνδικαλιστικού κινήματος δεν ήταν πρωτότυπη. Όμως το ΠΑΣΟΚ διαφοροποιούνταν από τα κοινοβουλευτικά κόμματα της Αριστεράς λόγω της αντίληψής του ότι κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο οι εργαζόμενοι «θα 'πρεπε να βρίσκονται στο έπακρο της κινητοποίησης», κάτι που έφερνε το κόμμα πολύ κοντά στις απόψεις των οργανώσεων της άκρας Αριστεράς.⁴⁶⁴ Σύμφωνα με το ΠΑΣΟΚ, η κυβέρνηση θα επιχειρούσε να ελέγξει τις μελλοντικές συνδικαλιστικές διοικήσεις, να «περισώσει ό,τι μπορεί να περισωθή από τον μηχανισμό των χουντικών» και να διατηρήσει τουλάχιστον για ένα εξάμηνο το συνδικαλιστικό κίνημα χωρίς ηγεσία.⁴⁶⁵ Εισήγηση που πραγματοποιήθηκε στις Τοπικές Οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ στα τέλη Μαΐου του 1975 έκρινε ότι το συνδικαλιστικό κίνημα είχε «κολλήσει στην αποχουντοποίηση» και ότι οι σχετικοί νόμοι της κυβέρνησης της ΝΔ έτειναν στην επιβολή ενός ελεγχόμενου από το κράτος

⁴⁶⁰ «Πού είμαστε και πού πάμε», *Εξόρμηση*, 18.7.1975.

⁴⁶¹ «Η Διακήρυξη της 3ης Σεπτεμβρίου για κείνους που την ξέχασαν», *Εξόρμηση*, 8.2.1975.

⁴⁶² «Ο σοσιαλισμός θα λύσει τα καυτά ελληνικά προβλήματα», *Εξόρμηση*, 16.11.1974.

⁴⁶³ «Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», *Εξόρμηση*, 28.12.1974.

⁴⁶⁴ «Οι χουντικοί στα σωματεία», *Εξόρμηση*, 4.1.1975.

⁴⁶⁵ «Η κυβερνητική παρέμβαση στον συνδικαλισμό», *Εξόρμηση*, 8.2.1975.

συνδικαλισμού. Η εισήγηση πρότεινε μάλιστα την «πάλη για μια νέα ΓΣΕΕ, εκλεγμένη από τους αντιπροσώπους της βάσης» και πρότεινε τη διεξαγωγή αγώνων για «μεροκάματο Κοινής Αγοράς», 40ωρο, ασφάλιση κ.ά.⁴⁶⁶

Έτερη εισήγηση μελών ορισμένων Τοπικών Οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ πρότεινε τη δημιουργία «ομάδων Συνδικαλιστικού» στις Τοπικές Οργανώσεις και διατύπωσε βασικές αρχές της επέμβασης στους εξελισσόμενους εργατικούς αγώνες (τα συνδικαλιστικά ζητήματα επαφίονταν τυπικά στις Κλαδικές Οργανώσεις). Όλοι οι εργαζόμενοι-μέλη του ΠΑΣΟΚ όφειλαν να είναι εγγεγραμμένοι σε σωματεία και να παλεύουν για τη μαζικοποίησή τους, με στόχο να γίνουν «φυσικοί εκφραστές» της εργατικής τάξης. Θα υποστήριζαν όλες τις διεκδικήσεις –από τις πιο «μέτριες» μέχρι «τις απαιτήσεις που αποτελούν γέφυρα από την σημερινή κοινωνία της εκμετάλλευσης για την αυριανή»– και θα προωθούσαν τη δημοκρατική λειτουργία των σωματείων. Ιδιαίτερη αναφορά γινόταν στην ανάγκη να συστηθούν εργοστασιακές επιτροπές, οι οποίες θα ξεκινούσαν άμεσα τη «ζύμωση για αγώνα επίλυσης των προβλημάτων» των εργατών.⁴⁶⁷ Τον Ιούνιο του 1975 η εβδομαδιαία *Εξόρμηση* εγκαινίασε σειρά πέντε άρθρων με τίτλο «Η εργατική τάξη πρωτοπόρα στους αγώνες του έθνους», η οποία είχε ως σκοπό να εκθέσει την «κοσμοϊστορική αποστολή» της εργατικής τάξης.⁴⁶⁸ Επιχειρώντας μια σύντομη επισκόπηση της ιστορίας του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα, η σειρά άρθρων κατέληγε στη θέση ότι η ιδανικότερη μορφή εργατικής συνδικαλιστικής οργάνωσης ήταν η επιχειρησιακή, καθώς διευκόλυνε την ενότητα δράσης και την αλληλεγγύη των εργαζομένων, και εξέθετε τον τρόπο με τον οποίο μπορούσε κανείς να προχωρήσει στην ίδρυση επιχειρησιακού σωματείου με βάση την τότε ισχύουσα νομοθεσία.⁴⁶⁹

Δημιουργήθηκε έτσι ένα πλαίσιο δράσης των κομματικών μελών το οποίο επέτρεπε την αυτενέργεια μελών των Τοπικών Οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ μέσα στους εξελισσόμενους εργατικούς αγώνες, ενώ παρέχονταν πλήρης υποστήριξη στην επιχειρησιακή μορφή οργάνωσης.⁴⁷⁰ Τα μέλη του ΠΑΣΟΚ διακρίνονταν για την αφοσίωση και την εφευρετικότητά τους στον συγκεκριμένο χώρο: Στις 30 Ιουνίου 1975, το μέλος της Τ.Ο. Νέων Λιοσίων, Βαγγέλης Πολέντας, συνελήφθη από την αστυνομία, αφού επανειλημμένα είχε εισέλθει στις εγκαταστάσεις του εργοστασίου Europress με σκοπό να πληροφορηθεί από τον εργοδότη τη διεύθυνση κατοικίας της απολυμένης εργάτριας Ελένης Βαρδάκη.⁴⁷¹ Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι το ΠΑΣΟΚ ήταν το μόνο κοινοβουλευτικό κόμμα που αντιστάθηκε στις πιέσεις που επεδίωκαν την κατάληψη του εργοστασίου της Εσκιμό, με την *Εξόρμηση* να ισορροπεί ανάμεσα στη δημοσίευση των κυβερνητικών κατηγοριών για υποκίνηση των καταληψιών και στις σχετικές απαντήσεις της απεργιακής επιτροπής. Η εφημερίδα αναγνώρισε επ' ευκαιρίας ότι ο εργοστασιακός χώρος «έχει μια αυτόνομη ύπαρξη» και ότι «αρκετές φορές άμεσα συμφέροντα των εργατών στον εργοστασιακό χώρο [μπορούν] να μην συμφωνήσουν με τη στρατηγική της συνδικαλιστικής ηγεσίας».⁴⁷²

Η ίδρυση της ΠΑΣΚΕ, στα τέλη Αυγούστου 1975, έδωσε την αφορμή για έναν επαναπροσδιορισμό των στόχων του ΠΑΣΟΚ στο εργατικό κίνημα, ενώ επιβεβαίωσε τις προθέσεις του κόμματος να διεκδικήσει με οργανωμένο τρόπο τη μεγαλύτερη δυνατή

⁴⁶⁶ «Στόχοι του συνδικαλιστικού κινήματος. Εισήγηση σε Τ.Ο.», *Εξόρμηση*, 23.5.1975. Η πρόταση για ίδρυση νέας ΓΣΕΕ δεν μπήκε ποτέ σε εφαρμογή.

⁴⁶⁷ «Όλοι μέλη στα σωματεία μας και συντονισμένη πρακτική δουλειά», *Εξόρμηση*, 26.4.1975.

⁴⁶⁸ «Η ελληνική εργατική τάξη πρωτοπόρα στους αγώνες του έθνους», *Εξόρμηση*, 6.6.1975.

⁴⁶⁹ «Η ελληνική εργατική τάξη πρωτοπόρα στους Αγώνες του Έθνους (5ο)», *Εξόρμηση*, 4.7.1975.

⁴⁷⁰ Οι Τοπικές Οργανώσεις και οι Ομάδες Συνδικαλιστικού τους μπορούσαν να εκδίδουν κατά βούληση ψηφίσματα υποστήριξης απεργιών και να προχωρούν σε δράσεις αλληλεγγύης. Βλ. ενδεικτικά «Δραστηριότητα της Τ.Ο. Κ. Πατησίων για τον μήνα Ιούνιο», *Εξόρμηση*, 4.7.1975.

⁴⁷¹ «Ποιος έχει δικαίωμα να μπαίνει στο εργοστάσιο;», *Εξόρμηση*, 25.7.1975.

⁴⁷² «Συνεχίζεται για 8η μέρα η απεργία των εργατών στην "ΕΣΚΙΜΟ"», *Εξόρμηση*, 27.6.1975.

εκπροσώπηση στις επερχόμενες αρχαιρεσίες των συνδικαλιστικών οργανώσεων όλων των βαθμίδων. Σε αντίθεση με τις μεγαλόστομες διακηρύξεις του ΠΑΣΟΚ περί άμεσου σοσιαλισμού, η ιδρυτική διακήρυξη της ΠΑΣΚΕ έκανε λόγο για την ανάγκη εδραίωσης «της γνήσιας δημοκρατίας», στο πλαίσιο της οποίας θα δρούσε ένα «αυτόνομο, ανεξάρτητο και αδέσμευτο» συνδικαλιστικό κίνημα, κάτι που την έφερνε πολύ κοντά στις αντίστοιχες διακηρύξεις των ΕΣΑΚ και ΑΕΜ. Η διακήρυξη δεν έκανε λόγο για κοινωνικοποιήσεις επιχειρήσεων ή για εργατική αυτοδιαχείριση, προβάλλοντας κυρίως οικονομικές διεκδικήσεις.⁴⁷³ Έχοντας εμπιστοσύνη στις δικές της δυνάμεις και ισχυριζόμενη ότι, μέσα σε έναν μήνα από την ίδρυσή της, ήταν «η μεγαλύτερη σε μαζικότητα παράταξη» η ΠΑΣΚΕ δεν έδειξε διάθεση συνεργασίας με τις παρατάξεις της Αριστεράς, διεκδικώντας για τον εαυτό της την ηγεμονία στο χώρο της συνδικαλιστικής αντιπολίτευσης.⁴⁷⁴ Σε αντίθεση με το ΚΚΕ και το ΚΚΕ (εσ.), η ΠΑΣΚΕ κατόρθωσε να αποκτήσει γρήγορα τον έλεγχο ορισμένων σημαντικών εργοστασιακών σωματείων: Η παράταξη εξέλεξε τα πρώτα πέντε μέλη στη διοίκηση του σωματείου των εργατοϋπαλλήλων της Πίτσος,⁴⁷⁵ ενώ ο πρόεδρος του σωματείου εργατών της ΜΕΛ, Στέφανος Ράμμος, κατήλθε στις εκλογές για το ΕΚΘ, στις αρχές του 1976, με το ψηφοδέλτιο της παράταξης του ΠΑΣΟΚ.⁴⁷⁶ Οι εργοστασιακοί εργάτες καλούνταν εν όψει των συνδικαλιστικών εκλογών να συγκροτήσουν «εργοστασιακές επιτροπές της ΠΑΣΚΕ». Η αύξηση της επιρροής της ΠΑΣΚΕ στον εργοστασιακό χώρο επήλθε κυρίως ως αποτέλεσμα προσχώρησης στην παράταξη νέων συνδικαλιστών που ζητούσαν κομματική στέγη. Χαρακτηριστική είναι επ' αυτού ανακοίνωση της ΠΑΣΚΕ Θεσσαλονίκης τον Δεκέμβριο του 1975, με την οποία καλούσε όσους έχουν εκλεγεί μέλη Διοικητικών Συμβουλίων ή εκπρόσωποι στο ΕΚΘ ή σε ομοσπονδίες «και συμφωνούν με την Διακήρυξη της ΠΑΣΚΕ», να περάσουν από τα γραφεία της παράταξης για ανταλλαγή απόψεων.⁴⁷⁷

Η παράταξη προσέθεσε τη φωνή της σε αυτές των κομμάτων της Αριστεράς, που ζητούσαν την έγκαιρη επανεγγραφή των διεγγραμμένων σωματείων στα Εργατικά Κέντρα, πριν την πραγματοποίηση των αρχαιρεσιών στα τελευταία.⁴⁷⁸ Οι τρεις συνδικαλιστικές παρατάξεις συνεργάστηκαν για μία και μοναδική φορά πάνω σε αυτό το ζήτημα, καταθέτοντας στις 15 Οκτωβρίου 1975 κοινό σχετικό διάβημα στον υπουργό Απασχόλησης, Κωνσταντίνο Λάσκαρη.⁴⁷⁹

Συνέχιση του Πολυτεχνείου: Οι οργανώσεις της άκρας Αριστεράς

Η δεκαετία του 1970 υπήρξε η πιο παραγωγική και ελπιδοφόρα για τον πολιτικό χώρο της άκρας Αριστεράς, ο οποίος περιλάμβανε έναν μεγάλο αριθμό μικρών και μεγάλων πολιτικών οργανώσεων και ομαδοποιήσεων, κυρίως μαοϊκού και τροτσικιστικού προσανατολισμού. Και σε αυτόν τον χώρο ο μικροκομματικός ανταγωνισμός υπήρξε, όπως και μεταξύ των ΚΚΕ, πολύ έντονος, με εκατέρωθεν κατηγορίες, χαρακτηρισμούς, αλλά και περιστατικά βίας. Ως συνεκτικός ιστός λειτουργούσε ωστόσο η κοινή επιθυμία για συνέχιση του κινηματικού κύκλου που είχε ανοίξει η εξέγερση του Πολυτεχνείου μέσα στις νέες μεταπολιτευτικές συνθήκες, με στόχο την ανατροπή της αστικής εξουσίας και την εγκαθίδρυση κάποιας παραλλαγής του σοσιαλισμού, ή κάποιου μεταβατικού σταδίου που θα οδηγούσε σε αυτόν. Για πολλές οργανώσεις της άκρας Αριστεράς, οι

⁴⁷³ «Σε νέους αγώνες οι εργαζόμενοι. Ιδρυτική Διακήρυξη της ΠΑΣΚΕ», *Εξόρμηση*, 29.8.1975.

⁴⁷⁴ Μ. Δασκαλογιαννάκης, «Ένας χρόνος αγωνιστικών κινητοποιήσεων», *Εξόρμηση*, 26.9.1975.

⁴⁷⁵ «Οι βιομηχανικοί εργάτες πλαισιώνουν την ΠΑΣΚΕ», *Εξόρμηση*, 3.10.1975.

⁴⁷⁶ «ΠΑΣΚΕ ψηφίζουμε για το Εργατικό Κέντρο Πειραιά και Θεσσαλονίκης», *Εξόρμηση*, 6.2.1976.

⁴⁷⁷ «Οι δραστηριότητες της ΠΑΣΚΕ Θεσσαλονίκης», *Εξόρμηση*, 5.12.1975.

⁴⁷⁸ «Ενότητα κι αγώνας για την επανεγγραφή των σωματείων», *Εξόρμηση*, 3.10.1975.

⁴⁷⁹ «Να σταματήσουν οι κρατικές Παρεμβάσεις στον συνδικαλισμό. Κοινό διάβημα ΠΑΣΚΕ, ΕΣΑΚ, ΑΕΜ στον κ. Λάσκαρη», *Εξόρμηση*, 17.10.1975.

εργατικοί αγώνες στη βιομηχανία κατείχαν μια ιδιαίτερη θέση μέσα στο ευρύτερο εργατικό ή «λαϊκό» κίνημα, που θα εξέτρεπε τη μεταβατική διαδικασία από τον κοινοβουλευτισμό στον σοσιαλισμό.

Στις 13 Ιουνίου 1975, ο γενικός γραμματέας του υπουργείου Δημοσίας Τάξεως, στρατηγός Α. Μπάλκος, παρέθεσε συνέντευξη τύπου με σκοπό να μεταστρέψει την προσοχή του τύπου και των πολιτών, από το ζήτημα της δραστηριότητας ακροδεξιών και φιλοχουντικών οργανώσεων (τη δράση των οποίων θεωρούσε αμελητέα), προς τις «οργανώσεις του άλλου άκρου», «λίαν δραστήριας οργανώσεις που δημιουργούν σχεδόν καθημερινά ζητήματα».⁴⁸⁰ Σύμφωνα με τον γενικό γραμματέα, σε αντίθεση με τη Δεξιά, που αριθμούσε μόλις δέκα οργανώσεις, η Αριστερά παρουσίαζε «εντυπωσιακή ανάπτυξη οργανώσεων, με αξιοσημείωτη πολιτική δραστηριότητα, έκδοση εντύπων, έντονη προπαγάνδα σ' όλους τους τομείς, ακόμη και στα Γυμνάσια». Ο γενικός γραμματέας χώρισε τα κόμματα και τις οργανώσεις της Αριστεράς στις εξής έξι κατηγορίες:

ΠΙΝΑΚΕΣ XXXII – XXXVI: ΑΡΙΣΤΕΡΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ, 1975⁴⁸¹

Κόμμα/ρεύμα	Αριθμός οργανώσεων	Αρ. εντύπων
1. ΚΚΕ (εξ.)	11	6
2. ΚΚΕ (εσ.)	9	5
3. Κινεζόφιλος αριστερά	18	8
4. Τροτσκιστική αριστερά	11	6
5. Οργανώσεις νέας αριστεράς	7	2
6. Νεοαναρχική/υπεραριστερή παράταξη	7	1

Οι οργανώσεις της άκρας Αριστεράς αναλύονταν ως εξής:

ΚΙΝΕΖΟΦΙΛΟΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ	
Κόμμα/οργάνωση/παράταξη	Έντυπο
ΟΜΛΕ	Λαϊκός Δρόμος
ΠΠΣΠ	Σπουδαστικός Κόσμος
ΠΜΣΠ	Μαθητική Γενιά
ΠΕΣΠ	-
ΚΚΕ (μ-λ)	Κόκκινη Σημαία
ΕΚΚΕ	Λαϊκοί Αγώνες
ΑΑΣΠΕ	
Μαθητικό τμήμα ΑΑΣΠΕ	
ΑΛΣΠΕΤ	
ΕΕΑΜ	Νέοι Αγώνες
ΕΠΑΣ	
Μαθητικό τμήμα ΕΠΑΣ	
Λαϊκή Εξουσία	
Μ-Λ ΚΚΕ	
ΛΔΜΕ	Δελτίον της ΜΛΚΕ, Επαναστατική Φωνή
ΚΕΜΛ	
ΕΛΕΚ	

⁴⁸⁰ «Οι εξτρεμιστικές οργανώσεις δεν είναι επικίνδυνες. Ο πλήρης κατάλογος», *Η Καθημερινή*, 14.6.1975.

⁴⁸¹ Πηγή: Βλ. υποσ. 466.

ΤΡΟΤΣΚΙΣΤΙΚΑΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ	
Κόμμα/οργάνωση/παράταξη	Έντυπο
ΟΚΔΕ	Εργατική Πάλη, Μαρξιστικό Δελτίον
ΣΣΠ	
ΣΣΚ	
ΕΔΕ	Σοσιαλιστική Αλλαγή
ΣΦΠ	
ΣΜΠ	
ΣΠΕ	
ΣΕΕ	Μάχιμα Φύλλα
ΚΕΣ	Νέοι Στόχοι
ΜΕΑ	
ΤΕΜΕ	

ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ ΝΕΑΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ	
Κόμμα/οργάνωση/παράταξη	Έντυπο
Αυτόνομες Ομάδες Δράσης	Η Επίθεση
ΟΣΕ	Αγωνιστική Πορεία
ΑΠΣ	
Μαθητικό τμήμα ΑΠΣ	
ΑΕΣΟ	
ΟΕ	
ΟΠΠ	

ΝΕΟΑΝΑΡΧΙΚΑΙ / ΥΠΕΡΑΡΙΣΤΕΡΑΙ	
Κόμμα/οργάνωση/παράταξη	Έντυπο
ΑΑΚΟ	Η Επίθεση
Αυτόνομη Ομάδα	Αγωνιστική Πορεία
Α	
ΚΝΣ	Καμίνι
ΣΕΠ	
Κ.Ο. Μαχητής	
Μπολσεβίκοι	

Ο κατάλογος του υπουργείου απέχει από το να είναι πλήρης. Απουσιάζουν απ' αυτόν αρκετά έντυπα, όπως *Η Αλήθεια* (ΕΛΕΚ), η *Εργατική Δημοκρατία*, ο *Εργατικός Αγώνας* ή το *Εργατικό Δελτίο Θεσσαλονίκης*, αλλά κυρίως απουσιάζουν ολόκληρες οργανώσεις και ομαδοποιήσεις, όπως το Ξεκίνημα, με την ομώνυμη μηνιαία εφημερίδα του, που δρούσε μέσα στο ΠΑΣΟΚ, η μαοϊκή ΟΠΑ του Γ. Καραμπελιά, το ΚΕΜ και η εφημερίδα του, *Οδόφραγμα*, η ΚΔΕ και η εφημερίδα της, *Νέα Πορεία*, ίσως και η αλβανόφιλη οργάνωση ΣΑΚΕ, η οποία ωστόσο ενδέχεται να μην είχε ιδρυθεί ακόμη. Επίσης πολλά από τα ονόματα που δίνονται ως ονόματα ξεχωριστών οργανώσεων είναι, στην πραγματικότητα, τα φοιτητικά, σπουδαστικά ή μαθητικά τμήματα οργανώσεων.

Ο μεγάλος αριθμός των οργανώσεων και ομαδοποιήσεων της άκρας Αριστεράς καθιστά αδύνατη, στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής, μια περισσότερο αναλυτική παρουσίαση των απόψεών τους για την ελληνική κοινωνία στη Μεταπολίτευση, τη μετάβαση στον κοινοβουλευτισμό και τον τρόπο περάσματος στον σοσιαλισμό. Αυτό που πρέπει να τονιστεί εδώ είναι ότι οι οργανώσεις αυτές, αδιαφορώντας για τις επισημάνσεις περί διατάραξης της δημοκρατικής ομαλότητας ή ακόμη και για τα μέτρα απαγόρευσης των διαδηλώσεων, επιχείρησαν επανειλημμένα να δημιουργήσουν πολιτικά γεγονότα διαμέσου συγκεντρώσεων και διαδηλώσεων. Με τα τελευταία ήλπιζαν να διατηρήσουν το αγωνιστικό κλίμα που είχε εμφανιστεί κατά τους πρώτους μήνες της Μεταπολίτευσης και να το συνδέσουν με τις μεθόδους και την προοπτική συνολικής κοινωνικής αλλαγής

που είχε καταστήσει επίκαιρες η εξέγερση του Πολυτεχνείου. Μέχρι την ημέρα που δόθηκε η συνέντευξη τύπου του εκπροσώπου του υπουργείου Δημοσίας Τάξεως, που μνημονεύθηκε παραπάνω, οι τρεις βασικοί σταθμοί σε αυτήν την προσπάθεια ήταν, κατά σειρά, η αντι-ιμπεριαλιστική διαδήλωση αλληλεγγύης στον κυπριακό λαό στις 1 Οκτωβρίου 1974 (πραγματοποιήθηκε υπό καθεστώς επιστράτευσης και απαγόρευσης διαδηλώσεων, δίχως τη συμμετοχή των ΚΚΕ και του ΠΑΣΟΚ),⁴⁸² η πρώτη επετειακή διαδήλωση για την εξέγερση του Πολυτεχνείου στις 15 Νοεμβρίου 1974 (που διατάραξε το προεκλογικό κλίμα και προκάλεσε τη σύσσωμη αντίδραση των κοινοβουλευτικών κομμάτων)⁴⁸³ και η διαδήλωση με αφορμή την επέτειο του πραξικοπήματος των Συνταγματαρχών, στις 21 Απριλίου 1975, κατά την οποία μέλη του ΕΚΚΕ εισέβαλαν στιγμιαία στην πρεσβεία των ΗΠΑ. Θα πρέπει να θεωρείται επίσης βέβαιο ότι αρκετές από τις οργανώσεις της άκρας Αριστεράς συμμετείχαν με ενεργό τρόπο στα γεγονότα της 23ης Ιουλίου 1975, όταν συγκέντρωση και διαδήλωση των οικοδομικών σωματείων στο κέντρο της Αθήνας μετατράπηκε στην πρώτη σοβαρή αναμέτρηση διαδηλωτών και αστυνομίας στη Μεταπολίτευση, με ολόήμερες συγκρούσεις, εκατέρωθεν τραυματισμούς, περισσότερες από εκατό συλλήψεις και επιβεβαιωμένους πυροβολισμούς.⁴⁸⁴ Οι διαδηλώσεις αυτές κατέστησαν φανερό ότι οι οργανώσεις της άκρας Αριστεράς διέθεταν κατά την περίοδο αυτή τη δυνατότητα κινητοποίησης αρκετών χιλιάδων ανθρώπων (ίσως και περισσότερων από 20.000 στην πρωτεύουσα) και συνεπώς ότι η συντονισμένη δράση τους μπορούσε να προκαλέσει σημαντικά πολιτικά γεγονότα.

Η σημασία που απέδιδαν οι οργανώσεις της άκρας Αριστεράς στις εξελισσόμενες εργατικές κινητοποιήσεις στα εργοστάσια τις έκανε να περιλαμβάνουν λεπτομερή, συχνά ολοσέλιδα, άρθρα στις εβδομαδιαίες ή δεκαπενθήμερες εφημερίδες τους, αλλά και να εκδίδουν και να κυκλοφορούν προκηρύξεις με αποκλειστικό θέμα κάποια εξελισσόμενη εργατική κινητοποίηση στον εργοστασιακό χώρο. Μέλη των οργανώσεων της άκρας Αριστεράς πιστώνονται το μεγαλύτερο μερίδιο της οργανωμένης «συμπαραστάσης» στους απεργούς εργάτες εργοστασίων υπό τη μορφή επιτροπών (βλ. παρακάτω). Οι επίμονες προσπάθειές τους να αποκτήσουν προσβάσεις στον εργοστασιακό χώρο τις οδήγησε να προσανατολίσουν τα μέλη τους, νέους εργαζόμενους ή φοιτητές, προς την εύρεση εργασίας σε κάποιο εργοστάσιο, μέθοδο που ακολουθούσαν εξάλλου όλα τα κόμματα της Αριστεράς. Σε αρκετές από τις πιο προβεβλημένες περιπτώσεις απεργιών (Νάσιοναλ Καν, Ήβη, Πίτσος, Ανατόλια, Εσκιμό, Φουρλής κ.ά.) μέλη οργανώσεων της άκρας Αριστεράς εξελέγησαν σε Διοικητικά Συμβούλια εργοστασιακών σωματείων ή σε απεργιακές επιτροπές, διαδραματίζοντας συχνά σημαντικό ρόλο, δίπλα στους πιο δραστήριους εργοστασιακούς εργάτες. Τουλάχιστον σε μία περίπτωση, αυτή της Εσκιμό, ο πρόεδρος εργοστασιακού σωματείου ήταν, όπως αναφέρθηκε, ενταγμένος σε οργάνωση της άκρας Αριστεράς (ο Γιώργος Κούλης, μέλος της ΕΔΕ, ο οποίος είχε προσληφθεί στο εργοστάσιο στις αρχές του 1974).⁴⁸⁵

Η θεωρία του «αριστεροχουντισμού»

Απέναντι στην άκρα Αριστερά και την ισχυροποίηση των κοινωνικών αγώνων την οποία πρέσβευε, η κυβέρνηση της ΝΔ και ο προσκείμενος σ' αυτήν Τύπος αντέταξαν σε ιδεολογικό επίπεδο τη θεωρία του «αριστεροχουντισμού». Ήδη από τον Οκτώβριο του 1974, το πρωτοσέλιδο της *Καθημερινής* κατήγγειλε βολές των «δύο άκρων» εναντίον

⁴⁸² «“Μασοϊκά” και άλλα στοιχεία κυριαρχούσαν στο συλλαλητήριο χθες», *Η Καθημερινή*, 2.10.1974.

⁴⁸³ «Πέντε χιλιάδες σπουδαστάι στο χώρο του Πολυτεχνείου», *Η Καθημερινή*, 16.11.1974.

⁴⁸⁴ «Ωργανωμένη επίθεση εχθρών της δημοκρατίας», *Η Καθημερινή*, 24.7.1975.

⁴⁸⁵ Γ. Κούλης, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, Ιούλιος 2008.

του Καραμανλή, οι οποίες σε επίπεδο επίσημου πολιτικού σκηνικού προέρχονταν, από τη μία, από την «αριστερά και το ΠΑΣΟΚ κυρίως» και, από την άλλη, από το νεοϊδρυθέν ακροδεξιό κόμμα του Πέτρου Γαρουφαλιά, την Εθνική Δημοκρατική Ένωση.⁴⁸⁶ Ωστόσο σε αυτήν την πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης, η θεωρία των δύο άκρων δεν διαδραμάτισε ιδιαίτερο ρόλο απέναντι στην Αριστερά και το εργατικό κίνημα, αποσκοπώντας κυρίως στην τοποθέτηση της ΝΔ στον χώρο του κέντρου. Την ίδια στιγμή, η υπό εξέλιξη μεταβατική διαδικασία στην Πορτογαλία, που συνοδεύτηκε από μεγάλη ανάπτυξη εργατικών κινητοποιήσεων και ισχυροποίηση των αριστερών και ακροαριστερών κομμάτων, αποτέλεσε για τον φιλοκυβερνητικό Τύπο παράδειγμα προς αποφυγή. Τον Ιανουάριο του 1975 η *Καθημερινή* δημοσίευσε στην πρώτη σελίδα της δηλώσεις του πορτογάλου σοσιαλιστή ηγέτη, Μάριο Σοάρες, σύμφωνα με τον οποίο η χώρα του απειλούνταν με εμφύλιο πόλεμο, εάν οι συμπατριώτες του εξακολουθούσαν να στρέφονται προς τον «εξτρεμισμό».⁴⁸⁷

Σε σύγκριση με την απλή εκδοχή της, τη θεωρία των δύο άκρων και του εν γένει εξτρεμισμού, η θεωρία του αριστεροχουντισμού μπορούσε, ανάλογα με τα συμφραζόμενα, να διαχωρίζει αλλά και να ενοποιεί τα δύο άκρα, δημιουργώντας ακόμη και την υβριδική εικόνα ενός και του αυτού προσώπου που λειτουργούσε ταυτόχρονα ως οπαδός της χούντας και ως ακροαριστερός. Η εισαγωγή της νέας θεωρίας πραγματοποιήθηκε από τον ίδιο τον πρωθυπουργό στις 28 Μαρτίου 1975, κατά τη διάκρεια της κοινοβουλευτικής συζήτησης σε επίπεδο πολιτικών αρχηγών για το νέο Σύνταγμα. Σύμφωνα με τον Κ. Καραμανλή, «ωργανωμένοι μειοψηφία προσπαθούν τον τελευταίον καιρόν να προκαλέσουν μίαν επικίνδυνον κοινωνικήν αναταραχήν. Απεργίαί άκαιροι και αδικαιολόγητοι, διαδηλώσεις οχλοκρατικάί και πολλάκις ύποπτοι δημιουργούν εις την χώραν ένα νοσηρόν κλίμα, το οποίο παρεμποδίζει τη δραστηριοποίηση του Έθνους». Ο πρωθυπουργός κάλεσε σε «ολιγάρκεια» και «αυτοπειθαρχία», ενώ προειδοποίησε για την ανάπτυξη «ενός είδους αριστεροχουντισμού».⁴⁸⁸ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η θεωρία αναπτύχθηκε με τη συμβολή του Α. Παπανδρέου, ο οποίος στην ίδια συζήτηση προσέθεσε ότι και κατά τη δική του γνώμη υπήρχε σκόπιμη υποκίνηση διεκδικήσεων από «χουντικούς μηχανισμούς» για να εξυπηρετηθούν οι στόχοι «άλλων συνταγματαρχών».

Δηλώσεις ανώνυμου κυβερνητικού εκπροσώπου, που έγιναν τις επόμενες μέρες προκειμένου να διευκρινιστούν οι δηλώσεις του πρωθυπουργού, περιέπλεξαν περισσότερο το ζήτημα. Αναφέρθηκε ότι ο πρωθυπουργός, με την έννοια του αριστεροχουντισμού, εννοούσε ότι «εξτρεμιστικά στοιχεία, τόσο της Αριστεράς όσο και της Δεξιάς, συναντώνται σε έναν σκοπό: να φθείρουν τη Δημοκρατία», δίχως να προσδιορίζεται επακριβώς η μορφή που λάμβανε η υποτιθέμενη «συνάντηση» των δύο άκρων. Το βάρος έπεφτε ωστόσο κυρίως στους «εξτρεμιστές της Αριστεράς», οι οποίοι προσπαθούσαν να προκαλέσουν κοινωνική αναστάτωση «εκμεταλλεόμενοι ωρισμένες εκδηλώσεις των καταλοίπων της χούντας». Από την πλευρά του, ο πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ όχι μόνο δεν επιχείρησε να αντιταχθεί στη θεωρία αλλά της έδωσε νέες και πιο συγκεκριμένες διαστάσεις, υποστηρίζοντας, δίχως στοιχεία, ότι «αγωνιστικές λαϊκές οργανώσεις» είχαν διαβρωθεί από ακροδεξιά στοιχεία της οργάνωσης Νέα Τάξη (επρόκειτο, όπως αποκαλύφθηκε σύντομα, για οργάνωση-φάντασμα με αμελητέα ή ανύπαρκτη δράση). Η θέση του αυτή δεν εμπόδισε τον Α. Παπανδρέου να υποστηρίξει, ταυτόχρονα, ότι ο αριστεροχουντισμός θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως «προπέτασμα καπνού [...] για τη διαβολή των δημοκρατικών, προοδευτικών και αριστερών δυνάμεων» και «την παρεμπόδιση των διεκδικήσεων των λαϊκών

⁴⁸⁶ «Τα δύο άκρα βάλλουν κατά του Καραμανλή», *Η Καθημερινή*, 13.10.1974.

⁴⁸⁷ «Ο εξτρεμισμός της Αριστεράς νάρκη για την Πορτογαλία», *Η Καθημερινή*, 28.1.1975.

⁴⁸⁸ «Υποπτα στοιχεία торπιλλίζουν την κοινωνική γαλήνη», *Η Καθημερινή*, 29.3.1975.

στρωμάτων», αφήνοντας παράλληλα αιχμές για ύπαρξη ακροδεξιών τρομοκρατικών θυλάκων εντός της αστυνομίας.⁴⁸⁹

Ο λόγος που συνόδευσε τη θεωρία του αριστεροχουντισμού χαρακτηριζόταν από σημαντικές αντιφάσεις, όπως αυτή μεταξύ της ύπαρξης υποκινούμενων, αδικαιολόγητων απεργιών και της ανάγκης «ολιγάρκειας» εκ μέρους των απεργών. Επίσης, και η ίδια η θεωρία ήταν βασισμένη σε μια τουλάχιστον συζητήσιμη ταύτιση της δικτατορίας και του αστυνομικού κράτους με τον σοσιαλισμό. Παρ' όλα αυτά, η ρητορική περί δύο άκρων, αριστεροχουντισμού, εξτρεμισμού και ύποπτων στοιχείων αποτέλεσε, σε ιδεολογικό επίπεδο, τον κύριο τρόπο διαχείρισης τόσο της δράσης των οργανώσεων της άκρας Αριστεράς στη Μεταπολίτευση, όσο και της ανάπτυξης ριζοσπαστικών αγώνων στα εργοστάσια. Κυβέρνηση και, κατά περίπτωση, κόμματα της αντιπολίτευσης θα επιστράτευαν στοιχεία της εύκαμπτης αυτής θεωρίας για να ερμηνεύσουν και, κυρίως, να καταδικάσουν και να αποστασιοποιηθούν από τα πιο οξεία συνδικαλιστικά και κοινωνικά γεγονότα της περιόδου, όπως η κατάληψη του εργοστασίου της Εσκιμό ή οι συγκρούσεις διαδηλωτών και αστυνομίας στις 23 Ιουλίου 1975 και στις 25 Μαΐου 1976.

Η νεολαία της Αριστεράς και η στροφή προς τον εργοστασιακό χώρο

Η στροφή μεγάλου τμήματος της ελληνικής νεολαίας προς τα αριστερά στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και τις αρχές του 1970 είχε γίνει πασιφανής τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Ο κυρίαρχος λόγος επιχειρούσε να υποβαθμίσει τα νεανικά οράματα για κοινωνική αλλαγή, αποδίδοντάς τα στην τάση μιμητισμού των νέων του εξωτερικού και στην επιθυμία προσωπικής ανέλιξης. Τον Ιούνιο του 1975, άρθρο συντάκτη της *Καθημερινής* διαπίστωνε ότι «πολλοί νέοι, και πολλά παιδιά, σήμερα, οργανώνονται σε εξτρεμιστικές και ανεύθυνες οργανώσεις» εξαιτίας του μιμητισμού και της θέλησής τους «αναδειχθούν». Αυτό, ωστόσο, σύμφωνα με τον συντάκτη του άρθρου, συνέβαινε πάντοτε. Το νέο στοιχείο ήταν ότι τη νεολαία της Μεταπολίτευσης προσέλκυαν περισσότερο οι οργανώσεις της άκρας Αριστεράς παρά το ΚΚΕ:

Άλλοτε, όλη αυτή η επαναστατικότητα των νέων διωχeteύετο σε αριστερές οργανώσεις της νεολαίας, απροκάλυπτες ή καμουφλαρισμένες, ελεγχόμενες όμως από το Κ.Κ. Σήμερα, αυτό γίνεται σε μικρότερη κλίμακα και για λιγώτερο διάστημα. Οι νέοι μας, ένα ποσοστό τουλάχιστον, περνούν για λίγο καιρό από τις αριστερές οργανώσεις, μαθαίνουν τι θα πη «οργανωτική δουλειά», «διαφώτιση», «αυτοκριτική» κ.λπ. και έπειτα αισθάνονται ότι αυτό δεν τους αρκεί. Βλέπουν ότι εκεί η «επανάσταση» δεν αποτελεί πρόγραμμα, ούτε άμεσο αντικειμενικό σκοπό. Έτσι, αρχίζουν να αναζητούν κάτι το ριζοσπαστικότερο.⁴⁹⁰

Η κεντρική ιδέα του συντάκτη επιβεβαιώνεται από ορισμένες αφηγήσεις μελών οργανώσεων της άκρας Αριστεράς, στις οποίες η εξέγερση του Πολυτεχνείου αναδεικνύεται ως καθοριστικός παράγοντας στην πορεία απογοήτευσης με την πολιτική του ΚΚΕ και ρήξης με το κόμμα. Ο οικοδόμος Μάκης Σέρβος, ενταγμένος από το 1972 στην ΚΝΕ, συμμετείχε στα γεγονότα του Πολυτεχνείου (με δική του πρωτοβουλία, όπως τόνισε) προτού ενταχθεί στην μαοϊκή οργάνωση ΕΛΕΚ. Ερμήνευσε την πορεία ριζοσπαστικοποίησής του με βάση το σχήμα «μπήκα στο Πολυτεχνείο ΚΝίτης, βγήκα αριστεριστής». Ως καθοριστικό γεγονός στην πορεία αυτή θεωρεί τη συμμετοχή του

⁴⁸⁹ «Διευκρινίσεις και αντιδράσεις στις δηλώσεις περί αναταραχής», *Η Καθημερινή*, 30.3.1975.

⁴⁹⁰ Γ. Ν. Δρόσος, «Επαναστατισμός και ακρότητες των νέων της εποχής μας», *Η Καθημερινή*, 22.6.1975.

στην εργατική συνέλευση του Πολυτεχνείου. Ο Σέρβος συνελήφθη και αποφυλακίστηκε ενάμιση μήνα μετά την εξέγερση. Η ανάγνωση του περίφημου «φύλλου ν. 8» της εφημερίδας *Πανσπουδαστική*, σύμφωνα με το οποίο η κατάληψη του Πολυτεχνείου είχε ξεκινήσει από πράκτορες της ΚΥΠ, θεωρείται από τον ίδιο ως η στιγμή που «τελείωσε η σχέση» του με την ΚΝΕ και «εντάχθηκ[ε] στον αριστερισμό».⁴⁹¹

Αυτά, ωστόσο, σύμφωνα με τον συντάκτη του άρθρου της *Καθημερινής*, συνέβαιναν και αλλού στον κόσμο. Η ιδιαιτερότητα της ελληνικής νεολαίας ήταν, αφενός, ότι «τα παιδιά μας πολιτικολογούν, έχουν φανατισμούς και πολιτικές πεποιθήσεις από πολύ μικρή ηλικία, από το Δημοτικό, από ηλικία κάτω των δώδεκα ετών», περνώντας από τις μαθητικές οργανώσεις του ΚΚΕ στις φοιτητικές οργανώσεις της άκρας Αριστεράς. Άλλη ελληνική ιδιαιτερότητα ήταν το γεγονός ότι «δεν υπάρχει καμία άλλη οργάνωση ή προπαγάνδα από την άλλη πλευρά». Ο συντάκτης διαπίστωνε με απογοήτευση ότι «φθάνει κανείς στο παράδοξο, να εύχεται να υπάρχουν και να λειτουργούν στα σχολεία μας υπεύθυνες κομμουνιστικές οργανώσεις που να συγκρατούν τους νέους από επικίνδυνες ακρότητες».⁴⁹²

Γεγονός είναι ότι πάρα πολλοί νέοι, στα μαθητικά και τα φοιτητικά τους χρόνια, αποφάσισαν να στρατευθούν οριστικά (όπως πίστευαν τότε) στην υπόθεση του σοσιαλισμού, με μια ειδική έμφαση στην εργοστασιακή εργατική τάξη, που θεωρούνταν ως ο βασικότερος φορέας της κοινωνικής αλλαγής. Ειδικά για πολλά μέλη οργανώσεων της άκρας Αριστεράς, προερχόμενα από μεσαία και ανώτερα στρώματα, η Γαλλία, με τον εμβληματικό Μάη του 1968, είχε αποτελέσει τον τόπο στον οποίο ελήφθησαν αυτές οι αποφάσεις ζωής. Το Παρίσι είχε προκύψει ως η κοινή συνισταμένη δύο φαινομενικά ασυμβίβαστων στόχων: των γονεϊκών προσδοκιών καριέρας και της ηθικής απόρριψης, εκ μέρους των νέων, της αστικής ενσωμάτωσης των διανοουμένων. Η Ελένη Ζαχαροπούλου, μεγαλωμένη στην Αγία Παρασκευή, κόρη στρατιωτικού κεντρικών πεποιθήσεων, έχοντας αποφοιτήσει από τη Νομική, συνέχισε τις σπουδές της επί δικτατορίας στο Παρίσι παρ' ό,τι «σιχαινόταν» τη δικηγορία, η οποία περιλάμβανε κατά τη γνώμη της το «λάδωμα που κάνανε» οι δικηγόροι στους δικαστές, διαμέσου των γραμματέων των δικαστηρίων. Με αυτές τις απόψεις πήγε στο Παρίσι τον Οκτώβριο του 1972, όπου εντάχθηκε σε ένα ρεύμα «εργατισμού» μεταξύ των Ελλήνων φοιτητών του εξωτερικού, οι οποίοι ανυπομονούσαν να δοκιμάσουν την εφαρμογή των ίδιων πρακτικών στην Ελλάδα. Σύμφωνα με την ίδια:

κανένας δεν έκανε διάβασμα για τη σχολή. Πηγαίναμε στο πανεπιστήμιο, πηγαίναμε στη... Όπου γάμος και χαρά, ήτανε μετά το Μάη του 1968, ήταν η LIP [αυτοδιαχειριζόμενο εργοστάσιο ωρολογοποιίας], ήταν η Χιλή. Την άλλη μέρα εμείς πήγαμε και πήραμε τη χήρα του Αλιέντε, πήγαμε εμείς και την πήραμε από το αεροδρόμιο. Όλα τα κινήματα αλληλεγγύης. Αυτό κάναμε, πέρα απ' την [καμπάνια για την] Ελλάδα. [...] Όταν έγινε η μεγάλη διαδήλωση για τη LIP στη Μπεζανσόν νοικιάσαμε τρένο, αν μπορείς να το φανταστείς, ένα τεράστιο τρένο, και μπήκαμε όλοι με το τρένο και πήγαμε. Δεν μας αφήσανε να φτάσουμε στη Μπεζανσόν, κάποια χιλιόμετρα πιο έξω. Και την άλλη μέρα φτάσαμε με διαδήλωση. Αλλά είχαμε τρένο!⁴⁹³

Από την πλευρά τους, οι γονείς των μεσαίων και ανώτερων νοικοκυριών δεν μπορούσαν να αρνηθούν στα παιδιά τους την προοπτική των μεταπτυχιακών σπουδών στο εξωτερικό, όσο κι αν υποψιάζονταν ότι αυτή θα συνδυαζόταν με ακόμη μεγαλύτερη

⁴⁹¹ Μάκης Σέρβος, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2013.

⁴⁹² Γ. Ν. Δρόσος, «Επαναστατισμός και ακρότητες», *ό.π.*

⁴⁹³ Ελένη Ζαχαροπούλου, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2014.

ριζοσπαστικοποίησή τους. Ο Στράτος Ιωαννίδης, σύντροφος της Ζαχαροπούλου και απόφοιτος του Μαθηματικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Αθηνών, έπεισε τους γονείς του να συνεχίσει τις σπουδές του στη Γαλλία (αντί της Αγγλίας που επιθυμούσαν οι ίδιοι), στην οποία ήθελε να πάει λόγω του Μάη του 1968, κατορθώνοντας μάλιστα να λάβει υποτροφία έπειτα από ένα χρόνο.⁴⁹⁴

Η επιλογή της στράτευσης σε κίνημα και πολιτική οργάνωση συνδυαζόταν συχνά με την προσπάθεια ανεξαρτητοποίησης από την οικογένεια και τη σύγκρουση με τη φιγούρα του πατέρα. Τα συχνά δημοκρατικά φρονήματα του τελευταίου φαίνονταν υπερ-συντηρητικά μπροστά στην προοπτική μιας κοινωνικής επανάστασης στην Ελλάδα του 1970. Η διπλή επιδίωξη της ανεξαρτητοποίησης από την οικογένεια και της προσφοράς υπηρεσιών στο εργατικό κίνημα κατέστησε την αναζήτηση εργασίας σε κάποιο εργοστάσιο την ιδανική λύση, για τους φοιτητές που παρέμεναν στην Ελλάδα. Ο Χρήστος Μπούρης, γόνος αγροτικής οικογένειας από την Τεγέα Αρκαδίας, αφού εντάχθηκε, όπως και οι δύο παραπάνω αφηγητές, στη μαοϊκή οργάνωση ΟΠΑ, με την οποία είχε έρθει σε επαφή στη Θεσσαλονίκη, όπου σπούδαζε από το 1974 στο Χημικό τμήμα, δέχθηκε το 1977 να αναστείλει τις σπουδές του προκειμένου να μετεγκατασταθεί στην Αθήνα με σκοπό να βοηθήσει στην επανασυγκρότηση της φοιτητικής ομάδας της οργάνωσής του. Η απόφασή του αυτή τον έφερε σε οριστική σύγκρουση με τον πατέρα του, ο οποίος «δεν ήθελε να στέλνει λεφτά σ' έναν κομμουνιστή». Έπειτα από τη ρήξη με τον πατέρα του, ο Μπούρης παράτησε δίχως δισταγμό τις σπουδές του στο τρίτο έτος, πήγαινοντας στη σχολή μια φορά τον χρόνο, στην εξεταστική περίοδο, προκειμένου να μην διαγραφεί.⁴⁹⁵ Στη συνέχεια προσλήφθηκε στη Χαλυβουργική στην Ελευσίνα, στο ίδιο εργοστάσιο στο οποίο ο σύντροφός του στην ΟΠΑ, Στράτος Ιωαννίδης, είχε αποτύχει να μπει λόγω της καταγωγής του (ήταν Έλληνας της Κωνσταντινούπολης). Η αφήγησή του για την εργασία αποδίδει εύγλωττα τα συναισθήματα των νέων της Αριστεράς απέναντι στην εργοστασιακή εργασία και την εργοστασιακή εργατική τάξη:

Έγινα μέλος μιας ομάδας που θα τροφοδοτούσε με σκραπ την υψικάμινο. Το χυτήριο. Και δουλεύαμε τρεις βάρδιες. Ήταν εντυπωσιακό, αυτό που μου 'χε κάνει εντύπωση ήταν έτσι όλο το... δεν είχα πάει σε εργοστάσιο τέτοιο. Μεγάλος όγκος, πολύ ψηλά κτίρια, η υψικάμινος δούλευε το βράδυ, ήταν εντυπωσιακό να βλέπεις τις φλόγες και το λιωμένο μέταλλο, ήτανε... είχες μια αίσθηση βαριάς βιομηχανίας. Τότε είχαμε και ένα δέος εμείς απέναντι στους εργάτες της βαριάς βιομηχανίας, στην ίδια τη βαριά βιομηχανία. [...] Ένα δέος ως αριστεροί και ένα δέος γενικώς προς την εργατική τάξη.⁴⁹⁶

Το μοτίβο της προσπάθειας ανεξαρτητοποίησης από την οικογένεια, της σύγκρουσης με τον πατέρα και της στράτευσης στο εργατικό κίνημα ίσχυε ακόμη και νέους με άμεσες, σοβαρές προοπτικές καριέρας, οι οποίοι οδηγούνταν σε περήφανες, «δραματικές» αποφάσεις. Επιστρέφοντας με τον τίτλο του διδάκτορα μαθηματικών από το Παρίσι, λίγους μήνες μετά την πτώση της δικτατορίας, ο Στράτος Ιωαννίδης έλαβε μια ανεπίσημη πρόσκληση από παλιούς του συντρόφους, προερχόμενους από «την ομάδα του [Μένιου] Κουτσόγιωργα» να εργαστεί στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Η ρήξη με τους γονείς του ολοκληρώθηκε όταν ο Ιωαννίδης απέρριψε αυτήν την πρόταση, για την οποία γνώριζαν οι γονείς του, για να αφοσιωθεί στην οργάνωσή του, την ΟΠΑ. Η αφοσίωση αυτή συνεπαγόταν την καθημερινή «τρεχάλα», όπως περιέγραψε η Νίνα Λιάκου, τότε μέλος της ΟΚΔΕ, τον συνδυασμό της εργοστασιακής εργασίας με τις

⁴⁹⁴ Στράτος Ιωαννίδης, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2014.

⁴⁹⁵ Χρήστος Μπούρης, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2014.

⁴⁹⁶ Στο ίδιο.

πολλαπλές ανάγκες της αριστερής πολιτικής στη Μεταπολίτευση. Πριν ξεκινήσει τη βάρδια της στο εργοστάσιο παραγωγής καλσόν της Berkshire, επισκεπτόταν γειτονικά εργοστάσια νωρίς το πρωί, για να διανείμει προκηρύξεις. Στη συνέχεια προσπαθούσε να ολοκληρώνει νωρίτερα την παραγωγή, ώστε να μπορεί να διαθέτει περισσότερο χρόνο για την οργάνωσή της το απόγευμα.⁴⁹⁷

Αφού αναλάμβαναν εργασία, τα μέλη των οργανώσεων της άκρας Αριστεράς συχνά διαπίστωναν ότι άλλες οργανώσεις τους είχαν προφτάσει. Στο εργοστάσιο της ΙΤΤ στο Μαρούσι, η Ελένη Ζαχαροπούλου της ΟΠΑ διαπίστωσε ότι «απ' τις εκατό [εργάτριες] ήμασταν τουλάχιστον δεκαπέντε από διάφορες οργανώσεις».⁴⁹⁸ Η απειρία, ωστόσο, των νέων αυτών άφηνε πολύ χώρο για λανθασμένους χειρισμούς καταστάσεων, με καταστροφικά αποτελέσματα. Η απόπειρα της ΟΠΑ για δημιουργία εργοστασιακού σωματείου στη Χαλυβουργική τινάχθηκε στον αέρα όταν ο Χρήστος Μπούρης έγραψε ένα αρνητικό για την επιχείρηση σχόλιο στο βιβλίο της βάρδιας, με αποτέλεσμα να δημιουργήσει υποψίες στη διεύθυνση (η οποία είχε εν τω μεταξύ με κάποιον τρόπο πληροφορηθεί για τη φοιτητική του ιδιότητα) και να κληθεί να δώσει εξηγήσεις. Ο εκπρόσωπος του τμήματος προσωπικού του δήλωσε ότι η επιχείρηση γνώριζε ότι ήταν φοιτητής και ότι το είχε αποκρύψει. Στη συνέχεια ο Μπούρης απολύθηκε.⁴⁹⁹ Στην περίπτωση του εργοστασίου της Σόφτεξ, στην οποία δρούσε ο Στράτος Ιωαννίδης, οι προσπάθειες για διεξαγωγή κινητοποίησης οδήγησαν στο να απολυθεί «όλο το σωματείο».⁵⁰⁰

Στις περιπτώσεις νέων εργοστασίων, στα οποία εργάζονταν πολλοί νέοι (και συχνά προερχόμενοι από την επαρχία) εργάτες, τα μέλη των αριστερών κομμάτων και οργανώσεων αναμειγνύονταν ευκολότερα με το προσωπικό. Σε παλαιότερα εργοστάσια, όπως αυτά του κλάδου επεξεργασίας καπνού, πολλοί, όπως η Ελένη Ζαχαροπούλου στο εργοστάσιο του Κεράνη στον Πειραιά, ένιωθαν ότι «δεν ταίριαζαν» και ότι ήταν «από άλλον πλανήτη».⁵⁰¹ Η πολιτική επέμβαση στο εργοστάσιο ήταν εξάλλου για τα μέλη ορισμένων οργανώσεων μια επίπονη διαδικασία, με χαρακτηριστικά προσωπικής δοκιμασίας. Υπάρχουν ενδείξεις ότι ορισμένες οργανώσεις δεν δίσταζαν να στρέφονται κατά των ίδιων των μελών τους, όταν θεωρούσαν ότι δεν εφάρμοζαν σωστά την πολιτική τους ή όταν αυτή αποτύγχανε, οδηγώντας τους πολλές φορές στην απογοήτευση και την αποστράτευση από την ενεργό πολιτική και συνδικαλιστική δράση.⁵⁰²

Η Αριστερά και η συμπαράσταση στους εργοστασιακούς εργάτες

Το εργοστασιακό κίνημα συνάντησε μεγάλη συμπαράσταση από τους υπόλοιπους εργαζόμενους, τους νέους και ευρύτερα λαϊκά στρώματα, οι οποίοι αναγνώριζαν το «δίκαιο» των αιτημάτων των εργοστασιακών εργατών και εκδήλωναν την αλληλεγγύη τους σε κάθε ευκαιρία. Οι προκηρύξεις και τα έντυπα των εργοστασιακών εργατών γινόντουσαν ανάρπαστα όποτε οι εργάτες τα διένειμαν στις πόλεις, ενώ η οικονομική ενίσχυση που έλαβε συνολικά το εργοστασιακό κίνημα πρέπει να προσέγγισε δυσθεώρητα ύψη. Έρανος υπέρ των απεργών της Νάσιοναλ Καν τον Οκτώβριο του 1974, που πραγματοποιήθηκε σε συναυλία, αναφέρεται ότι απέδωσε 63.000 δρχ.⁵⁰³

⁴⁹⁷ Νίνα Λιάκου, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2008.

⁴⁹⁸ Ελένη Ζαχαροπούλου, *ό.π.*

⁴⁹⁹ Χρήστος Μπούρης, *ό.π.*

⁵⁰⁰ Στράτος Ιωαννίδης, *ό.π.*

⁵⁰¹ Ελένη Ζαχαροπούλου, *ό.π.*

⁵⁰² Θόδωρος Κουτσουμπός, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2008.

⁵⁰³ Επιτροπή αλληλεγγύης στους απεργούς της NATIONAL CAN ΚΑΣΝΑΚΙΔΗ, 31.10.1974, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

(ποσό ίσο με 345 ημερομίσθια ανειδίκευτου άνδρα εργάτη), ενώ έρανος της επιτροπής αλληλεγγύης υπέρ της επίσης ολιγοήμερης απεργίας της Ήβη τον επόμενο μήνα συγκέντρωσε περίπου 100.000 δρχ.⁵⁰⁴ Σύμφωνα με μια προφορική μαρτυρία εργάτη της Ήβη, μια μεικτή επιτροπή αλληλεγγύης εργατών του Πετρετάκι και φοιτητών συνέλεξε 80.000 δρχ. σε ένα μόνο βράδυ στην περιοχή του Ταύρου.⁵⁰⁵ Σε κινητοποιήσεις μεγαλύτερης διάρκειας, τα σχετικά ποσά έφταναν στα επίπεδα μικρής περιουσίας: Κατά τη διάρκεια των στάσεων εργασίας 67 ημερών πεντακοσίων εργατών στην Ιζόλα το 1976, συγκεντρώθηκε οικονομική βοήθεια ύψους περίπου μισού εκατομμυρίου δραχμών.⁵⁰⁶ Οι εργάτες της Ιζόλα, οι οποίοι πουλούσαν από κοινού με αλληλέγγυους κουπόνια υποστήριξης της απεργίας τους σε εργοστάσια, σωματεία, συγκεντρώσεις και φοιτητικές σχολές διαπίστωσαν ότι «στο Πολυτεχνείο, τη Νομική, την Πάντειο, την Εμπορική έπεσε μπόλικο χρήμα», ενώ ανέφεραν ότι σε κάποια συγκέντρωση μόλις ογδόντα ατόμων κατόρθωσαν να συγκεντρώσουν πέντε χιλιάδες δραχμές.⁵⁰⁷ Αν και αυτοί οι αριθμοί δεν μπορούν φυσικά να επιβεβαιωθούν, η οικονομική συνεισφορά από διάφορες κοινωνικές ομάδες υπήρξε αδιαμφισβήτητα πολύ σημαντική και ένδειξη της ολόπλευρης υποστήριξης του δικαίου των εργατικών διεκδικήσεων, γεγονός που έτεινε να απομονώσει τους εργοστασιάρχες αλλά και να ασκεί έμμεση πίεση στην πολιτική ηγεσία για μεσολάβηση υπέρ των απεργών.

Έχοντας επίγνωση αυτού του κλίματος αλληλεγγύης και επιζητώντας τη διαμόρφωση συμμαχιών και την άσκηση μεγαλύτερης πίεσης σε εργοδότες και κυβέρνηση, οι εργοστασιακοί εργάτες ανέλαβαν σε αρκετές περιπτώσεις οι ίδιοι την προώθηση των αγώνων τους μέσα στις πόλεις, διανέμοντας έντυπα σε πλατείες και άλλα κεντρικά σημεία, αναρτώντας πανώ σε γέφυρες και δρόμους, πουλώντας κουπόνια οικονομικής ενίσχυσης και, σπανιότερα, διοργανώνοντας εκδηλώσεις με καλλιτεχνικό περιεχόμενο. Η κίνηση αυτή δημιούργησε σε διάφορες στιγμές του εργοστασιακού κινήματος την αίσθηση ότι το εργοστάσιο έρχεται στην πόλη, κορυφώνοντας τις εκδηλώσεις λαϊκής συμπαραστάσης και δημιουργώντας προσδοκίες σύμφυσης των εργοστασιακών αγώνων με τα υπόλοιπα κινήματα. Σε μία μόνο από τις δεκάδες περιπτώσεις, το σωματείο εργατουπαλλήλων της Πίτσος κυκλοφόρησε στις 16 Δεκεμβρίου 1975, ενώ εξελισσόταν η δεύτερη απεργία στο εργοστάσιο, προκήρυξη με την οποία ζητούσε την συμπαραστάση των υπολοίπων εργαζομένων,⁵⁰⁸ ενώ το ίδιο σωματείο διοργάνωσε εκδήλωση και συναυλία στις 4 Ιουνίου 1979 στο γήπεδο του Αιγάλεω, κατά τη διάρκεια της τελευταίας του απεργίας.⁵⁰⁹

Μία από τις σημαντικότερες στιγμές των εξωστρεφών ενεργειών των εργατών υπήρξε αδιαμφισβήτητα η κάθοδος των απεργών της χαρτοβιομηχανίας ΜΕΛ από τη Θεσσαλονίκη στην Αθήνα στις 30 Οκτωβρίου του 1975, που πραγματοποιήθηκε με σκοπό την άσκηση πίεσης στην εργοδοσία αλλά και την κυβέρνηση, για μεσολάβηση υπέρ των αιτημάτων τους, εν όψει και της επερχόμενης διαδήλωσης του Πολυτεχνείου.⁵¹⁰ Η παρουσία των απεργών της ΜΕΛ στην Αθήνα έδωσε την αφορμή για την εκδήλωση συμπαραστάσης εκ μέρους πολλών Αθηναίων. Οι απεργοί

⁵⁰⁴ «Απεργία εργατών στην ΗΒΗ», *Εργατική Πάλη*, 30.11.1974.

⁵⁰⁵ Γιάννης Αργυροκαστρίτης, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2008.

⁵⁰⁶ Προλεταριακός Αγώνας, *Η Πείρα της ΙΖΟΛΑ*, ό.π., σ. 26.

⁵⁰⁷ *Ο Εργαζόμενος της ΙΖΟΛΑ*, αρ. 1, Μάιος 1976.

⁵⁰⁸ Προκήρυξη των Απεργών του «ΠΙΤΣΟΥ», 16.12.1975, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

⁵⁰⁹ Σωματείο Εργαζομένων στη Βιομηχανία ΠΙΤΣΟΣ Α.Ε. «Η Εργατική Ενότητα», Καταγγελία-Κάλεσμα, χ.χ., ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

⁵¹⁰ Η κάθοδος πραγματοποιήθηκε με λεωφορεία και όχι με τα πόδια, όπως προφανώς εκ παραδρομής ανέφερε ο Στάθης Κουτροβίδης σε σχετική παρουσίασή του σε συνέδριο του περιοδικού *Ιστορείν* στις 14 Δεκεμβρίου του 2012 (<http://www.blod.gr/lectures/Pages/viewlecture.aspx?LectureID=693>). Ανάλογο σφάλμα και στο Π. Κόρπια & Α. Κόρπια, *Το Εργοστασιακό Κίνημα στην Μεταπολίτευση*, ό.π., όπου γίνεται λόγος για «πρωτότυπες κινητοποιήσεις, όπως η πορεία των απεργών της ΜΕΛ, από τη Θεσσαλονίκη στην Αθήνα».

πραγματοποίησαν διαδήλωση προς τη Βουλή και το υπουργείο Απασχόλησης στις 30 Οκτωβρίου, από κοινού με τους απεργούς της ΕΓΛ (επίσης ιδιοκτησίας Λαδόπουλου) που είχαν επίσης έρθει εν τω μεταξύ από την Πάτρα στην Αθήνα. Έπειτα εγκαταστάθηκαν στα Προπύλαια και διένειμαν ενημερωτικό υλικό σε διάφορα σημεία της πόλης, με το οποίο καλούσαν σε συγκέντρωση μπροστά από το Πανεπιστήμιο στις 3 Νοεμβρίου.⁵¹¹ Ταυτόχρονα, όμως, η κάθοδος αυτή κατέστησε διαφανείς τις αποκλίνουσες πρακτικές των κομμάτων και οργανώσεων της Αριστεράς, καθώς και τις προβληματικές σχέσεις που διαμορφώνονταν μεταξύ αυτών και των εργοστασιακών εργατών.

Οι παραταξιακοί ανταγωνισμοί και οι διαφορετικές «γραμμές» για την πορεία που θα έπρεπε να λάβει το εργοστασιακό κίνημα εκδηλώθηκαν με εκατέρωθεν κατηγορίες αλλά και βίαιες συγκρούσεις μεταξύ των μελών οργανώσεων και κομμάτων, προκαλώντας την αμηχανία των απεργών της ΜΕΛ. Η «επιτροπή συμπαρατάσεως στους απεργούς της ΜΕΛ» κατήγγειλε στις 12 Νοεμβρίου 1975 ότι η ΕΣΑΚ και η Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδος (ΕΦΕΕ) επιχείρησαν να πείσουν τους απεργούς να αποχωρήσουν από τα Προπύλαια (όπως επιθυμούσε η αστυνομία, η οποία είχε επιχειρήσει να τους απομακρύνει από το χώρο) και να εγκατασταθούν στο Εργατικό Κέντρο. Όταν οι εργάτες της ΜΕΛ αποφάσισαν τελικά να μεταφερθούν από τα Προπύλαια στο Πολυτεχνείο, οι ίδιες δυνάμεις φέρονται να «έκλεισαν τις πόρτες» στους συμπαραστάτες, προσπαθώντας να αποφύγουν κατάληψη του Πολυτεχνείου. Τελικά οι «συμπαραστάτες» έσπασαν «τα αστυνομικά μέτρα των απεργοσπαστών» και η συνέλευση των εργατών που πραγματοποιήθηκε εντός του Πολυτεχνείου συγκέντρωσε χίλια άτομα. Το ΚΚΕ έκανε λόγο για «δήθεν επιτροπή συμπαρατάσεως» από «προβοκάτορες» και υπενθύμιζε ανακοίνωση της ΕΣΑΚ η οποία καλούσε τους απεργούς να φύγουν από την Αθήνα και να «δώσουν τη μάχη [...] στη Θεσσαλονίκη» για να μην κατακερματίζουν τις δυνάμεις τους.⁵¹² Παραθέτουμε ένα εκτεταμένο απόσπασμα συνέντευξης με τον Βασίλη Τράκα, πρώην εργαζόμενο της ΜΕΛ που εκείνη την περίοδο εντάχθηκε στην ΕΣΑΚ, η οποία είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική για τους ανταγωνισμούς και τις αποκλίνουσες πολιτικές της Αριστεράς κατά την επαφή της με το εργοστασιακό κίνημα, καθώς και για την πρόσληψη της δράσης της από τους εργάτες:

16 Νοέμβρη μας οδήγησε ο [Στέφανος] Ράμμος [πρόεδρος του σωματείου] μέσα στο Πολυτεχνείο από τα Προπύλαια. [...] Εκεί ήρθαμε σε κόντρα με τους ίδιους τους φοιτητές.

- Τους ενοχλούσε η παρουσία σας;

- Τους ενοχλούσε. [...] Και αυτοί φοβόντουσαν προβοκάτσιες μέσα στο ίδιο το δικό τους το κίνημα, όχι από μας, αλλά απ' αυτούς που επ' ευκαιρία των απεργών, που θα μπαίναν κι άλλοι μέσα, διάφορες ομάδες, αυτοί που μας λέγαν τότε η ΕΦΕΕ, «φοβόμαστε μην εισχωρήσει η ασφάλεια μέσα». [...] Έτσι μας λέγανε.

- Εσείς τι λέγατε;

---

⁵¹¹ Ομάδα συμπαρατάσεως στους απεργούς της ΜΕΛ, χ.χ., Οι Απεργοί της ΜΕΛ Θεσσαλονίκης, 1.11.1975, ιδιωτική συλλογή Θ. Τζιούμπα.

⁵¹² Ανακοίνωση της «Επιτροπής Συμπαρατάσεως στους Απεργούς της ΜΕΛ», 12.11.1975, ιδιωτική συλλογή Θ. Τζιούμπα. Πβ. «Προβοκάτορες προσπαθούν να βεβηλώσουν τον ιερό χώρο του Πολυτεχνείου, Ριζοσπάστης, 13.11.1975.

- Εγώ συμφωνούσα μαζί τους, εγώ προσωπικά συμφωνούσα και ήδη με είχαν επιλέξει εμένα για να πάω να τα πω στον Στέφανο. Ο Στέφανος δεν καταλάβαινε Χριστό. Είχε γίνει Ναπολέων. Είχαμε και αυτό το πρόβλημα. [...] Πέρα από εκεί ήταν υποτίθεται και διάφορες αριστερίστικες οργανώσεις τότε που και γι' αυτούς λέγανε ότι πολλοί απ' αυτούς που εμφανίζονται αριστεριστές είναι άτομα της ασφάλειας – και εμείς μπήκαμε δηλαδή στα βαθιά εκεί. [...] Μας λέγανε «προσέχετε σε ποιους μιλάτε και τι γίνεται εδώ». «Γι' αυτό δεν θέλουμε να είστε μέσα». [...]

- Αυτές οι «αριστερίστικες» οργανώσεις δεν ήταν ήδη από τη Θεσσαλονίκη σε επιτροπές συμπαράστασης;

- Πολλοί απ' αυτούς ήτανε, ακολουθήσανε. Ακολουθήσανε με μηχανάκια, με Ι.Χ.

- Ήταν άνθρωποι που τους ξέρατε.

- Τους ξέραμε. Αλλά δεν ήταν μόνο αυτοί. Η Αθήνα είχε πάρα πολλούς. [...] Γίναμε το ψωμοτύρι τους. Ενώ διαφορετική συμπεριφορά είχανε οι επίσημες οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ, του ΚΚΕ, του ΚΚΕ εσωτερικού τότε, η ΔΑΚΕ⁵¹³ ακόμα δεν είχε...

- Από ποια άποψη διαφορετική;

- Απ' την άποψη ότι αυτοί σου δίνουν το πρόσωπο. Και ερχόταν ο συγκεκριμένος εκπρόσωπος, «είμαι ο εκπρόσωπος της ΕΣΑΚ-Σ», «είμαι ο εκπρόσωπος του ΑΕΜ», «είμαι αυτός». «Και θέλω να συζητήσω μαζί σας, αν με θέλετε». Και ερχόταν και με ομάδα από πίσω και με δημοσιογράφο από πίσω, για να γράψουν ρεπορτάζ στην εφημερίδα τους.

- Ενώ οι άλλοι;

- Οι άλλοι, δεν μπορούσες να βγάλεις άκρη. Εμφανιζόντουσαν εκατό, διακόσιες οργανώσεις. [...] Υπήρχαν τέτοιες οργανώσεις οι οποίες θέλανε απλά και μόνο να μείνουμε εκεί, απ' ό,τι αντιλαμβανόμασταν, για να 'χουν οι ίδιοι το σούρτα-φέρτα το ημερήσιο γι' αυτούς. Να 'χουνε δουλειά μαζί μας. Αν, παράδειγμα, έβγαινε κάποιος από την κυβέρνηση τότε ή αντιπρόσωπος του Λαδόπουλου και έλεγε «γυρίστε πίσω και τα βρίσκουμε, να υπογράψουμε συμφωνία», οι μόνοι που θα στεναχωριόντουσαν θα ήταν αυτές οι ομάδες.⁵¹⁴

Άλλοι εργάτες της ΜΕΛ, όπως ο Αντώνης Μουλιστάνος, δεν είχαν πρόβλημα να συναναστραφούν με ακροαριστερούς φοιτητές και να περάσουν το βράδυ τους στα γραφεία οργανώσεων της άκρας Αριστεράς, από τα οποία αποκόμισαν ανάμικτες

⁵¹³ Δημοκρατική Ανεξάρτητη Κίνηση Εργαζομένων, συνδικαλιστική παράταξη της ΝΔ.

⁵¹⁴ Βασίλης Τράκας, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2010.

εμπειρίες. Η τάση των εργοστασιακών εργατών να επιδιώκουν την αποστασιοποίηση από την πολιτική εμφανίζεται στο παρακάτω απόσπασμα με την αναφορά σε ένα περιστατικό πληρωμής του λογαριασμού εστιατορίου, που συμβολίζει την άρνηση της συνδιαλλαγής με πολιτικά κόμματα:

Μόλις πήγαμε εκεί [στην Αθήνα] και σταματήσαμε ήρθε καθένας και έπιανε από τρία άτομα. Να τους πάρει στο σπίτι να παν να κοιμηθούν. Στον καθένα ερχότανε. Ειδικά εμάς ήρθε μια κοπέλα μας πήρε εκεί και πήγαμε το βράδυ φάγαμε σε μια ταβέρνα. Λέει «παιδιά, δεν έχω να πληρώσω τα δικά σας, αλλά τα δικά μου θα τα πληρώσω». Λέω, «δεν έχουμε τέτοια απαίτηση εμείς, εμείς θα τα πληρώσουμε». Και πήγαμε σ' ένα σπίτι που λες, ένα εγκατελειμμένο, έξω απ' την Αθήνα, τη νύχτα μας πήγαν εκεί. Είχε ένα γραφείο. Είχε ένα δωμάτιο από εκεί, στο άλλο δωμάτιο είχε όλο τον τοίχο τον Μαρξ. Στο άλλο από 'κει είχε κάτι φωτογραφίες και τι ήθελες, κασμάδες, φτυάρια, ξύλα, σημαίες, χαμός. Εκεί κοιμηθήκαμε εγώ με τον κουμπάρο μου. Είχε δυο κρεβάτια εκεί. [...] Αλλά εκεί, δεν υπήρχε άλλο χρώμα απ' το κόκκινο. Ούτε καρτέκλες, ούτε τραπέζια, ούτε τίποτα. Όλα βαμμένα κόκκινα. Και μας άφησαν εκεί απάνω στο τραπέζι κάτι γλυκά και τυροπιτάκια, «αυτά για σας». Και εμείς τα φάγαμε και φύγαμε, ύστερα δεν ξαναπήγαμε.⁵¹⁵

Οι οργανώσεις της άκρας Αριστεράς, ενδεχομένως και το ΠΑΣΟΚ, όταν δεν δρούσε διαμέσου των Τοπικών Οργανώσεών του, επιχειρήσαν να οργανώσουν την αλληλεγγύη στο εργοστασιακό κίνημα δημιουργώντας «επιτροπές συμπαραστάσης». Από αυτές τις επιτροπές διασώζονται ορισμένες προκηρύξεις. Μέλη τους ήταν κυρίως φοιτητές (η επιτροπή αλληλεγγύης στους απεργούς της Ήβη τον Νοέμβριο του 1974 συγκροτήθηκε αποκλειστικά από φοιτητές και μαθητές)⁵¹⁶ που επεδίωκαν τη συνεχή τους παρουσία στα εργοστάσια, όπου γίνονταν απεργίες. Καταπιάνονταν με πρακτικά ζητήματα που αφορούσαν την υποστήριξη των κινητοποιήσεων ή διοργανώνων εκδηλώσεις αλληλεγγύης προς τους απεργούς (π.χ. η διοργάνωση συναυλίας στην Αθήνα υπέρ των απεργών μεταλλωρύχων του Μαδέμ Λάκκο στις 4 Απριλίου 1975, με τη συμμετοχή, μεταξύ άλλων, των Γιώργου Νταλάρα, Νικόλα Άσιμου και Μάνου Αβαράκη.⁵¹⁷

Στη σύντομη απεργία της Νάσιοναλ Καν τον Οκτώβριο του 1974, η επιτροπή αλληλεγγύης προμήθευε τους απεργούς με νερό, φαγητό και υλικά για το γράψιμο πανώ, ανέλαβε τη συλλογή χρημάτων στη συναυλία που μνημονεύθηκε παραπάνω και ήταν παρούσα στις συμπλοκές με την αστυνομία έξω από το εργοστάσιο.⁵¹⁸ Σε ανάλογες ενέργειες προχωρούσαν μέλη οργανώσεων ακόμη και αν δεν δημιουργούσαν επισήμως κάποια επιτροπή.⁵¹⁹ Στην ιδιωτική συλλογή του Θανάση Τζιούμπα διασώζονται χειρόγραφα κείμενα σε μεγάλο μέγεθος, που αφορούν την απεργία στην

---

⁵¹⁵ Αντώνης Μουλιστάνας, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2010. Αφηγήσεις όπως αυτές καταδεικνύουν τον σύνθετο και αντιφατικό χαρακτήρα της σχέσης μεταξύ των εργατών και της πολιτικής. Η σχέση αυτή δεν μπορεί να συναχθεί αυτόματα από την συμμετοχή στον εργοστασιακό συνδικαλισμό, καθώς φαίνεται ότι διαμεσολαβούνταν και από άλλους παράγοντες. Το ζήτημα χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

⁵¹⁶ Διακήρυξη της Επιτροπής Αλληλεγγύης Μαθητών και Φοιτητών στον Απεργιακό Αγώνα των Εργατών του Εργοστασίου «ΗΒΗ Α.Ε.», 23.11.1974, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

⁵¹⁷ Επιτροπή Συμπαραστάσης στους Απεργούς του Μποδοσάκη, *Οι απεργοί του ΜΑΔΕΜ ΛΑΚΚΟ θα νικήσουν – Τον Μποδοσάκη θα τσακίσουν*, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη. Ο Μάνος Αβαράκης είχε εργαστεί για μικρό χρονικό διάστημα σε χυτήριο το 1972 («Μάνος Αβαράκης: Δεν Κλαίει Μόνο η Φυσσαρμόνικα», *Δίφωνο*, Απρίλιος 2009).

⁵¹⁸ Επιτροπή Αλληλεγγύης στους Απεργούς της NATIONAL CAN GREECE, 13.10.1974, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

⁵¹⁹ Προλεταριακός Αγώνας, *Η Πείρα της ΙΖΟΛΑ*, ό.π., σ. 26.

Πίτσος το 1979, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ή επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν σε πανεπιστημιακό χώρο («ν' ανοίξουμε το Πανεπιστήμιο στην ΤΑΞΙΚΗ ΠΑΛΗ», αναφέρει ένα από αυτά).⁵²⁰ Στη δεύτερη απεργία της ΜΕΛ, την άνοιξη του 1976, κάποια «ομάδα πρωτοβουλίας για την οικοδόμηση της λαϊκής αλληλεγγύης» μίσθωσε πούλμαν για τη μεταφορά αλληλέγγυων από την πλατεία Αριστοτέλους στο εργοστάσιο στις 25 Μαρτίου, προκειμένου να ενισχύσουν εκδήλωση των απεργών.⁵²¹

Από τη σκοπιά των απεργών, η παρουσία των αριστερών συμπαραστατών στον χώρο εργασίας και η υποστήριξη που προσέφεραν θεωρούνταν καλοδεχούμενη αλλά όχι πάντοτε απαραίτητη, ενώ υπήρχαν και αυτοί που ζητούσαν την απομάκρυνσή τους υπό τον φόβο (ή με το πρόσχημα) της «πολιτικοποίησης» της απεργίας. Κατά τη διάρκεια της πρώτης απεργίας στην ΙΤΤ (Μάρτιος 1975) οι εργάτες επέτρεψαν στην απεργιακή τους επιτροπή να διώξει τους «φοιτητές» από το χώρο της απεργίας,⁵²² ενώ στην περίπτωση της Νάσιοναλ Καν, το ζήτημα της απομάκρυνσης των συμπαραστατών τέθηκε πέντε φορές σε ψηφοφορία στη συνέλευση των εργατών. Αν και, σύμφωνα με ανακοίνωση της ίδιας της επιτροπής συμπαραστάσης, οι εργάτες και τις πέντε φορές ψήφισαν στη συντριπτική τους πλειοψηφία την παραμονή των αλληλέγγυων, το γεγονός πως οι τελευταίοι επέλεξαν τελικά να αποχωρήσουν μάλλον καταδεικνύει μια επαμφοτερίζουσα στάση των εργοστασιακών εργατών απέναντι σε συμπαραστάτες οι οποίοι θα μπορούσαν να «πολιτικοποιήσουν» τις απεργίες – ή απλώς δεν θεωρούνταν απαραίτητοι.⁵²³

Ορισμένες φορές οι επιτροπές αλληλεγγύης ξεπερνούσαν τα όρια του τίτλου τους και γίνονταν όργανα μεταβίβασης της ακροαριστερής πολιτικής και των μικροκομματικών ανταγωνισμών της περιόδου στο εργοστάσιο. Μετά τη λήξη της απεργίας στη Νάσιοναλ Καν, η οποία ακολουθήθηκε από απολύσεις σαράντα πακιστανών εργατών και την προσχώρηση του Διοικητικού Συμβουλίου του νεοϊδρυθέντος σωματείου σε φιλοεργοδοτικές θέσεις, η επιτροπή αλληλεγγύης κυκλοφόρησε προκήρυξη προς τους εργάτες, στην οποία, μεταξύ άλλων, κατήγγειλε εφημερίδα οργάνωσης της άκρας Αριστεράς (τη *Σοσιαλιστική Αλλαγή* της ΕΔΕ) για το περιεχόμενο σχετικών με την απεργία άρθρων της.⁵²⁴

Σε παλαιότερο άρθρο του, ο Σεραφείμ Σεφεριάδης είχε υποστηρίξει πως το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα, στο πλαίσιο της «προϊούσας συγκρότησής» του κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, είχε ως βασικό χαρακτηριστικό του την ικανότητα προσέλκυσης της «εργαζόμενης φτωχολογίας» των πόλεων, αλλά και άλλων «περιστασιακών εργατικών συμμάχων», συμπεριλαμβανομένων των καταστηματαρχών, των φοιτητών και των μικρών αγροτών. Αυτά τα στρώματα, σε ορισμένες στιγμές ιδιαίτερης έντασης των απεργιακών αγώνων και των διαδηλώσεων, μπορούσαν να συσπειρώνονταν γύρω από έναν «συμπαγή προλεταριακό πυρήνα», ο οποίος την περίοδο εκείνη αποτελούνταν κυρίως από τους καπνεργάτες και λίγους ακόμη κλάδους ειδικευμένων εργατών.⁵²⁵

⁵²⁰ Ιδιωτική συλλογή Θανάση Τζιούμπα. Έμφαση στο πρωτότυπο.

⁵²¹ Ομάδα Πρωτοβουλίας για την Οικοδόμηση της Λαϊκής Αλληλεγγύης, *Συμπάρασταση στους απεργούς της ΜΕΛ*, ιδιωτική συλλογή Θ. Τζιούμπα.

⁵²² Ομάδα για μια Προλεταριακή Αριστερά, *Η Απεργία της ΙΤΤ. Με Χαμένες Μάχες Κερδίζεται ο Πόλεμος*, 1975, σ. 2.

⁵²³ Επιτροπή Αλληλεγγύης στους Απεργούς της NATIONAL CAN GREECE, 13.10.1974, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

⁵²⁴ Επιτροπή Αλληλεγγύης στους Απεργούς της NATIONAL CAN ΚΑΣΝΑΚΙΔΗ, 31.10.1974, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

⁵²⁵ Σεραφείμ Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936). Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 6 (Νοέμβριος 1995), σ. 9-78. Οι θέσεις που ανέπτυξε στο εν λόγω άρθρο ο Σ. Σεφεριάδης, οι οποίες ήλεγχαν ορισμένες απόψεις για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (για την κοινωνική κατάσταση των πρώτων εργατών-αγροτών, τον ορθό υπολογισμό και θεώρηση των «μικροαστών» των πόλεων, την

Επεκτείνοντας τον παραπάνω συλλογισμό, θα μπορούσε να διατυπωθεί η υπόθεση ότι ανάλογη θέση με εκείνη των καπνεργατών του Μεσοπολέμου κατείχε τις δεκαετίες του 1950 και 1960 το συνδικαλιστικό κίνημα των οικοδόμων. Στην περίπτωση του κινήματος των εργοστασιακών επιτροπών, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η αλληλεγγύη που επέδειξαν άλλοι κλάδοι εργαζομένων, φοιτητών ή φτωχών στρωμάτων των πόλεων κινήθηκε σε πολύ στενότερα πλαίσια και δεν εξελίχθηκε σε ενεργό ανάμειξη στις κινητοποιήσεις. Οι τελευταίες, παρ' ό,τι έχαιραν ευρείας συμπάθειας και είχαν καταστεί σημείο αναφοράς, δεν έγιναν πόλος έλξης για μεγάλες μάζες κατοίκων των πόλεων, ούτε αύξησαν τη μαχητικότητά τους διαμέσου της εισόδου άλλων εργαζομένων στις γραμμές τους. Οι εργοστασιακοί εργάτες δεν αποτέλεσαν, με αυτήν την έννοια, μια πρωτοπορία για το ευρύτερο εργατικό κίνημα κατά τη δεκαετία του 1970. Εξέφραζαν, οπωσδήποτε, τις προσδοκίες και άλλων εργατικών στρωμάτων αλλά οι αγώνες τους δεν ακολουθούνταν από αυτούς άλλων κλάδων.⁵²⁶ Οι αιτίες για αυτήν την εξέλιξη θα πρέπει να αναζητηθούν στην απουσία μακράς παράδοσης απεργιών στα εργοστάσια, στον κατακερματισμένο χαρακτήρα των κινητοποιήσεων αλλά και στην απομόνωση των εργοστασιακών εργατών από το επίσημο συνδικαλιστικό κίνημα.

εργατική «αριστοκρατία», το μέγεθος της εργατικής τάξης και τη διαστρωμάτωσή της κ.λπ.) έδωσαν, δυστυχώς, την αφορμή για μια απάντηση του Πέτρου Πιζάνια η οποία δεν αφορούσε τόσο τις θέσεις του άρθρου όσο ό,τι ο τελευταίος αντιλαμβανόταν ως «μετατροπή της επιστήμης σε μηχανισμό νομιμοποίησης της πολιτικής [...] ιδεολογίας» από τον συγγραφέα του άρθρου αλλά και πολλούς ακόμη ακαδημαϊκούς και επιστήμονες [Π. Πιζάνιας, «Ο κύκλος και το τετράγωνο. Σχετικά με τη διπλή ζωή της ιστορικής πραγματικότητας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 7 (Μάρτιος 1996), σ. 155-178]. Δεν προκαλεί εντύπωση που η παρέμβαση αυτή δεν προήγαγε τον επιστημονικό διάλογο πάνω στα συμπεράσματα του άρθρου, τα οποία, απ' όσο γνωρίζουμε, δεν έχουν αμφισβητηθεί έως σήμερα. Βλ. και τις σχετικές απαντήσεις: Γεωργία Πετράκη, «Η αυταρχικότητα διά της επιστήμης», *Ο Πολίτης* 23 (Ιούνιος 1996), σ. 38-39 και Σ. Σεφεριάδης, «Η κρυφή γοητεία της ιδεολογίας. Αντι-θεωρητισμός και εκλεκτικισμός στη μελέτη του εργατικού κινήματος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 8 (Νοέμβριος 1996), 191-217.

⁵²⁶ Για τον προσδιορισμό ενός κλάδου εργαζομένων ως «πρωτοπορία» βλ. Κ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και Εργατικό Κίνημα, ό.π.*, σ. 228-229.

2.6 ΓΣΕΕ ΚΑΙ ΕΡΓΑΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ

Ο διορισμός νέας διοίκησης στη ΓΣΕΕ

Έπειτα από την πτώση της χούντας, η αιφνιδιασμένη διοίκηση της ΓΣΕΕ των Παναγιώτη Παπαδημητρίου και Βασίλη Ταμβάκη, με τηλεγράφημά της στις 24 Ιουλίου 1974, απηύθυνε μήνυμα στον πρωθυπουργό, Κ. Καραμανλή, τονίζοντάς του ότι

Έλληνες εργατοϋπάλληλοι σας υποδέχονται ως τον Εθνικόν Ηγέτην κυριευμένοι από πηγαίας βεβαιότητας και αισιοδοξίας ότι υμετέρα Πολιτική Προσωπικότης αποτελεί εγγύησιν δικαιώσεως πανεθνικών οραματισμών αποκαταστάσεως ομαλού πολιτικού βίου και οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής προόδου [...]. Άνθρωποι δημιουργικού μόχθου, σκαπανείς ευημερίας λαού και διατεταγμένοι φρουροί κοινωνικής ειρήνης δίδουν και πάλι το «Παρών» των, άνευ ταξικών υπολογισμών, εις την πρόσκλησίν σας όπως ηνωμένοι όλαι αι δυνάμεις του τόπου καταστήσωμεν πραγματικότητα το όραμα της αναγεννωμένης Ελλάδος.⁵²⁷

Ανήσυχη για τη διατήρησή της στην θέση του επικεφαλής του ελληνικού συνδικαλισμού, εν όψει των επικείμενων νομοθετικών παρεμβάσεων στο χώρο, η τότε διοίκηση της ΓΣΕΕ προέβαλε τον εαυτό της ως την πιο μεγάλη και αντιπροσωπευτική εργατική οργάνωση, εγγυητή της σταθερότητας, ενώ παράλληλα εμφανιζόταν δεκτική απέναντι σε τυχόν προσπάθειες «εξυγχρονισμού της λειτουργίας του ιδικού της συνδικαλιστικού χώρου», ζητώντας από την κυβέρνηση την κατάργηση όλων των σχετικών με τον συνδικαλισμό νόμων της επταετίας. Ταυτόχρονα, η διοίκηση της ΓΣΕΕ αντιμαχόταν τα αιτήματα για «δήθεν εκδημοκρατισμό του Συνδικαλισμού» εκ μέρους των «ύποπτων» δυνάμεων που βρίσκονταν εκτός της ΓΣΕΕ και υπηρετούσαν «πολιτικούς στόχους και επιδιώξεις».⁵²⁸ Η διοίκηση «προσέφερε» μάλιστα ποσό ύψους 400.000.000 δρχ. «υπέρ της εθνικής αμύνης», το οποίο θα προέκυπτε από παρακράτηση μισού μεροκάματου από τις αποδοχές των εργαζομένων και από τη χορήγηση του 1% των αποθεματικών των ασφαλιστικών ταμείων.⁵²⁹

Λίγο πριν την παύση της, η οποία και πραγματοποιήθηκε με το νομοθετικό διάταγμα 42/1974, η χουντική διοίκηση της ΓΣΕΕ τάχθηκε ανοιχτά κατά της κατάργησης διά νόμου των διοικήσεων των σωματείων.⁵³⁰ Η νέα διορισμένη προσωρινή διοίκηση της ΓΣΕΕ, υπό τους Δημήτρη Παπαγεωργίου και Χρήστο Καρακίτσο (ο οποίος διορίστηκε και στη θέση του προέδρου του Εργατικού Κέντρου Αθήνας), εγκαταστάθηκε παρουσία του υπουργού Απασχόλησης, Κωνσταντίνου Λάσκαρη, και του γενικού γραμματέα του υπουργείου, Κωνσταντίνου Μαλατέστα, στις 5 Οκτωβρίου 1974.⁵³¹ Από τα 35 μέλη της προσωρινής διοίκησης, τα 31 ανήκαν στην παράταξη του υπουργού εργασίας, Κ. Λάσκαρη, ενώ μόλις τέσσερα μέλη εκπροσωπούσαν την Αριστερά.⁵³² Η διοίκηση αυτή επρόκειτο να παραμείνει στην ηγεσία της συνομοσπονδίας καθ' όλη τη διάρκεια του εργοστασιακού κινήματος.

⁵²⁷ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 24.7.1974.

⁵²⁸ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 7.8.1974.

⁵²⁹ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 22.8.1974.

⁵³⁰ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 27.8.1974.

⁵³¹ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 5.10.1974. Ο Κωνσταντίνος Μαλατέστας ανέλαβε υπουργός Απασχόλησης από τις 9 Οκτωβρίου έως τις 21 Νοεμβρίου 1974, οπότε τη θέση ανέλαβε και πάλι ο Κωνσταντίνος Λάσκαρης.

⁵³² Γ. Κουκουλής, «Μεταπολίτευση και Συνδικαλιστικό Κίνημα», *ό.π.*, σ. 91.

Οι συνδικαλιστικές παρατάξεις

Σύμφωνα με σχετικό κατάλογο που κατάρτισε ο Γ. Κουκουλές, πέρα από τις παρατάξεις του ΚΚΕ, του ΚΚΕ εσωτερικού και του ΠΑΣΟΚ (ΕΣΑΚ, ΑΕΜ και ΠΑΣΚΕ αντίστοιχα), στις επίσημες συνδικαλιστικές δομές της περιόδου έδρασαν και α) το Δημοκρατικό Εργατικό Κίνημα Ελλάδας (ΔΕΚΕ), το οποίο είχε ιδρυθεί επί δικτατορίας και κατευθυνόταν από τον υπουργό Απασχόλησης, Κ. Λάσκαρη, β) το Ανανεωτικό Δημοκρατικό Εργατοϋπαλληλικό Κίνημα (ΑΔΕΚ), που συνεδεόταν με την ΕΚ-ΝΔ, και γ) το Ελεύθερο Δημοκρατικό Εργατικό Κίνημα (ΕΔΕΚ) που συγκέντρωνε φιλοχουντικούς συνδικαλιστές.⁵³³

Τα αποτελέσματα των αρχαιρεσιών του πρώτου μεταδικτατορικού συνεδρίου (18ου) της ΓΣΕΕ, το οποίο πραγματοποιήθηκε στην Καβάλα τον Δεκέμβριο του 1976, περιόρισαν τις ΠΑΣΚΕ, ΕΣΑΚ και ΑΕΜ σε λιγότερο από το ένα τρίτο των εδρών (11/35).⁵³⁴ Στις εκλογές του δεύτερου συνεδρίου (19ου) το 1978, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν με πλειοψηφικό σύστημα, η αντιπολίτευση δεν εξέλεξε κανέναν αντιπρόσωπο στη διοίκηση της συνομοσπονδίας.⁵³⁵

Η πολιτική της πλειοψηφίας της νέας διοίκησης

Η γραμμή της νέας διοίκησης ήταν αυτή της «ειρηνικής σταυροφορίας» για τον εκδημοκρατισμό της Ελλάδας, με παροχή πλήρους υποστήριξης στις κυβερνητικές προτεραιότητες, με αντάλλαγμα την «ενίσχυση της οικονομικής και κοινωνικής θέσεως των εργαζομένων», θέση που ωστόσο δεν συνοδευόταν από συγκεκριμένα αιτήματα ή προτάσεις για εργατική κινητοποίηση.⁵³⁶ Είναι ενδεικτικό ότι η πρώτη φορά που η ΓΣΕΕ επεδίωξε να κινητοποιήσει εργαζόμενους στη Μεταπολίτευση ήταν μόλις στις 14 Φεβρουαρίου 1978, όταν και πήρε απόφαση για κήρυξη τρίωρης παναθηναϊκής στάσης εργασίας, εν όψει της έκδοσης της απόφασης του δευτεροβάθμιου διαιτητικού δικαστηρίου για την εθνική συλλογική σύμβαση εργασίας του 1977, την οποία η συνομοσπονδία είχε καταγγείλει. Στην απόφαση αυτή περιλαμβάνονταν και η διεξαγωγή μιας επιπλέον τρίωρης στάσης εργασίας και συγκεντρώσεων σε Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη στις 5 Απριλίου 1978, με αφορμή κάλεσμα της Ευρωπαϊκής Συνομοσπονδίας Εργασίας για πλήρη απασχόληση των εργαζομένων της Ευρώπης.⁵³⁷ Στο μεσοδιάστημα, η πλειοψηφία της διοίκησης της ΓΣΕΕ συμπεριφερόταν περισσότερο ως γραφείο τύπου για εργατικά θέματα, παρά ως καθοδηγητής εργατικών αγώνων, δείχνοντας πλήρη απροθυμία να προκρίνει εργατικές κινητοποιήσεις ή να επιχειρήσει να τεθεί επικεφαλής των υπό εξέλιξη αγώνων, συμπεριλαμβανομένων αυτών στα εργοστάσια.

Η πλειοψηφία της διοίκησης δεν επιχειρήσει να ισορροπήσει ανάμεσα στις κυβερνητικές προτεραιότητες για κοινωνική γαλήνη και το απεργιακό φαινόμενο στα εργοστάσια, τασσόμενη εξ αρχής ανοιχτά κατά των εργατικών αγώνων. Ήδη από τις 21 Οκτωβρίου 1974 η ΓΣΕΕ έκανε λόγο για μια «υποκινούμενη αναταραχή εις τον εργατικόν τομέα, η οποία υπό τας ειδικάς σημερινάς συνθήκας στρέφεται ευθέως κατά της ομαλής εξελίξεως της Πολιτικής καταστάσεως» και κάλεσε σε απομόνωση των «πάσης προελεύσεως προβοκάτορας της ανωμαλίας, οι οποίοι μετά από σιωπήν επτά ετών

⁵³³ Στο ίδιο, σ. 89-90. Πβ. Θ. Κατσανέβας, *Το Σύγχρονο Συνδικαλιστικό Κίνημα*, ό.π., σ. 131-133.

⁵³⁴ Σ. Ζαμπάρλουκου, *Κράτος και Εργατικός Συνδικαλισμός*, ό.π., σ. 124. Οι παρατάξεις ΕΣΑΚ, ΠΑΣΚΕ και ΑΕΜ έλαβαν έξι, τρεις και δύο έδρες αντίστοιχα.

⁵³⁵ Θ. Κατσανέβας, *Το Σύγχρονο Συνδικαλιστικό Κίνημα*, ό.π., σ. 74-75, 134-135.

⁵³⁶ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 10.1974.

⁵³⁷ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 14.2.1978.

κατά την διάρκεια των οποίων κατεβαραθρώθησαν όλα τα δίκαια αιτήματα της εργατοϋπαλληλικής τάξεως, εμφανίζονται σήμερα [...] ως υπέρμαχοι των εθνικών διεκδικήσεων». Το μήνυμα της διοίκησης προειδοποιούσε τους εργάτες ότι η ΓΣΕΕ δεν επρόκειτο να υιοθετήσει κανένα εργατικό αίτημα ή κινητοποίηση για την οποία τόσο η ίδια όσο και τα κατά τόπους Εργατικά Κέντρα δεν είχαν προηγουμένως ενημερωθεί και συμφωνήσει.⁵³⁸ Η ανακοίνωση αυτή αφορούσε όλους τους εργάτες που βρίσκονταν σε κινητοποίηση τους πρώτους μεταπολιτευτικούς μήνες, καθώς για τους απεργούς τυπογράφους ημερησίων εφημερίδων Αθηνών εκδόθηκε διευκρινιστική ανακοίνωση την ίδια μέρα.⁵³⁹

Στις 12 Νοεμβρίου 1974 η ΓΣΕΕ ανακοίνωσε την πρόθεσή της να καταθέσει αίτημα αυτόματης τιμαριθμικής αναπροσαρμογής μισθών, ημερομισθίων και συντάξεων στην κυβέρνηση που θα προέκυπτε από τις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου.⁵⁴⁰ Λίγο αργότερα προέβη στην πρώτη της καταγγελία κατά των απολύσεων και διώξεων συνδικαλιστών,⁵⁴¹ ενώ ανακίνησε το ίδιο ζήτημα τον Μάρτιο και Απρίλιο του 1975, με αφορμή απολύσεις στα ναυπηγεία Ανδρεάδη και την Πετρόλα.⁵⁴² Με αφορμή τον πρώτο μεταδικτατορικό εορτασμό της εργατικής Πρωτομαγιάς, η ΓΣΕΕ επανέλαβε τον στόχο της αυτόματης τιμαριθμικής αναπροσαρμογής των μισθών και ημερομισθίων, δεν έθεσε όμως θέμα περαιτέρω αυξήσεων.⁵⁴³

Καθώς εξελισσόταν το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών, αλλά και άλλες εργατικές κινητοποιήσεις, η πολιτική της διοίκησης της ΓΣΕΕ έλαβε πιο συγκεκριμένη μορφή. Η ΓΣΕΕ και τα εγγεγραμμένα σ' αυτήν Εργατικά Κέντρα και οι συνδικαλιστικές ομοσπονδίες εφάρμοσαν μια πολιτική συνεργασίας με τα υπουργεία Απασχόλησης, Βιομηχανίας και Συντονισμού με στόχο την ικανοποίηση ορισμένων εργατικών αιτημάτων υπό την προϋπόθεση της λήξης των απεργιακών εκδηλώσεων. Οι απεργιακές κινητοποιήσεις στη βιομηχανία αντιμετώπιζονταν από τη συνομοσπονδία πάντοτε ως ξεχωριστές περιπτώσεις. Το πρώτο εξάμηνο του 1975, σύμφωνα με ανακοινώσεις της Συνομοσπονδίας, έγιναν δεκτά τα οικονομικά αιτήματα των εργαζομένων της Έσσο Πάππας έπειτα από κοινή σύσκεψη εργαζομένων, εργοδοσίας και εκπροσώπων των υπουργείων, ενώ έπειτα από παρέμβαση του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης (ΕΚΘ) έγιναν δεκτά και τα οικονομικά αιτήματα των χαλυβουργών του Τομ Πάπας στη Θεσσαλονίκη.⁵⁴⁴ Τον Αύγουστο του 1975 η ΓΣΕΕ κατήγγειλε την εταιρία κατασκευής καλωδίων Φουλγκόρ, η οποία είχε απολύσει συνδικαλιστές και της οποίας οι εργάτες απεργούσαν, γιατί αρνήθηκε παρέμβαση του υπουργού Απασχόλησης.⁵⁴⁵ Η απεργία του Ιανουαρίου 1976 στο εργοστάσιο της Πίτσος έληξε στις 26 του ίδιου μήνα, σε συνάντηση μεταξύ του γενικού γραμματέα της ΓΣΕΕ, Χ. Καρακίτσου, του σωματίου και των εργοδοτών, όπου υπογράφηκε και το συμφωνητικό που κατοχύρωνε αυξήσεις 19,5% στα μεροκάματα και 22% στους μισθούς, αύξηση 25% στο επίδομα παραγωγής, εξομοίωση του μπόνους παραγωγής ανδρών-γυναικών και εφάπαξ πληρωμή 2.500 δρχ. για τις ημέρες του λοκ-άουτ. Η εταιρία επιπλέον δεσμεύτηκε να θεωρήσει ως μη γενόμενες τις απολύσεις στις οποίες είχε προχωρήσει από τις 14 Ιανουαρίου 1976.⁵⁴⁶ Στη βιομηχανία Ξυλάνη, η ΓΣΕΕ κάλεσε τον Φεβρουάριο του 1977 την εργοδοσία να αποσύρει τις απολύσεις στις οποίες είχε προβεί κατά τη διάρκεια της απεργίας των εργατών (ως αντίθετες προς τις διατάξεις του ν. 330/76) ως προϋπόθεση για να

⁵³⁸ ΓΣΕΕ, «Εκτακτος Ανακοίνωσης», 21.10.1974.

⁵³⁹ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 21.10.1974.

⁵⁴⁰ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 12.11.1974.

⁵⁴¹ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 28.11.1974.

⁵⁴² ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 14.3.1975.

⁵⁴³ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 26.4.1975.

⁵⁴⁴ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 11.6.1975.

⁵⁴⁵ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 8.8.1975.

⁵⁴⁶ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 26.1.1976.

συμμετάσχει σε διαπραγματεύσεις, μαζί με το υπουργείο Εργασίας, για τη λύση της απεργίας.⁵⁴⁷

Παράλληλα με αυτές τις ενέργειες, η ΓΣΕΕ συνέχιζε να καταγγέλει «τη σκοτεινή και απαράδεκτη τακτική εργοδοτικών Επιχειρήσεων που απολύουν συνδικαλιστικά στελέχη και μέλη προσωρινών διοικήσεων συνδικαλιστικών οργανώσεων» και καλούσε το κράτος να επέμβει για την εφαρμογή των νόμων.⁵⁴⁸ Αυτό το γενικό μοτίβο ανακοινώσεων και παρεμβάσεων της ΓΣΕΕ με στόχο τις τριμερείς διαβουλεύσεις, που θα έλυναν τις απεργίες και θα ικανοποιούσαν ορισμένα εργατικά αιτήματα, θα συνεχίζονταν καθ' όλη τη διάρκεια των κινητοποιήσεων στα εργοστάσια.

Η ΓΣΕΕ σε τουλάχιστον μία περίπτωση, αυτή της απεργίας και κατάληψης στο εργοστάσιο της Εσκιμό, έλαβε εμμέσως θέση κατά της οργάνωσης των εργατών σε επίπεδο εργοστασίου. Επί τη ευκαιρία της λήξης της απεργίας, η ΓΣΕΕ κάλεσε τους εργαζόμενους «σε επαγρύπνηση για την έγκαιρη επισήμανση κάθε κινήσεως στρεφόμενης κατά της γνησιότητας των επιδιώξεών των και την έγκαιρη εξουδετέρωση των εξτρεμιστικών στοιχείων τα οποία κινούνται στο χώρο της εργασίας τους», επαναλαμβάνοντας την ανάγκη απεύθυνσης των εργαζομένων «μόνο στις υπεύθυνες συνδικαλιστικές τους οργανώσεις και εν ανάγκη στα κατά τόπους Εργατοϋπαλληλικά Κέντρα και τις κλαδικές ομοσπονδίες της ΓΣΕΕ».⁵⁴⁹ Η αναφορά στις «υπεύθυνες συνδικαλιστικές οργανώσεις» στοχοποιούσε το σωματείο των εργατών και την απεργιακή επιτροπή της Εσκιμό, που είχαν αποτελέσει τα οχήματα της εργατικής κινητοποίησης.

Σε επόμενη της ανακοίνωση, η ΓΣΕΕ δήλωσε καθαρά ότι αντιτασσόταν στις καταλήψεις εργοστασίων, ακόμη και αν αυτές υποστηρίζονταν από την πλειοψηφία των εργαζομένων. Θεωρούσε, επιπλέον, ότι η μορφή αγώνα της κατάληψης όχι μόνο δεν αποτελούσε απεργία, αλλά ότι παρεμπόδιζε την άσκηση του απεργιακού δικαιώματος:

Η μορφή των αγώνων αυτών, ως η κατάληψη εργοστασίων και η παρεμπόδιση στη χρήση του δικαιώματος της απεργίας και της εργασίας από μειοψηφίες ή και πλειοψηφίες, έξω από τα υφιστάμενα νομικά πλαίσια και από κάθε συνδικαλιστική δεοντολογία ως και από τα διεθνώς κρατούντα, είναι απαράδεκτη.⁵⁵⁰

Υπό την πίεση των απεργιακών αγώνων στα εργοστάσια και των μαχητικών διαδηλώσεων στους δρόμους της Αθήνας, η διοίκηση της ΓΣΕΕ προσχώρησε πλήρως στη ρητορική του εξτρεμισμού και του αριστεροχουντισμού. Οι οδομαχίες της 23ης Ιουλίου 1975, κατά τη διάρκεια συγκέντρωσης απεργών οικοδόμων, αποδόθηκαν –ενώ ακόμη εξελίσσονταν– από τη ΓΣΕΕ και την Ομοσπονδία Οικοδόμων σε εξτρεμιστικά στοιχεία που παρενέβαιναν τις εντολές των σωματείων τους. Η ΓΣΕΕ ήταν πεπεισμένη ότι αυτές οι ενέργειες «εντάσσονται σε γενικότερο σχέδιο υπόπτων κύκλων και [...] εχθρών της Δημοκρατίας, για την δημιουργία κοινωνικής αναταραχής και κλίματος αναρχίας» και καλούσε όσους «ευρίσκονται εις τους χώρους των γεγονότων να απομακρυνθούν αμέσως».⁵⁵¹ Την επομένη, ο πρόεδρος της ΓΣΕΕ, Δ. Παπαγεωργίου, ζήτησε την «οριστική εξάρθρωση» των εξτρεμιστών και προβοκατόρων, οι οποίοι ήταν «κατάλοιπα της Χούντας». Η συνομοσπονδία ανακοίνωσε επίσης πως λάμβανε τηλεγραφήματα από ομοσπονδίες και Εργατικά Κέντρα, τα οποία κατήγγειλαν «τα

⁵⁴⁷ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 11.2.1977.

⁵⁴⁸ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 8.7.1975.

⁵⁴⁹ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 27.6.1975.

⁵⁵⁰ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 8.7.1975.

⁵⁵¹ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 23.7.1975.

όργανα της Χούντας και [τους] συνοδοιπόρ[ους] τους αναρχικο[ύς] της άκρας αριστεράς». ⁵⁵² Σε επόμενη ανακοίνωση για το ίδιο ζήτημα αποποιήθηκε κάθε ευθύνη για τα γεγονότα, ⁵⁵³ ενώ απάντηση εξέδωσε και προς τον πρόεδρο του ΠΑΣΟΚ, Α. Παπανδρέου, ο οποίος είχε κατηγορήσει τη Συνομοσπονδία ότι έχει καταστεί όργανο της κυβέρνησης. ⁵⁵⁴ Σε μια προσπάθεια αντιστάθμισης αυτών των ενεργειών, στις 8 Αυγούστου η ΓΣΕΕ ζήτησε και «τον παραδειγματικό κολασμό των οργάνων εκείνων της τάξεως που αποδεδειγμένα ενεργήσανε καθ' υπέρβασιν των εντολών της προϊσταμένης αρχής». ⁵⁵⁵

Αξίζει επιπλέον να σημειωθεί ότι ήταν η ΓΣΕΕ η οποία, ενώ διαμαρτυρόταν συχνά για τις απολύσεις συνδικαλιστών, υποστήριζε με ανακοινώσεις της τα αιτήματα ορισμένων απεργών εργοστασίων ή κατήγγειλε λοκ-άουτ των εργοδοτών, ⁵⁵⁶ ενέτεινε τη σύγχυση ως προς τη σκοπιμότητα των απεργιών, προσχωρώντας στη θέση ότι ορισμένοι εργοστασιάρχες υποκινούσαν τις εργατικές κινητοποιήσεις, προκειμένου να ασκήσουν πίεση στο κράτος για εξασφάλιση δανείων ή άλλων διευκολύνσεων. Σχετικές απόψεις είχαν κυκλοφορήσει ευρέως μέσω του φιλοκυβερνητικού τύπου όσον αφορά τις απεργίες των τριών εργοστασίων χαρτοποιίας του Λαδόπουλου (ιδιαίτερα την ΕΓΛ της Πάτρας και το εργοστάσιο του Αιγίου), δίνοντας νέα τροπή στην υπάρχουσα φιλολογία περί υποκινούμενης εργατικής αναταραχής. Στις ανακοινώσεις της Συνομοσπονδίας ήταν δυσδιάκριτη η διαφορά μεταξύ της απόπειρας εκμετάλλευσης μιας εργατικής κινητοποίησης από τους εργοδότες και της πρόκλησής της από αυτούς. Στην περίπτωση της ΕΓΛ, η ΓΣΕΕ κατήγγειλε την εργοδοσία γιατί «επιχειρεί να εκμεταλλευθή την αγωνιστική κινητοποίηση των εργαζομένων της για να επιτύχη ικανοποίηση των δικών της οικονομικών απαιτήσεων μέσω των τραπεζών και των οικονομικών παραγόντων της Πολιτείας» και αργότερα γιατί «εκμεταλλεύεται την άκρως απελπιστική οικονομική κατάσταση των 900 εργαζομένων της και των οικογενειών τους, για να επιτύχη δανειοδοτήσεις». ⁵⁵⁷ Το ζήτημα οπωσδήποτε έλαβε έκταση, καθώς οι ίδιοι οι εργάτες της ΕΓΛ αναγκάστηκαν με ανακοίνωσή τους να ξεκαθαρίσουν πως ο αγώνας τους ήταν «ολοκληρωτικά δικός τους» και πως δεν είχε σχέση «με τους ψίθυρους που ακούγονται, ότι δηλαδή γίναμε αβανταδόροι του Λαδόπουλου, προκειμένου να χρηματοδοτηθούμε από την Κυβέρνηση». ⁵⁵⁸ Όσον αφορά ειδικά το εργοστάσιο του Αιγίου, στους εργάτες του οποίου οφείλονταν δεδουλευμένα ημερομίσθια, η ΓΣΕΕ ανέφερε ότι η εργοδοσία «διαταράσσει συστηματικά τις εργασιακές σχέσεις με το να προκαλή τους εργαζόμενους της και να τους εξωθή σε απεργιακές εκδηλώσεις για να προωθήσει τους ανομολογήτους σκοπούς της, τους οποίους γνωρίζει η Κυβέρνηση». ⁵⁵⁹ Αλλά και στην περίπτωση της απεργίας στα ναυπηγεία Ανδρεάδη, η συνομοσπονδία έκρινε ότι «δια των ομαδικών απολύσεων των εργαζομένων των ναυπηγείων επεχειρείτο άσκηση πίεσεως για την απόσπαση κρατικών δανείων». ⁵⁶⁰

⁵⁵² ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 24.7.1975.

⁵⁵³ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 25.7.1975.

⁵⁵⁴ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου* (2), 25.7.1975.

⁵⁵⁵ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 8.8.1975.

⁵⁵⁶ Βλ. τα δελτία τύπου της ΓΣΕΕ από τον Νοέμβριο του 1975 έως και το 1978.

⁵⁵⁷ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 15.10.1975. ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 8.12.1975.

⁵⁵⁸ *Προκήρυξη της Συντονιστικής Επιτροπής Αγώνα του Προσωπικού της Χαρτοποιίας Ε. Γ. Λαδόπουλος Α.Ε.*, 5.11.1975, ιδιωτική συλλογή Θ. Τζιούμπα. Στην προκήρυξη οι εργάτες παραδέχονταν ότι ο Λαδόπουλος είχε «μετατρέψει» τη στάση εργασίας τους σε απεργία, προκειμένου να χρηματοδοτηθεί από την κυβέρνηση.

⁵⁵⁹ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 7.6.1976.

⁵⁶⁰ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 8.12.1975. Αυτά τα μεμονωμένα περιστατικά φυσικά δεν επαρκούν για να τεκμηριωθεί η άποψη περί συνολικότερης εργοδοτικής υποκίνησης των απεργιών στα εργοστάσια. Ούτε και μπορούν να υποστηρίξουν την άποψη της Σ. Ζαμπάρλουκου (*Κράτος και Εργατικός Συνδικαλισμός*, ό.π., σ. 147) ότι «η αδιαλλαξία που έδειχνε η εργοδοσία απέναντι στις εργατικές διεκδικήσεις είχε ως στόχο την άσκηση πίεσης απέναντι στην κυβέρνηση, ώστε να εξασφαλιστούν περαιτέρω επιδοτήσεις».

Εργατικά Κέντρα και εργοστασιακά σωματεία

Οι σχέσεις των κατά τόπους Εργατικών Κέντρων με τα νεοϊδρυθέντα εργοστασιακά σωματεία και τις κινητοποιήσεις τους υπήρξαν επίσης ιδιαίτερος προβληματικός, ακολουθώντας σε γενικές γραμμές τη γραμμή που χάραξε η ΓΣΕΕ. Τα πρακτικά των συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου του ΕΚΑ, το οποίο βρέθηκε αντιμέτωπο με πολλές δεκάδες κινητοποιήσεων στα πολυάριθμα εργοστάσια της περιοχής του, μαρτυρούν την παντελή έλλειψη ενδιαφέροντος της πλειοψηφίας του οργάνου για τις εξελίξεις στο χώρο του εργοστασιακού συνδικαλισμού. Η στάση αυτή υπαγορεύθηκε αφενός από παραταξιακούς υπολογισμούς (τα νεοϊδρυθέντα επιχειρησιακά σωματεία θα μπορούσαν να υποσκελίσουν τα ήδη υπάρχοντα ομοιοεπαγγελματικά και κλαδικά σωματεία, συνεπώς και τους συνδικαλιστές που εκλέγονταν από τα τελευταία) και αφετέρου στην απόρριψη των ριζοσπαστικών μεθόδων πάλης που ακολουθούσαν τα περισσότερα εργοστασιακά σωματεία.

Καθ' όλη τη διάρκεια του εργοστασιακού κινήματος, το ΕΚΑ κράτησε εκτός της δύναμής του τα νεοϊδρυθέντα εργοστασιακά σωματεία, απορρίπτοντας τις αιτήσεις ένταξης ορισμένων εξ αυτών, υπό το πρόσχημα της ύπαρξης ομοειδών (κλαδικών ή ομοιοεπαγγελματικών) οργανώσεων. Πρέπει ωστόσο να θεωρείται βέβαιο ότι και από την πλευρά των εργοστασιακών εργατών υπήρχε τουλάχιστον απροθυμία, ενδεχομένως ακόμη και αδιαφορία για το ζήτημα της ένταξής τους σε ένα δευτεροβάθμιο όργανο για το οποίο έτρεφαν καχυποψία. Με βάση τα πρακτικά του Διοικητικού Συμβουλίου του, το ΕΚΑ ενέταξε στη δύναμή του 14 οργανώσεις στο διάστημα μεταξύ 27 Ιουνίου και 5 Σεπτεμβρίου 1975, ενώ αποφάσισε την υπό όρους ένταξη άλλων 13 σωματείων. Μεταξύ αυτών των 27 συνολικά οργανώσεων βρισκόταν μόλις ένα επιχειρησιακό-εργοστασιακό σωματείο, αυτό της Έσσο Πάππας.⁵⁶¹ Αυτό δεν εμπόδισε, τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους, τον πρόεδρο του ΕΚΑ, Χ. Καρακίτσο, να εκφράσει την ικανοποίησή του για το ύψος της συμμετοχής των εργαζομένων στο επικείμενο συνέδριο του Κέντρου.⁵⁶² Τον Ιούλιο του 1976, όταν και εκκρεμούσαν 35 αιτήσεις σωματείων για εγγραφή στο ΕΚΑ, το διοικητικό συμβούλιο αποφάσισε ομόφωνα την εγγραφή δέκα εξ αυτών (ανάμεσά τους δεν βρισκόταν κανένα εργοστασιακό σωματείο) και την αναβολή της συζήτησης για άλλα οκτώ, μεταξύ των οποίων βρισκόταν τα σωματεία εργαζομένων των εργοστασίων της Εσκιμό και της Φίλιπς). Τα σωματεία της δεύτερης κατηγορίας θα έπρεπε να αποδεχθούν την «επιβαλλόμενη ενοποίησή τους με Ομοσπονδιακές οργανώσεις της δυνάμεως του ΕΚΑ», δηλαδή να προχωρήσουν σε αυτοδιάλυση. Οι αιτήσεις άλλων 14 οργανώσεων απορρίφθηκαν κατά πλειοψηφία, με το σκεπτικό της ύπαρξης ομοειδών οργανώσεων. Μεταξύ των τελευταίων βρισκόταν και ο Σύνδεσμος Εργατών και Υπαλλήλων ΕΒΓΑ.⁵⁶³ Επ' αφορμή αυτής της απόφασης, το σωματείο της Φίλιπς απηύθυνε επιστολή προς το ΕΚΑ, στην οποία εξηγούσε ότι η ένταξη των μελών του στις διάφορες ομοιοεπαγγελματικές ενώσεις του οργάνου θα έκανε πρακτικά αδύνατες τις απεργίες, αφού θα απαιτούνταν η ταυτόχρονη λήψη απόφασης δεκάδων σωματείων.⁵⁶⁴

Ο μεγάλος αριθμός αιτήσεων που είχαν συγκεντρωθεί στο ΕΚΑ ως τα τέλη του 1976 οδήγησε στην πρόταση για την καταρχάς αποδοχή όλων των αιτήσεων και τη δυνατότητα της μετέπειτα ακύρωσής τους, εφόσον τα σωματεία δεν ενοποιούνταν με άλλες οργανώσεις. Η πρόταση δεν έγινε δεκτή και το ΕΚΑ συνέχισε να εντάσσει

⁵⁶¹ Πρακτικά Δ.Σ. ΕΚΑ, 27.6.1975 και 5.9.1975.

⁵⁶² Πρακτικά Δ.Σ. ΕΚΑ, 22.12.1975.

⁵⁶³ Πρακτικά Δ.Σ. ΕΚΑ, 12.7.1976.

⁵⁶⁴ «Ο κατακερματισμός των εργατικών δυνάμεων αποδυναμώνει την αγωνιστικότητα των εργαζομένων», *Εργατική Ενότητα*, 27.10.1976.

οργανώσεις με πολύ βραδείς ρυθμούς. Η συνεδρίαση της 29ης Νοεμβρίου 1976 ενέκρινε την ένταξη μόλις πέντε σωματείων, ενώ ανέβαλλε την ένταξη άλλων 17 και απέρριψε το αίτημα άλλων δέκα. Μεταξύ αυτών των συνολικά 32 αιτήσεων μόνο μία αφορούσε εργοστασιακή οργάνωση (και πάλι την Φίλιπς), η υπόθεση της οποίας πήρε εκ νέου αναβολή.⁵⁶⁵ Το ζήτημα περιπλέχθηκε με την απόφαση της ΓΣΕΕ να συστήσει επιτροπή που θα επεξεργαζόταν τροποποιήσεις στο καταστατικό της, με στόχο τη διευκόλυνση της μελλοντικής ένταξης σωματείων στις δευτεροβάθμιες οργανώσεις της, θέση πίσω από την οποία οχυρώθηκε η πλειοψηφία της διοίκησης του ΕΚΑ.⁵⁶⁶

Με βάση τα πρακτικά των συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου του, το ΕΚΑ δεν φαίνεται να προσέφερε αρωγή στις εργατικές κινητοποιήσεις στα εργοστάσια, με δύο μόνο εξαιρέσεις: Στις 23 Οκτωβρίου 1975 η διοίκηση αποφάσισε να ενισχύσει συμβολικά τους απεργούς της ΕΓΛ Πατρών με το ποσό των 10.000 δρχ,⁵⁶⁷ ενώ τον Ιούλιο του 1977 οι απεργοί του εργοστασίου Βυθούλκα ενισχύθηκαν με 5.000 δρχ.⁵⁶⁸

Προσπάθειες ενοποίησης των οργάνων των εργοστασιακών εργατών

Η οργάνωση χιλιάδων εργοστασιακών εργατών σε επίπεδο επιχείρησης και οι σημαντικές κινητοποιήσεις οι οποίες αναπτύχθηκαν στα εργοστάσια τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια έθεταν εξ αντικειμένου το ζήτημα της συμβολής του εργοστασιακού κινήματος στο ευρύτερο εργατικό και συνδικαλιστικό κίνημα. Αυτό προϋπέθετε τη συνένωση των εργοστασιακών σωματείων και επιτροπών σε μία ή περισσότερες ομοσπονδίες. Η ψήφιση του νόμου 330/1976 (βλ. παρακάτω), η οποία έφερε στο προσκήνιο τις μεγάλες αδυναμίες που υπήρχαν στο επίπεδο του συντονισμού του εργατικού κινήματος στον εργοστασιακό χώρο αλλά και γενικότερα, ενέτεινε τις προσπάθειες σε αυτή την κατεύθυνση, οι οποίες ωστόσο αναλήφθηκαν σε ένα λιγότερο ευνοϊκό για τους εργάτες περιβάλλον, καθώς οι αγώνες έφθιναν και η συμμετοχή στις συνδικαλιστικές διαδικασίες άρχιζε να περιορίζεται.

Σύμφωνα με μία αντίληψη, οι επιτροπές και τα σωματεία των εργοστασιακών εργατών μπορούσαν υπό προϋποθέσεις να συμβάλλουν στην αλλαγή των κατευθύνσεων και πρακτικών των ήδη υπάρχουσών ομοσπονδιών και Εργατικών Κέντρων, και, μέσω αυτών, να αλλάξουν τους συσχετισμούς ακόμη και στην ίδια τη ΓΣΕΕ. Ταυτόχρονα ωστόσο, διαφαίνονταν οι αντικειμενικές δυνατότητες ακόμη και για την ίδρυση μιας νέας γενικής συνομοσπονδίας, βασισμένης τόσο στα νεοϊδρυθέντα εργοστασιακά σωματεία όσο και στις εκτός ΓΣΕΕ πρωτοβάθμιες και δευτεροβάθμιες οργανώσεις, και την εξαρχής τοποθέτησή της σε λιγότερο γραφειοκρατικές και περισσότερο αγωνιστικές βάσεις. Όπως είδαμε, τη δεκαετία του 1970 δεν ακολουθήθηκε με συνέπεια ούτε η μία ούτε η άλλη πρόταση: Αφενός, οι κομματικοί ανταγωνισμοί κατέστησαν την ομοσπονδοποίηση του εργοστασιακού χώρου μη επιθυμητή, με τις συνδικαλιστικές παρατάξεις να προκρίνουν την «κατάκτηση» του ενός εργοστασιακού σωματείου μετά το άλλο, ανάλογα με τις προσβάσεις που διέθεταν. Αφετέρου, η εμμονή των κομμάτων της αντιπολίτευσης για συμμετοχή στη φιλοκυβερνητική ΓΣΕΕ άφησε αναξιοποίητες τις δυνατότητες ίδρυσης μιας νέας συνομοσπονδίας.⁵⁶⁹

⁵⁶⁵ Πρακτικά Δ.Σ. ΕΚΑ, 29.11.1976.

⁵⁶⁶ Πρακτικά Δ.Σ. ΕΚΑ, 11.3.1977.

⁵⁶⁷ Πρακτικά Δ.Σ. ΕΚΑ, 23.10.1975.

⁵⁶⁸ Πρακτικά Δ.Σ. ΕΚΑ, 1.7.1977.

⁵⁶⁹ Η άρνηση της συνδικαλιστικής αντιπολίτευσης να προχωρήσει στην ίδρυση μιας ξεχωριστής συνομοσπονδίας δύσκολα μπορεί να αποδοθεί στο «συμβολικό κύρος» της ΓΣΕΕ, όπως έχει υποστηρίξει η Σ. Ζαμπάρλουκου (*Κράτος και Εργατικός Συνδικαλισμός*, ό.π., σ. 111-112), καθώς το τελευταίο ήταν ανύπαρκτο κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο. Το πρόβλημα ήταν ότι η δημιουργία μιας νέας

Το κατά πόσο το ζήτημα πραγματικά ενδιέφερε τους μη πολιτικοποιημένους εργοστασιακούς εργάτες είναι δύσκολο να εξακριβωθεί. Σε κάθε περίπτωση, το εργοστασιακό κίνημα ως σύνολο επέδειξε μια μάλλον ευκαιριακή, αμήχανη, αντιφατική και ορισμένες φορές εμφανώς καθοδηγούμενη στάση απέναντι στους επίσημους συνδικαλιστικούς φορείς. Η συμβολή του εργοστασιακού χώρου στο συνολικό πρόβλημα του ελληνικού εργατικού συνδικαλισμού προϋπέθετε είτε την κυριαρχία μιας από τις συνδικαλιστικές παρατάξεις πάνω στην πλειοψηφία των εργοστασιακών επιτροπών/σωματείων, είτε τη δημιουργία μιας νέας συνδικαλιστικής δύναμης αντίστοιχου βεληνεκούς από τους πιο δραστήριους εργάτες, με σαφή προσανατολισμό απέναντι στο ευρύτερο συνδικαλιστικό πρόβλημα της περιόδου. Στην πορεία εξέλιξης του εργοστασιακού κινήματος αποδείχθηκε ότι δεν υπήρχε ούτε το ένα ούτε το άλλο, γι' αυτό και οι λύσεις που προκρίθηκαν είχαν αποσπασματικό χαρακτήρα και προσωρινά αποτελέσματα, ενώ συχνά δεν επεκτείνονταν πέρα από το επίπεδο της κοινής δράσης ορισμένων σωματείων.

Στα τέλη του 1976 το σωματείο εργατών της Ιζόλα επιχείρησε να προωθήσει τη δημιουργία ενός «εργοστασιακού συνδέσμου» ο οποίος

δεν θα 'ταν σωματείο, ομοσπονδία [...], δεν θα 'χε επίσημο χαρακτήρα (με καταστατικό, έγκριση από πρωτοδικείο κλπ.). Θα ήταν μια πρωτοβουλιακή συσπείρωση όλων εκείνων των εργοστασίων που έχουν νοιώσει και πιστέψει στη σημασία του εργοστασιακού συνδικαλισμού (της οργάνωσης και πάλης στα εργοστάσια) και της εργατικής αλληλεγγύης, και που θέλουν να προωθήσουν οργανωμένα αυτά τα πράγματα. Ο σύνδεσμος θα 'ταν μια μαζική οργάνωση των βιομηχανικών εργατών, με στόχους:

α) [...] Την προώθηση της γραμμής: κάθε εργοστάσιο και σωματείο, κάθε βιομηχανικός τομέας και ομοσπονδία.

β) Την με κάθε τρόπο υποβοήθηση του εργοστασιακού κινήματος [...].

γ) Τη σύνδεση [των εργοστασιακών σωματείων] με το πλατύτερο εργατικό κίνημα.⁵⁷⁰

Επικεφαλής του συνδέσμου θα βρισκόταν μια συντονιστική επιτροπή, ενώ προβλεπόταν η ύπαρξη τριών επιπλέον επιτροπών, ανοιχτών στους εργάτες, επιφορτισμένων με τα καθήκοντα της έκδοσης εφημερίδας, της συγκέντρωσης οικονομικής υποστήριξης και των οργανωτικών ζητημάτων. Η προσπάθεια αυτή συσπείρωσε γύρω της και τα σωματεία κάποιου εργοστασίου Τσιτσόπουλου, της Χρωπεί, καθώς και τις εργοστασιακές επιτροπές των εργοστασίων εκτυπώσεων Ματσούκη και Βουλγαρίδη, καθώς και της κλωστούφαντουργίας Τσιροζίδη.

Αυτό που ακολούθησε είναι ενδεικτικό της παραταξιοποίησης και κομματικοποίησης που είχε εν τω μεταξύ επικρατήσει σε σημαντικό τμήμα του εργοστασιακού συνδικαλισμού: Οι εκπρόσωποι των εργατών της AEG και του Τσιροζίδη, οι οποίοι ήταν μέλη της ΕΣΑΚ, φέρονται να τάχθηκαν υπέρ της διάλυσης των εργοστασιακών σωματείων, ενώ ο εκπρόσωπος της Πίτσος, μέλος της ΠΑΣΚΕ, εκφράστηκε κατά της δημιουργίας του συνδέσμου γιατί κάτι τέτοιο «θα ανέκοπτε τη δουλειά των παρατάξεων». Σε γενική συνέλευση που πραγματοποίησε το σωματείο της Ιζόλα,

---

Συνομοσπονδίας θα μπορούσε να δικαιολογηθεί μόνο πάνω στη βάση της ανάπτυξης ριζοσπαστικών εργατικών αγώνων, πράγμα που βρισκόταν εκτός των οριζόντων των κομμάτων της Αριστεράς.

⁵⁷⁰ Προλεταριακός Αγώνας, *Η Πείρα της ΙΖΟΛΑ*, ό.π., σ. 31. Η έμφαση στο πρωτότυπο. Το πλήρες κείμενο-πρόταση του σωματείου της ΙΖΟΛΑ δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Ο Εργαζόμενος της ΙΖΟΛΑ*, αρ. 3-4, Δεκέμβριος 1976.

εκπρόσωπος της ΕΣΑΚ, ο οποίος μειοψήφισε, τάχθηκε κατά της ίδρυσης του συνδέσμου. Τελικά, το ζήτημα του συνδέσμου δεν τέθηκε παρά σε ελάχιστες μόνο γενικές συνελεύσεις εργατών εργοστασίων.

Παρόμοια τύχη είχε και η παράλληλη απόπειρα της δημιουργίας μιας ομοσπονδίας σωματείων στον κλάδο των ηλεκτρικών-ηλεκτρονικών συσκευών. Παρά τις σχετικές αποφάσεις ορισμένων συνελεύσεων εργοστασίων, η ίδρυσή της δεν προχώρησε, γιατί και αυτή προσέκρουε στις κομματικές προτεραιότητες των Διοικητικών Συμβουλίων των σωματείων. Η ΕΣΑΚ μάλιστα δημιούργησε με δικές της δυνάμεις ένα κλαδικό σωματείο στις ηλεκτρικές συσκευές στα τέλη του 1976.⁵⁷¹ Η ελευθερία κινήσεων των συνδικαλιστικών παρατάξεων σε αυτό το ζήτημα έχει αποδοθεί στην απουσία πίεσης από τη βάση των εργατών.⁵⁷²

Την άνοιξη του 1977, όταν οι κινητοποιήσεις στα εργοστάσια παρουσίαζαν πλέον εμφανή κάμψη, ορισμένα σωματεία επιχείρησαν να συστήσουν εκ νέου την «συντονιστική επιτροπή» των εργοστασιακών σωματείων στον κλάδο των ηλεκτρικών-ηλεκτρονικών συσκευών. Ως πρώτος στόχος προσδιορίζονταν η διοργάνωση εκδήλωσης στο γήπεδο του Αιγάλεω στις 24 Μαΐου 1977, με αφορμή τη συμπλήρωση ενός χρόνου από την ψήφιση του ν. 330 και τις συγκρούσεις της 25ης Μαΐου 1976, εν όψει και της επερχόμενης δίκης μεταλλωρύχων του Νέου Κόκκινου Θήβας και του Μαντουδίου Εύβοιας.⁵⁷³ Από εκεί και πέρα χάνονται τα ίχνη των προσπαθειών συντονισμού και ενοποίησης των εργοστασιακών εργατών.

Ενδεχομένως την ίδια περίοδο, διάφορα εργοστασιακά σωματεία και το σωματείο ξενοδοχοϋπαλλήλων ανατύπωσαν και κυκλοφόρησαν άρθρο του δικηγόρου Γεράσιμου Λουκέρη, με το οποίο υποστήριζε ότι ο υπουργός Εργασίας παραβίαζε το σύνταγμα εφαρμόζοντας τις διατάξεις του ν. 3239/55 για να σταματήσει απεργίες, παραπλέμποντάς τες στη Διαιτησία.⁵⁷⁴

---

⁵⁷¹ Προλεταριακός Αγώνας, *Η Πείρα της ΙΖΟΛΑ*, ό.π., σ. 34.

⁵⁷² Στο ίδιο, σ. 35.

⁵⁷³ Στο ίδιο.

⁵⁷⁴ Γ. Λουκέρη, *Ο Υπουργός Παραβιάζει το Σύνταγμα*, έκδοση εργατοϋπαλληλικών σωματείων, Αθήνα; Χ.Χ.

3. ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΑΝΟΔΟΣ ΚΑΙ ΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΩΝ ΕΡΓΑΤΙΚΩΝ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΩΝ (1974-1981)

3.1 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΕΩΣ ΤΟ 1976

Η πολιτική της κοινωνικής ειρήνης και οι προϋποθέσεις της

Η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και, από τα τέλη Νοεμβρίου 1974, η κυβέρνηση της ΝΔ, προχώρησαν σε σειρά μέτρων που στόχευαν αφενός στην αποκατάσταση των καταργημένων από τη δικτατορία δικαιωμάτων και ελευθεριών στον εργατικό και συνδικαλιστικό χώρο (αλλά και στην κατάργηση ορισμένων αντισυνδικαλιστικών μέτρων της προδικτατορικής περιόδου) και, αφετέρου, στην επίτευξη κοινωνικής ειρήνης, δηλαδή την αποτροπή των έντονων ταξικών διενέξεων με τη μορφή απεργιών και διαδηλώσεων. Για την τελευταία, η συνεργασία των «κοινωνικών εταίρων», δηλαδή των εκπροσώπων των «παραγωγικών τάξεων» θεωρούνταν καθοριστικής σημασίας. Ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1974 ο υπουργός Απασχόλησης, Κ. Λάσκαρης, ανακοίνωσε την επαναφορά του καθεστώτος των συλλογικών διαπραγματεύσεων για τη συνομολόγηση συμβάσεων εργασίας, καθώς και την κατάργηση του δικαιώματος της κυβέρνησης να παρεμβαίνει καθοριστικά επί των συμβάσεων ή διαιτητικών αποφάσεων, κάτι που ίσχυε με βάση διατάξεις του νόμου 3239/1955.⁵⁷⁵

Παράλληλα, τέθηκε από νωρίς στον δημόσιο διάλογο της εποχής το ζήτημα της ανάγκης των αυξήσεων των εργατικών αποδοχών, με τρόπο που δεν άφηνε περιθώρια αμφισβήτησης της αναγκαιότητας του μέτρου. Η σχετική συζήτηση εκκινούσε περισσότερο από κοινωνικές και λιγότερο από οικονομικές προτεραιότητες. Τον Νοέμβριο του 1974, ο Κωνσταντίνος Τσαλόγλου, συντάκτης της *Καθημερινής* στο οικονομικό ρεπορτάζ, αντέκρουσε τις απόψεις του υπουργού Συντονισμού της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, Ξενοφώντα Ζολώτα, σύμφωνα με τον οποίο οι αναπροσαρμογές των ημερομισθίων της προηγούμενης εικοσαετίας επαρκούσαν, καθώς συμβάδιζαν με την εξέλιξη του πληθωρισμού το ίδιο διάστημα, ενώ περαιτέρω αυξήσεις θα δημιουργούσαν πληθωριστικές πιέσεις. Στο άρθρο του με τον εμφατικό τίτλο «δεν ευθύνονται οι μισθωτοί», ο δημοσιογράφος αντέτεινε ότι απαιτούνταν τόνωση της ζήτησης στην εσωτερική αγορά προκειμένου να αυξηθεί η βιομηχανική δραστηριότητα, εκτιμώντας ότι το τελευταίο ποσοστό αυξήσεων που δόθηκε στους μισθωτούς (10%) θα έπρεπε να είναι τουλάχιστον διπλάσιο.⁵⁷⁶ Μία εβδομάδα αργότερα, ο συντάκτης Νίκος Νικολάου προεξοφλούσε σε διπλανή στήλη ότι η κυβέρνηση που θα προέκυπτε από τις εκλογές του Νοεμβρίου θα προχωρούσε σε αναπροσαρμογή μισθών και ημερομισθίων, αναζωογονώντας την οικονομία. Διαβεβαίωνε μάλιστα τους αναγνώστες ότι οι αυξήσεις ήταν εφικτές γιατί «τα περιθώρια των επιχειρηματικών κερδών είναι τόσο μεγάλα, ώστε άνετα μπορούν να απορροφήσουν αναπροσαρμογές του εργατικού κόστους». Η άυξηση των εργατικών αποδοχών όχι μόνο δεν θα περιόριζε τα «ιλιγγιώδη κέρδη» των επιχειρήσεων, αλλά θα τα αύξανε μέσω της ενίσχυσης των πωλήσεων.⁵⁷⁷ Τον Δεκέμβριο του 1974, ο Ν. Νικολάου επέμεινε ότι η χορήγηση αυξήσεων στα κατώτατα όρια μισθών και ημερομισθίων ήταν «αποφασισμένη» και ότι οι φόβοι για επιπτώσεις στον πληθωρισμό ήταν υπερβολικοί.⁵⁷⁸

Η εν λόγω αρθρογραφία δεν ήταν πλήρως ευθυγραμμισμένη με τις προγραμματικές δηλώσεις της πρώτης εκλεγμένης μεταδικτατορικής κυβέρνησης, σύμφωνα με τις οποίες το 1975 θα ήταν έτος «λιτότητας για τον λαό και [φορολογικών] θυσιών κυρίως για τους πλουσίους» με στόχο να «ορθοποδήσει» η οικονομία και να μπορούν, από το

⁵⁷⁵ «Αποκατάσταση του θεσμού των συλλογικών συμβάσεων», *Η Καθημερινή*, 28.9.1974.

⁵⁷⁶ Κ. Τσαλόγλου, «Δεν ευθύνονται οι μισθωτοί», *Η Καθημερινή*, 3.11.1974.

⁵⁷⁷ Ν. Νικολάου, «Η αναπροσαρμογή μισθών και ημερομισθίων θα αναζωογονήσει την ελληνική οικονομία», *Η Καθημερινή*, 10.1.1974.

⁵⁷⁸ Ν. Νικολάου, «Είναι αποφασισμένη η χορήγηση αυξήσεων στα κατώτατα όρια μισθών», *Η Καθημερινή*, 22.12.1974.

1976 και έπειτα, οι εργαζόμενοι να αμοίβονται «αναλόγως της συμβολής των στον σχηματισμό του εθνικού προϊόντος». Ο πρωθυπουργός ανέφερε χαρακτηριστικά ότι δεν σκόπευε να χορηγήσει στους εργαζόμενους «έστω και μία δραχμή» που θα την έπαιρνε πίσω μέσω της αύξησης του πληθωρισμού.⁵⁷⁹ Στο ίδιο μήκος κύματος, ο υπουργός Απασχόλησης δήλωσε τον επόμενο μήνα ότι τα αιτήματα των εργαζομένων θα ικανοποιούνταν «σταδιακώς» και ότι η εργατοϋπαλληλική τάξη και οι συνδικαλιστικές οργανώσεις όφειλαν «να συνειδητοποιήσουν τα σοβαρά προβλήματα που αντιμετωπίζει σήμερα η χώρα».⁵⁸⁰

Η εφαρμογή της πολιτικής εξασφάλισης κοινωνικής ειρήνης, με όσο το δυνατόν λιγότερες οικονομικές παραχωρήσεις, ξεκίνησε στις 29 Ιανουαρίου 1975, όταν ο πρωθυπουργός, μαζί με τον υπουργό Συντονισμού, Παναγή Παπαληγούρα, ανακοίνωσαν, μεταξύ άλλων, αυξήσεις των μισθών και των συντάξεων των δημοσίων υπαλλήλων κατά 10%, αύξηση των συντάξεων του ΙΚΑ κατά 15%, καθώς και την ανάληψη άμεσων κυβερνητικών πρωτοβουλιών για την συνομολόγηση Εθνικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας από τον ΣΕΒ και τη ΓΣΕΕ.⁵⁸¹ Ο πρωθυπουργός εξέφρασε την ελπίδα ότι οι διαπραγματεύσεις των δύο μερών θα διεξάγονταν «λαμβανομένων υπ' όψιν των αντικειμενικών συνθηκών και των γενικότερων συμφερόντων της χώρας».⁵⁸² Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η κυβέρνηση, μέσα στις ιδιαίτερα εύθραυστες μεταπολιτευτικές συνθήκες, δεν άφησε στην τύχη του το ζήτημα της υπογραφής της νέας Εθνικής Συλλογικής Σύμβασης, αλλά υπέδειξε, αν όχι τις λεπτομέρειες, τουλάχιστον τις γενικές κατευθυντήριες γραμμές της. Οι διαπραγματεύσεις εξάλλου διεξήχθησαν ανάμεσα σε μία διορισμένη εργατική ηγεσία και έναν σύνδεσμο Βιομηχάνων που βρέθηκε, όπως είδαμε, σε θέση άμυνας από τους πρώτους μεταπολιτευτικούς μήνες, κατηγορούμενος για τις σχέσεις των μελών του με τη δικτατορία, τις επιζήμιες συμβάσεις και δανειοδοτήσεις, την εκμετάλλευση των εργατών κ.λπ. Δεν προκαλεί εντύπωση ότι οι διαπραγματεύσεις κράτησαν μόλις δέκα μέρες και ότι όλα τα μέρη δήλωσαν ικανοποιημένα από την έκβασή τους.⁵⁸³

Η πολιτική με στόχο την επίτευξη κοινωνικής ειρήνης, καθώς και τα καθήκοντα των δύο αντιμαχόμενων τάξεων στο νέο μεταπολιτευτικό πλαίσιο αναγράφηκαν καθαρά στη νέα Εθνική Συλλογική Σύμβαση. Αντιγράφουμε εδώ εκτενές απόσπασμα του κειμένου:

A. Η κοινωνική ευημερία αποτελεί τον μοναδικόν σκοπόν της οικονομικής αναπτύξεως, διά την πραγμάτωσιν του οποίου δέον να εργάζωνται εν σύμπνοια όλαί αι εν τη κοινωνία διαβιούσαι ομάδες.

B. Δια την πραγμάτωσιν της οικονομικής αναπτύξεως και του εκτεθέντος σκοπού αυτής, αναγκαίαν προϋπόθεσιν αποτελεί η κοινωνική ειρήνη, ήτις δέον να είναι, πρωτίστως, μέριμνα των εργοδοτών και των εργαζομένων.

Γ. Η κοινωνική ειρήνη εξασφαλίζεται, προάγεται και παγιούται, μόνον διά της αναπτύξεως των διαδικασιών διαλόγου, μεταξύ των ενδιαφερομένων μερών εις τα πλαίσια των οποίων, εργοδότη και εργαζόμενοι, συνεργαζόμενοι και υπό πνεύματος αμοιβαίας κατανοήσεως διεπόμενοι, δέον να αναζητούν την λύσιν των εκάστοτε αναφυσόμενων προβλημάτων.

⁵⁷⁹ «Για την θεμελίωση πολιτικής και κοινωνικής δημοκρατίας», *Η Καθημερινή*, 12.12.1974.

⁵⁸⁰ «Οι εργαζόμενοι θα ικανοποιηθούν σταδιακώς, δήλωσε ο κ. Λάσκαρης», *Η Καθημερινή*, 25.1.1975.

⁵⁸¹ «Αυξάνονται κατά 10% οι μισθοί και οι συντάξεις των δημοσίων υπαλλήλων», *Η Καθημερινή*, 30.1.1975.

⁵⁸² «Ο κ. Καραμανλής συνιστά αυτοσυγκράτηση για να οδηγηθή η χώρα στην ραγδαία πρόοδο», *Η Καθημερινή*, 30.1.1975.

⁵⁸³ «Συμφωνία για 20% αύξηση στις κατώτατες αμοιβές», *Η Καθημερινή*, 22.2.1975.

Δ. Διεκδικήσεις, διαφοραί και αντιθέσεις είναι φυσικό να ανακύπτουν εις τον κοινωνικόν και οικονομικόν χώρον, εις τον οποίον, από κοινού, αναπτύσσουν τη δραστηριότητά των οι εργοδότες και οι εργαζόμενοι. Είναι αναγκαίον, όμως, να κατανοήται υπ' αμφοτέρων των μερών, ότι η αντιμετώπιση τούτων, πρέπει να βασίζεται επί της αρχής του κατά χρόνον εφικτού της επιλύσεώς των. Οι συλλογικοί αγώνες έχουν δικαιολογητικήν βάσιν, μόνον όταν ο διάλογος αποβεί άκαρπος, παρ' όλον ότι υφίσταται η κατά χρόνον εφικτότης.

Ε. Αι κορυφαίαι οργανώσεις των εργοδοτών και εργαζομένων θεωρούν, ότι η υπογραφή της παρούσης Γενικής Εθνικής Συλλογικής Συμβάσεως Εργασίας, οριοθετεί νέαν εποχήν εις τας μεταξύ αυτών και των, ους εκπροσωπούν εργοδοτών και εργαζομένων σχέσεις. Διαδηλούν δε την πίστην των επί της ανάγκης συνεχούς διαλόγου, προς εξεύρεσιν λύσεων επί πάντων των υφισταμένων και εκάστοτε αναφυσόμενων θεμάτων ενδιαφέροντος των εργοδοτών και εργαζομένων. Προς τον σκοπόν αυτόν, αποθέτουν εις την Κυβέρνησιν την μέριμναν διά την σύστασιν κεντρικού οργάνου τριμερούς και ισομερούς εκπροσωπήσεως, εις τα πλαίσια του οποίου οι εκπρόσωποι των εργοδοτών και των εργαζομένων, συνεργαζόμενοι μετά των κυβερνητικών εκπροσώπων, εν ισοτιμία, θα αναζητούν την λύσιν όλων των κοινού ενδιαφέροντος προβλημάτων, εν πνεύματι αμοιβαίας κατανοήσεως.⁵⁸⁴

Η νέα Εθνική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας ικανοποιούσε σε μεγάλο βαθμό πολλά από τα χρόνια προβλήματα της εργατικής τάξης και των εργαζομένων εν γένει. Καταρχάς προέβλεπε τη σταδιακή εξίσωση του ημερομισθίου ανδρών και γυναικών, η οποία θα επιτυγχάνονταν πλήρως τον Μάρτιο του 1978, ενώ το ημερομίσθιο των γυναικών θα έφτανε ήδη από τον Ιούλιο του 1975 το 91% του ανδρικού ημερομισθίου. Επίσης, οι αποδοχές των μαθητευόμενων εργατών κλιμακώνονταν κατά τον ίδιο τρόπο και μπορούσαν το 1978 να φτάσουν, ανάλογα με την προϋπηρεσία, το 85% του ενιαίου πλέον ημερομισθίου. Τρίτον, η ελάχιστη αλληπάλληλη άδεια μετ' αποδοχών που λάμβαναν ετησίως οι εργάτες των βιομηχανικών επιχειρήσεων που απασχολούσαν πάνω από 50 εργατοϋπαλλήλους αυξάνονταν σταδιακά, φτάνοντας τις 12 μέρες το 1977, και μπορούσε να ανέλθει ως τις 26 ημέρες, ανάλογα με την προϋπηρεσία, με αποτέλεσμα την κατάργηση της διάκρισης μεταξύ υπαλλήλων και εργατοτεχνιτών στο συγκεκριμένο ζήτημα.

Όσον αφορά τα κατώτατα ημερομίσθια, αυτά θα αυξάνονταν κατά 20,2% σε δύο δόσεις εντός του 1975, φτάνοντας τις 219 δρχ. για τους άνδρες και τις 199 για τις γυναίκες άνω των 18 ετών. Τέλος, καθιερωνόταν σταδιακά η πενθήμερη, 45ωρη εβδομαδιαία εργασία στη βιομηχανία και προβλεπόταν η σταδιακή θεώρηση (από τον Ιούλιο του 1976) των τριών πρώτων ωρών πέραν του 45ώρου ως υπερωριακών (αντί για υπερεργασία) και ορίζονταν οι σχετικές προσαυξήσεις στις εργατικές αποδοχές. Από τον Ιούλιο του 1978, κάθε μία από τις τρεις πλέον του 45ωρου ώρες θα πληρωνόταν με προσαύξηση 25%.⁵⁸⁵ Όχι άδικα, η σύμβαση θεωρήθηκε ότι πραγματοποίησε πολύ σημαντικά βήματα σε θεσμικό επίπεδο, αλλά ότι ωστόσο υπολείπονταν στο επίπεδο των αυξήσεων που ήταν αναγκαίες για την επαναφορά της καταναλωτικής δύναμης έπειτα από την ραγδαία αύξηση του πληθωρισμού.⁵⁸⁶

⁵⁸⁴ Ν. 133, *Περί της από 26ης Φεβρουαρίου 1975 Εθνικής Γενικής Συλλογικής Συμβάσεως Εργασίας*, ΦΕΚ 180/29-8-75, τεύχος πρώτο.

⁵⁸⁵ ΣΕΒ, «Αι Υποχρεώσεις των Επιχειρήσεων εκ των Υπογραφείσων Νέων Εθνικών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας, *Δελτίον*, αρ. 305, 15.3.1975, σ. 30-31.

⁵⁸⁶ Κ. Τσοπολίδη, «Έγινε το πρώτο βήμα για την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων», *Η Καθημερινή*, 2.3.1975.

Στον δημόσιο διάλογο της εποχής καταγράφηκε και η άποψη της συνταγματικής μέριμνας για την καθιέρωση του ελάχιστου μισθού, εν όψει της ψήφισης του νέου Συντάγματος. Τη σχετική πρόταση έκανε από τις στήλες της *Καθημερινής* ο Λ. Πολυχρόνης, επίτιμος διευθυντής και πρώην σύμβουλος του υπουργείου Εργασίας. Το Σύνταγμα θα έπρεπε να κατοχυρώνει το δικαίωμα του εργαζόμενου να λαμβάνει από τον εργοδότη ως ελάχιστο όριο «το ποσόν εκείνο, που θα επιτρέπη στον ίδιο και την οικογένειά του μια ανάλογη αξιοπρεπή διαβίωση», με το κράτος να προσδιορίζει περιοδικά, έπειτα από επιστημονική γνωμοδότηση, το συγκεκριμένο ύψος των κατώτατων αποδοχών. Ο Λ. Πολυχρόνης πρότεινε επίσης την κατοχύρωση κατώτατης σύνταξης, η οποία δεν θα επιτρεπόταν να υπολείπεται του κατώτατου μισθού.⁵⁸⁷ Η θέση για καθορισμό του ελάχιστου μισθού από το κράτος ήταν αντίθετη με το πνεύμα και την πρακτική των διαπραγματεύσεων που ήθελε να καθιερώσει η κυβέρνηση. Το εν λόγω αίτημα θα επανέφερε ωστόσο ο ΣΕΒ, όπως θα δούμε, στις αρχές του 1976.

Η σύμβαση δεν υπογράφηκε ερήμην των κοινωνικών και εργατικών κινητοποιήσεων, αλλά προσπαθούσε να ελέγξει και να απονομιμοποιήσει τις τελευταίες. Από τις 24 Ιουλίου 1974 έως τις 26 Φεβρουαρίου 1975, ημέρα κατά την οποία συνομολογήθηκε η πρώτη μεταπολιτευτική Εθνική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας, πραγματοποιήθηκαν τουλάχιστον δεκατέσσερις κινητοποιήσεις σε βιομηχανικές επιχειρήσεις, ενώ από τις 4 Ιανουαρίου 1975 βρισκόταν σε εξέλιξη η απεργία στα μεταλλεία Μαδέμ – Λάκκο στη Χαλκιδική. Η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και, στη συνέχεια, η κυβέρνηση της ΝΔ επιχειρήσαν να ανακόψουν το κύμα αγώνων στην ελληνική βιομηχανία (και σε άλλους κλάδους) προτάσσοντας προς όλες τις κατευθύνσεις την προτεραιότητα της κοινωνικής ειρήνης, η επίτευξη της οποίας θεωρούνταν ότι καθιστούσε αναγκαίες ορισμένες οικονομικής φύσης παραχωρήσεις από την εργοδοτική πλευρά. Η εργατική πλευρά, από τη μεριά της, θα έπρεπε να εξαντλεί όλα τα περιθώρια διαλόγου προτού προχωρήσει σε συλλογική δράση, η οποία θα έπρεπε επιπλέον να εδράζεται, όπως είδαμε, στην αρχή της «κατά χρόνον εφικτότητας» των αιτημάτων της.

Τόσο οι συμβαλλόμενοι όσο και η κυβέρνηση δεν μπορεί παρά να είχαν επίγνωση του γεγονότος ότι τα κριτήρια της «εξάντλησης» του διαλόγου και της «εφικτότητας» των αιτημάτων δεν θα ήταν ποτέ δυνατόν να προσδιοριστούν με ακρίβεια, κάτι που τα υποβίβαζε στο επίπεδο της νοθεσίας. Ήταν επίσης γνωστό ότι οι κινητοποιήσεις στα εργοστάσια δεν διεξάγονταν από οργανώσεις που ήταν μέλη της ΓΣΕΕ αλλά ούτε και από συνδικαλιστές που άνηκαν σε κόμματα της αντιπολίτευσης, οι οποίοι θα μπορούσαν να επιβάλλουν στους εργάτες την προσδοκώμενη μετριοπάθεια, ακόμη και αν υποθεθεί ότι επιθυμούσαν κάτι τέτοιο. Κατά συνέπεια, η επίτευξη «κοινωνικής ειρήνης» στον εργοστασιακό τουλάχιστον χώρο εξαρτιόταν από τη δυνατότητα των συνδικαλιστικών και κυβερνητικών οργάνων και εκπροσώπων να επεμβαίνουν «έξωθεν» προκειμένου να επιβάλλουν τη λύση των εκάστοτε απεργιών. Έτσι εγκαινιάστηκε μια περίοδος ήπιου κρατικού και κομματικού παρεμβατισμού απέναντι στο εργοστασιακό κίνημα, η οποία διήρκεσε έως τα τέλη του 1975. Εξαίρεση σε αυτό το σχήμα αποτέλεσε η απεργία στη Νάσιοναλ Καν (Οκτώβριος 1974), κατά τη διάρκεια της οποίας πραγματοποιήθηκε αστυνομική επίθεση στους συγκεντρωμένους στο εργοστάσιο απεργούς και συμπαραστάτες, με αποτέλεσμα τρεις τραυματίες. Ήταν ωστόσο μόλις η δεύτερη απεργία που λάμβανε χώρα στη Μεταπολίτευση.

Ένας επιπλέον λόγος που επέβαλε την υιοθέτηση αυτής της προσέγγισης ήταν και η θέση αδυναμίας στην οποία βρέθηκε το αστυνομικό σώμα κατά το πρώτο έτος από τη Μεταπολίτευση, αποτέλεσμα της αλλαγής συσχετισμών που καθιέρωσε η εξέγερση του Πολυτεχνείου και η πτώση της χούντας. Ο D. Close έχει επισημάνει την ύπαρξη μιας «αντιαυταρχικής ατμόσφαιρας» και την απουσία δημόσιας υποστήριξης για την

⁵⁸⁷ Λ. Πολυχρόνη, «Σύνταγμα και Εργαζόμενοι», Η Καθημερινή, 5.4.1975.

αστυνομία.⁵⁸⁸ Τον Ιούνιο του 1975, ο γενικός γραμματέας του υπουργείου Δημοσίας Τάξης, Α. Μπάλκος, παραδέχθηκε σε συνέντευξη Τύπου ότι το υπουργείο αντιμετώπιζε «στο θέμα των Σωμάτων Ασφαλείας σοβαρό πρόβλημα» και ότι προσπαθούσε «να βελτιώσει όσο το δυνατόν τις σχέσεις Σωμάτων Ασφαλείας και κοινού, που οπωσδήποτε δεν είναι ακόμη αρμονικές λόγω της επταετίας». Ανέφερε, τέλος, ότι σε ορισμένους τομείς, όπως στις διαδηλώσεις, το υπουργείο, αν και θα μπορούσε να αντιδρά πιο δυναμικά, «δεν εφαρμόζει τους νόμους με αυστηρότητα».⁵⁸⁹

Η αντιμετώπιση του εργοστασιακού κινήματος κατά την πρώτη φάση της ανάπτυξης του συνάδει με αυτές τις περιγραφές. Έως την πολύκροτη αστυνομική επέμβαση στο εργοστάσιο της Πίτσος τον Δεκέμβριο του 1975 (με αντλίες νερού, χρήση ροπαλών και συλλήψεις), μοναδική ανάλογη περίπτωση είχε αποτελέσει το εργοστάσιο τεχνητής μετάξης της ΕΤΜΑ, στο οποίο οι συγκεντρωμένοι εργάτες δέχθηκαν επίθεση τον Ιούλιο του 1975. Σε δεκάδες άλλες περιπτώσεις απεργιών σε εργοστάσια δεν γίνεται λόγος για οποιαδήποτε αστυνομική δραστηριότητα, πέρα από λίγες αναφορές για διακριτική παρουσία της αστυνομίας κοντά στα εργοστάσια. Η σπανιότητα της χρησιμοποίησης απεργοσπαστών δεν έδινε εξάλλου πολλές αφορμές αυτό το διάστημα για αστυνομικές επεμβάσεις: Πέρα από την Πίτσος, αστυνομικοί φέρονται να συνόδεψαν απεργοσπαστές στα εργοστάσια μόνο στις περιπτώσεις της ΙΤΤ (Απρίλιος 1975) και της ΕΒΓΑ (Ιούλιος 1975). Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι η αστυνομία δεν επενέβη δυναμικά ούτε στην περίπτωση της κατάληψης του εργοστασίου της Εσκιμό (Ιούνιος 1975).

Η αποτυχία της ήπιας διαχείρισης των απεργιών

Εάν το μέτρο της επιτυχίας της ήπιας διαχείρισης του εργοστασιακού κινήματος ήταν η μείωση του απεργιακού φαινομένου, τότε η τακτική αυτή δεν απέδωσε αποτελέσματα. Από τον Φεβρουάριο του 1975, μήνα της υπογραφής της νέας Εθνικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας, έως τα τέλη του έτους πραγματοποιήθηκαν τουλάχιστον 35 εργατικές κινητοποιήσεις στη βιομηχανία, μεταξύ των οποίων βρισκόνταν αρκετές απεργίες μεγάλης διάρκειας, αλλά και η κατάληψη στο εργοστάσιο της Εσκιμό, που μνημονεύθηκε αρκετές φορές. Η διάρκεια διαφόρων απεργιών είναι χαρακτηριστική: τουλάχιστον δέκα μέρες στη Χαρτοποιία Λάρισας (Μάρτιος-Απρίλιος 1975), 45 ημέρες στο εργοστάσιο της ΙΤΤ (Απρίλιος-Μάιος 1975), 24 μέρες στη Βιοχάλκο (απεργία μόνο των χειριστών, Μάιος-Ιούνιος 1975), τουλάχιστον 15 μέρες στη Χαλυβουργική Β. Ελλάδος (Μάιος-Ιούνιος 1975), τουλάχιστον 30 μέρες στη Γραφιτέξ (Μάιος-Ιούνιος 1975), 37 μέρες στα Ναυπηγεία Ελευσίνας (Μάιος-Ιούλιος 1975), 8 μέρες κατάληψης στην Εσκιμό (Ιούνιος 1975), περίπου ένας μήνας πολύωρων στάσεων εργασίας στην Ιζόλα (Αύγουστος 1975), 110 μέρες στη ΜΕΛ (Αύγουστος-Νοέμβριος 1975) και τουλάχιστον 60 μέρες στην ΕΓΛ (Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1975). Στις 11 Δεκεμβρίου 1975 ξεκίνησαν νέες επτάωρες στάσεις εργασίας στην Πίτσος, οι οποίες θα συνεχίζονταν στο επόμενο έτος, όπως και η απεργία που ξεκίνησε στις 9 Δεκεμβρίου 1975 στα τρία εργοστάσια του Πετρελαίου.

Η συνέχιση των κινητοποιήσεων στη βιομηχανία καθ' όλο το 1975 απέδειξε την πλήρη αδυναμία των οργανώσεων της ΓΣΕΕ, των συνδικαλιστικών παρατάξεων και των μεσολαβητικών προσπαθειών των κρατικών και κυβερνητικών παραγόντων να τιθασεύσουν την ορμή της εργατικής αγανάκτησης. Αναφέρεται ότι εκπρόσωπος του ΕΚΑ, ονόματι Γάβαρης, «εκδιώχθηκε» από τους απεργούς της ΙΤΤ, ενώ στη Χαλυβουργική Β. Ελλάδος η πρόταση του υπουργού Συντονισμού, Παναγή

⁵⁸⁸ D. Close, *Ελλάδα 1945-2004*, ό.π., σ. 235.

⁵⁸⁹ «Οι εξτρεμιστικές οργανώσεις δεν είναι επικίνδυνες. Ο πλήρης κατάλογος», *Η Καθημερινή*, 14.6.1975.

Παπαληγούρα, για σταμάτημα της απεργίας και προσφυγή των εργατών στα διαιτητικά δικαστήρια απορρίφθηκε. Με ανάλογες διαθέσεις φαίνεται να αντιμετωπίστηκε, αρχικά τουλάχιστον, η ανάμειξη του γενικού γραμματέα του Εργατικού Κέντρου Ελευσίνας, Σπυρόπουλου, στην απεργία των εργατών στα Ναυπηγεία Ελευσίνας, ενώ η τρομερή πίεση που άσκησαν κυβερνητικές και συνδικαλιστικές δυνάμεις, αλλά και ο φιλοκυβερνητικός Τύπος, από την πρώτη στιγμή πάνω στους καταληψίες της Εσκιμό δεν εμπόδισαν την οκταήμερη διάρκεια της κατάληψης. Ο υπονομευτικός ρόλος που φέρεται να διαδραμάτισε η ΕΣΑΚ στις κινητοποιήσεις της Ιζόλα διαμέσου της εκπροσώπου της στην απεργιακή επιτροπή δεν απέδωσε αποτελέσματα, ενώ η εμπλοκή του υπουργού Β. Ελλάδος στην απεργία της ΜΕΛ ενδεχομένως να συνέβαλε στην απόφαση των απεργών να κατέλθουν στην Αθήνα και να κλιμακώσουν την κινητοποίησή τους, όπως εκτέθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο.

Η κατάσταση αυτή δεν άφησε στους βιομήχανους άλλα περιθώρια πέρα από την υιοθέτηση ατομικών τακτικών αντιμετώπισης των απεργιών. Κοινός παρονομαστής των προσπαθειών τους ήταν οι απολύσεις ορισμένων δραστήριων συνδικαλιστικά εργατών. Οι απολύσεις αυτές απέδιδαν σχεδόν πάντοτε τα αντίθετα από τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα, μετατρέποντας ακόμη και λιγότερο ριζοσπαστικές μορφές πάλης σε περιφρουρημένες απεργίες αορίστου διάρκειας. Η τακτική των στοχευμένων απολύσεων μπορούσε κατά περίπτωση να συνοδεύεται από απόπειρες διαίρεσης των απεργών με υποσχέσεις και προφορικές ή εξωδικαστικές απειλές για απόλυση και νομικές συνέπειες. Σε ορισμένες περιπτώσεις αναφέρονται απόπειρες δωροδοκίας αλλά και προσπάθειες ίδρυσης σωματείων υπό εργοδοτική επιρροή. Δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις lock-out (ανταπεργίας), κάτι που συνέβη στη Νάσιοναλ Καν, την ΙΤΤ και την Πίτσος.

Αποτελέσματα και προοπτικές του πρώτου διαστήματος

Οι τακτικές αυτές απέδωσαν ποικίλα αποτελέσματα και τα σχετικά στοιχεία σπανίζουν, αλλά είναι φανερό ότι συνολικά το εργοστασιακό κίνημα βρέθηκε στα τέλη του 1975 σε θέση ισχύος, με αρκετές κινητοποιήσεις να επιτυγχάνουν τους στόχους τους ή μέρος αυτών: Στην πρώτη απεργία της ΙΤΤ οι απολύσεις ακυρώθηκαν, ενώ το ίδιο συνέβη και στην πρώτη απεργία στην Πίτσος. Στην Ιζόλα οι απολυμένοι δεν επέστρεψαν στην εργασία τους, αλλά οι υπόλοιποι εργάτες κέρδισαν αύξηση 50 δραχμών στο μεροκάματο, ενώ τους καταβλήθηκε και εφάπαξ ποσό 1.000 δρχ. ως αποζημίωση για τις ημέρες των στάσεων εργασίας. Η εργοδοσία της ΜΕΛ δέχθηκε να καταβάλει τα ημερομίσθια και τις ασφαλιστικές εισφορές των ημερών της απεργίας του προσωπικού, αλλά και να συναινέσει σε αυξήσεις 20%-26% για τους εργάτες και 600-1.700 δρχ. για τους υπαλλήλους. Επιπλέον, παρέδωσε τη διαχείριση του κυλικείου του εργοστασίου στους εργάτες και άφησε ανοικτά τα ζητήματα της τροποποίησης του κανονισμού εργασίας και του ανθυγιεινού επιδόματος. Οι εργάτες της Good Year κέρδισαν τον Δεκέμβριο του 1975, δίχως ιδιαίτερο κόπο, αυξήσεις 25% και υπόσχεση για νέα σύμβαση εργασίας.

Το ίδιο μοτίβο ξεδιπλωνόταν και τους πρώτους μήνες του 1976. Στο εργοστάσιο της Πίτσος, κατά τη διάρκεια της δεύτερης απεργίας, οι απολύσεις ακυρώθηκαν, οι μηνύσεις της επιχείρησης κατά των εργατών αποσύρθηκαν και οι τελευταίοι εξασφάλισαν αυξήσεις 19,8% κατά μέσο όρο στα ημερομίσθια, 15%-24% στους μισθούς και 25% στο μπόνους παραγωγής. Οι εργάτες των εργοστασίων του Πετζετάκι εξασφάλισαν την επαναπρόσληψη των απολυμένων και μισθολογικές αυξήσεις τουλάχιστον 2.000 δρχ., ενώ στην Ολιβέτι οι υπάλληλοι πέτυχαν επίσης την επαναπρόσληψη των απολυμένων (εκτός ίσως ενός από αυτούς), την καταβολή ενός μισθού για τις ημέρες της απεργίας και αυξήσεις 20%-25%. Στο εργοστάσιο της Βιοχάλκο οι εργάτες κέρδισαν αυξήσεις

18% σε δύο δόσεις (αλλά οι 19 απολυμένοι δεν επέστρεψαν στην εργασία τους), στην πλεκτοβιομηχανία Τρικοπί δόθηκαν αυξήσεις 15%, ενώ στην Στάγιερ αυξήσεις 2.000 δρχ. στους μισθούς και επίδομα μη εργαζόμενης συζύγου 500 δρχ. Στα τέλη Απριλίου 1976 ικανοποιήθηκαν σε μεγάλο βαθμό όλα τα αιτήματα του προσωπικού της Ιζόλα που αφορούσαν τη μείωση του ωραρίου, το «επίδομα μεταφοράς» για όσους επέλεγαν να εργάζονται στο νέο εργοστάσιο της Θήβας (χορηγήθηκε με τη μορφή αύξησης 25% στο κατώτερο μεροκάματο), καθώς και την πληρωμή περίπου του 50% των στάσεων εργασίας που πραγματοποιούσαν επί 67 ημέρες. Το 40ωρο ίσχυσε μάλιστα και σε άλλα δύο εργοστάσια του ομίλου, που επίσης βρίσκονταν στη Θήβα, τον Ξυλάνη και την Αζίνκο.⁵⁹⁰ Τον ίδιο μήνα δόθηκε 25% αύξηση στους εργαζόμενους της γαλακτοβιομηχανίας Όλυμπος.

Υπήρξαν βέβαια το ίδιο διάστημα και πολλές απεργίες που δεν απέδωσαν αποτελέσματα ή κατέληξαν σε οδυνηρές ήττες για τους εργάτες. Η αποτυχημένη απεργία της Νάσιοναλ Καν ακολουθήθηκε από απολύσεις εργατών (κυρίως Πακιστανών) αλλά και του προέδρου και αντιπροέδρου του σωματείου. Η απεργία στο εργοστάσιο της Ήβη δεν μπόρεσε να αποτρέψει την απόλυση 15 εργατών, από τους οποίους οι 11 ήταν επίσης Πακιστανοί. Στα Ναυπηγεία Ελευσίνας, η απεργία έληξε στις 4 Ιουλίου 1975 με υποσχέσεις για αυξήσεις μόλις 6% και επαναπροσλήψεις οι οποίες ενδεχομένως να μην πραγματοποιήθηκαν, ενώ η λήξη της απεργίας 400 εργατών στη Βιοφάρμ στα Σεπόλια στα μέσα Φεβρουαρίου το 1976 έδωσε τη δυνατότητα στην εργοδοσία να προχωρήσει σε νέες απολύσεις, αλλά και να επαναφέρει, όπως καταγγέλθηκε, την 48ωρη εβδομαδιαία εργασία. Παρόμοια εξέλιξη είχαν και οι αποτυχημένες στάσεις εργασίας του Μαρτίου 1976 στην κεραμοποιία Φίλκεραμ Τζόνσον στη Θεσσαλονίκη, καθώς τον επόμενο μήνα η διεύθυνση απέλυσε δύο μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου του σωματείου και πέντε μέλη της εργοστασιακής επιτροπής.

Στις περισσότερες ωστόσο περιπτώσεις οι πηγές δεν παρέχουν πληροφορίες για το αποτέλεσμα των εργατικών κινητοποιήσεων, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στην αποτυχία πολλών από αυτές. Ωστόσο, συνολικά, οι απολύσεις εργατών και οι ήττες αυτού του διαστήματος μάλλον καθυστέρουσαν παρά ματαίωσαν τις προσπάθειες ομαδοποίησης των εργατών, ίδρυσης σωματείων και προετοιμασίας για μελλοντικές κινητοποιήσεις. Ακόμη και αποτυχημένες απεργίες άφηναν πίσω τους σημαντικές παρακαταθήκες, όπως η εμπειρία της κινητοποίησης και η αναγνώριση σωματείων. Εξάλλου οι σχετικές προσπάθειες ανατροφοδοτούνταν διαρκώς από κινητοποιήσεις σε γειτονικά εργοστάσια, από συχνές διαδηλώσεις στις πόλεις και από κινητοποιήσεις άλλων στρωμάτων εργατών και εργαζομένων. Η ποικιλία ως προς την έκβαση των εργατικών κινητοποιήσεων δημιούργησε ένα κλίμα αβεβαιότητας στην ελληνική βιομηχανία, το οποίο καταδείκνυε τα όρια των ατομικών τακτικών αντιμετώπισης των απεργιών εκ μέρους των μεμονωμένων εργοδοτών.

Οι βιομήχανοι σε θέση άμυνας

Η αποτυχία της τακτικής ήπιας διαχείρισης του εργοστασιακού κινήματος και τα ανάμεικτα αποτελέσματα των ατομικών τακτικών αντιμετώπισης των απεργιών διατήρησαν τους βιομήχανους στη θέση άμυνας στην οποία είχαν βρεθεί από τους πρώτους μήνες της Μεταπολίτευσης. Πέρα από τη διαρκή πίεση για αύξηση των εργατικών αποδοχών στη βιομηχανία, το εργοστασιακό κίνημα ενείχε τον κίνδυνο της μόνιμης εγκατάστασης συνδικαλιστικών οργανώσεων εντός των χώρων εργασίας, οι οποίες θα έθεταν τέλος στην ανεμπόδιστη άσκηση του διευθυντικού δικαιώματος,

⁵⁹⁰ Ο *Εργαζόμενος της ΙΖΟΛΑ*, ό.π., αρ. 1.

ανατρέποντας τις καθιερωμένες κατά τη δικτατορική περίοδο σχέσεις μέσα στο εργοστάσιο. Το γεγονός ότι οι επιτροπές και τα σωματεία που δημιουργούνταν, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, δεν ελέγχονταν από «υπεύθυνες» συνδικαλιστικές δυνάμεις ενέτεινε τους φόβους των βιομηχάνων για δημιουργία απρόβλεπτων εξελίξεων στους κόλπους του εργατικού δυναμικού.

Οι εξελίξεις αυτές αποτελούσαν ταυτόχρονα και ένα ισχυρό πλήγμα στη διαμορφωμένη κατά τη δεκαετία του 1960 κοινωνική εικόνα των βιομηχάνων και την ιδεολογία που τη συνόδευε. Οι «δημιουργοί της κοινωνικής προόδου», όπως ήθελε τους βιομήχανους χαρακτηρισμός του Γ. Δράκου, βρέθηκαν από τον Ιούλιο του 1974 κάτω από την διπλή πίεση του κοινωνικού στιγματισμού για την αποδοχή και υποστήριξη του δικτατορικού καθεστώτος, με αντάλλαγμα τον ακόρεστο πλουτισμό, και των πιέσεων της αντιπολίτευσης για «αποχουντοποίηση» και στον χώρο της βιομηχανίας, στην οποία ανταποκρίθηκε η κυβέρνηση της ΝΔ. Οι βιομήχανοι βρέθηκαν στη δύσκολη θέση να λογοδοτούν για τις σχέσεις τους με το χουντικό καθεστώς και να υπεραμύνονται του δημοκρατικού φρονήματός τους. Καλούνταν να απολογηθούν για τα ύψη των εργατικών αποδοχών και τις συνθήκες εργασίας της δικτατορικής περιόδου, καθώς και να λογοδοτήσουν για τα δάνεια που κατηγορούνταν ότι σκανδαλωδώς είχαν λάβει κατά την επταετία, ή για τις επιζήμιες συμβάσεις που είχαν υπογράψει με το Δημόσιο. Με τα λόγια της σύνταξης του Δελτίου του ΣΕΒ,

Κάθε τόσο η Βιομηχανία βρίσκεται κατηγορούμενη. Της προσάπτουν τα πάντα και λησμονούν τις υπηρεσίες της. Την κρίνουν ως ένα ξένο, με δικό του αυτοσκοπό σώμα, ωσάν να μη ανήκει στον οργανισμό της οικονομίας, στη λειτουργία της οποίας υπάγεται και τους στόχους της οποίας υπηρετεί. [...] Και μόνο οι εκφράσεις «κόστισαν στο Δημόσιο» ή «διέφυγαν από τον κρατικό προϋπολογισμό» ή «ο προϋπολογισμός έχασε» κλπ. είναι αρκετές για να αντιληφθεί κανείς πόση τραγική άγνοια επικρατεί σ' αυτόν τον τόπο, ακόμα και σε υπεύθυνα πρόσωπα, που φαίνονται να στερούνται στοιχειώδεις γνώσεις για το πώς είναι συγκροτημένη και πώς λειτουργεί η οικονομία [...]. Βέβαια, τα οικονομικά κίνητρα, είτε έχουν τη μορφή απαλλαγών από φόρους και από λοιπά κρατικά έσοδα, είτε έχουν τη μορφή απ' ευθείας χορηγήσεων, αντιπροσωπεύουν ένα κόστος για την οικονομία. Αλλά το κόστος αυτό, πρέπει να κριθεί σε συνδυασμό και με τις ωφέλειες που δημιουργεί.⁵⁹¹

Ο αρθρογράφος του Δελτίου του ΣΕΒ δεν υπερέβαλλε για τις κατηγορίες ενάντια στις βιομηχανικές πρακτικές. Παράλληλα με την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος στα εργοστάσια, λάμβανε χώρα ένας πλήρης επαναπροσδιορισμός των αντιλήψεων για τον ρόλο των βιομηχάνων στην παραγωγή και την κοινωνία, ο οποίος αποδομούσε την αίγλη που είχαν αποκτήσει κατά την προηγούμενη δεκαετία. Έως τον Φεβρουάριο του 1976, όταν δημοσιεύθηκε το παραπάνω άρθρο στο δεκαπενθήμερο Δελτίο του ΣΕΒ, ο βιομηχανικός κόσμος είχε βρεθεί εκτεθειμένος σε πάρα πολλές περιπτώσεις. Τον Φεβρουάριο του 1975, με αφορμή τον ακρωτηριασμό της 13χρονης Βασιλικής Μυλωνά κατά τη διάρκεια της εργασίας της σε εργοστάσιο κατασκευής τελάρων στη Μικρή Βόλβη Λαγκαδά στις 14 Ιανουαρίου, η *Καθημερινή* κατήγγειλε την παράνομη χρησιμοποίηση ανηλίκων στη βιομηχανία, η οποία συνέβαλε στο να «αχρηστεύεται από ενωρίς το παραγωγικό έμπυχο υλικό της χώρας». Σε αντίθεση με τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τα αίτια των εργατικών ατυχημάτων που επικρατούσαν επί δικτατορίας, όπως εκτέθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο (ευθύνη και απροσεξία του εργάτη, τύχη κ.λπ.), ο συντάκτης του άρθρου απέδωσε τα ατυχήματα «στην τακτική της υπερβολικής

⁵⁹¹ ΣΕΒ, «Απαράδεκτη Άγνοια», Δελτίον, αρ. 327, 15.2.1976, σ. 1.

εκμετάλλευσης της παιδικής εργασίας από μέρους πολλών εργοδοτών», την ανεπάρκεια των κρατικών υπηρεσιών και τα ελλείμματα της νομοθεσίας. Υποστήριξε επιπλέον ότι η εργοδοσία χορηγούσε στους νέους ολοένα και μικρότερες αμοιβές, κάτι που ασκούσε πιέσεις στο ύψος των ημερομισθίων των ενηλίκων.⁵⁹²

Η γραμμή άμυνας γύρω από την οποία οχυρώθηκαν κατά την πρώτη αυτή περίοδο οι βιομήχανοι σε συλλογικό επίπεδο, ήταν οι συγκρατημένες αυξήσεις των εργατικών αποδοχών, με κεντρικό επιχείρημα την «αντοχή» των επιχειρήσεων. Τον Φεβρουάριο του 1975, έπειτα από την υπογραφή της νέας Εθνικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας, το κεντρικό άρθρο του Δελτίου του ΣΕΒ ανέφερε ότι

Η Βιομηχανία δέχθηκε ομόφωνα να φτάσει στο μέγιστο όριο των παραχωρήσεων, οι οποίες, πέρα από τις αναπροσαρμογές των αμοιβών, δείχνουν το προοδευτικό πνεύμα που την συνέχει [...]. Η Βιομηχανία, εξαντλώντας κάθε δυνατό περιθώριο επιβαρύνσεων, θέλησε να δείξει ότι έχει συναίσθηση της αλήθειας εκείνης, που πρέπει να γίνει από κάθε πλευρά κατανοητή – γιατί αυτό είναι το συμφέρον όλων των Ελλήνων, σ' όποιαν τάξη και σ' όποιαν κοινωνική βαθμίδα κι αν ανήκουν: Πως η κοινωνική γαλήνη είναι, για όλους, το φθηνότερο κόστος. Μόνο με την κατοχύρωσή της από την συνεργασία και την ενότητα θα ορθοποδήσει ο τόπος, για να φτιάξει μια νέα φάση αναπτύξεως.⁵⁹³

Πέρα από το ζήτημα των μισθών και των συνθηκών εργασίας, ο ΣΕΒ ήρθε στις αρχές του 1975 αντιμέτωπος με το ζήτημα της πιθανότητας απαλλοτρίωσης βιομηχανικού κεφαλαίου. Οι εκπρόσωποι του ΣΕΒ με έκπληξη ανέγνωσαν το 26ο άρθρο του σχεδίου Συντάγματος του 1975, το οποίο έδινε στην εκάστοτε κυβέρνηση τη δυνατότητα να εθνικοποιεί επιχειρήσεις που είχαν μονοπωλιακό χαρακτήρα, είχαν ζωτική σημασία για την αξιοποίηση των πηγών του εθνικού πλούτου ή παρείχαν υπηρεσίες προς το κοινό σύνολο, εξαγοράζοντας την πλειοψηφία του μετοχικού τους κεφαλαίου. Άνοιγε έτσι ο δρόμος για μια σειρά εθνικοποιήσεων στις οποίες θα προχωρούσε η κυβέρνηση Καραμανλή.⁵⁹⁴ Το ζήτημα ήταν συνυφασμένο με την αναθεώρηση των συμβάσεων που είχε υπογράψει η δικτατορία με ξένες αλλά και ελληνικές επιχειρήσεις. Σε αυτόν τον τομέα ο Κ. Καραμανλής κυριολεκτικά «άδειασε» την αντιπολίτευση, όπως έκανε και στο θέμα των σχέσεων με τις ΗΠΑ (αποχώρηση Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος ΝΑΤΟ, επιδεικτική προσέγγιση της Γαλλίας, δηλώσεις ότι οι αμερικάνικες βάσεις στην Ελλάδα βρίσκονται «υπό εθνικό έλεγχο» κ.ά.)⁵⁹⁵ αναλαμβάνοντας σημαντικές πρωτοβουλίες. Δημιουργήθηκαν νέες οικονομικές αντιλήψεις, που αφορούσαν την ανάγκη εθνικοποίησης σημαντικού μέρους του τραπεζικού κλάδου και της βιομηχανίας, με στόχο τη δημιουργία ισχυρών παραγωγικών μονάδων υπό κρατικό έλεγχο.

Οι αμερικάνικες επιχειρήσεις βρέθηκαν στο μάτι του κυκλώνα. Πρώτα έλαβε χώρα η αναθεώρηση της σύμβασης του ελληνικού δημοσίου με την εταιρεία Οσεάνικ (Oceanic Exploration Company, αμερικάνικη εταιρεία, από το 1970 επικεφαλής κοινοπραξίας για την εκμετάλλευση των πετρελαίων στη θαλάσσια περιοχή της Θάσου). Ακολούθησε η εθνικοποίηση της Ολυμπιακής Αεροπορίας του Αριστοτέλη Ωνάση. Έπειτα, η εταιρεία

⁵⁹² Κ. Τσοπολίδη, «Αππροστάτευτοι από τον νόμο οι ανήλικοι εργαζόμενοι», *Η Καθημερινή*, 9.2.1975.

⁵⁹³ ΣΕΒ, «Το φθηνότερο κόστος», *Δελτίον*, αρ. 304, 28.2.1975, σ. 1.

⁵⁹⁴ «Απερισκεψίεις. Το Άρθρο 26 του Σχεδίου Συντάγματος», *Δελτίον*, αρ. 309, 15.5.1975, σ. 1-2. Η σχετική δυνατότητα ενσωματώθηκε τελικά στο άρθρο 106 του Συντάγματος. Πβ. ΦΕΚ 111/9-6-1975, τεύχος πρώτο.

⁵⁹⁵ «Προσωπική νίκη του Καραμανλή. Υπό εθνικών ελεγχον οι βάσεις», *Η Καθημερινή*, 15.12.1974. Ο Καραμανλής δήλωσε στο κοινοβούλιο ότι σκοπός του ήταν η «εκμηδένιση των προνομίων που είχαν οι αμερικανοί» και ανακοίνωσε την «κατάργηση των βάσεων αι οποίαι δεν έχουν σχέσιν με τα αμυντικά συμφέροντα της Ελλάδος».

τηλεφωνίας ΙΤΤ κατηγορήθηκε για τηλεφωνικές υποκλοπές τις οποίες φέρονταν να πραγματοποιήσαν «αλλοδαποί» υπάλληλοί της, για εισαγωγή και διάθεση τεχνολογίας παρακολουθήσεων και για την αποδοχή προνομιακής μεταχείρισης κατά τη διάρκεια της επταετίας. Η εταιρεία αναγκάστηκε να απαντήσει δημόσια στις κατηγορίες, με ανακοίνωση στον ημερήσιο Τύπο τον Μάρτιο του 1975.⁵⁹⁶ Η κυβέρνηση δεν πείστηκε και στις αρχές Ιουνίου του ίδιου έτους η διοίκηση του ΟΤΕ ξεκίνησε διαπραγματεύσεις με την εταιρεία, με στόχο να περιοριστεί η προμήθεια υλικού και να αναληφθεί η εκτύπωση των τηλεφωνικών καταλόγων, που πραγματοποιούνταν από την ΙΤΤ, από τον ΟΤΕ.⁵⁹⁷ Στο μεσοδιάστημα, τον Μάιο του 1975, ο Ν. Νικολάου είχε εξαγγείλει από τις οικονομικές στήλες της *Καθημερινής* την έναρξη της «κάθαρσης στην οικονομία», η οποία θα προχωρούσε με την αναθεώρηση των συμβάσεων του ελληνικού δημοσίου με διυλιστήρια πετρελαίου, την Αθηναϊκή Χαρτοποιία και τις εταιρείες Νεστέ, Ρενώ και Πεζώ. Σύμφωνα με το άρθρο, το υπουργείο Συντονισμού διέθετε, έπειτα από την κατάθεση των σχετικών πορισμάτων ειδικών επιτροπών που είχαν καταρτιστεί, όλα τα απαραίτητα στοιχεία για να προχωρήσει «στην αναμόρφωση ή ακόμη και ακύρωση συμβάσεων οι οποίες, αν αφήνονταν να εξελιχθούν όπως είχαν αρχικά συνομολογηθεί με τους δικτάτορες, θα δημιουργούσαν σκανδαλώδη προνόμια και απαράδεκτες μονοπωλιακές καταστάσεις στην ελληνική οικονομία». Μαζί με τα ξένα μονοπώλια, ο συντάκτης κατηγορούσε και τους «ημεδαπούς αετονύχηδες» που «απαλλοτρίωσαν αντί πινακίου φακής εθνικούς πόρους και τομείς [...] της εθνικής οικονομίας».⁵⁹⁸ Στις 24 Μαΐου 1975 επιτεύχθηκε η αναθεώρηση της σύμβασης του Δημοσίου με τη γαλλική εταιρεία παραγωγής αλουμίνας, Πεσινέ, με την τελευταία να αποδέχεται τον τριπλασιασμό του κόστους προμήθειας ρεύματος από τη ΔΕΗ για το 50% της κατανάλωσής της, κάτι που υπολογιζόταν ότι θα αύξανε τα έσοδα της ΔΕΗ κατά 8 εκατομμύρια δολάρια το χρόνο.⁵⁹⁹

Οι μεγαλύτερες ανατροπές έλαβαν χώρα στον κλάδο επεξεργασίας προϊόντων πετρελαίου. Το μεγάλο βήμα έγινε τον Ιούνιο του 1975 με τη σύσταση της Δημοσίας Επιχειρήσεως Πετρελαίου (ΔΕΠ), η οποία αποσκοπούσε στην, για πρώτη φορά, ανάπτυξη «εθνικής βιομηχανίας πετρελαίου, εις όλας τας φάσεις αυτής». Ταυτόχρονα, προχωρούσε η διαδικασία αναθεώρησης των συμβάσεων του Δημοσίου με εταιρείες – κολοσσούς του κλάδου, όπως η Έσσο Πάππας και τα διυλιστήρια ιδιοκτησίας Νιάρχου (Διυλιστήρια Ασπρόπυργου) και Λάτση (Πετρόλα). Στόχος ήταν η ανάληψη της προμήθειας και μεταφοράς αργού πετρελαίου αποκλειστικά από το Δημόσιο, το οποίο στη συνέχεια θα το προμήθευε στα διυλιστήρια για επεξεργασία.⁶⁰⁰ Το κύμα εθνικοποιήσεων θα διογκωνόταν τα αμέσως επόμενα χρόνια, με τη σχετική λίστα να περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τα διυλιστήρια της Έσσο Πάππας και Νιάρχου που αναφέρθηκαν παραπάνω, τη βρετανική εταιρεία Power and Traction (τρόλει), την Εμπορική Τράπεζα, την Ιονική – Λαϊκή Τράπεζα, τον ΗΛΠΑΠ (Ηλεκτροκίνητα Λεωφορεία Περιοχής Αθηνών-Πειραιώς) και τον ΗΣΑΠ.⁶⁰¹ Σύμφωνα με μεταγενέστερη δήλωση του Μιλτιάδη Έβερτ, κάτω από την ηγεσία της ΝΔ το κράτος είχε αναλάβει τον έλεγχο του 60% της οικονομίας.⁶⁰²

Ένα παράπλευρο αποτέλεσμα των κυβερνητικών παρεμβάσεων της περιόδου που αφορούσαν τον έλεγχο του βιομηχανικού και τραπεζικού κεφαλαίου και τον

⁵⁹⁶ «Η ΙΤΤ – Ελλάς και η πραγματικότητα», *Η Καθημερινή*, 27.3.1975.

⁵⁹⁷ «Άρχισαν επαφές ΟΤΕ και ΙΤΤ για τη διακοπή της συνεργασίας», *Η Καθημερινή*, 8.6.1975.

⁵⁹⁸ Ν. Νικολάου, «Αρχίζει η κάθαρση στην οικονομία», *Η Καθημερινή*, 18.5.1975. Υπέρ της αναθεώρησης της σύμβασης με την *Αθηναϊκή Χαρτοποιία* τάχθηκε με ανακοίνωσή της η Ένωση Βιομηχάνων Ξύλου (*Η Καθημερινή*, 8.6.1975).

⁵⁹⁹ «Τριπλασία τιμή ρεύματος θα πληρώνη η Πεσινέ στη ΔΕΗ», *Η Καθημερινή*, 25.5.1975.

⁶⁰⁰ «Εθνική Βιομηχανία Πετρελαίου», *Η Καθημερινή*, 8.6.1975.

⁶⁰¹ Π. Καζάκος, «Η Ελληνική Οικονομία κατά τη Μετάβαση, 1974-1981», ό.π., σ. 322.

⁶⁰² R. Clogg, *Parties and Elections in Greece*, ό.π., σ. 157.

επαναπροσδιορισμό των όρων συνεργασίας τους με το κράτος ήταν μια χρονικά παρατεταμένη άρση της διάκρισης μεταξύ οικονομικής και πολιτικής σφαίρας. Η τελευταία είναι η βάση της διάκρισης μεταξύ συνδικαλιστικής και πολιτικής συμπεριφοράς των εργατών, επηρεάζοντας την πορεία και τον τύπο συνδικαλισμού που ακολουθείται.⁶⁰³ Οι έντονες πολιτικές παρεμβάσεις στην οικονομία ωθούσαν σε μια αντίληψη του ενιαίου των δύο πεδίων, κάτι που στον εργατικό συνδικαλιστικό χώρο δημιούργησε τις προϋποθέσεις για περαιτέρω πολιτικοποίηση της συνδικαλιστικής δραστηριότητας, μέσω της ενσωμάτωσής της στη διαδικασία εκδημοκρατισμού.

Ως τα τέλη του 1975 είχε διασπαστεί και η τελευταία ιδεολογική γραμμή άμυνας του βιομηχανικού κόσμου, η οποία αφορούσε τη συνεισφορά στον τομέα των επενδύσεων και τα πολλαπλασιαστικά οικονομικά και κοινωνικά αποτελέσματα των τελευταίων. Συντάκτης της *Καθημερινής* έκανε λόγο για μια «επενδυτική απεργία που έχει κηρυχθεί από ιουλιανής μεταπολιτεύσεως και εντεύθεν» και κατηγορήσε τους βιομήχανους για υποκρισία σε δηλώσεις τους ότι η αποκατάσταση της δημοκρατίας ήταν προϋπόθεση για να προχωρήσουν σε επενδυτικές πρωτοβουλίες. Σύμφωνα με το άρθρο, η παλιά γενιά βιομηχάνων, που είχε γαλουχηθεί στο καθεστώς προστατευτικών δασμών και κρατικής υποστήριξης, εξακολουθούσε να επιβάλλει τις απόψεις της πάνω σε μια νέα γενιά επιχειρηματιών (η οποία επιθυμούσε αλλά ήταν ανήμπορη να εφαρμόσει μια διαφορετική αναπτυξιακή πολιτική), με αποτέλεσμα οι βιομήχανοι συνολικά να επιδιώκουν τη «διατήρηση όλων των προνομίων που τους εκχωρήθηκαν στην περίοδο της δικτατορίας».⁶⁰⁴

---

⁶⁰³ Α. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 157.

⁶⁰⁴ Κ. Τσαλόγλου, «Δεν είναι σοβαρά πράγματα», *Η Καθημερινή*, 2.11.1975.

3.2 Ο ΝΟΜΟΣ 330/1976 ΚΑΙ Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΤΟΥ ΜΑΪΟΥ

Η ανασύνταξη του των βιομηχάνων

Οι βιομήχανοι, έπειτα από μια μακρά περίοδο προσαρμογής, έδειξαν σημάδια ανασύνταξης στα τέλη του 1975, με τον κύριο εκπρόσωπό τους, τον ΣΕΒ, να επιχειρεί μια αντεπίθεση σε όλους όσους υπονόμειαν την οικονομική και κοινωνική θέση των μελών του – από την κυβέρνηση έως τα επίσημα συνδικαλιστικά όργανα και τα νεοπαγή εργοστασιακά σωματεία. Η πολεμική ορολογία δεν χρησιμοποιείται εδώ για τη δημιουργία εντυπώσεων: Τον Νοέμβριο του 1975, οι βιομήχανοι ένιωθαν ότι βρίσκονται σε έναν πραγματικό πόλεμο εναντίον όλων. Το κεντρικό άρθρο του δεκαπενθήμερου *Δελτίου* του ΣΕΒ, με τίτλο «όριο αντοχής» ξεκινούσε με την παράθεση φράσης που είχε απευθύνει ο Γουίνστον Τσώρτσιλ τον Ιούνιο του 1941 προς τον πρωθυπουργό της Νοτίου Αφρικής και έκτακτο μέλος του Βρετανικού Υπουργείου Πολέμου, Γιαν Σματς: «Πρώτη μας προσπάθεια είναι να κρατήσουμε ακμαία τη Βιομηχανία. Είναι η ασπίδα της μαχόμενης Βρετανίας». Το άρθρο συνέχιζε:

Η Βιομηχανία αντιμετώπισε με κατανόηση την ανάγκη να δώσει όσα της ζητήθηκαν για να ισοσκελισθεί ο Προϋπολογισμός. [...] Οι φορείς της οικονομικής πολιτικής [...] πρέπει να έχουν συνείδηση της ανάγκης να προφυλαχθεί από κάθε νέα επιβάρυνση και από κάθε κλονισμό η βιομηχανική παραγωγή. [...] Ύστερα από τις αλλεπάλληλες, έκτακτες επιβαρύνσεις και τις εκχωρήσεις που αποδέχθηκε, η Βιομηχανία, με τη νέα έκτακτη εισφορά των δέκα δισεκατομμυρίων δραχμών⁶⁰⁵ εξαντλεί και το ύστατο όριο της φοροδοτικής της ικανότητας. [...] Από δω και πέρα, οποιοδήποτε νέο βάρος της επιβληθεί θα έχει σαν μοιραίο αποτέλεσμα ν' αποδυναμωθεί η παραγωγική δραστηριότητα του πιο δυναμικού τομέως της οικονομίας [...]. Πρέπει να το καταλάβουμε όλοι. Η βιομηχανία δεν μπορεί να σηκώσει άλλα βάρη, χωρίς τον κίνδυνο να κλονιστεί η ίδια η οικονομία.⁶⁰⁶

Στο ίδιο πλαίσιο πρέπει να ενταχθούν οι περίφημες δηλώσεις του πρόεδρου του ΣΕΒ, Δημήτρη Μαρινόπουλου, περί «σοσιαλμανίας» της κυβέρνησης. Σε σύντομο μήνυμά του στις 5 Μαρτίου 1976, ο Δ. Μαρινόπουλος, αφού απηύθυνε προς κάθε αποδέκτη το ερώτημα «αν θέλουμε ή όχι να έχουμε βιομηχανία», έθεσε το δίλημμα της ταύτισης με την Ευρώπη ή την υποταγή στις «ανευθυνότητες της σοσιαλμανίας» και ζήτησε από τον πολιτικό κόσμο, την κυβέρνηση και τις «οργανωμένες κοινωνικές ομάδες» να αποδεχθούν τη «συνεργασία και την αλληλέγγυα ευθύνη απέναντι στα προβλήματα της οικονομίας» στη βάση του νέου δημοκρατικού καθεστώτος.⁶⁰⁷

Η αντίδραση του ΣΕΒ δεν συνάντησε ευήκοα ώτα από την πλευρά της ΓΣΕΕ, η οποία απάντησε τον επόμενο μήνα με ανακοίνωση η οποία επαναλάμβανε τις γνωστές πλέον κατηγορίες περί προνομίων και υπερκερδών της επταετίας, καθώς και αποχής από επενδυτικές προσπάθειες, προσθέτοντας ότι οι βιομήχανοι ενισχύουν «τους παράγοντες της ανωμαλίας»:

⁶⁰⁵ Επρόκειτο για έκτακτη εισφορά για την πραγματοποίηση αμυντικών δαπανών. Βλ. Ευάνθη Χατζηβασιλείου, «Η Σύσταση και η Εδραίωση του Δημοκρατικού Πολιτεύματος, 1974-1981», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 311.

⁶⁰⁶ ΣΕΒ, «Όριο Αντοχής», *Δελτίον*, αρ. 322, 30.11.1975, σ. 1.

⁶⁰⁷ Γ. Πανσεληνά & Μ. Μαυροειδή, *Σύνδεσμος*, ό.π., σ. 431.

Η επάρατη επταετία πρόσφερε στους βιομήχανους εξοργιστικά προνόμια και τόσο τεράστια υπερ-κέρδη που επιχειρούν σήμερα [Απρίλιος 1976] να τα διατηρήσουν και να τα επεκτείνουν. Πρωτοπόροι στις απολαβές και μειοδότες στις παροχές, απέφευγαν συστηματικά τις τόσο απαραίτητες για την εθνική μας οικονομία μακροπρόθεσμες παραγωγικές επενδύσεις. «Ιδεολογικός στόχος» τους, τα βραχυπρόθεσμα υπερ-κέρδη που επιτύγχαναν μέσα από ένα καλοστημένο πλαίσιο φορολογικών απαλλαγών, κινήτρων, επιδοτήσεων, δανειοδοτήσεων, υπερτιμολογήσεων εισαγωγών και σκανδαλωδών συμβάσεων.

Αυτήν την «δικτατορική γαλήνη» της κερδοφόρας ευφορίας διατάραξε η μεταπολίτευση του Ιουλίου 1974. Και έτσι εξηγείται ότι σήμερα που ολόκληρος ο Ελληνικός λαός με πρωτοπορεία των εργαζομένων αυτοστρατεύεται στην μεγάλη μάχη για την κατοχύρωση της δημοκρατίας, την αντιμετώπιση της εθνικής κρίσης και την οικονομική ανάπτυξη του τόπου, οι βιομήχανοι περνούν από το παρασκήνιο στο προσκήνιο της αντίδρασης, ενισχύοντας τους παράγοντες της ανωμαλίας και τους κάθε λογής εχθρούς της δημοκρατίας και του Έθνους.⁶⁰⁸

Η στάση της ΓΣΕΕ ήταν αποτέλεσμα των κινητοποιήσεων στα εργοστάσια και της γενικότερη ανόδου των εργατικών αγώνων, καθώς η συνομοσπονδία, για να επανακτήσει το κύρος της, έπρεπε τουλάχιστον να εμφανίζεται ως ο κεντρικός φορέας των αιτημάτων της εργατικής τάξης, και αγωγός τους προς κυβέρνηση και εργοδοτικούς συλλόγους. Τον Δεκέμβριο του 1975, η ΓΣΕΕ κατήγγειλε την Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας, ζητώντας αυξήσεις τουλάχιστον 25%. Οι βιομήχανοι αντιπρότειναν αυξήσεις ύψους 14% σε δύο δόσεις και το ζήτημα οδηγήθηκε στη διαίτησία, η οποία ακολούθησε τη μέση οδό της αύξησης των κατώτατων ορίων κατά 17% σε δύο δόσεις εντός του 1976.⁶⁰⁹ Έτσι το κατώτατο ημερομίσθιο άνδρα εργάτη θα έφτανε τον Ιούλιο του 1976 τις 256 δρχ. Η αδυναμία συνομολόγησης συλλογικής σύμβασης μεταξύ των βιομηχάνων και μιας διορισμένης από την κυβέρνηση εργατικής συνδικαλιστικής διοίκησης ήταν ενδεκτική του συγκρουσιακού κλίματος στο βιομηχανικό χώρο, ο οποίος απειλούσε να εξελιχθεί στον αδύναμο κρίκο όλης της μεταπολιτευτικής προσπάθειας της ΝΔ.

Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν τους βιομήχανους στην υιοθέτηση άκαμπτης στάσης απέναντι στην κυβέρνηση Καραμανλή. Στις 5 Μαρτίου 1976, ο πρόεδρος του ΣΕΒ, Δ. Μαρινόπουλος, παραχώρησε συνέντευξη τύπου, στην οποία κατέταξε το «εργατικό» ζήτημα στη δεύτερη θέση μεταξύ των τριών βασικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε η ελληνική βιομηχανία (το πρώτο ήταν η «ανάπτυξη»). Ο πρόεδρος του ΣΕΒ παρατήρησε ότι, σε αντίθεση με ό,τι ίσχυε στη Δυτική Ευρώπη, οι κυβερνήσεις των χωρών της οποίας παρείχαν κίνητρα στη βιομηχανία προκειμένου να συγκρατήσουν το μειούμενο λόγω της κρίσης επενδυτικό ενδιαφέρον, στην Ελλάδα η βιομηχανία είχε υποχρεωθεί σε δύο έκτακτες εισφορές λόγω του ενδεχομένου ενός πολέμου με την Τουρκία. Υπεραμύνθηκε της σημασίας της διατήρησης των κερδών για τη βιομηχανία, εξηγώντας πως από αυτά προκύπτουν οι επενδύσεις και ζήτησε καλύτερη ενημέρωση από την κυβέρνηση σχετικά με τα μελλοντικά αναπτυξιακά κίνητρα. Όσο για το εργατικό ζήτημα:

η ρύθμισή του συνδέεται με μια βασική προϋπόθεση για την απερίσπαστη οικονομική μας ανάπτυξη και την κοινωνική και πολιτιστική μας άνοδο: την κατοχύρωση της κοινωνικής ειρήνης. [...] Λέγοντας κοινωνική ειρήνη, εμείς οι βιομήχανοι δεν την εννοούμε εις βάρος των εργαζομένων. Γιατί τότε δεν είναι κοινωνική ειρήνη, είναι

⁶⁰⁸ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 10.4.1976.

⁶⁰⁹ ΣΕΒ, «Εις Διαίτησιαν η Συλλογική Σύμβασις Εργασίας», *Δελτίον*, αρ. 327, 15.2.1976.

κοινωνική καταπίεση. [...] Δεν επιδιώκουμε την κοινωνική ειρήνη με την καταπίεση. Το έχουμε αποδείξει και ιστορικά. Γιατί, σε εποχές που μπορούσε και να μην πληρώσει, η Βιομηχανία επλήρωσε. Και δεν επλήρωσε από συναισθηματισμό. Επλήρωσε από αντικειμενική κρίση. Επλήρωσε γιατί κατανοούσε πως, αμοίβοντας τους ανθρώπους που εργάζονται σ' αυτήν, πρώτα μεγαλώνει την αγορά της και δεύτερο δημιουργεί προϋποθέσεις για το υπόβαθρο της κοινωνικής ειρήνης.⁶¹⁰

Ο πρόεδρος του ΣΕΒ συνέχισε τονίζοντας ότι δεν επιθυμεί την «κακοπληρωμένη εργασία» και προώθησε τη γνωστή θέση του επιχειρηματικού κόσμου για την εξάρτηση της αμοιβής της εργασίας από την παραγωγικότητα. Παρατήρησε ότι «δεν έχουμε λόγους να έχουμε σήμερα πάλη των τάξεων» και επανέφερε την πρότασή του για τη σύσταση ενός «οικονομικού και κοινωνικού συμβουλίου» ως οργάνου «εξισορρόπησης των κοινωνικών συμφερόντων» (ο ΣΕΒ είχε προτείνει παλιότερα τη συνταγματική κατοχύρωσή του) το οποίο θα ήταν το μόνο αρμόδιο να αποφασίζει «πότε μπορούν να γίνουν παροχές και σε ποιο σημείο θα πρέπει να σταματήσουν οι εκχωρήσεις»:

Δεν είναι δυνατόν, ούτε εμείς οι διοικούντες τις επιχειρήσεις να λέμε ότι θα δώσουμε τόσο τοις εκατό αύξηση, ούτε οι εργάτες να λένε ότι εμείς θέλουμε τόσο, χωρίς επαρκή στοιχεία που να θεμελιώνουν αντικειμενικά την άποψή τους. [...] Δεν είναι [...] επιτρεπτό, μετά ένα χρόνο από την πρότασή μας να μην έχει ακόμη ετοιμασθεί ο νόμος για τη σύστασή του, η οποία θα αποτελέσει το βάθρο για την κοινωνική μας ειρήνη.⁶¹¹

Με αυτή την πρόταση, ο ΣΕΒ ουσιαστικά παραιτούνταν από τον ρόλο του κοινωνικού εταίρου, δηλώνοντας εμμέσως την απροθυμία του να συμμετάσχει περαιτέρω στις διαδικασίες διαπραγμάτευσης και συνομολόγησης συλλογικών συμβάσεων. Ο πρόεδρος έκλεισε το λόγο του λέγοντας πως «έφτασε τώρα και η ώρα της δημοσίας Διοικήσεως. Η οποία, αντί να παρεμβαίνει αλλού, καιρός είναι να παρέμβει στον ίδιο τον εαυτό της για να οργανωθεί και να εξυγχορονιστεί στα ευρωπαϊκά μέτρα. Που απαιτούν όχι μόνο αλλαγή διοικητικής τεχνικής, αλλά προ πάντων, αλλαγή νοοτροπίας».⁶¹²

Η νέα πολιτική της κυβέρνησης απέναντι στο εργοστασιακό κίνημα

Έχοντας κλείσει τα σημαντικότερα από τα ανοιχτά μέτωπα της μεταβατικής περιόδου (βουλευτικές και δημοτικές εκλογές, πολιτειακό δημοψήφισμα, Σύνταγμα 1975, δίκες χούντας, μερική «αποχουντοποίηση»), η κυβέρνηση Καραμανλή, διαθέτοντας μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων, είχε τους δικούς της λόγους να ανταποκριθεί, έστω και μερικά, στα αιτήματα των βιομήχανων για επίλυση του «εργατικού» ζητήματος. Η κυβέρνηση επέμεινε στον θεσμό των συλλογικών διαπραγματεύσεων και δεν

⁶¹⁰ Δ. Μαρινόπουλος, «Τα Καίρια Προβλήματα για τη Βιομηχανία», *Δελτίον*, αρ. 329, 15.3.1976, σ. 7.

⁶¹¹ Στο ίδιο. Αργότερα ο ΣΕΒ διευκρίνισε ότι ο ρόλος αυτού του συμβουλίου θα ήταν να υποβάλλει προτάσεις προς την κυβέρνηση, η οποία στη συνέχεια θα λάμβανε τις αποφάσεις για το ύψος των εργατικών αποδοχών. Βλ. σχετικά ΣΕΒ, «Το Τελικό Ζητούμενο», *Δελτίον*, αρ. 336, 30.6.1976, σ. 1.

⁶¹² «Τα καίρια προβλήματα για τη βιομηχανία», ό.π., σ. 8. Ορισμένοι μελετητές έχουν υποστηρίξει ότι ο ΣΕΒ επεδίωκε μεταπολιτευτικά τον διάλογο και τη συναίνεση με τους εργαζόμενους. Σύμφωνα με την Σ. Ζαμπαρλούκου, ο ΣΕΒ «ήταν υπέρ του διαλόγου και της ταξικής συνεργασίας» (Σ. Ζαμπαρλούκου, *Κράτος και Εργατικός Συνδικαλισμός*, ό.π., σ. 148) ενώ σύμφωνα με τον Γ. Κουκουλέ ο Σύνδεσμος «επιζητούσε την ανάπτυξη σχέσεων ανάμεσα στην εργοδοσία και τους εργαζόμενους ώστε να διασφαλίζονται τα συμφέροντα των εργαζομένων αλλά και οι ανάγκες της οικονομίας» (Γ. Κουκουλέ, «Μεταπολίτευση και Συνδικαλιστικό Κίνημα», ό.π., σ. 96). Αυτές οι θέσεις δεν επιβεβαιώνονται την υπό εξέταση περίοδο.

συγκατένευσε στην πρόταση για δημιουργία θεσμικού οργάνου που θα τις αντικαθιστούσε. Έκρινε παράλληλα, ωστόσο, ότι είχε έρθει η ώρα να ανακοπεί η ορμή του εργοστασιακού κινήματος, συνεπώς και του ευρύτερου εργατικού κινήματος. Η στροφή αυτή, αν και φαινόταν να εναρμονίζεται με παλαιότερες δηλώσεις του ίδιου του πρωθυπουργού περί αδικαιολόγητων απεργιών που είχαν γίνει «μόδα» και συνοδεύονταν από «αναρχικές εκδηλώσεις», στην πραγματικότητα αποτέλεσε μια τομή σε σχέση με την πολιτική ήπιας διαχείρισης του εργατικού κινήματος.⁶¹³ Από ιστορική άποψη, η νέα πολιτική της κυβέρνησης στον συνδικαλιστικό χώρο προσιδιάζει στη φάση «ανοχής» των συνδικάτων από τις κυβερνήσεις των μέσων του 19^{ου} αιώνα: Χαλάρωση των αντισυνδικαλιστικών μέτρων της προηγούμενης περιόδου αλλά με ταυτόχρονη ενίσχυση των δικαιωμάτων των εργοδοτών και των μη απεργών εργατών, με τάσεις εκ νέου απαγόρευσης και ποινικοποίησης των εργατικών αγώνων.⁶¹⁴

Αρκετοί λόγοι υπαγόρευαν την στροφή της κυβέρνησης στο ζήτημα της διαχείρισης των απεργιών. Τον κυριότερο ρόλο διαδραμάτισε η επιθυμία για παύση των μαχητικών μορφών διεκδικήσεων στα εργοστάσια και η αντικατάστασή τους από έναν ηπιότερο και περισσότερο ελεγχόμενο συνδικαλισμό. Το 1976, η γενική αίσθηση ήταν ότι οι εργατικές διεκδικήσεις ήταν ατελείωτες και ότι η μία απεργία οδηγούσε στην άλλη, ενώ δεν διαφαινόταν κανένα ρεύμα μετριοπαθούς συνδικαλισμού. Δεύτερον, η προηγούμενη κυβερνητική πολιτική είχε διαταράξει, όπως έχει φανεί, σε σημαντικό βαθμό τις σχέσεις της κυβέρνησης με σημαντικά τμήματα του βιομηχανικού κόσμου. Η επίδειξη κρατικής πυγμής απέναντι στις απεργίες θα αντιστάθμιζε ορισμένες από τις απώλειες, τη στιγμή που οι κυβερνητικές οικονομικές πρωτοβουλίες στον βιομηχανικό κλάδο (απαλλοτριώσεις-εξαγορές βιομηχανιών, αναθεωρήσεις συμβάσεων, ιδρύσεις κρατικών επιχειρήσεων) βρίσκονταν σε πλήρη εξέλιξη. Τρίτον, το συνδικαλιστικό ζήτημα εισερχόταν στη φάση της οριστικής διευθέτησής του, με την ολοκλήρωση των εκλογών στις δευτεροβάθμιες οργανώσεις και τις προετοιμασίες για το πρώτο μεταδικτατορικό συνέδριο της ΓΣΕΕ, που θα πραγματοποιούνταν τον Απρίλιο του 1976. Η λήξη των κινητοποιήσεων στα εργοστάσια θα απομόνωνε τις διεγραμμένες και μη εγεγραμμένες (και ελεγχόμενες από την αντιπολίτευση) συνδικαλιστικές οργανώσεις, ενώ παράλληλα θα απέκλειε το ενδεχόμενο δημιουργίας νέων συνδικαλιστικών φορέων που θα αντιπολιτεύονταν τη ΓΣΕΕ. Τέλος, ρόλο ίσως διαδραμάτισε και το ζήτημα της αντιμετώπισης και πειθάρχησης της άκρας Αριστεράς, η οποία είχε αποτελέσει, όπως είδαμε, σταθερή πηγή προβλημάτων για τον κρατικό μηχανισμό. Ο τελευταίος όφειλε να αναλάβει κανονικά το ρόλο της τήρησης της τάξης και όχι να αυτοπεριορίζεται κάτω από την πίεση των κινητοποιήσεων και του κλίματος «αποχουντοποίησης», όπως σε μεγάλο βαθμό συνέβαινε την προηγούμενη περίοδο.

Η αντεπίθεση της κυβέρνησης συνοψίστηκε στο νομοσχέδιο «περί επαγγελματικών σωματείων και ενώσεων και διασφάλισης της συνδικαλιστικής ελευθερίας», το οποίο έμεινε γνωστό μετά την ψήφισή του ως «νόμος 330». Το τελικό σχέδιο νόμου, το οποίο αφορούσε όλα τα σωματεία (εργατών, εργοδοτών, επαγγελματιών) δεν ήταν συνολικά «αντισυνδικαλιστικό», όπως με δόση υπερβολής το περιέγραφε ο αντιπολιτευόμενος λόγος της εποχής, αλλά επεδίωκε να ελέγξει τις μορφές που λάμβαναν οι εργατικές διεκδικήσεις, περιορίζοντας τα αυθόρμητα εργατικά ξεσπάσματα και παρέχοντας αυξημένες δυνατότητες επέμβασης στην εκτελεστική και δικαστική εξουσία. Ταυτόχρονα, το νομοσχέδιο κατοχύρωνε σημαντικά συνδικαλιστικά δικαιώματα, όπως η ελευθερία σύστασης σωματείου, η απαγόρευση της κρατικής ανάμειξης στο συνδικαλισμό, η απαγόρευση των μεικτών σωματείων και η προστασία από εργοδοτικές παρεμβάσεις κάθε είδους (εξαναγκασμός εργατών προς σύσταση σωματείου, απαίτηση δήλωσης μη συμμετοχής σε σωματείο, υποστήριξη από τον εργοδότη ενός σωματείου

⁶¹³ «Τείνουν να γίνουν μόδα οι απεργίες», *Η Καθημερινή*, 12.7.1975.

⁶¹⁴ Α. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική*, ό.π., σ. 157-158.

έναντι ενός άλλου), ενώ έδινε δικαίωμα συμμετοχής σε σωματείο και σε ανηλίκους άνω των δεκαέξι ετών (δικαίωμα εκλέγεσθαι είχαν οι άνω των 21). Ορίζονταν σχετικά χαμηλά επίπεδα απαρτίας για τις συνελεύσεις των μελών (απαιτούνταν η παρουσία ενός τρίτου των μελών στην πρώτη συνέλευση, ενός τετάρτου στη δεύτερη και ενός πέμπτου στην τρίτη), ενώ οι αποφάσεις των συνελεύσεων θα λαμβάνονταν με απλή πλειοψηφία. Για την κήρυξη απεργίας απαιτούνταν ωστόσο μυστική ψηφοφορία.⁶¹⁵

Το νομοσχέδιο στερούσε από τον εργοδότη τη δυνατότητα απόλυσης των προέδρων, των γενικών γραμματέων και των ταμιών των διοικήσεων εργατικών σωματείων άνω των εκατό μελών, για όσο διάστημα διαρκούσε η θητεία τους. Η ίδια προστασία ίσχυε και τις διοικήσεις των ενώσεων σωματείων. Ακόμη, προστατεύονταν ο πρόεδρος και ο γενικός γραμματέας επιχειρησιακών σωματείων τουλάχιστον 80 μελών, εφόσον δεν υπήρχαν άλλα σωματεία στην ίδια επιχείρηση. Η προστασία ίσχυε και τα μέλη προσωρινών διοικήσεων σωματείων, που καταλάμβαναν τις αντίστοιχες θέσεις.

Οι παραπάνω σχετικά ευνοϊκές για τους μισθωτούς και συνδικαλιστές διατάξεις συμπληρώνονταν ωστόσο από άρθρα τα οποία στρέφονταν ουσιαστικά κατά του φαινομένου των εργατικών επιτροπών και των μαχητικών μορφών πάλης, δίνοντας τη δυνατότητα στους βιομήχανους να καταγγέλουν τις απεργίες ως καταχρηστικές και να προχωρούν σε απολύσεις, αλλά και στην αστυνομία να επεμβαίνει.⁶¹⁶ Η απεργία θεωρούνταν καταχρηστική εάν δεν είχε προηγηθεί προειδοποίηση του εργοδότη και διαπραγματεύσεις μαζί του (ή με την εργοδοτική ένωση), δίχως να προσδιορίζεται ο χρόνος προειδοποίησης ή η ελάχιστη διάρκεια της διαπραγμάτευσης. Ειδικά για την κήρυξη απεργίας σε νοσηλευτικά ιδρύματα, λιμάνια, επιχειρήσεις ύδρευσης, παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος, αερίου, πετρελαίου, μεταφορών, συγκοινωνιών, τηλεπικοινωνιών, ταχυδρομείων και αποχετεύσεως απαιτούνταν έγγραφη γνωστοποίηση με δικαστικό επιμελητή τουλάχιστον οκτώ μέρες πριν την πραγματοποίηση της απεργίας.

Επιπλέον, τα Διοικητικά Συμβούλια των σωματείων είχαν δικαίωμα να κηρύξουν ολιγόωρη στάση εργασίας, όχι όμως και αλληπάλληλες στάσεις, οι οποίες, όπως και η απεργία, μπορούσαν να αποφασιστούν μόνο από γενική συνέλευση των εργατών. Απεργία που δεν κηρύσσονταν από νόμιμο επαγγελματικό σωματείο θα είχε ως αποτέλεσμα την αυτοδίκαιη απόλυση των απεργών μισθωτών, δίχως αποζημίωση από τον εργοδότη. Προβλεπόταν φυλάκιση έως ενός έτους και χρηματικό πρόστιμο για όποιον «προσβάλλει την ελευθερία της εργασίας τρίτου ή παρεμποδίζει την ελεύθεραν χρήσιν των χώρων εργασίας» κατά τη διάρκεια απεργίας ή ανταπεργίας, κάτι που στρεφόταν εμμέσως κατά των περιφρουρημένων απεργιών που υιοθετούσε το εργοστασιακό κίνημα και σχεδόν όλοι οι απεργιακοί εργατικοί αγώνες. Κατά συνέπεια, η κήρυξη απεργίας από επιτροπή εργαζομένων και η περιφρούρησή της θα ήταν στο εξής παράνομες.

Το νομοσχέδιο προωθούνταν εξάλλου μέσα σε ένα γενικότερο κλίμα διολίσθησης προς αυταρχικές μεθόδους άσκησης της εκτελεστικής εξουσίας, που δεν άφηγε πολλά περιθώρια παρερμηνείας των προθέσεων της κυβέρνησης. Πέρα από τις αστυνομικές επιθέσεις σε εργοστάσια που προηγήθηκαν της κατάθεσης του νομοσχεδίου στη Βουλή, ο θάνατος του μαθητή Σιδέρη Ισιδωρόπουλου, μέλους της οργάνωσης Κ.Ο. Μαχητής κατά τη διάρκεια αφισκοκόλλησης για την Πρωτομαγιά του 1976, τον οποίο προκάλεσαν αστυνομικοί (ο Ισιδωρόπουλος παρασύρθηκε από όχημα στην οδό Πειραιώς κατά τη διάρκεια καταδίωξης) υπογράμμισε τη διεύρυνση των ορίων δράσης των αστυνομικών

⁶¹⁵ Ν. 330, *Περί Επαγγελματικών Σωματείων και Ενώσεων και Διασφάλισης της Συνδικαλιστικής Ελευθερίας*, ΦΕΚ 120/29-5-1976, τεύχος πρώτο.

⁶¹⁶ Ο Γ. Βούλγαρης (ό.π., σ. 136) έχει εκτιμήσει ότι ο ν. 330 στόχευε στον «περιορισμό των απολύσεων». Στην πραγματικότητα, όπως θα δούμε, η ψήφιση του νόμου ακολουθήθηκε από μεγάλο κύμα απολύσεων συνδικαλιστών.

αρχών και τις αλλαγές στο χαρακτήρα της επέμβασής τους ενάντια στις κινητοποιήσεις. Ενδεικτική του κλίματος ήταν και η πλατιά διαδεδομένη εντύπωση πως ο σχεδόν ταυτόχρονος θάνατος του Αλέκου Παναγούλη (είχε συλληφθεί και βασανιστεί από τη χούντα για την απόπειρα δολοφονίας του Παπαδόπουλου και στη Μεταπολίτευση συγκέντρωνε στοιχεία για τις σχέσεις πολιτικών και δικτατόρων) σε οδικό δυστύχημα στην οδό Βουλιαγμένης ήταν αποτέλεσμα προσχεδιασμένης ενέργειας κρατικών και κυβερνητικών κύκλων, σε συνεργασία με ξένες μυστικές υπηρεσίες.

Η πάλη ενάντια στο νομοσχέδιο

Η ανακοίνωση του νομοσχεδίου βρήκε τους εργάτες της βιομηχανίας σε κατάσταση αναβρασμού. Από τα μέσα Μαρτίου 1976 εξελίσσονταν απεργίες και στάσεις εργασίας σε μια σειρά εργοστασίων: Στη σωληνουργία Στασινόπουλος, στην Τραγάνα Λοκρίδας, ξεκίνησε απεργία τετρακοσίων εργατών στις 18 Μαρτίου, η οποία θα συνεχιζόταν τουλάχιστον ως τα τέλη Μαΐου, ενώ στον Φανεστρόπουλο, ομοειδές εργοστάσιο στη Θήβα, οι τετράωρες στάσεις που είχαν ξεκινήσει στις 10 Μαρτίου είχαν μετατραπεί σε απεργία με αίτημα αυξήσεις 80 δρχ. στα ημερομίσθια και επαναπρόσληψη του απολυμένου αντιπροέδρου του σωματείου. Στα τέλη Μαρτίου πραγματοποιήθηκε απεργία στο εργοστάσιο λαμπτήρων της Όσραμ, η οποία διήρκεσε τουλάχιστον 10 μέρες, στις 30 Μαρτίου ξεκίνησε απεργία στα μεταλλεία Παπαστρατή στην Εύβοια, ενώ την 1η Απριλίου ξεκίνησε απεργία στους Βωξίτες Παρνασσού, η οποία κράτησε τουλάχιστον δεκαοκτώ μέρες. Οι εργάτες ελαστικών της Good Year στη Θεσσαλονίκη πραγματοποιούσαν από τα τέλη Μαρτίου καθημερινές στάσεις εργασίας, οι οποίες θα συνεχίζονταν τουλάχιστον έως τις 17 Απριλίου. Οι 120 λιθογράφοι του εργοστασίου Ματσούκης συνέχιζαν στις 2 Απριλίου την απεργία τους για 35η μέρα. Στο εργοστάσιο της ITT στο Μαρούσι πραγματοποιούνταν καθημερινά πολύωρες στάσεις εργασίας τουλάχιστον από τις 10 Απριλίου, οι οποίες θα διαρκούσαν ως τον Ιούνιο, με την εργοδοσία να κηρύσσει σ' αυτό το διάστημα δύο φορές λοκ-άουτ. Στα μεταλλεία Σκαλιστήρη στο Μαντούδι Εύβοιας, η απεργία έλαβε άγρια μορφή, με την αστυνομία να πραγματοποιεί σκληρή έφοδο στις 2 Απριλίου, τραυματίζοντας και συλλαμβάνοντας απεργούς.

Στις αρχές Μαΐου, οι χαλυβουργοί του Βόλου ξεκίνησαν απεργία που κράτησε για τουλάχιστον 28 ημέρες, ενώ στο εργοστάσιο μαρμάρων Παρκέτ στα Ιωάννινα πραγματοποιήθηκε στις 20 Μαΐου απεργία τουλάχιστον τριών ημερών με αίτημα την επαναπρόσληψη του προέδρου του σωματείου, ο οποίος είχε απολυθεί έπειτα από 48ωρη απεργία για αυξήσεις. Εξάλλου από τις 18 Μαΐου απεργούσαν οι εργαζόμενοι του σέρβις της Ιζόλα (Ιζόλα – ΒΕΣ) ζητώντας αυξήσεις 27% κατά μέσο όρο και επίδομα για όσους χρησιμοποιούν δικό τους αυτοκίνητο.

Το ίδιο περίπου διάστημα, οι εργάτες πολλών εργοστασίων, όπως αυτά της Φίλκοπλαστ, της Χούδσον, της Φουλγκόρ, της Άνταμς, του Κυνηγάκη, της Σέντσιουρι Ελλάς, της ΒΙΣ, αλλά και των ναυπηγείων Χαλκίδας, είχαν πραγματοποιήσει ολιγόωρες στάσεις εργασίας για διάφορα αιτήματα, ενώ 48ωρη απεργία πραγματοποιήθηκε στα μέσα Απριλίου 1976 στη γαλακτοβιομηχανία Όλυμπος. Στο ξυλουργικό εργοστάσιο Σόφρα, οι στάσεις εργασίας ακολουθήθηκαν στις 17 Μαΐου από 24ωρη απεργία.

Η κατάσταση αυτή καταδείκνυε τις υπαρκτές δυνατότητες αντίστασης στο περι-συνδικαλισμού νομοσχέδιο, αλλά ο κατακερματισμός του εργοστασιακού κινήματος και η απροθυμία των κομμάτων της αντιπολίτευσης να συγκρουστούν με την κυβέρνηση αναδείχθηκαν σε σημαντικούς ανασταλτικούς παράγοντες για τη διοχέτευση των υφιστάμενων εργατικών κινητοποιήσεων σε αντικυβερνητική κατεύθυνση. Εξάλλου, δημιουργούνταν πλέον νέοι όροι διεξαγωγής της ταξικής πάλης: Η κυβερνητική πρωτοβουλία μετατόπισε τον ταξικό ανταγωνισμό από τις μεμονωμένες επιχειρήσεις

στην κεντρική πολιτική σκηνή και «πολιτικοποίησε» την ταξική πάλη. Καθώς το νομοσχέδιο δεν αφορούσε αποκλειστικά τους βιομηχανικούς εργάτες αλλά όλους τους μισθωτούς, αναβαθμίστηκε ο ρόλος άλλων εργατικών στρωμάτων, με οργανωμένα και μαζική συνδικαλιστική εκπροσώπηση αλλά περιορισμένη μαχητικότητα. Συνακόλουθα αναβαθμιζόταν και ο ρόλος των πολιτικών δυνάμεων που κυριαρχούσαν στα συνδικαλιστικά όργανα, δηλαδή κυρίως των κομμάτων της κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης. Στο προσκήνιο βρέθηκαν οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι εργαζόμενοι σε επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, οι τραπεζοϋπάλληλοι και οι εργαζόμενοι στον εν γένει ιδιωτικό τομέα. Το έως τότε πιο μαχητικό τμήμα της εργατικής τάξης, οι εργοστασιακοί εργάτες, ισχυρότατοι σε επίπεδο επιχείρησης, περιορίζονταν στο ρόλο μίας μόνο από τις πολλές συνιστώσες του ευρύτερου εργατικού κινήματος, ενώ το σχετικό βάρος τους συμπιεζόταν εξαιτίας της απουσίας κάποιου δευτεροβάθμιου οργάνου τους. Αντίστροφα, αναβαθμιζόταν ο ρόλος της ΓΣΕΕ, των Εργατικών Κέντρων, των ομοσπονδιών, ακόμη και των κλαδικών/ομοιοεπαγγελματικών σωματείων που είχαν διαδραματίσει έως τότε δευτερεύοντα ρόλο. Οι εργοστασιακοί εργάτες δεν εκπροσωπήθηκαν στη συνέντευξη τύπου που διοργάνωσαν στις 20 Απριλίου κατά του νομοσχεδίου διάφορες εργατικές ομοσπονδίες, μεταξύ των οποίων η Ομοσπονδία Τραπεζοϋπαλληλικών Οργανώσεων Ελλάδας (ΟΤΟΕ), η Ομοσπονδία Ιδιωτικών Εκπαιδευτικών Λειτουργών Ελλάδας (ΟΙΕΛΕ), η Ομοσπονδία Συλλόγων Νοσηλευτικών Ιδρυμάτων Ελλάδας (ΟΣΝΙΕ), η Γενική Ομοσπονδία Προσωπικού ΔΕΗ (ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ) και οι εργαζόμενοι των Ελληνικών Ταχυδρομείων (ΕΛΤΑ). Οι εν λόγω οργανώσεις προγραμματίζαν συγκέντρωση στο Σπόρτινγκ για τις 29 Απριλίου και αποτέλεσαν την επίσημη ηγεσία του κινήματος αντίστασης στο νομοσχέδιο.

Υπήρξε, κατά συνέπεια, μια σημαντική αναβάθμιση του ρόλου των πολιτικών κομμάτων της Αριστεράς που τους έδωσε τη δυνατότητα να εξελιχθούν σε ρυθμιστές των εξελίξεων εντός του εργατικού κινήματος.⁶¹⁷ Η εξέλιξη αυτή οφειλόταν και στο γεγονός ότι η υποβολή του περί συνδικαλισμού νομοσχεδίου συνέπεσε με την προσπάθεια των συνδικαλιστικών παρατάξεων των ΚΚΕ, ΚΚΕ (εσ.) και ΠΑΣΟΚ να συγκροτήσουν μια συμμαχία στο εσωτερικό της ΓΣΕΕ. Η εύθραυστη αυτή συμμαχία σε επίπεδο κορυφής, αποκορύφωμα της δράσης της οποίας υπήρξε η διάσπαση της συγκέντρωσης της Πρωτομαγιάς του 1976, δεν αποσκοπούσε στην οργανωτική διάσπαση της ΓΣΕΕ και τη συγκρότηση νέας συνομοσπονδίας αλλά χρησιμοποιούνταν ως μια μορφή πίεσης προς την ηγεσία της συνομοσπονδίας και των οργάνων της, εν όψει της πραγματοποίησης του πρώτου μεταδικτατορικού συνεδρίου της στην Καβάλα (18ο Συνέδριο, 10-11 Απριλίου 1976).

Το περί συνδικαλισμού νομοσχέδιο αντιμετώπιστηκε από τα κόμματα και τις συνδικαλιστικές παρατάξεις περισσότερο ως μια ευκαιρία αντιπαράθεσης με την κυβέρνηση σε συνδικαλιστικό και κοινοβουλευτικό επίπεδο παρά ως ένα άμεσο ζήτημα ζωτικής σημασίας για τους εργαζόμενους. Το ζήτημα που αναδείχθηκε στο προσκήνιο ήταν αυτό της επιλογής μεταξύ του αιτήματος για απόσυρση του νομοσχεδίου και αυτού για τροποποίησή του. Υπέρ της δεύτερης άποψης ήταν η ΓΣΕΕ, η οποία ζήτησε την αναβολή της ψήφισης για ημερομηνία μετά τη σύγκληση του συνεδρίου της και πρότεινε τροποποιήσεις που αφορούσαν κυρίως την επέκταση της προστασίας των συνδικαλιστικών στελεχών και ορισμένες βελτιώσεις ως προς τα προαπαιτούμενα για την κήρυξη απεργίας.⁶¹⁸ Το αίτημά της για αναβολή έγινε δεκτό από την κυβέρνηση, η

⁶¹⁷ Συνεπώς, το γεγονός ότι τα κόμματα αδυνατούσαν να ελέγξουν τις εργοστασιακές κινητοποιήσεις δεν τα απέτρεψε από το να επηρεάσουν τελικά το εργοστασιακό κίνημα, μέσω του ρόλου που διαδραμάτιζαν στο ευρύτερο κίνημα από το δεύτερο τρίμηνο του 1976 και έπειτα. Η παρατήρηση του Ν. Μανίκα, ότι το ΚΚΕ «περιορί[στηκε] στην πραγματική του διάσταση, της μικρής μειοψηφίας που δεν μπορεί να επηρεάσει την πορεία και την έκβαση του κινήματος» ελέγχεται από αυτήν την άποψη (βλ. Ν. Μανίκας, «Το Εργοστασιακό Κίνημα», *ό.π.*, σ. 24).

⁶¹⁸ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 3.4.1976.

οποία ακολούθησε έτσι μια παρελκυστική τακτική που αποσκοπούσε στην πρόκληση εφουσηχασμού πριν τον αιφνιδιασμό.⁶¹⁹ Το τρισέλιδο πρωτομαγιάτικο μήνυμα της νέας διοίκησης της ΓΣΕΕ προς τους εργαζόμενους το 1976, εν αναμονή της ψήφισης του επίμαχου νομοσχεδίου, δεν περιλάμβανε καμία αναφορά σ' αυτό, ενώ επαναλάμβανε τα περί στήριξης της κυβέρνησης και περιφρούρησης του δημοκρατικού πολιτεύματος και της εσωτερικής ειρήνης.⁶²⁰ Στις 20 Μαΐου, πέντε ημέρες πριν την ψήφιση του νομοσχεδίου στη Βουλή, η ΓΣΕΕ δήλωσε ικανοποιημένη, καθώς θεωρούσε ότι η κυβέρνηση είχε δεχθεί να υιοθετήσει σημαντικό μέρος των τροπολογιών που η συνομοσπονδία είχε προτείνει.⁶²¹

Η ΓΣΕΕ αντιπάχθηκε στη διεξαγωγή κινητοποιήσεων ενάντια στο σχέδιο νόμου.⁶²² Στις 22 Μαΐου 1976, ενώ διάφορες ομοσπονδίες και σωματεία είχαν εξαγγείλει απεργία δύο ημερών εν όψει της ψήφισης του νομοσχεδίου για τις 24 και 25 Μαΐου, η ΓΣΕΕ με ανακοίνωσή της διευκρίνισε ότι «κανένα αρμόδιο όργανο [της ΓΣΕΕ] έλαβε απόφαση περί απεργίας. [...] Έτσι τα τμήματα της ΓΣΕΕ, ομοσπονδίες και Εργατικά Κέντρα στην συντριπτική τους πλειοψηφία πειθαρχούν στις αποφάσεις της συνδικαλιστικής τους ηγεσίας, αξιώνοντας από την Κυβέρνηση με την βοήθεια των εκπροσώπων των εν Βουλή Κομμάτων την αποδοχή όλων των προτάσεων της ΓΣΕΕ ΧΩΡΙΣ ΝΑ ΕΞΑΓΓΕΙΛΟΥΝ ΑΠΕΡΓΙΑΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ».⁶²³ Από την εξέλιξη των πραγμάτων, η ΓΣΕΕ αναγκάστηκε την επομένη να παραδεχθεί ότι «αριθμός συνδικαλιστικών οργανώσεων δεν ακολούθησε τη γραμμή του επικοδομητικού και υπεύθυνου διαλόγου», κατακρίνοντας παράλληλα την απόφαση της κυβέρνησης να προχωρήσει σε πολιτική επιστράτευση των εργαζομένων της Ολυμπιακής Αεροπορίας και μερίδας των εργαζομένων του ΟΤΕ.⁶²⁴

Στο Εργατικό Κέντρο Αθήνας, η επικείμενη ψήφιση του σχεδίου νόμου προκάλεσε έντονη συζήτηση στη συνεδρίαση του Διοικητικού Συμβουλίου στις 5 Απριλίου 1976. Της συνεδρίασης αυτής είχε ωστόσο προηγηθεί η απόφαση της Εκτελεστικής Επιτροπής του ΕΚΑ να εγκρίνει τις προτάσεις της ΓΣΕΕ για αναβολή της ψήφισης και τροποποιήσεις, κάτι που δημιούργησε τελεεσμένο γεγονός. Ορισμένα μέλη της διοίκησης του ΕΚΑ πρότειναν την απόσυρση του νομοσχεδίου και την κατάρτιση νέου. Το ΔΣ του ΕΚΑ αποφάσισε κατά πλειοψηφία να υποστηρίξει τις προτεινόμενες από τη ΓΣΕΕ τροποποιήσεις, καθώς και την πρόταση για αναβολή της κοινοβουλευτικής συζήτησης, ενώ επιφυλάχθηκε να καταρτίσει συμπληρωματικές τροποποιήσεις. Η εξέλιξη αυτή δεν προκάλεσε καμία ρήξη στο δευτεροβάθμιο όργανο, γεγονός που καταδεικνύει τις συμβιβαστικές τάσεις των παρατάξεων της Αριστεράς.⁶²⁵

Ενδεικτική του χάσματος που διαμορφωνόταν μεταξύ του ΕΚΑ και του κόσμου των εργοστασίων ήταν και η ανάλωση τριών συνεδριάσεων του ΔΣ του οργάνου, στις 20, 21 και 29 Απριλίου 1976, πάνω στο ζήτημα του εορτασμού της Πρωτομαγιάς του 1976, ο οποίος θα πραγματοποιούνταν σε κρίσιμη για τις εργοστασιακές κινητοποιήσεις καμπή. Το ζήτημα του νομοσχεδίου ανέκυψε μονάχα στο περιθώριο της σχετικής συζήτησης, έπειτα από πρόταση να λάβει θέση το ΕΚΑ για ορισμένες απολύσεις στο εργοστάσιο Φουρλής, και να τις συνδέσει με το ζήτημα του νομοσχεδίου. Ο γραμματέας του οργάνου, Παπαχρήστου, παρέκαμψε το ζήτημα ενημερώνοντας το ΔΣ ότι η επιχείρηση

⁶¹⁹ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 6.4.1976.

⁶²⁰ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 1.5.1976.

⁶²¹ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 20.5.1976.

⁶²² Ο Σ. Κουτρουβίδης, σε συνέδριο του περιοδικού *Ιστορείν* στις 14 Δεκεμβρίου του 2012, ανέφερε εκ παραδρομής ότι η 48ωρη απεργία στις 24 και 25 Μαΐου 1976 είχε κηρυχθεί από τη ΓΣΕΕ (<http://www.blod.gr/lectures/Pages/viewlecture.aspx?LectureID=693>).

⁶²³ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 22.5.1976. Έμφαση στο πρωτότυπο.

⁶²⁴ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 23.5.1976.

⁶²⁵ Πρακτικά Δ.Σ. ΕΚΑ, 5.4.1976.

είχε προβεί σε επτά απολύσεις παρ' ό,τι τον είχε προηγουμένως διαβεβαιώσει περί του αντιθέτου, και γι' αυτό είχε ήδη προτείνει στους απολυμένους να προχωρήσουν σε μηνύσεις και αγωγές.⁶²⁶ Κατά τα άλλα, τις τρεις συνεδριάσεις απασχόλησε έντονα το ζήτημα του «κοινού» εορτασμού της Πρωτομαγιάς και το περιεχόμενο των συνθημάτων της συγκέντρωσης. Αφού η πλειοψηφία διαπίστωσε πως δεν ήταν δυνατόν να διασφαλιστεί η μη «κομματικοποίηση» των συνθημάτων (δεν επιθυμούσε αντι-ιμπεριαλιστικά συνθήματα για το ΝΑΤΟ, τις βάσεις κ.ο.κ.) πάρθηκε κατά πλειοψηφία η απόφαση για συγκέντρωση του ΕΚΑ σε κλειστό χώρο, στο γήπεδο του Σπόρτινγκ.⁶²⁷ Έπειτα από διαβουλεύσεις τις επόμενες μέρες επιτεύχθηκε συμβιβασμός μεταξύ των παρατάξεων και αποφασίστηκε κοινή ανοιχτή συγκέντρωση στην πλατεία Κοτζιά. Ωστόσο η κυβέρνηση δεν έδωσε τη σχετική άδεια, επικαλούμενη τον κίνδυνο επεισοδίων, και η αντιπρότασή της για συγκέντρωση στο Πεδίο του Άρεως δεν έγινε δεκτή από το ΕΚΑ, το οποίο επανέφερε σε ισχύ την απόφαση της πρώτης του συνεδρίασης για συγκέντρωση στο γήπεδο του Σπόρτινγκ.⁶²⁸ Οι παρατάξεις της αντιπολίτευσης, οι οποίες είχαν προηγουμένως ασκήσει έντονη κριτική κατά της κυβερνητικής πρότασης για συγκέντρωση στο Πεδίο του Άρεως, αποφάσισαν τελικά να πραγματοποιήσουν εκεί ξεχωριστή συγκέντρωση.

Όπως και η ΓΣΕΕ, το ΕΚΑ δεν επιθυμούσε τη διεξαγωγή κινητοποιήσεων για οποιοδήποτε ζήτημα το διάστημα πριν την ψήφιση του νομοσχεδίου. Ακόμη και όταν ήρθαν αντιμέτωποι με τη διαιτητική απόφαση για αυξήσεις ύψους 17% στο κατώτατο ημερομίσθιο, που υπολείπονταν κατά πολύ των προσδοκιών τους, οι εκπρόσωποι της πλειοψηφίας του ΔΣ προέβαλαν τη θέση ότι δεν υπάρχουν δυνατότητες για μια απεργία, με τον γραμματέα, Παπαχρήστου, να δικαιολογεί την παραπάνω θέση τονίζοντας ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχει «ασυμβίβαστη σύγκρουση ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τις παραγωγικές σχέσεις» φέρνοντας ως επιχείρημα το γεγονός ότι «υπογράφονται Σ.Σ.Ε. απ' ευθείας με την εργοδοσία από Σωματεία όλων των παρατάξεων».⁶²⁹ Στην ίδια συνεδρίαση δεν έγινε δεκτή πρόταση για την υιοθέτηση του αιτήματος για απόσυρση του συνδικαλιστικού νομοσχεδίου, το οποίο όδευε προς ψήφιση, και αντ' αυτού αποφασίστηκε εκ νέου η στοίχιση του ΕΚΑ πίσω από τις πρωτοβουλίες τροποποίησης του νομοσχεδίου τις οποίες πρότεινε η ΓΣΕΕ.

Το ΑΕΜ, συνδικαλιστική παράταξη του ΚΚΕ εσωτερικού, ζήτησε την απόσυρση του νομοσχεδίου προκειμένου αυτό «να αναμορφωθεί». Στο επίκεντρο της κριτικής του ΑΕΜ βρέθηκε η «στενή» έννοια του επαγγελματικού σωματείου όπως αυτό οριζόταν από το νομοσχέδιο, η οποία θεωρήθηκε ότι αγνοούσε τον βιομηχανικό συνδικαλισμό, ο περιορισμός του δικαιώματος της απεργίας και η «κενή περιεχομένου» προστασία των συνδικαλιστών. Το ΑΕΜ πάσχιζε να αναδείξει την αντισυνταγματικότητα του νομοσχεδίου, ενώ θεωρούσε ότι σε αυτό «πέρασαν οι απόψεις της επιθετικής και αδίστακτης μερίδας του ΣΕΒ».⁶³⁰ Κατέληξε προτείνοντας ένα σύνολο δεκατεσσάρων τροποποιήσεων, τις οποίες είχε εισηγηθεί ο Ορέστης Χατζηβασιλείου στην Εκτελεστική Επιτροπή της ΓΣΕΕ.⁶³¹

Το ΚΚΕ και η ΕΣΑΚ συντάχθηκαν, όπως και η υπόλοιπη συνδικαλιστική αντιπολίτευση, με τις «συνεργαζόμενες» ομοσπονδίες που ζητούσαν την απόσυρση του σχεδίου νόμου και την κατάρτιση νέου με συμμετοχή των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Ωστόσο είναι φανερό ότι υποβάθμισαν τη σημασία της μεταρρύθμισης. Καθ' όλο τον Απρίλιο του

⁶²⁶ Πρακτικά Δ.Σ. ΕΚΑ, 20.4.1976.

⁶²⁷ Πρακτικά Δ.Σ. ΕΚΑ, 21.4.1976.

⁶²⁸ Πρακτικά Δ.Σ. ΕΚΑ, 29.4.1976.

⁶²⁹ Πρακτικά Δ.Σ. ΕΚΑ, 15.5.1976.

⁶³⁰ «Το νομοσχέδιο παγίδα: Να αποσυρθεί για να αναμορφωθεί», *Εργατική Ενότητα*, 8.4.1976.

⁶³¹ «Τροποποιήσεις που επιβάλλονται να γίνουν στο σχ. νόμου περί "εργατ. σωματείων"», *Εργατική Ενότητα*, 8.4.1976.

1976, ο *Ριζοσπάστης* έδινε πολύ περισσότερο βάρος στην προώθηση αντι-ιμπεριαλιστικών αιτημάτων, με το «αντεργατικό» νομοσχέδιο να περιορίζεται στο επίπεδο άλλου ενός επιθυμητού άξονα πάλης του εργατικού κινήματος. Τα αιτήματα που σύμφωνα με την εφημερίδα του ΚΚΕ ακούστηκαν στη συγκέντρωση της Πρωτομαγιάς του 1976 ήταν τα «έξω οι βάσεις του θανάτου», «έξω οι Αμερικάνοι ιμπεριαλιστές», «δημοκρατική αντιιμπεριαλιστική συσπείρωση και ενότητα».⁶³² Η πάλη για την απόσυρση του νομοσχεδίου επαφίονταν από το ΚΚΕ στις συνεργαζόμενες ομοσπονδίες, οι εκδηλώσεις των οποίων αναδημοσιεύονταν στην εφημερίδα του κόμματος. Η προσωρινή απόσυρση του νομοσχεδίου από τον υπουργό Απασχόλησης, η οποία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της παρελκυστικής τακτικής της κυβέρνησης, φαίνεται να καθυσήχασε το ΚΚΕ, με τον *Ριζοσπάστη* να αναφέρεται στις 9 Μαΐου στο νομοσχέδιο σαν αυτό να αποτελούσε οριστικά παρελθόν. Ζητούσε όμως από τους εργαζόμενους να είναι σε επιφυλακή γιατί «οι αντεργατικές δυνάμεις ενδέχεται να προωθήσουν ένα αντίστοιχο νομοσχέδιο αιφνιδιαστικά».⁶³³

Περισσότερο ριζοσπαστικό λόγο υιοθέτησε το ΠΑΣΟΚ, καλώντας τους εργαζόμενους «σε αγωνιστική ετοιμότητα για την ματαίωση της συζήτησης του νομοσχεδίου στη Βουλή». Το ΠΑΣΟΚ συντάχθηκε και αυτό με το περιεχόμενο της συνέντευξης τύπου που έδωσαν στις 20 Απριλίου οι συνεργαζόμενες ομοσπονδίες εργαζομένων που αναφέρθηκαν παραπάνω και επιπλέον χαρακτήρισε το νομοσχέδιο «στραγγαλιστικό, καπιταλιστικό και διαμετρικά αντίθετο με τα συμφέροντα της εργατικής τάξης και την ανάπτυξη του συνδικαλιστικού κινήματος».⁶³⁴ Στις 11 Μαΐου οι τρεις συνδικαλιστικές παρατάξεις κατέληξαν σε κοινή ανακοίνωση, η οποία μεταξύ άλλων ανέφερε ότι με το νομοσχέδιο «καταργείται ο εργοστασιακός συνδικαλισμός» και ότι «οι εργοστασιακές επιτροπές μένουν χωρίς προστασία».⁶³⁵ Η μόνη πρακτική ενέργεια στην οποία συμφώνησαν ωστόσο οι παρατάξεις ήταν η από κοινού πραγματοποίηση διαβήματος προς τη ΓΣΕΕ και τον υπουργό Απασχόλησης.

Η 48ωρη απεργία, 24-25 Μαΐου 1976. Οι συγκρούσεις της 25ης Μαΐου.

Η τοποθέτηση της ΓΣΕΕ κατά των σχεδιαζόμενων πανελλαδικών κινητοποιήσεων, σε συνδυασμό με την απροθυμία ή ανικανότητα της αντιπολίτευσης να οργανώσει αποτελεσματικά την πάλη ενάντια στο νομοσχέδιο είχαν ως αποτέλεσμα την απώλεια πολύτιμου χρόνου και δικαίωσαν την παρελκυστική τακτική της κυβέρνησης. Επιπρόσθετα, δημιουργήθηκε μεγάλη σύγχυση σχετικά με τις προγραμματιζόμενες εκδηλώσεις και τον χαρακτήρα τους, αλλά και προβλήματα στην ενιαία κινητοποίηση των εργαζομένων. Οι συνεργαζόμενες συνδικαλιστικές οργανώσεις, δρώντας υπό την επιρροή των παρατάξεων, προκήρυξαν 48ωρη απεργία για τη Δευτέρα 24 Μαΐου και την Τρίτη 25 Μαΐου, με συγκέντρωση τη Δευτέρα στο θέατρο Αλάμπρα, απόφαση η οποία αναγγέλθηκε στις εφημερίδες μόλις την Κυριακή. Ο σχεδιασμός περιλάμβανε την πραγματοποίηση 48ωρης απεργίας δίχως διαδηλώσεις ή προοπτική να δοθεί συνέχεια στην απεργία, με το βάρος να δίνεται στην πρώτη μέρα των κινητοποιήσεων. Ενδεικτικό είναι ότι δεν προγραμματίστηκε απεργιακή συγκέντρωση την Τρίτη, ενώ διάφορα ομοιοεπαγγελματικά σωματεία (ζαχαροπλαστών, μαγείρων, ξενοδοχούπαλλήλων, αρτεργατών κ.ά.) προκήρυξαν απεργία μόνο για τη Δευτέρα, θέση την οποία προωθούσαν και οι ΠΑΣΚΕ-ΕΣΑΚ στο σωματείο των λιθογράφων, πιθανώς και αλλού.⁶³⁶

⁶³² «Ενότητα και πάλη», *Ριζοσπάστης*, 4.5.1976.

⁶³³ «Όχι στο αντεργατικό νομοσχέδιο», *Ριζοσπάστης*, 9.5.1976.

⁶³⁴ «Κυβέρνηση και ΓΣΕΕ συμπλέουν στο αντεργατικό ν.δ. Λάσκαρη», *Εξόρμηση*, 22.4.1976.

⁶³⁵ «Δεν θα περάσει το αντεργατικό νομοσχέδιο της κυβέρνησης», *Εξόρμηση*, 14.5.1976.

⁶³⁶ «Πάνω από ένα εκατομμύριο εργαζόμενοι απεργούν αύριο», *Ριζοσπάστης*, 23.5.1976.

Στη Θεσσαλονίκη, κανείς δεν γνώριζε ποιες διαδηλώσεις είχαν προγραμματιστεί: Έως την Κυριακή κανένα σωματείο δεν είχε λάβει απόφαση για απεργία, ώσπου οι αριστερές παρατάξεις κάλεσαν με ανακοίνωσή τους σε απεργία μόνο για την Τρίτη 25 Μαΐου και συγκέντρωση στο θέατρο Κήπου (πλατεία ΧΑΝΘ), ζητώντας από το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης να μπει επικεφαλής της κινητοποίησης. Η διοίκηση του ΕΚΘ αποφάσισε τη Δευτέρα το βράδυ να μην υποστηρίξει την απεργία, κάτι που οδήγησε τις συνδικαλιστικές παρατάξεις να κηρύξουν απεργία, μέσω των σωματείων που ήλεγχαν, τις πρώτες πρωινές ώρες της Τρίτης.⁶³⁷

Η κατάσταση αυτή αποδείκνυε ότι οι συνδικαλιστικές παρατάξεις περισσότερο σύρονταν πίσω από τις εξελίξεις παρά τις προετοιμάζαν. Επιχειρούσαν μάλλον μια επίδειξη δύναμης προς την κυβέρνηση παρά την ακύρωση της ψήφησης του νομοσχεδίου, όπως διατυμπάνιζαν ορισμένες από αυτές. Η επιλογή κλειστών χώρων για τη συγκέντρωση της Δευτέρας και η απόφαση να μην πραγματοποιηθεί πορεία υποβάθμισε την κινητοποίηση – παρά τη μεγάλη συμμετοχή στην απεργία, η συγκέντρωση της Δευτέρας πιθανότατα δεν ξεπέρασε στην Αθήνα τις 40.000 ανθρώπων. Έπειτα από την ανάγνωση ψηφισμάτων, μικρό μέρος των συγκεντρωμένων ακολούθησε τη διαδήλωση οργανώσεων της άκρας Αριστεράς προς το υπουργείο Απασχόλησης.⁶³⁸

Η έλλειψη προετοιμασίας για την 48ωρη απεργία επηρέασε και τον εργοστασιακό χώρο, ο οποίος δεν κινητοποιήθηκε ενιαία. Μοναδική κίνηση για την προώθηση της συντονισμένης πάλης ενάντια στο νομοσχέδιο αποτέλεσε η δημιουργημένη από τον Απρίλιο του 1976 «Συντονιστική Επιτροπή των εργοστασιακών σωματείων ηλεκτρικών-ηλεκτρονικών συσκευών» (για την οποία έγινε λόγος σε προηγούμενο κεφάλαιο) με συμμετοχή εκπροσώπων των εργατών εργοστασίων AEG, Εσκιμό, Έλκο, Φίλιπς, Ιζόλα, Ιζόλα – ΒΕΣ, ΙΤΤ και Πίτσος. Η Επιτροπή, η οποία διευρύνθηκε με τη συμμετοχή των σωματείων του Πετζετάκι, του Ξυλάνη, της Κολούμπια και της Φίντεξπορτ, κυκλοφόρησε στις 6 Μαΐου 1976 προκήρυξη η οποία ζητούσε την απόσυρση του περί συνδικαλισμού νομοσχεδίου, την κατοχύρωση των εργοστασιακών σωματείων και επιτροπών, την προστασία όλων των συνδικαλιστών και απεργών, και την απαγόρευση της απεργοσπασίας και των λοκ-άουτ.⁶³⁹ Η Επιτροπή διεξήγαγε μια καμπάνια ενημέρωσης στα εργοστάσια και γρήγορα μπήκε υπό τη σκέπη μιας ευρύτερης επιτροπής «59 σωματείων», η οποία καθοδηγούνταν από τις ΕΣΑΚ-ΑΕΜ-ΠΑΣΚΕ, ενώ ακύρωσε και τα σχέδιά της για πραγματοποίηση εκδήλωσης σε ανοιχτό χώρο.⁶⁴⁰ Η Επιτροπή των «59 σωματείων» ακολουθούσε παρόμοια πολιτική με αυτή των ομοσπονδιών, διοργανώνοντας συγκέντρωση στις 24 Μαΐου σε έτερο κλειστό χώρο, στο θέατρο Διάνα.

Οι αδυναμίες αυτές μπορούσαν μόνο σε κάποιο βαθμό να υπερκαλυφθούν από τις διαθέσεις για κινητοποίηση. Αν και στις 24 Μαΐου πραγματοποιήθηκαν απεργίες και μικρές διαδηλώσεις προς το κέντρο της Αθήνας από τους εργάτες διαφόρων εργοστασίων, άλλοι εργάτες κατόρθωσαν να κινητοποιηθούν μόνο τη δεύτερη μέρα της απεργίας. Πάντως και τις δύο μέρες αναφέρθηκαν απεργίες σε εργοστάσια τα οποία έως τότε δεν είχαν απεργήσει για οικονομικά αιτήματα.⁶⁴¹ Σύμφωνα με μια καταγραφή που επιχειρήθηκε, στις 25 Μαΐου απήργησαν στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας οι εργάτες περισσότερων από 80 εργοστασίων.⁶⁴²

⁶³⁷ «Η κινητοποίηση στη Θεσσαλονίκη», *Εργατική Πάλη*, 29.5.1976.

⁶³⁸ «Η συγκέντρωση στο “Διάνα”», *Εργατική Πάλη*, 29.5.1976. Ο *Ριζοσπάστης* έκανε λόγο για εκατό χιλιάδες εργαζόμενους και η *Εξόρμηση* για ογδόντα χιλιάδες, εκτιμήσεις μάλλον υπερβολικές.

⁶³⁹ Η προκήρυξη αναδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ο Εργαζόμενος της ΙΖΟΛΑ*, αρ. 1, Μάιος 1976.

⁶⁴⁰ Προλεταριακός Αγώνας, *Η Πείρα της ΙΖΟΛΑ*, ό.π., σ. 30.

⁶⁴¹ «Το συμπέρασμα από τα γεγονότα», *Εργατική Πάλη*, 29.5.1976.

⁶⁴² «“ΟΧΙ” βροντοφώναξε η εργατιά», *Ριζοσπάστης*, 26.5.1976.

Η επικείμενη ψήφιση του νομοσχεδίου σκλήρυνε τη στάση των εργοστασιακών σωματείων απέναντι σε φαινόμενα απεργοσπασίας. Στο εργοστάσιο της Πίτσος, απεργοσπάστης μήνυσε στις 29 Μαΐου 1976 πέντε απεργούς (ανάμεσά τους τον αντιπρόεδρο του σωματίου και ένα μέλος της εξελεγκτικής επιτροπής) για παράνομη βία, εξύβριση, βλασφημία και απειλή εις βάρος του κατά την απεργία της 25ης Μαΐου. Στο απολογητικό τους υπόμνημα προς τον εισαγγελέα πλημμελειοδικών Πειραιώς, οι κατηγορούμενοι ανέφεραν ότι ο μηνυτής, αφού ο ίδιος τους είχε καθυβρίσει και απειλήσει, έσπευσε να εισέλθει στο εργοστάσιο γιατί «ασφαλώς θα ελυντζάρετο από τους απεργούς» και στη συνέχεια «έπεσε πάνω στο ποδήλατο» ενός εξ αυτών.⁶⁴³

Οι μαχητικές αυτές διαθέσεις μεταφέρθηκαν στους δρόμους της Αθήνας τη δεύτερη μέρα της απεργίας. Απεργοί και οργανώσεις της άκρας Αριστεράς συγκεντρώθηκαν στο θέατρο Γκλόρια στην οδό Ιπποκράτους, όπου καλούσαν τα σωματεία των οικοδόμων. Κατά την αποχώρηση των οικοδόμων προς την Ομόνοια συγκροτήθηκε διαδήλωση προς το υπουργείο Απασχόλησης. Από εκεί οι συγκεντρωμένοι αποφάσισαν, έπειτα από παρότρυνση ορισμένων, να συνεχίσουν προς τη Βουλή από την οδό Σταδίου. Σε αυτό το σημείο επικεφαλής τοποθετήθηκε το μπλοκ του ΕΚΚΕ, το οποίο οδήγησε την πορεία ώσπου συνάντησε σειρές αστυνομικών που είχαν κλείσει το δρόμο προς τη Βουλή. Τότε αποφάσισε να αποχωρήσει από τη διαδήλωση.⁶⁴⁴ Οι διαδηλωτές που παρέμειναν επιτέθηκαν στους αστυνομικούς και η διαδήλωση εξελίχθηκε σε διάφορες εστίες οδοφραγμάτων και οδομαχίες που κράτησαν έως το βράδυ, με τη συμμετοχή χιλιάδων ανθρώπων, όπως είχε γίνει και κατά τη διαδήλωση των οικοδόμων στις 23 Ιουλίου 1975. Κατά τις συγκρούσεις, στις οποίες η αστυνομία εφορμούσε με τεθωρακισμένα, δολοφονήθηκε στη συμβολή των οδών Αιόλου και Σταδίου μια πλανόδια μικροπωλήτρια, η Αναστασία Τσιβίκα, από αύρα η οποία ανέβηκε στο πεζοδρόμιο.⁶⁴⁵ Αργότερα αναφέρθηκε ότι εννέα άτομα τραυματίστηκαν από σφαίρες.⁶⁴⁶ Εκατόν ενενήντα διαδηλωτές προσήχθησαν και 37 από αυτούς συνελήφθησαν και καταδικάστηκαν στις 29 Μαΐου. Το κοινό για όλους κατηγορητήριο περιλάμβανε τη θρασύτητα κατά της αρχής και τη διατάραξη της κοινής ειρήνης, ενώ ανά περίπτωση οι συλληφθέντες κατηγορήθηκαν για αντίσταση κατά της αρχής, περιύβριση της αρχής, διατάραξη ασφάλειας συγκοινωνιών, πρόκληση σωματικών βλαβών, πρόκληση κινδύνου δια λιθοβολισμού και παράνομη οπλοφορία.⁶⁴⁷ Ο μέσος όρος ηλικίας των συλληφθέντων ήταν κάτω από τα 23 έτη. Μεταξύ τους βρίσκονταν οκτώ φοιτητές και σπουδαστές, δύο μαθητές, 22 εργάτες και εργαζόμενοι διαφόρων κλάδων και ειδικοτήτων, τέσσερεις ελεύθεροι επαγγελματίες και ένας βιοτέχνης.⁶⁴⁸

Η επαύριος των συγκρούσεων

Η ανεξέλεγκτη συμπεριφορά εργατών και διαδηλωτών το διήμερο 24-25 Μαΐου 1976 οδήγησε σύσσωμη τη συνδικαλιστική αντιπολίτευση αφενός στην εγκατάλειψη κάθε μορφής αγώνα ενάντια στο νομοσχέδιο και αφετέρου στην άνευ όρων υποταγή στην κυβερνητική γραμμή της αναζήτησης υπευθύνων για τα «έκτροπα» και την προβοκατορολογία. Ο πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ, Α. Παπανδρέου έκανε λόγο για «συνδουασμένες δυνάμεις χουντικών – προβοκατόρων και ορισμένων αστυνομικών» οι οποίες σε «στενή συνεργασία» δημιούργησαν «στημένα έκτροπα», ενώ απείλησε με διαγραφή μέλη του ΠΑΣΟΚ που τυχόν συμμετείχαν στις συγκρούσεις με την

⁶⁴³ Ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

⁶⁴⁴ «Η εργατική τάξη χωρίς ηγεσία», *Εργατική Πάλη*, 29.5.1976.

⁶⁴⁵ «Η σύγκρουση στο κέντρο της Αθήνας», *Εργατική Πάλη*, 29.5.1976.

⁶⁴⁶ Ανακοίνωση της Επιτροπής Ενάντια στις Διώξεις Οργανώσεων και Αγωνιστών για τα Γεγονότα της 25ης Μάη, 5.8.1976. Αναδημοσιεύτηκε στην *Εργατική Πάλη*, 8.8.1976.

⁶⁴⁷ «Κάτω η καραμανλική τρομοκρατία», *Εργατική Πάλη*, 29.5.1976.

⁶⁴⁸ «Το χρονικό του αιματοκυλισματος», *Εξόρμηση*, 28.5.1976.

αστυνομία.⁶⁴⁹ Ο *Ριζοσπάστης* της 26ης Μαΐου, ο οποίος κυκλοφόρησε με τον πρωτοσέλιδο τίτλο «Οργανωμένο σχέδιο των σκοτεινών δυνάμεων της ανωμαλίας», δημοσίευσε στην πρώτη σελίδα ανακοίνωση του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ που έκανε λόγο για «φασιστικά και προβοκατόρικά στοιχεία» τα οποία «βρήκαν την ευκαιρία [...] μπροστά στα μάτια των αστυνομικών οργάνων να δράσουν ανενόχλητα, εμφανίζοντας τον εαυτό τους σαν απεργούς οικοδόμους».⁶⁵⁰ Οι νεολαίες των κομμάτων της Αριστεράς (Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας - ΚΝΕ, νεολαία ΠΑΣΟΚ, Ρήγας Φεραίος, νεολαία Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς - ΕΔΑ), μαζί με την Ελληνική Δημοκρατική Νεολαία - ΕΔΗΝ⁶⁵¹ εξέδωσαν την ίδια μέρα κοινή ανακοίνωση στην οποία ανέφεραν ότι «τα προβοκατόρικά στοιχεία που έδρασαν ανενόχλητα και με την ανοχή της αστυνομίας καμία απολύτως σχέση δεν έχουν με τις αγωνιστικές εκδηλώσεις των οικοδόμων και γενικότερα των εργαζομένων και τις δημοκρατικές δυνάμεις της νεολαίας».⁶⁵²

Την ίδια στιγμή, οι οργανώσεις της άκρας Αριστεράς αδυνατούσαν να τηρήσουν ενιαία στάση και να αναλάβουν πρωτοβουλίες. Είναι χαρακτηριστικό ότι μια προσπάθεια συντονισμού ενάντια στην «καραμανλική τρομοκρατία» εκ μέρους των οργανώσεων ΟΚΔΕ, Κομμουνιστικής Διεθνιστικής Ένωσης (ΚΔΕ), Κομμουνιστικού Επαναστατικού Μετώπου (ΚΕΜ) Κ.Ο. Μαχητή, ΕΛΕΚ, Εργατικού Επαναστατικού Αντιιμπεριαλιστικού Μετώπου (ΕΕΑΜ) και ΟΠΑ κατέληξε στη διοργάνωση εκδήλωσης στις 31 Μαΐου μόνο από τις πρώτες τρεις οργανώσεις.⁶⁵³ Στις συσκέψεις για την εκδήλωση δεν κλήθηκαν πιο μεγάλες αριθμητικά οργανώσεις της άκρας Αριστεράς (ΕΚΚΕ, ΟΜΛΕ, ΕΔΕ), κάτι που καταδεικνύει την πολύ άσχημη κατάσταση που επικρατούσε στο επίπεδο των μεταξύ τους σχέσεων, την οποία επιδείνωσε η διολίσθηση ορισμένων εξ αυτών στη λογική της προβοκατορολογίας.⁶⁵⁴

Οι εξελίξεις αυτές οπωσδήποτε έσπειραν την απογοήτευση στο τμήμα της εργατικής τάξης που αγωνιζόταν όλο το προηγούμενο διάστημα και ειδικά στους εργοστασιακούς εργάτες, οι οποίοι βρίσκονταν ούτως ή άλλως υπό πίεση λόγω των μορφών οργάνωσης και αγώνα που υιοθετούσαν. Η έλλειψη προοπτικής συνέχισης της πάλης ενάντια στον –ψηφισμένο πλέον– νόμο, έδειξε τα όρια των κινημάτων της περιόδου και δημιούργησε σε πολλούς την αίσθηση ολοκλήρωσης του πρώτου μεταπολιτευτικού κύκλου. Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, οι εργατικές κινητοποιήσεις στα εργοστάσια, αν και δεν σταμάτησαν απότομα, έφθιναν σταδιακά και, κυρίως, απέκτησαν πιο ήπιο χαρακτήρα. Η απόφαση που έλαβαν ομοσπονδίες και σωματεία (ΟΤΟΕ, εργαζόμενοι ΟΤΕ,

⁶⁴⁹ «Σε νέο διχασμό οδηγεί τη χώρα η κυβέρνηση», *Εξόρμηση*, 28.5.1976.

⁶⁵⁰ «Οργανωμένο σχέδιο των σκοτεινών δυνάμεων της ανωμαλίας», *Ριζοσπάστης*, 26.5.1976.

⁶⁵¹ Μετέπειτα Ελληνική Σοσιαλιστική Δημοκρατική Νεολαία – ΕΣΔΗΝ.

⁶⁵² «Κοινή ανακοίνωση νεολαίων», *Ριζοσπάστης*, 28.5.1976.

⁶⁵³ «Η άκρα αριστερά μπροστά στις ευθύνες της», *Εργατική Πάλη*, 5.6.1976.

⁶⁵⁴ Το Πολιτικό Γραφείο του ΕΚΚΕ, με ανακοίνωσή του στις 27 Μαΐου 1976, ανέφερε για τα γεγονότα της προηγούμενης μέρας μπροστά στον αστυνομικό κλοιό: «Δόθηκε η δυνατότητα σ' ωρισμένα τυχοδιωκτικά στοιχεία, ενώ είχε μπει η γραμμή της διάλυσης της πορείας, να προβοκάρουν την αστυνομία που εξαπόλυσε μια βάρβαρη επίθεση [...]. Στάθηκε δυνατό, πέρα από την οργανωμένη και άφοβη άμυνα που μπόρεσε ο λαός να αντιπάρξει σε πολλά σημεία της Αθήνας, να δράσουν και όσοι τραμπούκοι και προβοκατόρες στάθηκε δυνατό να δράσουν σε ορισμένα σημεία για να βλάψουν το λαϊκό κίνημα και να χτυπήσουν την ενότητα μέσα στους κόλπους του» (*Λαϊκοί Αγώνες*, 28.5.1976). Η ΟΜΛΕ με ανακοίνωσή της εξήρε την «απόπητη στάση των λαϊκών μαζών απέναντι στην αστυνομική επίθεση» αλλά θεώρησε αναγκαίο να εξηγήσει ότι οι προβοκατόρες «προσπαθούν να τρυπώσουν σε κάθε αγωνιστική εκδήλωση, κύρια της εργατικής τάξης [...]. Έτσι και στην εκδήλωση της Τρίτης 25.5 δε μπορούσαν παρά να κάνουν την εμφάνισή τους και να δράσουν, πολύ περισσότερο που οι επελάσεις των ερπυστριοφόρων, των αστυνομικών αυτοκινήτων κλπ. και οι “απωθήσεις” τους έδιναν τη δυνατότητα να προβαίνουν σε πράξεις, που έντεχνα η κυβέρνηση προσπαθούσε να αποδώσει στους διαδηλωτές. Αυτές είναι οι διαστάσεις της δράσης των προβοκατόρων, που σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να συγχέεται με την περήφανη, θαρραλέα στάση του αγωνιστή αθηναϊκού λαού» (*Λαϊκός Δρόμος*, 1.6.1976).

οικοδόμοι, τσαγκαράδες, φαρμακοϋπάλληλοι) για συνέχιση των κινητοποιήσεων με 24ωρες και 48ωρες απεργίες δεν είχε συνέχεια.⁶⁵⁵

---

⁶⁵⁵ «Νέα 24ωρη απεργία για να μην περάσει το αντεργατικό νομοσχέδιο Λάσκαρη», *Ριζοσπάστης*, 26.5.1976.

3.3 Η ΚΑΜΨΗ ΤΩΝ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΩΝ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΩΝ

Το κύμα απολύσεων και η απομάκρυνση της Αριστεράς από τα εργοστάσια

Ήδη από τις πρώτες μέρες μετά την ψήφιση του περί συνδικαλισμού νομοσχεδίου στη Βουλή, οι σελίδες του τύπου της Αριστεράς άρχισαν να γεμίζουν με άρθρα που κατήγγειλαν απολύσεις εργατών από εργοστάσια και άλλες επιχειρήσεις, τεκμηριώνοντας την ύπαρξη ενός κύματος απολύσεων που λάμβανε μεγάλες διαστάσεις. Στις 29 Μαΐου 1976 ο *Ριζοσπάστης* ανέφερε ότι είχαν αρχίσει «ομαδικές απολύσεις εργατών» που αφορούσαν όσους είχαν κινητοποιηθεί τις προηγούμενες ημέρες κατά του συνδικαλιστικού νομοσχεδίου, αναφέροντας 36 απολύσεις σε βιομηχανικά και εμπορικά καταστήματα της Αθήνας, του Πειραιά και της Θήβας.⁶⁵⁶ Στις 11 Ιουνίου η *Εξόρμηση* έκανε λόγο για «διαστάσεις πογκρόμ» τις οποίες λάμβαναν οι απολύσεις και παρουσίασε έναν κατάλογο δώδεκα επιχειρήσεων (οι δέκα ήταν βιομηχανικές) που είχαν προβεί μετά την ψήφιση του ν. 330/1976 σε ένα σύνολο περισσότερων από 53 απολύσεων.⁶⁵⁷ Την επομένη, η *Εργατική Πάλη* ζητούσε στο πρωτοσέλιδό της «να σταματήσουν αμέσως οι απολύσεις συνδικαλιστών» και κατήγγειλε ένα «οργιώδες κύμα απολύσεων», αναφέροντας τις περιπτώσεις των Πετρόλα (27 απολύσεις), Ελληνικά Καλώδια (επίσης 27 απολύσεις), ΜΕΛ (39), Στάνταρ Ελλάς (14) και Χρωπεί (11). Ο συντάκτης του άρθρου υπολόγιζε ότι μετά την ψήφιση του ν. 330 είχαν πραγματοποιηθεί περισσότερες από διακόσιες στοχευμένες απολύσεις συνδικαλιστών, οι μισές από τις οποίες είχαν λάβει χώρα σε τριάντα επιχειρήσεις μόλις την πρώτη εβδομάδα μετά την ψήφιση του νόμου.⁶⁵⁸ Το πρωτοσέλιδο της *Εργατικής Ενότητας* καλούσε στις 24 Ιουνίου τις συνδικαλιστικές δυνάμεις «να αναλάβουν συντονισμένο αγώνα κατά των απολύσεων συνδικαλιστών» κάνοντας λόγο για ένα «κύμα εκφοβιστικών απολύσεων συνδικαλιστών και εργαζομένων» που «παίρνει διαστάσεις ομαδικού διωγμού».⁶⁵⁹ Στα μέσα Ιουλίου η «επιτροπή ενάντια στις διώξεις οργανώσεων και αγωνιστών για τα γεγονότα της 25ης Μάη» (βλ. παρακάτω) υπολόγισε ότι οι απολυμένοι τις πρώτες πενήντα ημέρες μετά την ψήφιση του νομοσχεδίου ανέρχονταν σε 613, από τους οποίους οι 105 ήταν μέλη διοικήσεων σωματείων.⁶⁶⁰

Στις 10 Ιουνίου ορισμένοι απολυμένοι συνδικαλιστές, που πρόσκεινταν στο ΕΚΚΕ, αποφάσισαν να συγκροτήσουν την «επιτροπή απολυμένων συνδικαλιστών» και να ξεκινήσουν απεργία πείνας στα Προπύλαια. Οι απεργοί και ορισμένοι συμπαραστάτες τους συνελήφθησαν το βράδυ της 15ης Ιουνίου από την αστυνομία, κατηγορήθηκαν για διατάραξη οικιακής ειρήνης και, αφού αφέθηκαν ελεύθεροι ως τη δικάσιμό τους, αποφάσισαν να μεταφερθούν στο Πολυτεχνείο.⁶⁶¹

Τον ίδιο μήνα, η ΓΣΕΕ κατήγγειλε και αυτή τις «απολύσεις συνδικαλιστικών στελεχών [που] πέρνουν [sic] τη μορφή συστηματικού πλέον διωγμού»,⁶⁶² ενώ ένα μήνα μετά ζήτησε από τις ομοσπονδίες και τα Εργατικά Κέντρα να της υποβάλλουν συγκεκριμένα στοιχεία για απολύσεις μελών τους.⁶⁶³ Από την πλευρά της, η πλειοψηφία της διοίκησης του ΕΚΑ επιχείρησε να υποβαθμίσει τις διαστάσεις που δίνονταν στο ζήτημα στον ημερήσιο Τύπο, ενημερώνοντας το Διοικητικό Συμβούλιο του οργάνου πως οι

⁶⁵⁶ «Άρχισαν ομαδικές απολύσεις συνδικαλιστών», *Ριζοσπάστης*, 29.5.1976.

⁶⁵⁷ «Διαστάσεις πογκρόμ παίρνουν οι απολύσεις», *Εξόρμηση*, 11.6.1976.

⁶⁵⁸ «Να σταματήσουν αμέσως οι απολύσεις συνδικαλιστών», *Εργατική Πάλη*, 12.6.1976.

⁶⁵⁹ «Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις πρέπει να αναλάβουν συντονισμένο αγώνα», *Εργατική Ενότητα*, 24.6.1976.

⁶⁶⁰ Ενημερωτικό Δελτίο της επιτροπής ενάντια στις διώξεις οργανώσεων και αγωνιστών, 23.7.1976. Αρχείο Χ. Αναστασιάδη, ΕΛΙΑ.

⁶⁶¹ «Η αστυνομία επιτίθεται στους απεργούς πείνας», *Εργατική Πάλη*, 19.6.1976.

⁶⁶² ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 3.6.1976.

⁶⁶³ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 3.7.1976.

πληροφορίες περί απολύσεων συνδικαλιστών που έφταναν στο ΕΚΑ από διάφορα σωματεία της δύναμής του αφενός ήταν ελάχιστες και αφετέρου δεν εδράζονταν στο νόμο 330. Μέλος της διοίκησης παρατήρησε επ' αυτού ότι «ο μεγάλος αριθμός απολύσεων δεν αφορά εργατοϋπαλλήλους Σωματείων της δυνάμεως του ΕΚΑ. Κυρίως απολύονται εργοστασιακές επιτροπές που δεν τις αναγνωρίζει ο ν. 330/76» και άλλο ένα μέλος συμφώνησε προσθέτοντας ότι «για το φαινόμενο των απολύσεων φταίει ο νόμος 330/76 που δένει τα χέρια των εργοστασιακών επιτροπών [...] και εμποδίζει τις αγωνιστικές εκδηλώσεις αλληλεγγύης». Αυτή ήταν και η πρώτη φορά που η φράση «εργοστασιακές επιτροπές» καταγράφηκε στα πρακτικά του ΔΣ του οργάνου.⁶⁶⁴

Το τι συνέβαινε ήταν προφανές: Οι απολύσεις των εργατών δεν βασιζόνταν σε διατάξεις του νόμου 330/1976, δεν γίνονταν δηλαδή για παραβίαση της νέας συνδικαλιστικής νομοθεσίας, αλλά αποτελούσαν «κανονικές» απολύσεις, εντός των προβλεπόμενων ορίων που ίσχυαν για τις ομαδικές απολύσεις.⁶⁶⁵ Οι εργοδότες αξιοποιούσαν σε μαζική κλίμακα την ευνοϊκή γι' αυτούς συγκυρία που είχε δημιουργηθεί μετά τα γεγονότα της 25ης Μαΐου, την αλλαγή στάσης της κυβέρνησης και την ψήφιση του νέου νόμου, και απέλυαν κατά προτεραιότητα μέλη διοικήσεων σωματείων που δεν προστατεύονταν από τις διατάξεις του 330/1976, και φυσικά μέλη επιτροπών και εν γένει δραστήριους συνδικαλιστικά εργάτες.⁶⁶⁶ Οι διατάξεις του νέου νόμου θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν εκ των υστέρων, για να παρεμποδιστούν οι απεργίες που θα στόχευαν στην επαναπρόσληψη των απολυμένων. Η ΓΣΕΕ θα ανακινούσε και πάλι με ανακοίνωσή της το ζήτημα των απολύσεων συνδικαλιστών τον Μάρτιο του 1977.⁶⁶⁷

Οι στοχευμένες απολύσεις ολιγάριθμων συνήθως εργατών από κάθε επιχείρηση, αν και έλαβαν μεγάλη έκταση από τα μέσα του 1976, δεν ξεχώριζαν για την πρωτοτυπία τους. Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, είχαν αποτελέσει το συνηθισμένο μέσο αντιμετώπισης της συνδικαλιστικής οργάνωσης στα εργοστάσια και των απεργιών ήδη από τους πρώτους μήνες της Μεταπολίτευσης. Οι σχετικές καταγγελίες εκ μέρους παρατάξεων, οργανώσεων και σωματείων δεν καταδείκνυαν συνεπώς μόνο την έκταση του φαινομένου αλλά και την αδυναμία του εργατικού κινήματος να απαντήσει στις εργοδοτικές ενέργειες με απεργιακούς αγώνες ανάλογους των προηγούμενων δύο ετών. Αυτό δείχνει και η υιοθέτηση της μορφής αγώνα της απεργίας πείνας, η οποία αναφέρθηκε παραπάνω και είχε χαρακτηριστικά απελπισίας.

Η διατήρηση του κυβερνητικού ελέγχου στη ΓΣΕΕ και σε πολλά δευτεροβάθμια όργανά της, οι συμβιβαστικές τάσεις της αντιπολίτευσης και οι αδυναμίες κοινής δράσης της άκρας Αριστεράς ήταν παράγοντες που άφησαν τους εργοστασιακούς εργάτες μόνους μπροστά στη νέα κατάσταση και αποστέρησαν από κάθε προοπτική πρωτοβουλίες όπως η συγκρότηση της «επιτροπής απολυμένων συνδικαλιστών».⁶⁶⁸ Τα ίχνη της επιτροπής χάνονται έπειτα από εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε στις 30 Ιουνίου 1976

⁶⁶⁴ Πρακτικά Δ.Σ. ΕΚΑ, 12.7.1976.

⁶⁶⁵ Στις 24 Ιουνίου 1976, με απόφαση του υπουργού Απασχόλησης ορίστηκε ότι οι επιχειρήσεις κάτω των 5.000 απασχολούμενων θα μπορούσαν να απολύουν έως και 4% του προσωπικού τους μηνιαίως, με τη σχετική νομοθεσία να δίνει πάντως δυνατότητες υπέρβασης αυτού του ποσοστού (ΣΕΒ, *Δελτίον*, αρ. 337, 15.7.1976). Πανομοιότυπη απόφαση εκδόθηκε και το 1977 (ΣΕΒ, *Δελτίον*, αρ. 362, 31.7.1977). Ο 99/1967, αναγκαστικός νόμος της δικτατορικής περιόδου που εξακολουθούσε να είναι σε ισχύ, έδινε τη δυνατότητα στον υπουργό Απασχόλησης να προσαρμόζει ανά εξάμηνο το σχετικό ποσοστό μεταξύ 2% και 10%. Στο ποσοστό αυτό δεν περιλαμβάνονταν οι απολύσεις που πραγματοποιούνταν για λόγους όπως η τέλεση αξιόποινων πράξεων τουλάχιστον σε βαθμό πλημμελήματος, αλλά και η «ανάρμοστος και αντιπειθαρχική συμπεριφορά του μισθωτού προς τον εργοδότην» (Α.Ν. 99, ΦΕΚ 140/11-8-67, τεύχος πρώτο).

⁶⁶⁶ Ο Γ. Καραμπελιάς έχει σωστά υποστηρίξει ότι «ο ν. 330 έμεινε ουσιαστικά χωρίς εφαρμογή» (Γ. Καραμπελιάς, *Κράτος και Κοινωνία*, ό.π., σ. 138).

⁶⁶⁷ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 18.3.1977.

⁶⁶⁸ «Η συγκέντρωση της επιτροπής απολυμένων», *Εργατική Πάλη*, 3.7.1976.

στο θέατρο Ακροπόλ, στην οποία παρευρέθηκαν απολυμένοι εργάτες εργοστασίων και συνδικαλιστικές παρατάξεις.⁶⁶⁹

Παράλληλα, η προσπάθεια μελών οργανώσεων της Αριστεράς να παραμείνουν στον εργοστασιακό χώρο συναντούσε ολοένα και περισσότερες δυσκολίες. Αν και η φημολογούμενη συνεργασία μεταξύ των υπηρεσιών κρατικής ασφάλειας και εργοδοτών σ' αυτόν τον τομέα είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί, θα πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι οι εργοδότες επιδείκνυαν πολύ μεγαλύτερη προσοχή στην προϋπηρεσία των προσλαμβανόμενων εργατών. Ο Στράτος Ιωαννίδης, ο οποίος τα πρώτα μεταπολιτευτικά έτη είχε προσληφθεί με ευκολία στα εργοστάσια της Νάσιοναλ Καν και της Σόφτεξ, καθώς και σε ένα κλωστήριο στο Περιστέρι, κατέληξε σε μια μικρή βιοτεχνία δέκα ατόμων που παρήγαγε ντεπόζιτα για στρατιωτικά οχήματα. Κατόρθωσε στη συνέχεια να βρει δουλειά σε σωληνουργία στη Θήβα, προτού διωχθεί έπειτα από δεκαπέντε μέρες, με εκπρόσωπο της διεύθυνσης να του ανακοινώνει ότι «ήρθε ο φάκελός» του από την ασφάλεια.⁶⁷⁰ Το πρώην μέλος του ΔΣ του σωματείου της Πίτσος, Θύμιος Αντιπάτης, θυμάται ότι

για ένα διάστημα δεν μπορούσα να πιάσω δουλειά πουθενά, δεν μπορούσαμε να πιάσουμε δουλειά πουθενά όσοι ήμασταν στην black list του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων. Έκανα απόπειρα στην Κορώνα, ένανα απόπειρα σε αρκετά εργοστάσια εκεί πέρα, δεν κατάφερα. Μέχρι που λέρωσα το βιβλιάριο ενσήμων, να μην φαίνεται πού έχω δουλέψει νωρίτερα, με μελάνι, το πήγα στο ΙΚΑ, μου το αντικατάστησαν και πήρα ένα καθαρό, λευκό βιβλιάριο ενσήμων.⁶⁷¹

Το κύμα απολύσεων, το οποίο συνεχίστηκε ως τα τέλη της δεκαετίας,⁶⁷² συνδυάστηκε από την προσπάθεια της κυβέρνησης να απομονώσει τις οργανώσεις της άκρας Αριστεράς από την εργατική τάξη με αφορμή τα γεγονότα της 25ης Μαΐου 1976, αναγκάζοντάς τις να δαπανούν ολοένα και σημαντικότερες δυνάμεις για την υπεράσπιση της ίδιας της ύπαρξής τους. Περί τα μέσα Ιουνίου αστυνομικά τμήματα άρχισαν να στέλνουν έγγραφα σε μέλη οργανώσεων, με τα οποία καλούσαν σε καταθέσεις για τις συγκρούσεις του Μαΐου, με στόχο να διαπιστωθεί η ενδεχόμενη ενοχή τους για το αδίκημα της ηθικής αυτοουργίας για τα γεγονότα. Την πρώτη πρόσκληση έλαβε ο Δ. Τούμπανης, μέλος της ΚΔΕ.⁶⁷³ Σε ορισμένα μέλη οργανώσεων ασκήθηκαν τελικά διώξεις με την κατηγορία της ηθικής αυτοουργίας, βασισμένες σε κείμενα που είχαν γράψει πριν και μετά τα γεγονότα. Οι ΟΚΔΕ, ΚΕΜ, ΟΠΑ, ΟΣΕ και Κ.Ο. Μαχητής δημιούργησαν την «επιτροπή ενάντια στις διώξεις οργανώσεων και αγωνιστών για τα γεγονότα της 25ης Μάη», η οποία μνημονεύθηκε παραπάνω, με σκοπό να υπερασπίσει τόσο τους διωκόμενους ως «φυσικούς» όσο και ως «ηθικούς» αυτοουργούς.⁶⁷⁴ Η επιτροπή πραγματοποίησε εκδήλωση με τη συμμετοχή 600 ατόμων στο θέατρο Γκλόρια

⁶⁶⁹ Κάλεσμα της επιτροπής απολυμένων συνδικαλιστών, χ.χ. [Ιούνιος 1976], ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

⁶⁷⁰ Στράτος Ιωαννίδης, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2014.

⁶⁷¹ Θύμιος Αντιπάτης, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2016.

⁶⁷² Σύμφωνα με καταγγελίες που έγιναν στο κοινοβούλιο στις 19 Ιανουαρίου 1979, μόνο το 1978 πραγματοποιήθηκαν 3.231 απολύσεις εργαζομένων εξαιτίας συνδικαλιστικής δράσης. Οι 221 περιπτώσεις αφορούσαν μέλη εκτελεστικών επιτροπών σωματείων (βλ. Θ. Κατσάνεβας, *Το Σύγχρονο Συνδικαλιστικό Κίνημα*, ό.π., σ. 127).

⁶⁷³ «Υπερασπίστε τις εργατικές οργανώσεις», *Εργατική Πάλη*, 26.6.1976.

⁶⁷⁴ Και εδώ δεν έλειψαν τα προβλήματα μικροκομματικής φύσης. Η ΚΔΕ αποσύρθηκε από τις συναντήσεις για το σχηματισμό της επιτροπής, ενώ η ΕΔΕ θεώρησε σημαντικό να στιγματίσει τον «κεντρισμό» των οργανώσεων που την αποτελούσαν. Βλ. σχετικά «Η ΚΔΕ, η “Επιτροπή”... και η Αλήθεια», *Εργατική Πάλη*, 17.7.1976 και «Συκοφαντίες της ΕΔΕ», *Εργατική Πάλη*, 17.7.1976.

στις 7 Ιουλίου, στην οποία παρευρέθηκαν και εκπρόσωποι των ΕΔΕ και ΕΛΕΚ.⁶⁷⁵ Στις 23 Ιουλίου η επιτροπή κυκλοφόρησε «ενημερωτικό δελτίο», στο οποίο μεταξύ άλλων εξέθετε την παρελκυστική τακτική της αστυνομίας (η οποία έπειτα από τις ανακρίσεις για ηθική αυτοουργία, δημιούργουσε την εντύπωση ότι δεν είχε πρόθεση να προχωρήσει την υπόθεση) και κάλεσε σε συγκέντρωση στις 28 Ιουλίου στα Προπύλαια, ημέρα κατά την οποία θα διεξαγόταν η έφεση των τριάντα πρωτόδικα καταδικασθέντων για τα επεισόδια της 25ης Μαΐου (δώδεκα από αυτούς εξακολουθούσαν να βρίσκονται στη φυλακή, καθώς η έφεσή τους δεν είχε ανασταλτικό χαρακτήρα).⁶⁷⁶

Η απόπειρα διεξαγωγής ανοιχτής συγκέντρωσης με αντικυβερνητικό χαρακτήρα για πρώτη φορά από την ψηφίση του ν. 330/1976 έδωσε την ευκαιρία στην κυβέρνηση να εντείνει τις πιέσεις απέναντι στις οργανώσεις της άκρας Αριστεράς. Ο Στράτος Ιωαννίδης συνελήφθη από αστυνομικούς ενώ μοίραζε προκηρύξεις της επιτροπής στο υπόγειο της Ομόνοιας στις 28 Ιουλίου, ημέρα της συγκέντρωσης. Κατηγορήθηκε, μεταξύ άλλων, για ξυλοδαρμό των αστυνομικών που επιχειρήσαν αρχικά να τον συλλάβουν και στη συνέχεια ξεκίνησε απεργία πείνας μέσα στο κρατητήριο. Προφυλακίστηκε και τελικά καταδικάστηκε σε φυλάκιση δεκαέξι μηνών.⁶⁷⁷ Του περιστατικού αυτού είχαν προηγηθεί προσαγωγές άλλων δύο μελών της επιτροπής σε διαφορετικές περιπτώσεις. Η συγκέντρωση της επιτροπής πραγματοποιήθηκε σε συνθήκες αστυνομικής περικύκλωσης.⁶⁷⁸ Παράλληλα με αυτά τα γεγονότα, η ΟΣΕ εξέδωσε ανακοίνωση με την οποία καλούσε σε συμπάρασταση σε τέσσερα μέλη της που είχαν καταδικαστεί πρωτόδικα σε 5 μήνες φυλάκιση για «περιύβριση αρχής» (αφισοκόλληση).⁶⁷⁹ Στις 30 Ιουλίου πραγματοποιήθηκαν 62 προσαγωγές και 12 συλλήψεις έπειτα από αστυνομική επίθεση σε διαδήλωση που διοργανώθηκε με αίτημα τη μη έκδοση του Ρολφ Πόλε, μέλους της RAF, στη Γερμανία.⁶⁸⁰

Η αλυσίδα συλλήψεων και δικών συνεχίστηκε ως το τέλος του έτους. Στις 18 Αυγούστου 1976 δικάστηκαν 28 άτομα για τα γεγονότα της 23ης Ιουλίου 1975, τα οποία είχαν αθωωθεί πρωτόδικα, έπειτα από έφεση της εισαγγελίας επί της αθωωτικής απόφασης. Μεταξύ των κατηγορουμένων βρισκόταν και η Έρρικα Ρίκου, μέλος της οργάνωσης ΕΕΑΜ. Το δικαστήριο επέβαλε ποινές σε εννέα κατηγορούμενους και ανέβαλε τη δίκη δύο εξ αυτών.⁶⁸¹ Λίγες μέρες αργότερα, στις 27 Αυγούστου, πραγματοποιήθηκε η δίκη των τριάντα «φυσικών αυτοουργών» για τα γεγονότα της 25ης Μαΐου (18 απ' αυτούς καταδικάστηκαν)⁶⁸² ενώ η δίκη των 14 «ηθικών αυτοουργών» ορίστηκε για τις 29 Σεπτεμβρίου.⁶⁸³ Μεταξύ των τελευταίων βρίσκονταν τέσσερα μέλη της Κ.Ο. Μαχητής, τρεις του ΕΛΕΚ, δύο της ΟΚΔΕ, δύο του ΕΚΚΕ και ένα της ΟΠΑ. Η «επιτροπή ενάντια στις διώξεις» διοργάνωσε εκδήλωση συμπάραστασης στις 13 Σεπτεμβρίου στο θέατρο Αθήνα, ενώ είχε συλλέξει χιλιάδες υπογραφές συμπάραστασης και είχε ετοιμάσει μια

⁶⁷⁵ «Η συγκέντρωση στο Γκλόρια», *Εργατική Πάλη*, 10.7.1976.

⁶⁷⁶ Ενημερωτικό Δελτίο της επιτροπής ενάντια στις διώξεις οργανώσεων και αγωνιστών, 23.7.1976, αρχείο Χ. Αναστασιάδη, ΕΛΙΑ.

⁶⁷⁷ Στράτος Ιωαννίδης, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2014. Πβ. «Λευτεριά στον φυλακισμένο απεργό πείνας Στράτο Ιωαννίδη», *Εργατική Πάλη*, 31.7.1976 και «Κάτω τα χέρια από τον εργατικό τύπο!», *Εργατική Πάλη*, 6.11.1976.

⁶⁷⁸ «Η συγκέντρωση της επιτροπής στα προπύλαια», *Εργατική Πάλη*, 31.7.1976.

⁶⁷⁹ «Ανακοίνωση της Οργάνωσης Σοσιαλιστική Επανάσταση», *Εργατική Πάλη*, 8.8.1976.

⁶⁸⁰ «Αναβλήθηκε η Δίκη των 12», *Εργατική Πάλη*, 8.8.1976. RAF είναι το ακρωνύμιο της τρομοκρατικής οργάνωσης *Rote Armee Fraktion*, γνωστή και ως ομάδα Μπάαντερ-Μάινχοφ. Στους εφέτες που είχαν ψηφίσει κατά της έκδοσης του Πόλε ασκήθηκε πειθαρχική δίωξη (βλ. Ε. Χατζηβασιλείου, «Η Σύσταση και Εδραίωση του Δημοκρατικού Πολιτεύματος», *ό.π.*, σ. 312).

⁶⁸¹ «Η Δίκη της 23 Ιούλη: Νέα Πρόκληση», *Εργατική Πάλη*, 21.8.1976.

⁶⁸² «Λευτεριά στους φυλακισμένους αγωνιστές της 25ης Μάη», *Εργατική Πάλη*, 28.8.1976. «Ανακοίνωση της επιτροπής ενάντια στις διώξεις οργανώσεων και αγωνιστών», *Εργατική Πάλη*, 4.9.1976.

⁶⁸³ «Υπερασπίστε τις εργατικές οργανώσεις», *Εργατική Πάλη*, 28.8.1976. Πβ. «ανακοίνωση της επιτροπής ενάντια στις διώξεις», *ό.π.*

συλλογή φωτογραφιών από συγκρούσεις των εργατών από το 1961, με σκοπό να τις εκθέτει και σε μελλοντικές εκδηλώσεις.⁶⁸⁴ Τελικά οι κατηγορούμενοι ως «ηθικοί αυτουργοί» αθώωθηκαν έπειτα από δίκη που κράτησε πέντε μέρες.⁶⁸⁵

Η δίκη της «ηθικής αυτουργίας» ακολουθήθηκε από διώξεις ενάντια στον ακροαριστερό Τύπο, με αφορμή το περιεχόμενο διαφόρων άρθρων που θεωρήθηκε ύποπτο για «περιύβριση αρχής». Στις αρχές Νοεμβρίου 1976 σχετική υπόθεση κατά της εφημερίδας *Εργατική Πάλη* βρισκόταν ήδη στο στάδιο της προανάκρισης.⁶⁸⁶ Εξάλλου, στις 9 Νοεμβρίου διεξήχθη η δίκη τριών συλληφθέντων της 17ης Σεπτέμβρη στο υπόγειο της Ομόνοιας, δύο εκ των οποίων ήταν μέλη της «επιτροπής ενάντια στις διώξεις» και άλλος ένας μέλος του ΕΚΚΕ που δένειμε την εφημερίδα της οργάνωσής του.⁶⁸⁷

Η εμπλοκή του εργοστασιακού χώρου με την «υπόθεση Κασίμη»

Στις 18 και 19 Οκτωβρίου 1977, οργανώσεις της άκρας Αριστεράς και αναρχικές ομάδες πραγματοποίησαν διαδηλώσεις σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη υπέρ της γερμανικής οργάνωσης RAF (Φράξια Κόκκινος Στρατός), τρία μέλη της οποίας είχαν βρεθεί νεκρά στα κελιά τους στη Δυτική Γερμανία. Οι διαδηλώσεις αντιμετώπισαν την κρατική καταστολή, με επιθέσεις και συλλήψεις και στις δύο πόλεις. Έξι από τους συλληφθέντες καταδικάστηκαν σε μεγάλες ποινές φυλάκισης, από ενάμισι έως και τρισήμισι έτη.⁶⁸⁸ Στις 20 Οκτωβρίου, κατά τη διάρκεια ένοπλης συμπλοκής με αστυνομικούς στον Άγιο Ιωάννη Ρέντη, κοντά στο εργοστάσιο της AEG, τραυματίστηκαν έπειτα από ανταλλαγή πυροβολισμών δύο αστυνομικοί και ο Χρήστος Κασίμης, ο οποίος υπέκυψε στα τραύματά του την επομένη. Σύμφωνα με την αστυνομία, ο Κασίμης και άλλα πρόσωπα σκόπευαν να τοποθετήσουν εκρηκτικούς μηχανισμούς στις εγκαταστάσεις της AEG. Στη συνέχεια κατηγορήθηκε για τον θάνατο του Κασίμη ο επίσης αναρχικός Γιάννης Σερίφης, πρώην εργάτης και συνδικαλιστής της AEG, ο οποίος είχε απολυθεί μετά την απεργία που πραγματοποιήθηκε στο εργοστάσιο τον Ιανουάριο - Μάρτιο του 1977. Ο Σερίφης συνελήφθη εν ώρα εργασίας σε εργοστάσιο στην Αγία Βαρβάρα στις 31 Οκτωβρίου.⁶⁸⁹ Από την πλευρά του, ο Σερίφης μήνυσε για ψευδομαρτυρία του αστυνομικούς Κ. Πλέσα και Ι. Στεργίου, οι οποίοι μηνύθηκαν επιπλέον και από συγγενείς του Κασίμη για τη δολοφονία του.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, η κυβέρνηση προχώρησε σε περιοριστικά μέτρα κατά των διαδηλώσεων εν γένει. Η διαδήλωση της 17ης Νοεμβρίου 1977 απαγορεύθηκε και οι συγκεντρωμένοι στο Πολυτεχνείο διαλύθηκαν από την αστυνομία, ενώ τις επόμενες ημέρες απαγορεύθηκε η πορεία προς την αμερικάνικη πρεσβεία που είχε προγραμματιστεί για την ημέρα του επίσημου εορτασμού (27 Νοεμβρίου 1977). Έπειτα από συμπλοκές μεταξύ ομάδων διαδηλωτών που αφορούσαν τη συμμόρφωση ή όχι με την αστυνομική απαγόρευση, πραγματοποιήθηκε πορεία η οποία δέχθηκε έντονη αστυνομική επίθεση κοντά στην Ομόνοια.⁶⁹⁰ Το μέτρο της απαγόρευσης διαδηλώσεων

⁶⁸⁴ «Συγκέντρωση διαμαρτυρίας τη Δευτέρα στο Θέατρο "Αθήνα"», *Εργατική Πάλη*, 11.9.1976.

⁶⁸⁵ «Αθώοι οι 14», *Εργατική Πάλη*, 9.10.1976.

⁶⁸⁶ «Κάτω τα χέρια από τον εργατικό τύπο!», *Εργατική Πάλη*, 6.11.1976.

⁶⁸⁷ «Δίκες αγωνιστών», *Εργατική Πάλη*, 6.11.1976.

⁶⁸⁸ Επιτροπή ενάντια στην τρομοκρατική επίθεση της κυβέρνησης, χ.χ., αρχείο Χ. Αναστασιάδη, ΕΛΙΑ.

⁶⁸⁹ Αυτόνομη Πρωτοβουλία Πολιτών, *Νοέμβρης '73. Αυτοί οι Αγώνες Συνεχίζονται*, ό.π., σ. 139-140. Πβ. John Brady Kiesling, *Urban Warriors. Resistance and Terrorism, 1967-2014*, Lycabettus, Αθήνα 2014, σ. 60-62.

⁶⁹⁰ Αυτόνομη Πρωτοβουλία Πολιτών, ό.π., σ. 141-142.

είχε εφαρμοστεί και στο παρελθόν για μικρό διάστημα, έπειτα από τη διαδήλωση της 23ης Ιουλίου 1975 και έως το τέλος των δικών των συλληφθέντων.⁶⁹¹

Οι σελίδες του τύπου των οργανώσεων της άκρας Αριστεράς, οι οποίες προηγουμένως αφιερώνονταν σε ζητήματα εργατικών απεργιών, τώρα γέμιζαν με θέματα που αφορούσαν ολοένα και περισσότερο στην υπεράσπιση των πολιτικών ελευθεριών, γεγονός που καταδείκνυε τον επαναπροσδιορισμό των κινηματικών προτεραιοτήτων και μια νέα ιεράρχηση των αξόνων της καθημερινής δράσης των μελών τους. Αμέσως μετά τα γεγονότα του Νοεμβρίου 1977 συγκροτήθηκε από τις οργανώσεις Κ.Ο. Μαχητής, ΟΚΔΕ, ΟΠΑ και ΟΣΕ η «Επιτροπή ενάντια στην τρομοκρατική επίθεση της κυβέρνησης», η οποία τον Φεβρουάριο του 1978 κυκλοφόρησε ολιγοσέλιδη μπροσούρα για το θέμα, στην οποία συμπεριέλαβε «παρόμοια ιστορικά γεγονότα [...] που δείχνουν το πώς στήνονται οι δικαστικές σκευωρίες ενάντια σ' αγωνιστές με απώτερο στόχο τη δυσφήμιση και το χτύπημα του κινήματος».⁶⁹² Έτσι η υπόθεση Σερίφη τοποθετήθηκε δίπλα στις υποθέσεις των Σάκκο και Βαντσέτι (ΗΠΑ, 1921), του δολοφονημένου στη Θεσσαλονίκη αμερικάνου δημοσιογράφου Τζορτζ Πολκ (1948), του αναρχικού Πιέτρο Βαλπρέντα (Ιταλία, 1969) αλλά και του εμπρησμού του Ράιχσταγκ (Γερμανία, 1929). Προηγουμένως η επιτροπή τύπωσε και διένειμε τετρασέλιδο κείμενο, και πραγματοποίησε εκδήλωση στις 31 Οκτωβρίου 1977 στο θέατρο Αλάμπρα στην Αθήνα, με σκοπό να καταγγεληθεί η «τρομοκρατική εκστρατεία του Καραμανλή».⁶⁹³

Η «Επιτροπή απελευθέρωσης του Γιάννη Σερίφη», η οποία ενδεχομένως προέκυψε από τη διεύρυνση της «Επιτροπής ενάντια στην τρομοκρατική επίθεση της κυβέρνησης», κυκλοφόρησε στις 20 Δεκεμβρίου 1977 τετρασέλιδη προκήρυξη με την οποία ζητούσε την άμεση αποφυλάκισή του και τη συνακόλουθη απόσυρση όλων των κατηγοριών εναντίον του. Στην πρώτη σελίδα της προκήρυξης υπήρχε μια φωτογραφία του Σερίφη ανάμεσα σε απεργούς εργάτες της ΑΕΓ, κάτω από ένα πανώ με το οποίο ζητούσαν αύξηση 35%. Το κείμενο τόνιζε τη συνεισφορά του Σερίφη στο εργοστασιακό κίνημα, καθώς «σαν εργαζόμενος στην ΑΕΓΚΕ, πρωτοστάτησε στην ίδρυση του σωματίου του εργοστασίου, ήταν από τους μαχητικότερους συνδικαλιστές, εκλεγμένος στην επιτροπή αγώνα της απεργίας του Γενάρη '77. Όταν απολύθηκε από την εργοδοσία της ΑΕΓΚΕ δούλεψε συστηματικά για την ενοποίηση των εργοστασιακών σωματείων του κλάδου των ηλεκτρικών συσκευών, με τη δημιουργία εργοστασιακού συνδέσμου».⁶⁹⁴

Η «Επιτροπή απελευθέρωσης» δημοσίευσε στις 30 Ιουλίου 1978 γράμμα του Γ. Σερίφη από τις φυλακές της Αίγινας, στις οποίες ο τελευταίος είχε εντωμεταξύ μεταφερθεί. Στο γράμμα του κατήγγειλε νομικές παρατυπίες και επεσήμανε τις πιέσεις που ασκούσαν από κρατικούς και κυβερνητικούς κύκλους πάνω στους εισαγγελείς και τους δικαστές, προκειμένου να επιτευχθεί η καταδίκη του ως τρομοκράτη. Αφού κατήγγειλε τη δίωξή του ως ένα παράδειγμα της «με οποιοδήποτε μέσο τρομοκράτησης των εργατών», ζήτησε «ταξική αλληλεγγύη και υπερηφάνεια» από τους εργάτες.⁶⁹⁵

Η προσπάθεια δημιουργίας κινήματος αλληλεγγύης στον Γ. Σερίφη δεν κύλησε δίχως προβλήματα. Στις 9 Ιανουαρίου 1978 διοργανώθηκε μεγάλη συγκέντρωση και συναυλία στο Σπόρτινγκ από την «Επιτροπή προστασίας των ατομικών ελευθεριών», με την συμμετοχή των Βασίλη Παπακωνσταντίνου, Άννας Βίση, Χαρούλας Αλεξίου, Γιώργου

⁶⁹¹ «Αποφασιστικά μέτρα έλαβε η κυβέρνηση εναντίον των τρομοκρατών», *Η Καθημερινή*, 25.7.1975.

⁶⁹² Επιτροπή ενάντια στην τρομοκρατική επίθεση της κυβέρνησης, «Υπόθεση Σερίφη», Φεβρουάριος 1978, ιδιωτική συλλογή Θ. Τζιούμπα.

⁶⁹³ Επιτροπή ενάντια στην τρομοκρατική επίθεση της κυβέρνησης, «Να μην περάσει η τρομοκρατική επίθεση της κυβέρνησης», χ.χ.

⁶⁹⁴ Επιτροπή για την απελευθέρωση του Γιάννη Σερίφη, 20 Δεκεμβρίου 1977, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

⁶⁹⁵ Επιτροπή για την απελευθέρωση του Γιάννη Σερίφη, 30 Ιουλίου 1978, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

Ζωγράφου, Μαρίζας Κωχ και Διονύση Σαββόπουλου. Η εκδήλωση, στην οποία παρευρέθησαν 4.000 άτομα, διαλύθηκε από ολιγομελή αναρχική ομάδα η οποία διέκοψε την ομιλία του Μανώλη Γλέζου, ο οποίος είχε πάρει τον λόγο έπειτα από την ομιλία της γυναίκας του Κασσίμη, Αλεξάνδρας. Η συναυλία δεν πραγματοποιήθηκε.⁶⁹⁶

Το Συμβούλιο Πλημμελειοδικών αποφάσισε την παραπομπή του Γ. Σερίφη σε δίκη με τις κατηγορίες της απόπειρας δολοφονίας των δύο αστυνομικών (Κ. Πλέσσα και Ι. Στεργίου), της ανθρωποκτονίας εξ αμελείας του Χ. Κασσίμη (η πρώτη εκδοχή των αρχών υποστήριζε ότι ο Σερίφης είχε σκοτώσει τον Κασίμη προκειμένου ο τελευταίος να μην καταδώσει τη δράση της ομάδας στην αστυνομία), της σύστασης συμμορίας, της προμήθειας και κατοχής εκρηκτικών υλών, της μεταφοράς εκρηκτικών υλών και της παράνομης οπλοφορίας και οπλοκατοχής.⁶⁹⁷ Η δίκη, προγραμματισμένη να διεξαχθεί στις 24 Οκτωβρίου 1978, διεξήχθη στις 20 Νοεμβρίου, έπειτα από σχεδόν έναν χρόνο προφυλάκισης του κατηγορουμένου. Η «Επιτροπή απελευθέρωσης» κάλεσε σε συγκέντρωση στα δικαστήρια του Πειραιά την ημέρα της δίκης, καθώς και σε συγκέντρωση στα Προπύλαια την επομένη. Παράλληλα η Επιτροπή κατήγγειλε ότι από τον Νοέμβριο του 1977 είχαν πραγματοποιηθεί «εκατοντάδες έρευνες σε σπίτια αγωνιστών και γραφεία οργανώσεων, μπλόκα στους δρόμους, απανωτές συλλήψεις για αφίσσες και προκηρύξεις, δίκες και καταδίκες, μέχρι και βασανιστήρια». Σύμφωνα με την Επιτροπή, κάθε μήνα λάμβαναν χώρα κατά μέσο όρο εκατόν δέκα καταδίκες για αφισοκολλήσεις και ενενήντα για διανομή προκηρύξεων και πώληση εφημερίδων.⁶⁹⁸ Αν και οι αριθμοί αυτοί δεν είναι φυσικά δυνατόν να επιβεβαιωθούν, οι αναφορές αυτές καταδεικνύουν τη μεταστροφή του κλίματος που είχε συντελεστεί στον τομέα των πολιτικών ελευθεριών σε σχέση με τα πρώτα δύομισι μεταπολιτευτικά έτη, και τις πιέσεις που ασκούσαν στον χώρο της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς. Εξάλλου, στις 20 Απριλίου 1978 είχε εισαχθεί η πρώτη αντι-τρομοκρατική νομοθεσία του ελληνικού κράτους, με τον νόμο 774/78. Οι σκληρές διατάξεις του περιλάμβαναν φυλάκιση δύο ετών ακόμη και για την διά του τύπου προώθηση τρομοκρατικών ενεργειών, ενώ ο ορισμός της τρομοκρατίας επαφίονταν στην ευχέρεια των δικαστών.⁶⁹⁹

Ο Γ. Σερίφης απαλλάχθηκε από τις κατηγορίες εις βάρος του τον Ιανουάριο του 1979. Η αθώωσή του αποτέλεσε αδιαμφισβήτητη μεγάλη επιτυχία του ίδιου αλλά και του κινήματος αλληλεγγύης που τον υποστήριζε για περισσότερο από έναν χρόνο. Η κοινή δράση των συμπαραστατών του, στο πλαίσιο της επιτροπής, δημιούργησε σε πολλούς κλίμα ευφορίας, που εκφράστηκε ακόμη και σε προσδοκίες μετεξέλιξης της επιτροπής σε κάποιου είδους «πολιτική ομάδα».⁷⁰⁰

Η κάμψη των εργοστασιακών κινητοποιήσεων

Παρά τις αντίξοες συνθήκες και τους σκληρότερους όρους διεξαγωγής της ταξικής πάλης που διαμορφώθηκαν μετά τον Μάιο του 1976, το κύμα κινητοποιήσεων στα εργοστάσια δεν ανακόπηκε άμεσα. Μάλιστα στα τέλη Μαρτίου του 1977 ο ΣΕΒ, ο οποίος τον Ιανουάριο είχε υπογράψει με τη ΓΣΕΕ νέα Εθνική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας, η οποία προέβλεπε αύξηση κατά 15% στα κατώτατα ημερομίσθια και τους

⁶⁹⁶ Αυτόνομη Πρωτοβουλία Πολιτών, *Νοέμβρης '73*, ό.π., σ. 145.

⁶⁹⁷ Επιτροπή για την απελευθέρωση του Γιάννη Σερίφη, χ.χ., ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

⁶⁹⁸ Στο ίδιο. Η αναφορά για τα βασανιστήρια αφορά τον δεκαεξάχρονο Λευτέρη Βιδάλη, ο οποίος κατήγγειλε ότι του έγινε φάλαγγα από αστυνομικούς σε παράρτημα της ασφάλειας στον Αγ. Ιωάννη Ρέντη, έπειτα από προσαγωγή του για διανομή προκηρύξεων έξω από το εργοστάσιο της ΑΕΓ στις 31 Οκτωβρίου 1977. Η πλευρά του Βιδάλη υπέβαλλε σχετική μήνυση (Βλ. Επιτροπή ενάντια στην Τρομοκρατική Επίθεση της Κυβέρνησης, «Η ασφάλεια βασανίζει αγωνιστές με φάλαγγα», 7.11.1977).

⁶⁹⁹ Για τον νόμο 774/78 βλ. Kiesling, ό.π., σ. 64-65.

⁷⁰⁰ Προλεταριακός Αγώνας, «Η αθώωση του αγωνιστή Γιάννη Σερίφη, νίκη του λαϊκού κινήματος», χ.χ., ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

μισθούς σε δύο δόσεις (10% και 5%) εντός του έτους,⁷⁰¹ δήλωσε ότι η χώρα εξακολουθούσε να διανύει «μια περίοδο αναταραχής, που δείχνει ότι έχουμε ξεπεράσει τα όρια στο σωστό χειρισμό του απεργιακού όπλου».⁷⁰² Τις ανησυχίες του συνδέσμου μοιραζόταν και η κυβέρνηση. Σχολιάζοντας το λόγο του πρωθυπουργού, Κ. Καραμανλή, κατά τη διάρκεια κοινοβουλευτικής συζήτησης για την οικονομία τον Μάιο του 1977, ο ΣΕΒ υπογράμμισε τις αναφορές του πρώτου σε ορισμένες «αδικαιολόγητες» απεργίες και στους «κινδύνους από την ένταση των απεργιακών εκδηλώσεων», οι οποίες «θέτουν σε κίνδυνο τα συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου» και «υποθάλπτονται από μειοψηφίες». Ο Σύνδεσμος ανέφερε επίσης ότι ο υπουργός Συντονισμού, Π. Παπαληγούρας, σημείωσε στη σχετική συζήτηση ότι τα ευρωπαϊκά συνδικάτα δέχονταν να προσυπογράψουν αυξήσεις κατώτερες του πληθωρισμού, αντίθετα απ' ό,τι συνέβαινε στην Ελλάδα.⁷⁰³

Στους ίδιους τόνους κινήθηκε και η ΓΣΕΕ, η οποία τον Μάρτιο του 1977 υπογράμμισε την ανάγκη «περιφρουρήσεως του δικαιώματος της απεργίας από κάθε διάθεση ή κίνδυνο πολιτικής ή κομματικής εκμεταλλεύσεως» και τόνισε ότι «η απεργία είναι το έσχατο μέσο που διαθέτουν οι εργαζόμενοι για την διεκδίκηση των αιτημάτων τους και κάτω από αυτήν τη βαρύτητα πρέπει να το χρησιμοποιούν». Η ανακοίνωση της συνομοσπονδίας συνέχιζε με τη διαπίστωση ότι

ωρισμένες κατηγορίες εργαζομένων οδηγήθηκαν σε πολυήμερες απεργίες διάρκειας, χωρίς να προηγηθεί η απαιτούμενη προπαρασκευή και περιφρούρησή τους και συνεργασία με τα κατά τόπους Εργατοϋπαλληλικά Κέντρα και κλαδικές Ομοσπονδίες. Η λανθασμένη αυτή τακτική είχε σε πολλές περιπτώσεις αρνητικά για τους εργαζομένους αποτελέσματα και εξυτηρήτησε περισσότερο τα σχέδια της εργοδοσίας παρά τους απεργούς.⁷⁰⁴

Η επαύριος της 25ης Μαΐου 1976 είχε πράγματι βρει την ελληνική βιομηχανία αντιμέτωπη με αρκετές, πλην ωστόσο διάσπαρτες, εργατικές κινητοποιήσεις. Η απεργία στο εργοστάσιο της Χρωπεί συνεχιζόταν, ενώ στις 26 του μηνός ξεκίνησε απεργία διάρκειας στην Ασβέστος Ελλάς. Απεργία δύο ημερών πραγματοποιήθηκε στις 27 και 28 Μαΐου στη Χαλυβουργική Ελευσίνας, η οποία επαναλήφθηκε στις 2 και 3 Ιουνίου και επεκτάθηκε και σε γειτονική χαλυβουργία του ίδιου ομίλου. Στις 29 Μαΐου ξεκίνησε απεργία στη βιομηχανία επίπλων Σαρίδης, η οποία θα κρατούσε τέσσερις μήνες, ενώ στις 3 Ιουνίου οι εργάτες της κλωστοϋφαντουργίας Γέπα κατέβηκαν και αυτοί σε απεργία που θα διαρκούσε περίπου 20 μέρες. Απεργία διάρκειας 48 ωρών πραγματοποιήθηκε στο εργοστάσιο κουρτινών της Βελσύ στις 9 και 10 Ιουνίου, ενώ στις 20 του μηνός ξεκίνησε απεργία στο εργοστάσιο αμαξωμάτων της Ντόιτς, που θα διαρκούσε 29 μέρες. Τους τέσσερις τελευταίους μήνες του 1976 πραγματοποιήθηκαν τουλάχιστον είκοσι πέντε κινητοποιήσεις στη βιομηχανία, συμπεριλαμβανομένων πολλών απεργιών διάρκειας, ορισμένες από τις οποίες είχαν μεγάλη διάρκεια (32 μέρες στην κλωστοϋφαντουργία Λόρτεξ στο Κιλκίς, τουλάχιστον 10 ημέρες στο εργοστάσιο της Λιπτόλ στην Πτολεμαΐδα, τουλάχιστον ένας μήνας στη χαρτοποιία ΕΓΛ στην Πάτρα).

⁷⁰¹ ΣΕΒ, *Δελτίον*, αρ. 350, 31.1.1977. Επιπλέον, η σύμβαση ικανοποιούσε θεσμικά αιτήματα της ΓΣΕΕ, μεταξύ άλλων αυτό της χορήγησης επιδόματος τριετούς προϋπηρεσίας, πραγματοποιημένης σε οποιονδήποτε εργοδότη, ύψους 5% στους ανειδίκευτους εργάτες, καθώς και την καταβολή πλήρων αποδοχών στις γυναίκες κατά την περίοδο του τοκετού και της λοχείας.

⁷⁰² ΣΕΒ, «Οι απεργίες», *Δελτίον*, αρ. 354, 31.3.1977, σ. 1.

⁷⁰³ ΣΕΒ, «Ανάγκη να προστατευτεί η σταθερότητα της βιομηχανίας», *Δελτίον*, αρ. 357-358, 31.5.1977.

⁷⁰⁴ ΓΣΕΕ, *Δελτίο Τύπου*, 4.3.1977.

Οι ανησυχίες του ΣΕΒ, της κυβέρνησης και της ΓΣΕΕ αποδείχθηκαν ωστόσο υπερβολικές. Παρά τη συνέχιση των κινητοποιήσεων καθ' όλο το 1977 αλλά και το 1978, με το ίδιο μάλιστα διεκδικητικό ρεπερτόριο, οι πιέσεις που δέχθηκε το εργοστασιακό κίνημα οδήγησαν σε μεταστροφή των μορφών πάλης των εργατών προς ηπιότερη κατεύθυνση. Οι ολιγόωρες στάσεις εργασίας και οι 24ωρες ή 48ωρες απεργίες αντικατέστησαν σταδιακά την επ' αόριστον απεργία και τις πολύωρες στάσεις εργασίας εν είδει απεργίας ως τις επικρατέστερες μορφές διεκδίκησης των εργατικών αιτημάτων, όπως έχουμε δείξει σε προηγούμενο κεφάλαιο. Επιπλέον, το φαινόμενο της μετεξέλιξης των στάσεων εργασίας και των «προειδοποιητικών» απεργιών σε επ' αόριστον απεργίες έτεινε να εξαλειφθεί, με τους εργάτες πολλών εργοστασίων να προκρίνουν την επανάληψη των ίδιων μορφών αγώνα σε κατοπινό χρόνο.

Η εξέλιξη αυτή, που καταδεικνύει τη σταδιακή εγκαθίδρυση ενός νέου *modus vivendi* μεταξύ εργοστασιακών σωματείων και εργοδοτών, ήταν αποτέλεσμα ενός συνόλου παραγόντων και διαδικασιών, όχι πάντοτε αρνητικών για τους εργάτες. Από τη μία, θα πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι οι απολύσεις και οι ήττες των απεργιών σε πολλές περιπτώσεις αποθάρρυναν τα πιο μαχητικά εργατικά στοιχεία, απομαζικοποίησαν τις συνελεύσεις των σωματείων (ή και διέλυσαν εντελώς τα τελευταία) και γενικότερα έφεραν στο προσκήνιο τις πιο φρόνιμες και μετριοπαθείς συνειδήσεις. Ορισμένες φορές ωστόσο σημειώνονταν τέτοιες εξελίξεις ακόμη και μετά από νίκες εργατών, σημάδι ότι το κίνημα έχανε τη δυναμική του: Μετά την επιτυχημένη απεργία 67 ημερών στο εργοστάσιο της Ιζόλα, υπήρξε τέτοια υποχώρηση στη συμμετοχή στις συνελεύσεις, ώστε το σωματείο δεν μπορούσε να αλλάξει το άρθρο του καταστατικού του που ανέφερε ως έδρα του σωματείου την Αθήνα, αντί της Θήβας, όπου είχε μεταφερθεί το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής.⁷⁰⁵ Όχι μόνο οι ήττες, αλλά και οι νίκες συχνά συνοδεύονταν από την αίσθηση ολοκλήρωσης του μεταπολιτευτικού κύκλου αγώνων, τη συνειδητοποίηση ότι το υπάρχον συνδικαλιστικό και πολιτικό δυναμικό μπορούσε να φέρει τα πράγματα ως ένα ορισμένο σημείο.

Παράλληλα ενισχύονταν οι τάσεις κατακερματισμού του εργοστασιακού συνδικαλισμού και απομόνωσης των εργατών της κάθε επιχείρησης. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι η ηγεσία του σωματείου των εργατών του νέου εργοστασίου της Ιζόλα στη Θήβα αρνούνταν να αποδεχθεί την πρόταση του σωματείου του εργοστασίου της Καλλιθέας για ενοποίηση. Μια προσπάθεια για συντονισμένη δράση των εργοστασίων ιδιοκτησίας του Γ. Δράκου (Ιζόλα Καλλιθέας, Ιζόλα Θήβας, Αζίνκο, Ξυλάνης) τον Δεκέμβρη του 1976 κατέρρευσε και οι εργάτες του Ξυλάνη έμειναν μόνοι τους σε μια απεργία, κατά την οποία όχι μόνο δεν κέρδισαν τίποτε, αλλά και απολύθηκε και όλο το Δ.Σ. του σωματείου τους.⁷⁰⁶

Είναι ωστόσο επίσης αδιαμφισβήτητο ότι η παρατεταμένη κάμψη του εργοστασιακού κινήματος συνοδεύτηκε σε πολλές περιπτώσεις από την εδραίωση σημαντικών κατακτήσεων εκ μέρους των εργατών, εξέλιξη που καθιστούσε σε μεγάλο βαθμό μη απαραίτητες νέες μαχητικές κινητοποιήσεις. Ιδιαίτερα στα μεγάλα εργοστάσια, τα σωματεία ήταν πλέον σε θέση να επιτυγχάνουν την ικανοποίηση διαφόρων μισθολογικών αιτημάτων δίχως να χρειάζεται να προβαίνουν σε μαχητικές κινητοποιήσεις όπως στο παρελθόν. Είναι ενδεικτικό ότι το σωματείο της Ιζόλα στην Καλλιθέα, παρ' ό,τι αποδυναμωμένο από τη μεταφορά του εργοστασίου στη Θήβα και την ήττα των κινητοποιήσεων του Ιανουαρίου 1977, κατόρθωσε δίχως κινητοποιήσεις το ίδιο έτος να εξασφαλίσει επιδόματα τριετίας (για τρεις τριετίες, ενώ ήδη καταβαλλόταν επίδομα πενταετίας) και αυξήσεις 40 δρχ. στο μεροκάματο. Έτσι στο συγκεκριμένο εργοστάσιο στα μέσα του 1977 το πραγματικά καταβαλλόμενο ημερομίσθιο για τους

⁷⁰⁵ «ΙΖΟΛΑ, Αθήνα-Θήβα ένα Σωματείο», *Εργατική Δημοκρατία*, Δεκέμβριος 1976.

⁷⁰⁶ Προλεταριακός Αγώνας, *Η Πείρα της ΙΖΟΛΑ*, ό.π., σ. 58-59.

περισσότερους εργάτες, δίχως να υπολογίζονται τυχόν υπερωρίες, κυμαινόταν μεταξύ 500 και 550 δρχ.⁷⁰⁷ Ακόμη και σε περιπτώσεις όπου τα εργοστασιακά σωματεία ουσιαστικά διαλύθηκαν, δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι οι κατακτήσεις που είχαν επιτευχθεί σε μισθολογικό επίπεδο αντιστράφηκαν.

Παράλληλα, όπως έχει φανεί, τα κατώτατα όρια των εργατικών αποδοχών συνέχιζαν να αυξάνονται, και μάλιστα πιο γρήγορα απ' ό,τι ο πληθωρισμός. Σε πολλές περιπτώσεις, στις αυξήσεις αυτές ερχόταν να προστεθεί και η καταβολή διαφόρων επιδομάτων, ιδίως του ανθυγιεινού, του γάμου και των παιδιών. Το αντίτιμο της εξασφάλισης «κοινωνικής ειρήνης» αποδείχθηκε ιδιαίτερα ευεργετικό για τους εργάτες, αφορώντας φυσικά ακόμη και αυτούς των οποίων τα σωματεία είχαν παραλύσει. Στην καμπή της δεκαετίας, η προοπτική ήταν ακόμη αυτή της βελτίωσης και όχι της χειροτέρευσης του βιοτικού επιπέδου, ενώ ένα σημαντικό τμήμα από την πτώση της συμμετοχής των εργατών στο εθνικό εισόδημα είχε ανακτηθεί. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη βιομηχανία θα γίνονταν φανερές κυρίως την επόμενη δεκαετία.

Η κάμψη του εργοστασιακού κινήματος, τέλος, ήταν επίσης συνυφασμένη με τις αποτυχημένες προσπάθειες ενότητας και ενοποίησης των εργοστασιακών συνδικαλιστικών οργάνων, οι οποίες αύξαναν την απογοήτευση και μείωναν τις προσδοκίες επίτευξης νικών απέναντι σε αντιπάλους που πλέον μπορούσαν να βασίζονται στο κράτος περισσότερο απ' ό,τι στα πρώτα μεταπολιτευτικά έτη. Οι μεμονωμένες απόπειρες εργοστασιακών σωματείων να εγγραφούν στα Εργατικά Κέντρα συνέχιζαν να προσκρούουν στην άτεγκτη στάση της ΓΣΕΕ και του ΕΚΑ εναντίον του εργοστασιακού συνδικαλισμού, γεγονός που ενέτεινε την απομόνωση των εργατών σε κάθε επιχείρηση. Η διοίκηση του ΕΚΑ αναγνώρισε επίσημα την ύπαρξη του «προβλήματος των εργοστασιακών σωματείων» μόλις τον Σεπτέμβριο του 1977. Ο πρόεδρος του ΕΚΑ, Χ. Καρακίτσος, παρατήρησε ότι εκκρεμούσαν 90 αιτήσεις εγγραφής σωματείων και προέβλεψε ότι θα πραγματοποιούνταν σύντομα κι άλλες, από σωματεία που βρίσκονταν ακόμη στο στάδιο της σύστασής τους (δεν διευκρίνισε πόσες από αυτές τις αιτήσεις αφορούσαν εργοστασιακά σωματεία). Στη συνέχεια αναρωτήθηκε ποιες αρνητικές επιπτώσεις θα επέφερε στα κλαδικά σωματεία το υποθετικό σενάριο της θέσπισης των επιχειρησιακών συμβάσεων εργασίας και προειδοποίησε για το πρόβλημα ενδεχόμενης «νόθευσης» από την πολλαπλή εκπροσώπηση των εργαζομένων. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η συνύπαρξη κλαδικών και επιχειρησιακών (εργοστασιακών) σωματείων θα σήμαινε αποδοχή τόσο της «νόθευσης» όσο και την «κατάργηση του Ομοσπονδιακού Κινήματος», παραδέχθηκε όμως ότι υπάρχουν ορισμένα «επιχειρησιακά σωματεία με μεγάλο αριθμό μελών, διαλεχτή εκπροσώπηση και ωραία αγωνιστική ιστορία». Υπεραμύνθηκε της απόφασης του ΕΚΑ να μην εγγράφει τις εργοστασιακές οργανώσεις για τυπικούς καταστατικούς λόγους και κατέληξε επαναλαμβάνοντας την ανάγκη επιλογής ανάμεσα στη διάλυση των εργοστασιακών σωματείων και τη μετατροπή τους σε συνδεδεμένες με τις Ομοσπονδίες επιτροπές ή στην εγγραφή τους ως αυτοτελείς οργανώσεις. Λύση τελικώς δεν δόθηκε, καθώς η πλειοψηφία της διοίκησης του ΕΚΑ επέμενε να εξαρτά το ζήτημα των εργοστασιακών σωματείων από το συνολικό «δομικό» πρόβλημα της ΓΣΕΕ και την αναμενόμενη τροποποίηση του καταστατικού της.⁷⁰⁸

Η κατάσταση συνέχισε ως είχε και στις 22 Μαΐου 1978 εγκρίθηκε, εν μέσω κατηγοριών της μειοψηφίας για εγγραφή «αντισυνδέσμων» η εγγραφή άλλων δεκατεσσάρων οργανώσεων στο ΕΚΑ, μεταξύ των οποίων δεν βρισκόταν και πάλι κανένα εργοστασιακό-επιχειρησιακό σωματείο.⁷⁰⁹ Στις 30 Ιουνίου 1978, μειοψηφία της

⁷⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 65.

⁷⁰⁸ Πρακτικά Δ.Σ. ΕΚΑ, 9.9.1977.

⁷⁰⁹ Πρακτικά Δ.Σ. ΕΚΑ, 22.5.1978.

διοίκησης ζητούσε την «εγγραφή όλων των εργατοϋπαλληλικών οργανώσεων και [την] εγκατάλειψη της μεθοδολογίας κατ' επιλογήν εγγραφών για τη δημιουργία πλαστών συσχετισμών». Παρά τις διαμαρτυρίες, η ίδια συνεδρίαση ενέκρινε κατά πλειοψηφία την ένταξη 21 σωματειακών οργανώσεων, πολλές από τις οποίες είτε αποτελούσαν συλλόγους «πτυχιούχων» ή «ανωτάτων» υπαλλήλων οργανισμών, είτε κλαδικές οργανώσεις βιομηχανίας ορισμένων μόνο περιοχών (π.χ. το «σωματείο εργαζομένων εις βιοτεχνίας και βιομηχανίας επεξεργασίας σιδήρου και μετάλλου Αιγάλεω και πέριξ δήμων»). Για πολλά απ' αυτά τα σωματεία η μειοψηφία προέβαλε μάταια το ζήτημα ύπαρξης ομοειδών οργανώσεων.⁷¹⁰

Αν το 1977 σήμανε την κάμψη του εργοστασιακού κινήματος, το επόμενο έτος δεν μπορούσε πλέον να γίνεται λόγος για κίνημα, αλλά μόνο για ξεχωριστές κινητοποιήσεις. Ολόκληρο το 1978 πραγματοποιήθηκαν στη βιομηχανία μόλις δώδεκα απεργίες διάρκειας σε βιομηχανικές επιχειρήσεις και άλλες επτά κινητοποιήσεις με τη μορφή πολύωρων στάσεων εργασίας, δεκαοκτώ 24ωρες ή 48ωρες απεργίες και πέντε στάσεις εργασίας. Το 1979 σημειώθηκαν απεργίες διάρκειας μόνο στα εργοστάσια της Πίτσος και του Πετζετάκι, ενώ στα εργοστάσια του Πεχλιβανίδη και του Φυρογένη έγιναν στάσεις εργασίας.

Το πέρασμα των εργοστασιακών σωματείων στο ΠΑΣΟΚ

Αυτές οι εξελίξεις υποβοήθησαν την ανάδειξη εκπροσώπων των παρατάξεων των κοινοβουλευτικών κομμάτων της Αριστεράς (κυρίως της ΠΑΣΚΕ και δευτερευόντως της ΕΣΑΚ) στα Διοικητικά Συμβούλια των εργοστασιακών σωματείων, διαδικασία που ήταν συνυφασμένη και με την προοπτική κυβερνητικής αλλαγής σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά τις εκλογές του 1977, στις οποίες η ΝΔ είχε υποστεί σημαντική φθορά. Πολλά σωματεία σε μεγάλα εργοστάσια, που διέθεταν τώρα δικό τους γραφείο μέσα στο εργοστάσιο, άρχισαν να καταπιάνονται με γραφειοκρατικά ζητήματα, όπως τα μητρώα μελών, η τήρηση των πρακτικών συνεδριάσεων, το ταμείο κ.λπ., ενώ οι συνελεύσεις των εργατών αντικαθίσταντο ολοένα και περισσότερο από τις οι κλειστές συνεδριάσεις των Διοικητικών Συμβουλίων.⁷¹¹ Οι οργανώσεις της άκρας Αριστεράς μετά το 1977 πρακτικά εξαφανίστηκαν από τον εργοστασιακό χώρο (σε μια διαδικασία που έμοιαζε συχνότερα με εγκατάλειψη παρά με επιβεβλημένο ξερίζωμα), αποτέλεσμα της αποθάρρυνσης πολλών μελών τους, της διαλυτικής κρίσης μεγάλων οργανώσεων στην καμπή της δεκαετίας, αλλά και της στροφής των προτεραιοτήτων στην καμπάνια για τα δημοκρατικά και πολιτικά δικαιώματα που αναφέρθηκε παραπάνω.

Σε άλλες περιπτώσεις, η νικηφόρα έκβαση μιας κινητοποίησης συμπληρωνόταν από απολύσεις συνδικαλιστών που προέρχονταν από την άκρα Αριστερά, δημιουργώντας μια περίεργη διαλεκτική κατά την οποία οι εργάτες κέρδιζαν, αλλά οι ακροαριστεροί έχαναν. Η κατάληψη του εργοστασίου της Εσκιμό είχε ως αποτέλεσμα την εκπλήρωση του βασικού στόχου (καταβολή των δεδουλευμένων πολλών ετών) αλλά, σύμφωνα με τον τότε πρόεδρο του σωματείου, Γ. Κούλη, ο οποίος ήταν, όπως αναφέραμε, μέλος της ΕΔΕ,

Η απεργία έληξε, σου λέω, από δικά μας λάθη, δεν χρειάστηκε η ΕΣΑΚ δηλαδή να τα κάνει σκατά. Τα κάναμε μόνοι μας. Αρκετά. Τα κάναμε μόνοι μας. Έληξε η απεργία από

⁷¹⁰ Πρακτικά Δ.Σ. ΕΚΑ, 30.6.1978.

⁷¹¹ Προλεταριακός Αγώνας, *Η Πείρα της ΙΖΟΛΑ*, ό.π., σ. 53.

*δικά μας λάθη αλλά τα λεφτά πέσανε. Δηλαδή έληξε νικηφόρα. Χάσαμε εμείς. Εγώ. Εγώ και δυο - τρεις άλλοι χάσαμε. Αλλά η απεργία κέρδισε, οι εργάτες κερδίσανε.*⁷¹²

Στην καμπή της δεκαετίας, οι φοιτητές που ήταν μέλη οργανώσεων της άκρας Αριστεράς καταπιάστηκαν με την ολοκλήρωση των σπουδών τους, τις οποίες είχαν αφήσει στη μέση. Πολλοί πραγματοποίησαν στη συνέχεια επαγγελματικές επιλογές που τους απομάκρυναν όχι μόνο από την εργοστασιακή εργασία, αλλά και από τη μισθωτή εργασία εν γένει. Η κάμψη των εργατικών αγώνων καθιστούσε ξανά επίκαιρες τις επιλογές που σχετίζονταν με την «καριέρα» και την επιλογή τόπου εγκατάστασης, δημιουργώντας μοτίβα επαγγελματικής εξέλιξης που οι γονείς (με τους οποίους είχαν λάβει χώρα, όπως είδαμε, δραματικές συγκρούσεις) θα είχαν ενδεχομένως επιδοκιμάσει. Πολλοί επίσης επέλεξαν να υπηρετήσουν τη στρατιωτική τους θητεία το 1977 ή το 1978, κάτι το οποίο λειτουργούσε ως τομή στο συνολικό βίο (η στρατιωτική θητεία διαρκούσε 30 μήνες).⁷¹³ Ο Χ. Μπούρης βρήκε πλέον το χρόνο να τελειώσει τις σπουδές του, και έπειτα εργάστηκε ως οδηγός ταξί. Μετά την ολοκλήρωση της θητείας του, πραγματοποίησε σπουδές οινολογίας, για να καταλήξει στο γραφείο προμηθειών σε σωληνουργία της Κορίνθου, στο οποίο συγγενής του ήταν γενικός διευθυντής, θέση που αργότερα θα καταλάμβανε ο ίδιος:

*Έκανε σωλήνες μεγάλων διαμέτρων, μεγάλους σωλήνες. Εγώ ήθελα να φύγω από την Αθήνα, είμαι και από επαρχία, αγροτικής προέλευσης, πάντα μου άρεσε η σχέση με τη φύση. Δέχτηκα τη δουλειά, έμενα έξω στο ύπαιθρο, σ' ένα σπίτι κοντά στη θάλασσα. Εκεί ήμουν ο ανηψιός του γενικού διευθυντή. Για πολύ μεγάλο διάστημα υπήρχε ένα σωματείο που δεν γράφτηκα ποτέ. Ήταν ένα σωματείο εργατικό. Έφτασα να είμαι και διευθυντής του εργοστασίου και είχα πλέον το σωματείο συνομιλητές από τη θέση του διευθυντή.*⁷¹⁴

Το παράδειγμα του Μπούρη είναι εξαιρετικό ως προς την τελική του κατάληξη, αλλά η απομάκρυνση από τη χειρωνακτική εργασία ή και τη μισθωτή εργασία εν γένει, όπως και η τάση επιστροφής στην επαρχία, ήταν πιο γενικό χαρακτηριστικό. Ο Θύμιος Αντιπάτης, έπειτα από τη μη επαναπρόσληψή του στην Πίτσος, μετά την ολοκλήρωση της στρατιωτικής του θητείας, δούλεψε και αυτός ως οδηγός ταξί, επέστρεψε πρόσκαιρα στο ναυπηγοεπισκευαστικό κλάδο και κατέληξε, το 1981, στο μηχανολογικό τμήμα του δήμου Αθηναίων. Θα είχε επιστρέψει νωρίτερα στην επαρχία, εάν δεν τον εμπόδιζε το γεγονός ότι στο χωριό του δεν υπήρχαν σχολεία για τα παιδιά που είχε αποκτήσει εν τω μεταξύ. Γι' αυτόν τον λόγο επέστρεψε στον τόπο καταγωγής του μετά τη συνταξιοδότησή του.⁷¹⁵ Ο Θύμιος Μερτζάνης θεωρεί πλέον ότι η απόφασή του να φύγει από το χωριό αποδείχθηκε λανθασμένη, γιατί όσοι έμειναν και ασχολήθηκαν «σοβαρά με τη γεωργία» βρέθηκαν τελικά σε καλύτερη κατάσταση απ' ό,τι αν είχαν γίνει βιομηχανικοί εργάτες.⁷¹⁶

Πέρα από το ελεύθερο επάγγελμα, άλλος δρόμος που οδηγούσε στην ίδια κατεύθυνση ήταν ο οικοδομικός κλάδος, ο ίδιος που, κατά τη δεκαετία του 1960 είχε αποτελέσει ένα

⁷¹² Γιώργος Κούλης, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2008.

⁷¹³ Όπως αναφέρθηκε, η απεργία του 1979 στο εργοστάσιο της Πίτσος ξεκίνησε με αίτημα την επαναπρόσληψη των εργατών που είχαν ολοκληρώσει τη θητεία τους, αν και ο νόμος δεν υποχρέωνε σχετικά τις επιχειρήσεις.

⁷¹⁴ Χρήστος Μπούρης, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2014.

⁷¹⁵ Θύμιος Αντιπάτης, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2016.

⁷¹⁶ Θύμιος Μερτζάνης, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2016.

διάυλο προς το εργοστάσιο. Ο Στράτος Ιωαννίδης περιγράφει το πώς πέρασε από τον εργοστασιακό χώρο στην οικοδομή, έπειτα στα καράβια, πίσω στην οικοδομή ως εργολάβος και τελικά στο επάγγελμα του μεταφραστή:

Τα παράτησα γιατί βαρέθηκα στην οικοδομή, έβγαζα λεφτά, ας δοκιμάσουμε και κάτι άλλο. Έγινε ναυτικός, βαρέθηκα και όταν γύρισα ουσιαστικά ξεκίνησα και πάλι την οικοδομική αλλά σαν εργολάβος. Όπου είχα ένα σπιλ ότι οι άνθρωποι που δουλεύανε σε μια δουλειά μαζί, που τους προσλάμβανα για να δουλέψουμε, έκανα μία επιλογή και στην επόμενη δουλειά κουβέντιαζα μαζί τους, όσοι από αυτούς θέλουνε, να την πάρουμε τη δουλειά συνεταιρικά. Ναι μεν κέρδιζα λιγότερα αλλά η δουλειά έβγαινε πιο εύκολα, πιο γρήγορα και δεν χρειαζόταν η συνεχής παρουσία η δικιά μου στο γιατί γιατί και ο άλλος θεωρούνταν ότι είχε συμφέρον να προχωρήσει η δουλειά. Έτσι φτιάχτηκε μια ομάδα ανθρώπων, γύρω στα οκτώ άτομα, που το '90 πια είχαμε τρία και τέσσερα γιατί ταυτόχρονα. Θυμάμαι ένα ποσό, να βγάζω 200.000 δρχ. την ημέρα. Μου ήταν απίστευτα μεγάλο ποσό, δεν ήξερα τι να το κάνω. Δεν είχα συγχρόνως και μεγάλες ενοχές γιατί δεν εκμεταλλευόμουν –νόμιζα– κανέναν. Αυτό το πράγμα τράβηξε κάποια χρόνια, μέχρι το '92-'93. Κουράστικά ψυχολογικά. Εν τω μεταξύ η γυναίκα μου, δουλεύοντας στο Βήμα, που έβγαινε εβδομαδιαίο –ήταν η μεταφράστρια του Βήματος από αγγλικά, γαλλικά, ιταλικά– της είπα βαριέμαι, «δεν μου δίνεις κανένα γαλλικό; Εσύ θα πληρώνεσαι, απλώς θα το κάνω εγώ». Και στη μετάφραση τα κατάφερα. Και αυτό αυξήθηκε όσο παιρνούσε ο καιρός, το βάρος που είχε η μετάφραση και ελαττωνόταν το βάρος της οικοδομής. Η οικοδομή συνεχίστηκε από τους ανθρώπους που είχανε φτιάξει το συνεργείο, ατομικά πλέον, και εγώ απέμεινα ένας απλός μεταφραστής.⁷¹⁷

Οι μετριοπαθείς και συγχρόνως γραφειοκρατικές τάσεις που επικράτησαν στα περισσότερα από τα εναπομείναντα εργοστασιακά σωματεία δεν επιβλήθηκαν έξωθεν, αλλά ήταν παρούσες σε εμβρυακή μορφή καθ' όλη τη διάρκεια του εργοστασιακού κινήματος. Συγκαλυμμένες μέσα στον γενικότερο αναβρασμό του εργοστασιακού χώρου, ήρθαν στην επιφάνεια μετά την κάμψη των κινητοποιήσεων από το 1977 και έπειτα. Η μία πλευρά αυτής της τάσης ήταν η έμφαση στον μη πολιτικοποιημένο χαρακτήρα του εργοστασιακού συνδικαλισμού. Η διοίκηση του σωματείου των εργατών της Πίτσος είχε εκδόσει τον Μάιο του 1976 ανακοίνωση με την οποία τόνιζε ότι

Οι προσπάθειές μας και οι αγώνες μας θα είναι καθαρά [Συ]νδι[καλιστι]κοί. Μόνον Συνδικαλιστικοί. Δεν θα επιτρέψουμε σε κανένα να [καπη]λευθή τους αγώνες μας και τα δίκαια αιτήματά μας για να ι[κανοποιήσει] προσωπικές του φιλοδοξίες και συμφέροντά του ή για πο[λι]τική εκμετάλλευση. [...]. Ελάτε όλοι μαζί μας για ένα πραγματικό συνδικαλισμό, απαλλαγμένο από ξένες και ύποπτες επιρροές.⁷¹⁸

Αν και οι αναλογίες με τον «καθαρό» συνδικαλισμό των αρχών του 20ού αιώνα είναι έκδηλες, από τον συνδικαλιστικό λόγο της εποχής απουσίασε η για λόγους αρχής εναντίωση στις φιλεργατικές κυβερνητικές παρεμβάσεις. Το 1914, το καταστατικό του Συνδικάτου Εργατών και Εργατριών Καπνεργοστασίων Θεσσαλονίκης δήλωνε ότι «οι σκοποί [...] θα επιδιώκονται με καθαρώς εργατικήν δράσιν, βασιζομένην εις την αρχήν της πάλης των τάξεων», προσθέτοντας ωστόσο ότι «αποκλείεται η πολιτική δράσις διά

⁷¹⁷ Στράτος Ιωαννίδης, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2014.

⁷¹⁸ Σωματείου Εργατοϋπαλλήλων Βιομηχανίας ΠΙΤΣΟΣ «Εργατική Αλληλεγγύη», Μάιος 1976, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

το συνδικάτον καθώς και η επαιτεία από τας διαφόρους κατά καιρούς κυβερνήσεις ή τα διάφορα πολιτικά κόμματα, μέτρων ή ενεργειών εργοδοτοπροστατευτικών». ⁷¹⁹

Η εργάτρια της Πίτσος και μέλος της ΟΠΑ, Καίτη Γεναρέλη, είχε ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1975 προειδοποιήσει τους συναδέλφους της για συμβιβαστικές και γραφειοκρατικές τάσεις που υπήρχαν μέσα στην πλειοψηφία της διοίκησης του σωματείου, αναφέροντας ότι η τελευταία είχε προωθήσει την άποψη να εγγράφονται προϊστάμενοι και εργοδηγοί στο σωματείο, αποδέχθηκε την πρακτική των συμβάσεων ορισμένου χρόνου για τους νεοπροσλαμβανόμενους και αποκαλούσε την ίδια «εξτρεμίστρια» και «αναρχικιά». Σύμφωνα με την εργάτρια, η πλειοψηφία της διοίκησης είχε επίσης συμφωνήσει με τη διεύθυνση να μην προβάλλει οικονομικές διεκδικήσεις μέχρι τις εκλογές του σωματείου, ενώ έκανε δώρο στον ίδιο τον Απόστολο Πίτσο στην ονομαστική του εορτή. Κατήγγειλε επίσης σοβαρές οικονομικές ατασθαλίες και παράκαμψη των οργάνων της συνέλευσης και της επιτροπής από τη διοίκηση του σωματείου. ⁷²⁰ Στον αντίποδα της μαχητικής πλευράς των εργοστασιακών σωματείων υπήρχε πάντοτε η τάση ενσωμάτωσής τους σ' ένα σύστημα που αναμενόταν να προσφέρει αέναη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και των συνθηκών εργασίας.

Οι διαφορές αυτές δεν ήταν πάντοτε κατανοητές από τους εργάτες. Ο Νίκος Ζωγόγιαννης, όταν ρωτήθηκε σε ποιο κόμμα ανήκε η Γεναρέλη, απάντησε:

Η Γεναρέλη πρέπει να ήταν ΚΚΕ... Ούτε ΚΚΕ ήταν, γαμώτο, δεν μπορούσα να καταλάβω, δεν ήξερα τι γινότανε. Αλλά ο Γιάννης [Παιδακάκης, πρόεδρος του σωματείου και μέλος της ΠΑΣΚΕ] ερχότανε, «πρόσεξέ τους». Φοβόντουσαν. ⁷²¹

Κάπως παράδοξα, ο «απολιτικός» συνδικαλισμός συμπληρωνόταν με το αντίθετό του, την προσπάθεια μετατροπής των σωματείων σε δεξαμενή ψηφοφόρων του ανερχόμενου ΠΑΣΟΚ. Οι εκλογές του 1977 είχαν ξεκαθαρίσει σε μεγάλο βαθμό το τοπίο στην Αριστερά και στο Κέντρο, με το ΠΑΣΟΚ να λαμβάνει σχεδόν τις τριπλάσιες ψήφους σε σχέση με το ΚΚΕ, και υπερδιπλάσιες σε σχέση με την ΕΔΗΚ. Η σταδιακή ενδυνάμωση της αντίληψης ότι τα εργατικά ζητήματα θα επιλύονταν διαμέσου της πτώσης της Δεξιάς και της εγκαθίδρυσης μιας κυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ ήρθε ως αποτέλεσμα της αδυναμίας παραπέρα προώθησης των εργατικών αγώνων στα εργοστάσια και της απομόνωσης των εργοστασιακών εργατών. ⁷²²

Για τους πολιτικά ανένταχτους εργοστασιακούς εργάτες, η απομάκρυνση της κυβέρνησης της ΝΔ και η αντικατάστασή της από το ΠΑΣΟΚ εμφανιζόταν ως λογική συνέχεια των συνδικαλιστικών αγώνων σε πολιτικό επίπεδο. Μια δραστήρια μερίδα συνδικαλιστών του εργοστασιακού κινήματος (η οποία είχε πρωτοστατήσει, μεταξύ άλλων, στις προσπάθειες δημιουργίας ενοποιητικών συνδικαλιστικών οργάνων των εργοστασιακών εργατών) εργαζόταν συνειδητά προς αυτήν την κατεύθυνση, θεωρώντας ότι η ανάληψη της διακυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ θα προωθούσε την αυτενέργεια και την περαιτέρω ριζοσπαστικοποίηση των εργατών. Αυτά τα στελέχη προωθούσαν την αντίληψη ότι μια κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, η οποία θα πραγματοποιούσε βαθιές θεσμικές τομές στον ελληνικό συνδικαλισμό, θα ενίσχυε τις εγγενείς τάσεις του εργοστασιακού κινήματος προς τον εργατικό έλεγχο και την αυτοδιαχείριση, με προοπτική κάποιου είδους «αυτοδιαχειριστικού» σοσιαλισμού ή κάποια

⁷¹⁹ Παρατίθεται στο Α. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 122-123.

⁷²⁰ Απολογισμός της εργάτριας Κ. Γ., μέλους της προσωρινής επιτροπής, και προτάσεις για τη συνέχιση του αγώνα μας, 13.9.1975, ιδιωτική συλλογή Κ. Γεναρέλη.

⁷²¹ Νίκος Ζωγόγιαννης, συνέντευξη στον Στέφανο Ιωαννίδη, 2016

⁷²² Ν. Μανίκας, «Το Εργοστασιακό Κίνημα», ό.π., σ. 22.

εκδοχή μεικτής οικονομίας. Αν και τα σχετικά πολιτικά σχέδια ήταν εξαιρετικά ασαφή, γεγονός παραμένει ότι μια μερίδα στελεχών με επιρροή σε σημαντικό αριθμό μεγάλων εργοστασίων συνέβαλε σημαντικά στην άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία.

Η κάμψη των εργοστασιακών κινητοποιήσεων ήταν επίσης συνδεδεμένη με την αποχώρηση από τα εργοστάσια εργατών με κάποια εμπειρία στους συνδικαλιστικούς αγώνες, και της γενικότερης ανανέωσης του προσωπικού τους. Η εργοστασιακή εργασία, αν και πλέον μάλλον καλοπληρωμένη, παρέμενε σκληρή, ενώ οι εργοστασιακοί εργάτες συνέχιζαν να στερούνται κοινωνικού κύρους. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970, οι αποταμιεύσεις δέκα χρόνων, σε συνδυασμό με την άνοδο των εργατικών αποδοχών, επέτρεψαν σε πολλούς εργοστασιακούς εργάτες να συγκεντρώσουν χρηματικά ποσά τα οποία κρίνονταν ικανά να τους προσφέρουν τη δυνατότητα κοινωνικής ανόδου με βάση τα πρότυπα της εποχής. Ξεκίνησε έτσι ένα κύμα αποχωρήσεων εργατών από τον εργοστασιακό χώρο, με σκοπό την έναρξη κάποιου ελεύθερου επαγγέλματος ή το άνοιγμα ενός εμπορικού καταστήματος (αναφέρεται ότι μεταξύ αυτών που αποχώρησαν από την Ιζόλα βρίσκονταν οι πιο δραστήριοι συνδικαλιστικά εργάτες).⁷²³ Η συνακόλουθη ανανέωση του βιομηχανικού εργατικού δυναμικού, που μεταφράστηκε σε ανανέωση των διοικήσεων των σωματείων, ήταν ένας ακόμη παράγοντας που δημιουργούσε ασυνέχειες με τις μαχητικές κινητοποιήσεις των πρώτων ετών της μεταπολίτευσης, καθώς οι άπειροι συνδικαλιστικά νεοπροσλαμβανόμενοι υποστήριζαν τις μετροπαθείς πλέον (και, ορισμένες φορές, επιρρεπείς στη δωροληψία) διοικήσεις των σωματείων.⁷²⁴

---

⁷²³ Προλεταριακός Αγώνας, *Η Πείρα της ΙΖΟΛΑ*, ό.π., σ. 42-43.

⁷²⁴ Θύμιος Αντιπάτης, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2016. Νίκος Ζωγόγιαννης, συνέντευξη με τον Στέφανο Ιωαννίδη, 2016.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κάτω από την επίδραση ενός ευνοϊκού διεθνούς οικονομικού περιβάλλοντος και εθνικών θεσμικών και οικονομικών πρωτοβουλιών, η ελληνική οικονομία γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη την περίοδο 1960-1973. Οι σχετικές εξελίξεις προσιδιάζαν στα χαρακτηριστικά των «χρυσών χρόνων» της παγκόσμιας οικονομίας (1949-1973). Ιδιαίτερα η βιομηχανία της Ελλάδας αναπτύχθηκε έντονα, με μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης 11,1% μεταξύ 1962 και 1973. Η αλματώδης πρόοδος της ελληνικής βιομηχανίας απεικονίζεται σε όλα τα σχετικά μεγέθη και δείκτες, όπως η συμβολή της στο ΑΕΠ (21% το 1973) και οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων (65,6% του συνόλου το 1975).

Για πρώτη φορά δημιουργήθηκε στην Ελλάδα αξιόλογος αριθμός μεσαίου και μεγάλου μεγέθους (για τα ελληνικά δεδομένα) εργοστασίων: Το 1973 λειτουργούσαν στη χώρα, σύμφωνα με τον ΣΕΒ, 28 βιομηχανικές επιχειρήσεις με περισσότερους από 1.000 απασχολούμενους, ενώ το 41,6% των εργατοϋπαλλήλων βιομηχανίας απασχολούνταν σε εργοστάσια άνω των 100 εργαζομένων. Υπήρξε, τέλος, διαφοροποίηση του βιομηχανικού προϊόντος, με εμφάνιση νέων κλάδων (βασική μεταλλουργία, μεταλλικά προϊόντα, μηχανές και ηλεκτρικές συσκευές) και συγκριτικά μεγαλύτερη ανάπτυξή τους σε σχέση με τους ήδη υπάρχοντες, και λιγότερο παραγωγικούς, κλάδους των τροφίμων, της ένδυσης-υπόδησης, της κλωστοϋφαντουργίας και της επεξεργασίας καπνού. Σημαντική ανάπτυξη γνώρισαν και ήδη υφιστάμενοι, αλλά ελάχιστα ανεπτυγμένοι κλάδοι, ειδικά αυτός του χαρτιού και των εκτυπώσεων-εκδόσεων. Οι σχετικές εξελίξεις ανακόπηκαν από την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1973, που καθήλωσε για ένα διάστημα και την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας.

Η περιοχή της πρωτεύουσας παρέμεινε, όπως και κατά την προηγούμενη περίοδο, το κέντρο της παραγωγής και της απασχόλησης, συγκεντρώνοντας κατά προσέγγιση το 50% της απασχόλησης και της παραγωγής του κλάδου (288 εργοστάσια άνω των 100 εργαζομένων το 1973). Η ίδρυση και επέκταση των ΒΙΠΕ στην επαρχία ενίσχυσε ωστόσο και τη βιομηχανία και άλλων αστικών κέντρων, που αναδείχθηκαν σε περιφερειακά βιομηχανικά κέντρα, δευτερεύουσας κλίμακας. Η Θεσσαλονίκη διέθετε 53 εργοστάσια άνω των 100 απασχολούμενων, ενώ βιομηχανικές επιχειρήσεις μεσαίου και μεγάλου μεγέθους άρχισαν να λειτουργούν και στη Θήβα, την Ελευσίνα, την Πάτρα και αλλού.

Η ανάπτυξη της βιομηχανίας ήταν συνυφασμένη με την αναδιομόρφωση και ενίσχυση δύο κοινωνικών τάξεων: των βιομήχανων και της εργοστασιακής εργατικής τάξης. Οι πρώτοι εξελίχθηκαν σε ένα δυναμικό τμήμα της ελληνικής αστικής τάξης. Επωφελούμενοι από την ενιαία εκπροσώπησή τους μέσω του ΣΕΒ (τα μέλη και οι πόροι του οποίου αυξήθηκαν εντυπωσιακά), οι βιομήχανοι αξίωναν όχι μόνο κρατικές παρεμβάσεις υπέρ της ελληνικής βιομηχανίας αλλά και θεσμική συμμετοχή στη λήψη των σχετικών αποφάσεων και του εν γένει οικονομικού προγραμματισμού. Ήταν επιφορτισμένοι με τη βαρυσήμαντη κοινωνική αποστολή της «εκβιομηχάνισης» της Ελλάδας, γεγονός που τους προσέδωσε μεγάλο κύρος αλλά, ταυτόχρονα, τους εξέθετε στις κυβερνητικές πιέσεις για ένταση των επενδύσεων. Οι σχέσεις βιομηχάνων και κράτους υπήρξαν, σε γενικές γραμμές, πολύ καλές έως την άνοδο της Ενώσεως Κέντρου στη διακυβέρνηση το 1963. Στη συνέχεια, οι βιομήχανοι ευνοήθηκαν ποικιλοτρόπως από το δικτατορικό καθεστώς (1967-1974), αν και υπήρξαν εντάσεις στις σχέσεις τους με τους δικτάτορες εξαιτίας της απροθυμίας τους να τους υποστηρίξουν ανοιχτά.

Σημαντικότερες αλλαγές έλαβαν χώρα στη βιομηχανική εργατική τάξη. Οι αλλαγές αυτές καθορίστηκαν από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μεταπολεμικής ανάπτυξης της

ελληνικής βιομηχανίας, καθώς και από αυτά της εσωτερικής μετανάστευσης του πληθυσμού και της διαδικασίας αστικοποίησης. Ο αριθμός των εργατοϋπαλλήλων βιομηχανίας αυξήθηκε, τόσο σε απόλυτα όσο και σε σχετικά νούμερα. Τη δεκαετία 1963-1973 προστέθηκαν στον βιομηχανικό κλάδο (πλην μεταλλείων) περισσότεροι από 120.000 απασχολούμενοι, και έτσι ο συνολικός τους αριθμός άγγιξε τους 616.000. Από αυτούς, περισσότεροι από τους μισούς (σχεδόν 366.000) ήταν εργάτες και άλλοι 89.000 υπάλληλοι. Στα αστικά κέντρα της χώρας, ένας στους τέσσερεις απασχολούνταν σε κάποια βιομηχανία ή βιοτεχνία. Η συγκέντρωση αξιόλογου ποσοστού της βιομηχανικής εργατικής τάξης σε σχετικά μικρό αριθμό επιχειρήσεων διευκόλυνε τις τάσεις συσπείρωσης και συνδικαλισμού των εργατών, σε αντίθεση με τον κατακερματισμό τους έως και την δεκαετία του 1950.

Η αύξηση της βιομηχανικής απασχόλησης στηρίχθηκε σε σημαντικό βαθμό στην εργασία νέων ανδρών και γυναικών, μεγάλο τμήμα των οποίων προερχόταν από την επαρχία. Το 1974, ένας στους πέντε εργατοϋπαλλήλους βιομηχανίας είχε ηλικία μικρότερη από 25 έτη, και ένας στους τρεις μικρότερη από 29 (θα πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι στα μεγάλα εργοστάσια τα ποσοστά αυτά ανέβαιναν). Το εργοστάσιο στη μεταπολεμική Ελλάδα αναδείχθηκε ως ένας από τους κατεξοχήν χώρους συμπλήρωσης του εισοδήματος της νεολαίας και συχνός πρώτος σταθμός της εισόδου στην αγορά εργασίας. Αρκετοί σπουδαστές συνδύαζαν τη φοίτησή τους σε κάποια σχολή με την εργασία στο εργοστάσιο. Η ευκολία με την οποία προσλαμβάνονταν οι νέοι εργάτες και εργάτριες υπήρξε χαρακτηριστική και οφειλόταν, αφενός, στη σχετική στενότητα της αγοράς εργασίας στις πόλεις και, αφετέρου, στη μεγάλη προσφορά ανειδίκευτων θέσεων εργασίας στις νέες βιομηχανίες. Ειδικά στον κλάδο των ηλεκτρικών και ηλεκτρονικών συσκευών, δημιουργήθηκαν περιθώρια για την μαζική ένταξη των γυναικών στη βιομηχανία, σε θέσεις εργασίας που δεν απαιτούσαν τόσο μυική δύναμη όσο δεξιότητα και λεπτό χειρισμό. Οι 40.000 γυναίκες που εντάχθηκαν στην εργοστασιακή εργατική τάξη μεταξύ 1963 και 1973 ανέβασαν το σύνολο των γυναικών στη βιομηχανία σε 166.000 (34% επί του συνόλου των εργατών και 21% επί αυτού των υπαλλήλων). Συνολικά, η λεγόμενη «γενιά του Πολυτεχνείου» ή, σύμφωνα με την διατύπωση του Κωστή Κορνέτη, «τα παιδιά της δικτατορίας» δεν αποτελούνταν μόνο από σπουδαστές αλλά και από εργαζόμενους και εργάτες, σημαντικό τμήμα των οποίων έπιασε δουλειά στον εργοστασιακό χώρο.⁷²⁵

Η μαζική είσοδος των νέων εργατών μετέβαλλε τη φυσιογνωμία της εργοστασιακής εργατικής τάξης, μεταφέροντας στους κόλπους της όλα τα χαρακτηριστικά που σχετίζονται με τη ζωτικότητα της νεαρής ηλικίας. Όλες οι πηγές καταδεικνύουν το γεγονός ότι οι νεαρής ηλικίας εργάτες αποτέλεσαν τη ραχοκοκαλιά του εργατικού συνδικαλισμού της Μεταπολίτευσης. Ειδικά οι προερχόμενοι από τον σπουδαστικό χώρο αναδείχθηκαν συχνά ως ηγετικές φυσιογνωμίες των εργοστασιακών επιτροπών και σωματείων. Δίπλα σε αυτούς τους νέους εργάτες, ωστόσο, εργάζονταν και συμμετείχαν στον εργατικό συνδικαλισμό της περιόδου και μέλη παλαιότερων ηλικιακών ομάδων ή γενεών. Είναι αξιοσημείωτο ότι κατά τα πρώτα μεταπολιτευτικά έτη δεν εντοπίστηκαν διαιρέσεις που να είχαν ηλικιακή ή έμφυλη διάσταση, αλλά ούτε και σημαντικές διαφορές μεταξύ της συνδικαλιστικής συμπεριφοράς των εργατών και των υπαλλήλων των επιχειρήσεων. Δημιουργήθηκε έτσι μια κοινή, νέα εργατική κουλτούρα στον εργοστασιακό χώρο, δηλαδή ένας «ιδιαίτερος τρόπος ζωής και εργασίας» των εργοστασιακών εργατών.⁷²⁶ Οι εργοστασιακοί εργάτες ανέπτυξαν αυξημένα αισθήματα ταυτότητας, εργασιακής και ταξικής υπερηφάνειας, ενότητας και αλληλεγγύης.

⁷²⁵ Κ. Κορνέτης, *Τα Παιδιά της Δικτατορίας. Φοιτητική Αντίσταση, Πολιτισμικές Πολιτικές και η Μακρά Δεκαετία του Εξήντα στην Ελλάδα*, Πόλις, Αθήνα 2015.

⁷²⁶ Για την έννοια της επαγγελματικής κουλτούρας, βλ. Α. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική*, ό.π., σ. 129-130.

Εκφράζονταν με λόγο στον οποίο κυριαρχούσαν τα ταξικά στοιχεία και οι ανάλογες προσπάθειες ανάλυσης του κοινωνικού γίνεσθαι.

Οι πομπώδεις τελετές εγκαινίων των βιομηχανικών εγκαταστάσεων, που διεξάγονταν παρουσία πολιτικών και θρησκευτικών παραγόντων, έρχονταν σε αντίθεση με την απουσία εργοδοτικής και κρατικής μέριμνας για την υλική και ηθική ανύψωση του επιπέδου της βιομηχανικής εργατικής τάξης. Οι βιομήχανοι αναφέρονταν στους εργατοϋπαλλήλους τους ως σημαντικούς συντελεστές και ταυτόχρονα ως εν δυνάμει πελάτες της παραγωγής, αυτό όμως δεν εμπόδιζε τον συλλογικό τους φορέα από το φέρνει αντιρρήσεις, καθ' όλη τη δεκαετία του 1960, στις περαιτέρω αυξήσεις των εργατικών αποδοχών. Οι τελευταίες, αν και σημείωσαν διαρκή και σημαντική άνοδο (σε συνθήκες, μάλιστα, χαμηλού πληθωρισμού έως το 1973) δεν βελτίωσαν αισθητά τους όρους διαβίωσης της βιομηχανικής εργατικής τάξης. Μεταξύ 1960 και 1972 το ημερομίσθιο ανειδίκευτου ανδρός είχε μεν υπερδιπλασιαστεί (από 52 δρχ. σε 115 δρχ.) αλλά τα στοιχεία που αφορούν στη δομή της κατανάλωσης αποτυπώνουν την επιμονή της φτώχειας: Το 60% των εργατικών νοικοκυριών εξακολουθούσαν, το 1974, να δαπανούν το 46% του εισοδήματός τους σε είδη διατροφής. Η σύγκριση με άλλες επαγγελματικές κατηγορίες, όπως οι ελεύθεροι επαγγελματίες, οι υπάλληλοι γραφείου ή οι πωλητές έδειξε πως η πλειοψηφία των απασχολούμενων στη βιομηχανία διέθετε ποσά υποπολλαπλάσια σε δαπάνες που αφορούσαν την εκπαίδευση, τις μεταφορές ή την αγορά διαρκών οικιακών αγαθών. Τέλος, οι συγκρίσιμες εργατικές αποδοχές μεταξύ των διαφόρων βιομηχανικών κλάδων (το 1974, οι περισσότεροι ανειδίκευτοι άνδρες εργάτες λάμβαναν ημερομίσθιο μεταξύ 120 δρχ. και 135 δρχ.) εξηγούν σε μεγάλο βαθμό το γιατί το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών αγκάλιασε ολόκληρη σχεδόν την ελληνική βιομηχανία.

Το πρόβλημα των εργατικών αποδοχών ήταν μέρος του συνολικού τρόπου διαχείρισης του διογκούμενου εργατικού δυναμικού. Σε θεσμικό επίπεδο, δημιουργήθηκε ένα μεγάλο κενό εργατικής συνδικαλιστικής εκπροσώπησης, καθώς ποικίλοι παράγοντες εμπόδιζαν την ίδρυση επιχειρησιακών (εργοστασιακών) σωματείων ή επιτροπών και την εν γένει συνδικαλιστική έκφραση των νέων εργατικών στρωμάτων. Οι δομικές ανεπάρκειες του συνδικαλιστικού κινήματος (οργάνωση σε κλαδικό ή ομοιοεπαγγελματικό επίπεδο) ενισχύθηκαν από τις κυβερνήσεις της ΕΡΕ, οι οποίες, με θεσμικές και εξω-θεσμικές παρεμβάσεις (νόμος 3239/1955, έλεγχος συνδικάτων κ.λπ.) προσπαθούσαν να αποφύγουν την αυθεντική εργατική συνδικαλιστική εκπροσώπηση και τις ταξικές διενέξεις. Όσο η συγκέντρωση της βιομηχανικής εργατικής τάξης αυξανόταν, το πρόβλημα ερχόταν όλο και περισσότερο στην επιφάνεια. Η δικτατορία το όξυνε στο έπακρο, με την πλήρη υποταγή της ΓΣΕΕ στο κράτος, τη διάλυση εκατοντάδων εργατικών σωματείων και την *de facto* (για ένα διάστημα και *de jure*) απαγόρευση των απεργιών. Παρά τις απαγορεύσεις, διαπιστώθηκε η τάση άτυπης συνδικαλιστικής συσπείρωσης των εργατών βιομηχανίας σε επιχειρησιακό επίπεδο ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1960.

Η απουσία συνδικαλιστικών οργάνων και η δυσκολία προσφυγής σε απεργιακές ή άλλες κινητοποιήσεις κατά τη δικτατορία επέτρεψαν την επικράτηση ενός ιδιαίτερα αυταρχικού κλίματος εντός των εργοστασίων. Η συμπεριφορά διευθυντών και επιστατών αναδείχθηκε σε πολλές περιπτώσεις κατά τη δεκαετία του 1970 ως ένα από τα κύρια προβλήματα πολλών εργασιακών χώρων στον κλάδο. Το πρόβλημα ήταν συνδεδεμένο με την πρακτική των βιομηχάνων να τοποθετούν σε διευθυντικές θέσεις πρώην στελέχη της αστυνομίας και του στρατού, γεγονός συνηθισμένο στα μεγάλα εργοστάσια. Έτσι η διαχείριση του προσωπικού των βιομηχανιών λάμβανε σχεδόν κυριολεκτικά χαρακτήρα αστυνόμευσης. Τέλος, τα εργατικά ατυχήματα, που αυξάνονταν διαρκώς έως και τα πρώτα δύο μεταπολιτευτικά έτη, και οι εν γένει κακές συνθήκες υγιεινής και ασφάλειας των εργοστασίων αποτελούσαν χρόνιο πρόβλημα. Κατά τη

διάρκεια της δικτατορίας, το ζήτημα των εργατικών ατυχημάτων όχι μόνο δεν αντιμετωπίστηκε, αλλά εμφανίστηκε η τάση απόδοσής τους στην «κακή στιγμή» ή ακόμη και στους ίδιους τους εργάτες-θύματα. Την περίοδο που προηγήθηκε της εμφάνισης του κινήματος των εργοστασιακών επιτροπών, μεταξύ 1972 και 1974, οι θάνατοι εργατών εν ώρα εργασίας είχαν ανέλθει σε 127 κατά μέσο όρο κατ' έτος, από μόλις 25 στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Οι κίνδυνοι σοβαρού τραυματισμού ή θανάτου και οι εν γένει κακές συνθήκες εργασίας στα εργοστάσια ήταν ο κύριος λόγος αντιμετώπισης της εργοστασιακής εργασίας ως παροδικό στάδιο του συνολικού εργασιακού βίου.

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, στους κόλπους του εργοστασιακού εργατικού δυναμικού επικράτησε η τάση να αποδίδονται τα μισθολογικά και άλλα προβλήματα στη διατήρηση του Απριλιανού καθεστώτος και στη διαπλοκή στρατιωτικών – βιομηχάνων. Η αντίληψη αυτή ενισχύθηκε από το γεγονός ότι η χούντα πράγματι άντλησε τμήμα του στελεχικού της δυναμικού από τον χώρο των ελλήνων βιομηχάνων και εν γένει της αστικής τάξης, ενώ ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ) ήταν ένα από τα λίγα σωματεία που κατόρθωσαν να διαφυλάξουν την ανεξαρτησία και λειτουργία τους κατά την επταετία. Η αντίληψη των εργατών για την αλληλοδιείσδυση οικονομικής και πολιτικής σφαίρας προσέδωσε στο εργοστασιακό κίνημα της μεταπολίτευσης πολιτικό χαρακτήρα, επιτρέποντας την εκφορά συνδικαλιστικών αιτημάτων με αντιχουντικό λεξιλόγιο.

Κατά τα τελευταία έτη του δικτατορικού καθεστώτος, το 1972 και 1973, παρατηρήθηκε τάση συμμετοχής των εργατών σε διεκδικητικές δραστηριότητες και σε εκδηλώσεις λαϊκής διαμαρτυρίας, ταυτόχρονα με την ανάπτυξη των φοιτητικών κινητοποιήσεων. Υπήρξαν επίσης και λίγες απεργίες, όχι όμως σε βιομηχανίες. Η συμμετοχή εργατών στην εξέγερση του Πολυτεχνείου καταγράφεται σε πολλαπλά επίπεδα (οργανωμένη παρουσία οικοδόμων, δημιουργία της Εργατικής Συνέλευσης εντός του ιδρύματος, εκπροσώπηση στους καταλόγους των δολοφονημένων και συλληφθέντων). Τα καλέσματα των φοιτητών για γενική απεργία ενάντια στο καθεστώς, όπως και οι σχετικές εκκλήσεις της Εργατικής Συνέλευσης, δεν αποτύπωναν μόνο τους πόθους των συγκεντρωμένων στο Πολυτεχνείο αλλά και την επίγνωση της ύπαρξης ενός κλίματος αναταραχής στον εργατικό χώρο.

Οι κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο επηρέασαν την ανάπτυξη κινημάτων στην Ελλάδα. Το εργοστασιακό κίνημα έλαβε χώρα σ' ένα διεθνές πλαίσιο που χαρακτηριζόταν από φοιτητικές και εργατικές κινητοποιήσεις σημαντικής έκτασης στον καπιταλιστικό κόσμο (Μάης του 1968 στη Γαλλία, «θερμό φθινόπωρο» του 1969 στην Ιταλία κ.ά.) και στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» (Πολωνία, Τσεχοσλοβακία κ.ά). Της ελληνικής Μεταπολίτευσης είχε προηγηθεί η ανατροπή της δικτατορίας του Μαρσέλο Καετάνο στην Πορτογαλία (Απρίλιος 1974), η οποία συνοδεύτηκε από μεγάλης έκτασης εργατικές και αγροτικές κινητοποιήσεις. Το διεθνές περιβάλλον λειτούργησε ευνοϊκά για την ανάπτυξη κινητοποιήσεων στην Ελλάδα.

Η εμφάνιση του κινήματος των εργοστασιακών επιτροπών υποβοηθήθηκε από την πολιτική συγκυρία της Μεταπολίτευσης, όπως εξάλλου συνέβη με όλες τις κινητοποιήσεις και τα κινήματα της ίδιας περιόδου. Η κατάρρευση της δικτατορίας απελευθέρωσε ψυχολογικά τα καταπιεσμένα τμήματα του πληθυσμού και δημιούργησε ελπίδες για συνολικότερη κοινωνική αλλαγή. Η πρώτη κυβέρνηση της ΝΔ υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή (1974-1977) επιδίωξε την εγκαθίδρυση ενός νέου μοντέλου διακυβέρνησης και την εισαγωγή νέας ιδεολογίας. Στη βάση αυτών βρισκόταν μια νέα κοινωνική συμφωνία με τα χαμηλότερα στρώματα, που περιλάμβανε, μεταξύ άλλων, πιο γενναιόδωρες, αλλά ακόμη συγκρατημένες, μισθολογικές αυξήσεις. Στον συνδικαλιστικό χώρο, ωστόσο, η «μετάβαση» έλαβε έναν αυστηρά ελεγχόμενο χαρακτήρα, με την κυβέρνηση να επιτυγχάνει με σειρά νομοθετημάτων (ν.δ. 42/74, ν. 6/75) τη διατήρηση

του κυβερνητικού ελέγχου πάνω στη ΓΣΕΕ και στα περισσότερα δευτεροβάθμια εργατικά συνδικαλιστικά όργανα. Οι ελεγχόμενες από την Αριστερά οργανώσεις, όπως και τα νεοδημιουργημένα εργοστασιακά σωματεία, αποκλείστηκαν, στις περισσότερες περιπτώσεις, από το επίσημο συνδικαλιστικό κίνημα. Σε ευθυγράμμιση με τις κυβερνητικές μεθοδεύσεις, οι βιομήχανοι επιχείρησαν να διατηρήσουν και στη Μεταπολίτευση την *de facto* απαγόρευση του συνδικαλισμού στις επιχειρήσεις τους.

Η συγκρότηση των εργοστασιακών επιτροπών και σωματείων πέρασε από δύο φάσεις. Η πρώτη, που αφορά σωματεία που ιδρύθηκαν έως και τα τέλη του 1976, συνδέεται με την εμφάνιση του απεργιακού κινήματος και αποτελεί το σημείο εστίασης της παρούσας διατριβής. Η δεύτερη φάση τοποθετείται μεταξύ 1979 και 1983 και άπτεται των τότε εξελίξεων στον συνδικαλιστικό και πολιτικό χώρο (ίδρυση ΟΒΕΣ 1979, εκλογική νίκη ΠΑΣΟΚ 1981, συνδικαλιστικός νόμος 1264/82). Κατά την πρώτη της φάση, η ίδρυση επιτροπών και σωματείων είχε ένα διπλό στόχο: αφενός, αποσκοπούσε στην συσπείρωση των εργοστασιακών εργατών με σκοπό τη διενέργεια απεργιών. Οι τελευταίες αφορούσαν κυρίως ζητήματα όπως η αύξηση των εργατικών αποδοχών και η βελτίωση των συνθηκών εργασίας. Αφετέρου, τα νέα όργανα επιχειρούσαν να καλύψουν το κενό εργατικής συνδικαλιστικής εκπροσώπησης που είχε δημιουργηθεί στον εργοστασιακό κλάδο κατά την περίοδο της μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας και βιομηχανίας. Τέθηκε έτσι σε πολλές περιπτώσεις το ζήτημα της επιλογής μεταξύ επιχειρησιακού («εργοστασιακού») και κλαδικού/ομοιοεπαγγελματικού συνδικαλισμού. Γύρω από αυτό το ζήτημα περιστράφηκε σε μεγάλο βαθμό η αντιπαράθεση μεταξύ των συνδικαλιστικών παρατάξεων της Αριστεράς.

Η παρούσα διατριβή καταδεικνύει την τάση διεξαγωγής των απεργιών της περιόδου από εργατικές επιτροπές, ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή όχι επιχειρησιακών ή κλαδικών σωματείων. Η πλειοψηφία των απεργιών οργανώθηκαν από τέτοιες επιτροπές. Επίσης προέκυψε ότι η δράση των κλαδικών σωματείων στις απεργίες υπήρξε αρκετά περιορισμένη. Οι εργατικές επιτροπές και οι συνελεύσεις των απεργών εργατών λειτούργησαν στις περισσότερες περιπτώσεις δημοκρατικά και επέτρεψαν την έκφραση της συσσωρευμένης αγανάκτησης και ριζοσπαστικοποίησης εντός του εργοστασιακού εργατικού δυναμικού.

Οι εργάτες προώθησαν το αίτημα για αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων της τάξης, συνήθως, του 30%. Η άρθρωση των εργατικών μισθολογικών διεκδικήσεων της περιόδου γύρω από το συγκεκριμένο ποσοστό ίσως να σχετίζεται με την περίπου αντίστοιχη εκτίναξη του πληθωρισμού κατά το 1973-1974. Στην αύξηση των αποδοχών στόχευαν και τα αιτήματα που αφορούσαν την καταβολή επιδομάτων (παραγωγής, γάμου, προϋπηρεσίας, τέκνων). Από τη μελέτη των αιτημάτων μεγάλου δείγματος απεργιών προέκυψε ότι η πλειοψηφία των αιτημάτων που προωθήθηκαν (58% των αιτημάτων) αφορούσαν άμεσες ή έμμεσες μισθολογικές αυξήσεις. Από τα υπόλοιπα αιτήματα, τα επικρατέστερα σχετίζονταν με τις επαναπροσλήψεις απολυμένων εργατών (19%) και τις συνθήκες εργασίας (18%). Τα μισθολογικά αιτήματα και τα επιχειρήματα που τα συνόδευαν ανέδειξαν την αντίληψη των εργοστασιακών εργατών για την κατάστασή τους: έβλεπαν τις αποδοχές τους ως «ψίχουλα» που μπορούσαν να εξασφαλίσουν μόνο μια σχεδόν ζωώδη ύπαρξη. Αναδείχθηκε έτσι η ανάγκη για «ανθρώπινη» αντιμετώπιση των εργατών, την οποία οι τελευταίοι θεωρούσαν όχι μόνο δίκαιη αλλά και «νόμιμη», όπως συνοψίστηκε στο διαδεδομένο σύνθημά τους «νόμος είναι το δίκιο του εργάτη». Νομιμοποιητική βάση για την ικανοποίηση των μισθολογικών αιτημάτων αποτέλεσε η θεωρούμενη ως αυταπόδεικτη επίτευξη υπερκερδών από τους βιομήχανους κατά τη δικτατορική περίοδο, λόγω της διαπλοκής τους με το καθεστώς των Συνταγματαρχών. Η επιβολή των εργατικών αιτημάτων θα γινόταν μέσα από τον «αγώνα», ο οποίος προβλήθηκε στη Μεταπολίτευση ως βασικό συστατικό της εργατικής κουλτούρας.

Το κυριότερο επίδομα που διεκδικήθηκε από το εργοστασιακό κίνημα ήταν το ανθυγιεινό. Οι εργάτες προώθησαν την αντίληψη ότι η εργοστασιακή εργασία ήταν πρακτικά συνώνυμη της ανθυγιεινής εργασίας, αναδεικνύοντας την επικινδυνότητα των συνθηκών εργασίας ή των πρώτων υλών που χρησιμοποιούνταν στην παραγωγή. Σε ιδεολογικό επίπεδο, το αίτημα για την καταβολή επιδόματος ανθυγιεινής εργασίας προέβαλε την εργοστασιακή εργασία ως μια συμβολή στην αύξηση του κοινωνικού πλούτου με προσωπικό ρίσκο και κόστος για τον εργάτη. Πολλές φορές, ωστόσο, τα αιτήματα για καταβολή επιδομάτων έρχονταν σε αντίφαση με τους γενικότερους διακηρυγμένους σκοπούς του συνδικαλιστικού κινήματος και της Αριστεράς (ασφάλεια και υγιεινή στην εργασία, μείωση των ρυθμών εργασίας). Παράλληλα με τα παραπάνω αιτήματα, οι εργοστασιακοί εργάτες και οι συμπαραστάτες τους επιδόθηκαν σε μια συστηματική προσπάθεια ενημέρωσης της κοινωνίας για τις κακές συνθήκες εργασίας τους. Παρά τις υπερβολές που σημειώθηκαν, στάθηκε δυνατό να εξισοροτηθεί η έως τότε τάση απόκρυψης των συνθηκών αυτών από την κοινή γνώμη κατά τη δικτατορική περίοδο.

Η ΓΣΕΕ επηρεάστηκε από τη διατύπωση και δυναμική διεκδίκηση των παραπάνω αιτημάτων από τους εργοστασιακούς εργάτες, αν και δεν υποστήριξε τις απεργίες. Διεκδίκησε και η ίδια, από το 1977 και μετά, την καταβολή διαφόρων επιδομάτων (προϋπηρεσίας, γάμου). Το σημαντικότερο, συντάχθηκε με τους εργοστασιακούς εργάτες ως προς την αιτιολόγηση της αναγκαιότητας αύξησης των εργατικών αποδοχών και τα «υπερκέρδη» των βιομηχάνων κατά την δικτατορική περίοδο (ζήτησε 22% αύξηση του κατώτατου ημερομισθίου στη συλλογική σύμβαση του 1977). Η στάση της ΓΣΕΕ άρχισε συνεπώς να εμφανίζει έντονη απόκλιση από τη γραμμή της υποστήριξης των κυβερνητικών προτεραιοτήτων, όπως αυτή είχε εκφραστεί με τη γρήγορη συνομολόγηση της Εθνικής Γενικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας του 1975.

Στον δημόσιο λόγο της εποχής επικράτησε η τάση να αποδίδονται οι άσχημες εργασιακές συνθήκες (όπως και τα χαμηλά ημερομίσθια) στην απουσία συνδικαλισμού, η οποία με τη σειρά της αποδιδόταν στον έλεγχο του δικτατορικού καθεστώτος. Γι' αυτό θεωρήθηκε ότι η εδραίωση του δημοκρατικού καθεστώτος θα έπρεπε να συνοδευτεί από την ελευθερία του συνδικαλισμού, η οποία θα επέφερε τη βελτίωση των ημερομισθίων και των συνθηκών εργασίας στα εργοστάσια. Με αυτόν τον τρόπο, το γενικότερο αίτημα της «αποχουντοποίησης» («δώστε τη χούντα στο λαό» ήταν ένα διαδεδομένο σύνθημα σε δημόσιες συγκεντρώσεις) συνδέθηκε με τον εργοστασιακό χώρο. Το αίτημα αυτό σε ορισμένες περιπτώσεις (ΜΕΛ, Ανατόλια, Σαρακάκης, κ.ά.) προσωποποιήθηκε στην απομάκρυνση συγκεκριμένων διευθυντών προσωπικού, με στόχο την ανατροπή των σχέσεων μεταξύ εργατών και προϊσταμένων. Συνολικότερα, η εκφορά των εργατικών διεκδικήσεων εντός ενός αντιχουντικού πλαισίου ευνοούσε τη διάδοση και υποστήριξη των εργατικών αιτημάτων. Αντιστρόφως, εργοδότες και αρμόδιες αρχές ήταν δύσκολο να αγνοήσουν τις εργατικές πιέσεις, οι οποίες εμφανίζονταν να συμπλέουν με τις κυβερνητικές κατευθύνσεις για εκδημοκρατισμό της πολιτικής και κοινωνικής ζωής.

Συνολικά καταμετρήθηκαν 253 απεργίες και στάσεις εργασίας στη βιομηχανία (συμπεριλαμβανομένων των μεταλλείων και ορυχείων) μεταξύ Αυγούστου 1974 και Ιουνίου 1980. Από μεγάλο δείγμα απεργιών προέκυψε ως κυρίαρχη μορφή κινητοποίησης η «απεργία διαρκείας» (41% των περιπτώσεων), ενώ εμφανίστηκε και η μορφή των πολύωρων στάσεων εργασίας, εν είδει απεργίας (12%). Δεν έλειψαν και οι 24ωρες και 48ωρες απεργίες (29%), οι οποίες, ωστόσο, εμφάνισαν αυξητική τάση από το 1977 και μετά, εις βάρος των απεργιών διαρκείας.

Όσον αφορά τους κλάδους στους οποίους σημειώθηκαν οι περισσότερες απεργίες, η πιο έντονη απεργιακή δραστηριότητα παρατηρήθηκε σε αυτούς του ηλεκτρολογικού εξοπλισμού (κατασκευή καλωδίων, ηλεκτρικών συσκευών κ.λπ.), των βασικών

μεταλλουργικών βιομηχανιών και κατασκευής προϊόντων κλωστοϋφαντουργίας. Οι κλάδοι αυτοί διακρίνονται συγκριτικά τόσο όσον αφορά το πλήθος των συνολικών κινητοποιήσεων, όσο και όσον αφορά την διεξαγωγή απεργιών διάρκειας. Ακολουθούσαν οι κλάδοι ελαστικού και πλαστικού, χημικών προϊόντων και ειδών ένδυσης. Η μεγάλη κλαδική διασπορά των απεργιών θεωρήθηκε επαρκής απόδειξη της μη συσχέτισης των απεργιών με κλαδικές ιδιομορφίες. Σημειώθηκε, τέλος, η διαφοροποίηση των κλάδων επεξεργασίας καπνού και ποτών/τροφίμων, στον οποίο έλαβαν χώρα λίγες απεργίες. Για να εξηγηθεί η εξαίρεση αυτή έγινε η υπόθεση ότι ρόλο διαδραμάτισε η διατήρηση της προγενέστερης συνδικαλιστικής δομής και ο έλεγχος των εργατικών συνδικαλιστικών οργανώσεων των συγκεκριμένων κλάδων από την κοινοβουλευτική Αριστερά. Επίσης διαφάνηκε ότι οι καπνοβιομηχανίες δεν αποτέλεσαν σημαντικό πόλο έλξης για τη νέα εργατική τάξη κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970.

Η επεξεργασία δείγματος απεργιών ως προς τη γεωγραφική διασπορά τους κατέδειξε τις αναλογίες με τη χωρονομία της ελληνικής βιομηχανίας: σχεδόν οι μισές απεργίες έλαβαν χώρα στην Αττική, το ένα τέταρτο των απεργιών πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη και ακολουθούσαν οι υπόλοιπες περιοχές με βιομηχανική ανάπτυξη. Ως προς τη διάρκεια των κινητοποιήσεων, η μελέτη δείγματος 80 απεργιών κατέδειξε έναν μέσο όρο περί των 30 ημερών ανά κινητοποίηση. Τέλος, διαγράφηκε καθαρά η τάση κατακερματισμού και απομόνωσης των απεργιών στα εργοστάσια. Κάθε ημερολογιακό μήνα βρίσκονταν σε απεργία οι εργάτες δύο έως πέντε βιομηχανικών μονάδων. Ελάχιστες απεργίες αλληλεγγύης πραγματοποιήθηκαν, ούτε εμφανίστηκε ποτέ το φαινόμενο της πραγματοποίησης συντονισμένων απεργιών.

Οι απεργοί εργάτες συγκεντρώνονταν καθημερινά έξω από τις εγκαταστάσεις των επιχειρήσεων και απέκλειαν τις εισόδους, γεγονός που ισοδυναμούσε με ένα είδος «απ' έξω» κατάληψης του χώρου εργασίας. Η απεργία στην Εσκιμό, στις 19-26 Ιουνίου 1975, αποτέλεσε μία από τις ελάχιστες περιπτώσεις πραγματικής κατάληψης εργοστασίου από τους εργάτες, με ολοήμερη παραμονή και διανυκτέρευση τους εντός του χώρου εργασίας. Η απεργία θεωρήθηκε ένδειξη της ριζοσπαστικοποίησης που έτειναν να λάβουν οι απεργιακοί αγώνες της περιόδου και γι' αυτό συνάντησε όχι μόνο την αντιπαλότητα της κυβέρνησης και της ΓΣΕΕ, αλλά και την επιφυλακτικότητα ή ακόμη και την ανοιχτή αποδοκιμασία των συνδικαλιστικών παρατάξεων των κοινοβουλευτικών κομμάτων της Αριστεράς. Ιδιαίτερα η ΕΣΑΚ προσπάθησε να επιβάλει στους απεργούς τη λύση της κατάληψης, καταφέυγοντας ακόμη και σε βίαια μέσα.

Το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών εμφάνισε τάσεις προς τον εργατικό έλεγχο και την αυτοδιαχείριση, αν και σε πολύ περιορισμένη κλίμακα. Κατά την άποψη ορισμένων βιομηχάνων, οι απεργίες και ο αποκλεισμός των εγκαταστάσεων έθιγαν ευθέως το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Οι δύο μορφές εργατικού ελέγχου που πράγματι ασκήθηκαν κατά κόρον δεν αφορούσαν ωστόσο τη διαχείριση της παραγωγής αλλά τους μισθούς και τη διασφάλιση των θέσεων εργασίας. Ορισμένες επιτροπές και σωματεία σε μεγάλα εργοστάσια (όπως αυτό της Πίτσος) φέρονται να ήρθαν σε άτυπη συνεννόηση με την εργοδοσία σχετικά με τις προσλήψεις και απολύσεις τους προσωπικού. Ταυτόχρονα, η επιμονή του κινήματος και των επιτροπών κατέστησε δεδομένη, σε πολλά εργοστάσια, τη σταθερή αύξηση των συνολικών αποδοχών, με τη μορφή άμεσων αυξήσεων, επιδομάτων, πριμ και παροχών σε είδος.

Η στάση των κομμάτων της Αριστεράς απέναντι στο κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών υπήρξε τμήμα της γενικότερης αντίληψής τους για τον ρόλο που καλούνταν να διαδραματίσει το εργατικό κίνημα στη διαδικασία εδραίωσης της δημοκρατίας. Το ΚΚΕ και το ΚΚΕ εσωτερικού, παρά τις μεταξύ τους διαφορές, επέλεξαν αρχικά τη γραμμή της κριτικής υποστήριξης της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας του 1974 (το ΚΚΕ εσωτερικού υπήρξε πιο ένθερμος υποστηρικτής). Στον εργατικό χώρο, αυτό μεταφραζόταν σε προσπάθεια αποφυγής των «εξτρεμισμών» που θεωρούνταν ότι θα

μπορούσαν να αξιοποιηθούν από όσους επιθυμούσαν την επάνοδο του δικτατορικού καθεστώτος. Τα δύο κόμματα και η ΕΔΑ συνεργάστηκαν στις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974 στα ψηφοδέλτια της Ενωμένης Αριστεράς.

Το ΚΚΕ, αν και για ένα διάστημα επιχείρησε να αποκτήσει επαφή με το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών, από το καλοκαίρι του 1975 αποφάσισε να αφοσιωθεί στην ενίσχυση των κλαδικών και ομοιοεπαγγελματικών εργατικών συνδικαλιστικών οργανώσεων. Ταυτόχρονα, ωστόσο, το κόμμα στρεφόταν ανοιχτά κατά των εργοστασιακών οργανώσεων, ειδικά στα μικρότερα εργοστάσια ή όπου αυτές επηρεάζονταν από μέλη των οργανώσεων της άκρας Αριστεράς. Την επιλογή αυτή επέβαλαν τόσο οι δυσκολίες κομματικής εισχώρησης στη νέα εργοστασιακή εργατική τάξη όσο και η αποδοκιμασία των ριζοσπαστικών μορφών πάλης του εργοστασιακού κινήματος. Το ΚΚΕ εσωτερικού είχε περισσότερο διαλλακτική στάση αλλά διέθετε ισχνές δυνάμεις στον εργοστασιακό χώρο. Τα δύο κόμματα, όπως και το ΠΑΣΟΚ, συμμετείχαν στους επίσημους συνδικαλιστικούς φορείς, όπως αυτοί αναμορφώνονταν από την «ελεγχόμενη μετάβαση» που επιχειρούσε η ΝΔ στον συνδικαλιστικό χώρο, τονίζοντας την ανάγκη για αποχουντοποίηση του συνδικαλισμού, εσωτερική δημοκρατική λειτουργία και εγγραφή των διεγραμμένων και μη εγγεγραμμένων οργανώσεων στις δευτεροβάθμιες οργανώσεις. Η προσήλωση των κομμάτων στον επίσημο συνδικαλιστικό χώρο ήταν άλλος ένας παράγοντας που σταδιακά τα απομάκρυνε από το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών. Ορόσημο σε αυτήν την πορεία υπήρξαν οι εκλογές στα δευτεροβάθμια όργανα και η διεξαγωγή του πρώτου μεταδικτατορικού συνεδρίου της ΓΣΕΕ, τον Απρίλιο του 1976 στην Καβάλα.

Το ΠΑΣΟΚ επέδειξε απέναντι στις απεργίες την πιο ευέλικτη και ταυτόχρονα την πιο ανοιχτά υποστηρικτική στάση από όλα τα κόμματα του κοινοβουλίου. Σε αυτό βοηθήθηκε από το γεγονός ότι ήταν ένας νέος και «άφθαρτος» σχηματισμός, καθώς και από το ριζοσπαστικό (αν και συχνά ασαφές και αντιφατικό) πολιτικό του πρόγραμμα. Το αίτημα του ΠΑΣΟΚ για έναν άμεσο σοσιαλισμό βασισμένο στην αυτοδιαχείριση το τοποθετούσε, σε επίπεδο προγραμματικών διακηρύξεων, στα αριστερά των δύο ΚΚΕ. Τα τελευταία κατηγορούνταν είτε για συμβιβασμό απέναντι στον Κ. Καραμανλή (το ΚΚΕ εσωτερικού) είτε για προσήλωση στην εξωτερική πολιτική και αδιαφορία για τη δυνατότητα κοινωνικής αλλαγής στην Ελλάδα (το ΚΚΕ). Ίσως ο σημαντικότερος παράγοντας που κατέστησε το ΠΑΣΟΚ ελκυστικό στη νεολαία, συμπεριλαμβανομένης αυτής των εργοστασίων, ήταν η ανοιχτή δομή, βασισμένη στην αυτενέργεια των Τοπικών Οργανώσεων, που άρμοζε στις μεταπολιτευτικές πολιτικές συνθήκες. Ταυτόχρονα, το κόμμα τασσόταν ανεπιφύλακτα υπέρ των κινητοποιήσεων των εργαζομένων, τις οποίες θεωρούσε απαραίτητες για την εδραίωση της δημοκρατίας. Τα μέλη του ΠΑΣΟΚ απέκτησαν γρήγορα προσβάσεις σε πολλά εργοστασιακά σωματεία. Πολλοί από τους πιο δραστήριους συνδικαλιστικά εργοστασιακούς εργάτες εντάχθηκαν κατά τη διάρκεια του κινήματος των εργοστασιακών επιτροπών στην ΠΑΣΚΕ (ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1975), η οποία τους προσέφερε μια ευέλικτη και πολιτικά αναγνωρίσιμη στέγη. Πάντως και το ΠΑΣΟΚ τελικά μετρίασε τους επιδιωκόμενους σκοπούς στον εργατικό συνδικαλιστικό χώρο και δεν αμφισβήτησε με οργανωτικές ενέργειες την «ελεγχόμενη μετάβαση» και τη ΓΣΕΕ. Η προοπτική της ανάληψης της διακυβέρνησης, ιδίως μετά τις εκλογές του 1977, ενίσχυσε την τάση συσπείρωσης των εργοστασιακών εργατών γύρω από το ΠΑΣΟΚ.

Κοινός τόπος μεταξύ των πολλών οργανώσεων του πολιτικού χώρου της άκρας Αριστεράς αποτέλεσε η επιθυμία για συνέχιση και κλιμάκωση των εργατικών και φοιτητικών κινητοποιήσεων ακόμη και μετά την κατάρρευση της δικτατορίας, με στόχο την ανατροπή του αστικού καθεστώτος. Από εδώ εκπορεύθηκε η υποστήριξη των απεργιών στη βιομηχανία και η επιθυμία απόκτησης πρόσβασης στον κλάδο, που μεταφράστηκε σε συστηματική αποστολή νεαρών μελών στα εργοστάσια για αναζήτηση

εργασίας (πρακτική που χαρακτήριζε όλη την Αριστερά). Τα μέλη των οργανώσεων αυτών υποστήριξαν τον επιχειρησιακό (εργοστασιακό) συνδικαλισμό και σε ορισμένες περιπτώσεις αναδείχθηκαν σε ηγετικές θέσεις (π.χ. στην Εσκιμό). Οι θεωρίες των «δύο άκρων» και του «αριστεροχουντισμού», που επιστρατεύτηκαν από την κυβέρνηση, στόχευαν στην πολιτική εξουδετέρωση τόσο των ριζοσπαστικών εργατικών κινητοποιήσεων όσο και της ανερχόμενης άκρας Αριστεράς. Οι παράλληλες εξελίξεις στην Πορτογαλία αποτελούσαν για την κυβέρνηση παράδειγμα προς αποφυγή. Πάντως και κόμματα της αντιπολίτευσης επιστράτευαν κατά περίπτωση στοιχεία των θεωριών αυτών, κυρίως με σκοπό να αποστασιοποιηθούν από γεγονότα όπως οι καταλήψεις εργοστασίων ή οι συγκρουσιακές διαδηλώσεις (23 Ιουλίου 1975, 25 Μαΐου 1976).

Η δράση των κομμάτων και οργανώσεων όλου του αριστερού φάσματος στηρίχθηκε στην έντονη πολιτικοποίηση της νεολαίας, που ήταν εμφανής ακόμη και στις πολύ μικρές ηλικίες. Η αποτίμηση του ρόλου που διαδραμάτισε το ΚΚΕ κατά τη διάρκεια της εξέγερσης του Πολυτεχνείου αναδείχθηκε σε σημείο αναφοράς για τον πολιτικό αυτοπροσδιορισμό και την πολιτική στράτευση εντός της Αριστεράς. Η έμφαση των νέων δινόταν στην υποστήριξη της εργοστασιακής εργατικής τάξης, σε μια περίοδο στην οποία υπήρχαν ακόμη οι εικόνες από τον Μάη του 1968 και τη γενική απεργία στη Γαλλία.

Ορισμένοι νέοι δεν είχαν μόνο εικόνες αλλά άμεσες εμπειρίες και μνήμες από τις εργατικές κινητοποιήσεις στο εξωτερικό. Το Παρίσι είχε αποτελέσει τόπο συγκέντρωσης νέων που προέρχονταν από μεσαία και ανώτερα στρώματα. Η προοπτική σπουδών στο εξωτερικό σήμαινε ταυτόχρονα φυγή από το δικτατορικό καθεστώς και επαφή με τα κινήματα άλλων χωρών. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα, οι νέοι αυτοί παράτησαν (προς στιγμήν, ή και για πάντα) τις προοπτικές επαγγελματικής σταδιοδρομίας και έγιναν στελέχη του ακροαριστερού πολιτικού χώρου και, για δύο ή τρία χρόνια, του εργοστασιακού συνδικαλισμού. Όσοι δεν βρίσκονταν εντός των εργοστασιακών σωματείων, υποστήριξαν τις απεργίες με τη δημιουργία «επιτροπών συμπαραστάσης», οι οποίες προσέφεραν ηθική και υλική υποστήριξη στους απεργούς (η οικονομική ενίσχυση των απεργών υπήρξε πολύ μεγάλη).

Σε ορισμένες περιπτώσεις και οι ίδιοι οι εργοστασιακοί εργάτες επιχειρούσαν να εξέλθουν από την απομόνωσή τους στον χώρο εργασίας και να διαδώσουν τα αιτήματά τους στις πόλεις. Αναζήτησαν υποστήριξη μέσα από τη διανομή εντύπων (τυπώθηκαν και ορισμένες εφημερίδες, όπως η *Φωνή των Απεργών της ΜΕΛ* ή *Ο Εργαζόμενος της ΙΖΟΛΑ*) και τη διεξαγωγή συγκεντρώσεων, διαδηλώσεων και συναυλιών. Η πιο προβεβλημένη εξώστρεφη ενέργεια υπήρξε η κάθοδος των απεργών εργατών της χαρτοβιομηχανίας ΜΕΛ από τη Θεσσαλονίκη στην Αθήνα, που πραγματοποιήθηκε λίγο πριν τον δεύτερο εορτασμό της επετείου της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, τον Νοέμβριο του 1975. Η συγκεκριμένη κινητοποίηση προκάλεσε έντονες αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό της Αριστεράς και ανέδειξε πλήρως τις αποκλίνουσες τακτικές απέναντι στον εργοστασιακό χώρο.

Η κυβέρνηση μερίμνησε για τη διατήρηση του κρατικού ελέγχου πάνω στη ΓΣΕΕ. Στη Μεταπολίτευση, ο έλεγχος αυτός έλαβε τη μορφή της κυριαρχίας της φιλοκυβερνητικής παράταξης ΔΕΚΕ, η οποία κατευθυνόταν από τον υπουργό Απασχόλησης, Κωνσταντίνο Λάσκαρη. Η τακτική του αποκλεισμού ομοσπονδιών και εργατικών κέντρων από τη ΓΣΕΕ είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό των παρατάξεων της Αριστεράς (ΕΣΑΚ, ΑΕΜ, ΠΑΣΚΕ) σε λιγότερο από το 1/3 των εδρών στη συνομοσπονδία. Έτσι η ΓΣΕΕ κινήθηκε στη γραμμή της υποστήριξης της κυβέρνησης. Οι ενέργειές της υπέρ των εργαζομένων λάμβαναν τη μορφή διαβημάτων προς την κυβέρνηση και όχι εργατικών κινητοποιήσεων. Σε πολλές περιπτώσεις η πλειοψηφία της διοίκησης αντιτάχθηκε ανοιχτά στη διεξαγωγή απεργιών στα εργοστάσια (τις οποίες χαρακτήρισε ακόμη και ως εξτρεμιστικές ή ύποπτες ενέργειες), προκρίνοντας την

τακτική των τριμερών διαβουλεύσεων δίχως κινητοποιήσεις. Τα αποτελέσματα τέτοιων συναντήσεων υπήρξαν σχεδόν πάντοτε ευνοϊκά για την εργατική πλευρά, καταλήγοντας σε συμφωνίες για μισθολογικές αυξήσεις και άλλες παροχές. Οι τελευταίες θεωρήθηκαν αναγκαίες προκειμένου να ανακοπεί το απεργιακό κύμα και να εμπεδωθούν ηπιότερες μορφές συνδικαλιστικής διεκδίκησης.

Η γραμμή των Εργατικών Κέντρων που άνηκαν στο δυναμικό της συνομοσπονδίας δεν παρουσίασε διαφοροποιήσεις. Το ιδιαίτερο πρόβλημα που έπρεπε να διαχειριστούν οι διοικήσεις των κατά τόπους δευτεροβάθμιων οργανώσεων ήταν οι αιτήσεις ένταξης των πρωτοβάθμιων σωματείων, πολλά από τα οποία ήταν εργοστασιακά. Η πλειοψηφία της διοίκησης του ΕΚΑ κατόρθωσε, καθ' όλη τη δεκαετία του 1970, να αποφύγει την ένταξη των εργοστασιακών επιτροπών και σωματείων στο δυναμικό της, με το πρόσχημα της ύπαρξης ομοειδών οργανώσεων. Έτσι τα εργοστασιακά σωματεία βρέθηκαν στις περισσότερες περιπτώσεις απομονωμένα και ακάλυπτα από κάποιο δευτεροβάθμιο όργανο.

Οι πιο δραστήριοι συνδικαλιστές στα εργοστάσια επιχείρησαν να ξεπεράσουν αυτό το πρόβλημα με τη δημιουργία συντονιστικών οργάνων σε κλαδικό επίπεδο. Η προσπάθεια αυτή ακολουθήθηκε συστηματικά μόνο στον κλάδο των ηλεκτρικών συσκευών, αποσκοπώντας στην ίδρυση κλαδικής ομοσπονδίας. Επρόκειτο για ένα ακανθώδες ζήτημα, καθώς στα ίδια εργοστάσια δρούσαν οργανώσεις του κλάδου κατασκευής μεταλλικών προϊόντων (λόγω των λαμαρίνων που χρησιμοποιούνταν στην κατασκευή συσκευών όπως τα πλυντήρια και τα ψυγεία). Οι σχετικές επιλογές των συνδικαλιστών καθορίζονταν από την εκτίμησή τους για τις δυνατότητες ελέγχου των δευτεροβάθμιων οργανώσεων. Οι συνδικαλιστές της ΙΖΟΛΑ πρωτοστάτησαν στις ατελέσφορες προσπάθειες ίδρυσης ενός ευρύτερου «εργοστασιακού συνδέσμου». Το 1977 δημιούργησαν «συντονιστική επιτροπή» στον κλάδο των ηλεκτρικών συσκευών. Το ΚΚΕ δημιούργησε και αυτό αντίστοιχο κλαδικό σωματείο το 1977.

Οι αντιλήψεις της εποχής περί πολιτικά υποκινούμενης ή εν γένει καθοδηγούμενης εργατικής αναταραχής δεν επιβεβαιώθηκαν. Σε όλες τις περιπτώσεις η συνδικαλιστική και απεργιακή δραστηριότητα αποτελούσε απόφαση και έργο των ίδιων των εργοστασιακών εργατών. Οι τελευταίοι εξάλλου έρχονταν αντιμέτωποι με σημαντικές επιπτώσεις σε ατομικό επίπεδο, όπως απολύσεις ή και δικαστικές διώξεις. Αυτό δεν αναιρείται από το γεγονός ότι ορισμένοι εργοδότες (κυρίως η οικογένεια Λαδόπουλου, ιδιοκτήτρια τριών εργοστασίων χαρτοποιίας) κατηγορήθηκαν έντονα για ασυμβίβαστη στάση απέναντι στις απεργίες του προσωπικού τους, η οποία αποδίδονταν στις προσπάθειες απόσπασης κρατικών δανείων. Διαπιστώθηκε ότι και η ΓΣΕΕ προέβαλε αντίστοιχες απόψεις για μεμονωμένες περιπτώσεις απεργιών (στις επιχειρήσεις συμφερόντων Λαδόπουλου και Στρατή Ανδρεάδη).

Η πρώτη κυβέρνηση της ΝΔ ακολούθησε μια εργατική πολιτική που αποσκοπούσε στη δημιουργία κοινωνικής συναίνεσης. Κορωνίδα του σχεδίου ήταν η συνομολόγηση, από τη ΓΣΕΕ και τον ΣΕΒ, της πρώτης μεταδικτατορικής Εθνικής Γενικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας στις 26 Φεβρουαρίου 1975. Η σύμβαση ικανοποιούσε σημαντικά θεσμικά αιτήματα της εργατικής πλευράς (ξεχώριζε η συμφωνία για σταδιακή εξίσωση του ημερομισθίου ανδρών και γυναικών). Οι αυξήσεις που συμφωνήθηκαν (20% σε δύο δόσεις εντός του 1975) ήταν ωστόσο συγκρατημένες σε σχέση με την εκτίναξη του πληθωρισμού το προηγούμενο έτος. Είχε προηγηθεί, στα τέλη Ιανουαρίου 1975, η αύξηση των μισθών και συντάξεων των δημοσίων υπαλλήλων κατά 10% και η αύξηση των συντάξεων του ΙΚΑ κατά 15%. Την ίδια στιγμή, ακόμη και ο φιλοκυβερνητικός τύπος ασκούσε έντονες πιέσεις προς την κατεύθυνση της αύξησης των εργατικών αποδοχών.

Η υπογραφή της σύμβασης δεν στάθηκε ικανή να ανακόψει την ορμή των εργατικών κινητοποιήσεων στη βιομηχανία. Από την ημέρα της υπογραφής της έως το τέλος του 1975 πραγματοποιήθηκαν τουλάχιστον 35 απεργίες σε βιομηχανικές επιχειρήσεις, και ορισμένες απ' αυτές είχαν μεγάλη διάρκεια. Η κυβέρνηση υιοθέτησε μια γραμμή ήπιας αντιμετώπισης των απεργιών, η οποία διήρκεσε ως τα τέλη του έτους. Ένας λόγος που επέβαλε αυτήν την προσέγγιση ήταν και η δημόσια αποδοκιμασία προς το αστυνομικό σώμα, εξαιτίας του ρόλου του κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Με την εξαίρεση της απεργίας στη Νάσιοναλ Καν (που ήταν εξάλλου μία από τις πρώτες απεργίες στη Μεταπολίτευση), αστυνομική επιχείρηση κατά απεργών αναφέρθηκε μόνο στο εργοστάσιο τεχνητής μετάξης της ΕΤΜΑ, τον Ιούλιο του 1975.

Η απουσία κρατικής υποστήριξης προς τους βιομήχανους ανάγκασε τους τελευταίους, σε πολλές περιπτώσεις, να υποχωρήσουν και να ικανοποιήσουν εν μέρει τα αιτήματα του προσωπικού τους. Αυτό γινόταν συνήθως έπειτα από την κλιμάκωση των κινητοποιήσεων (μετατροπή στάσεων εργασίας ή 24ωρων απεργιών σε απεργίες διαρκείας) ως απάντηση στην απόλυση μελών των απεργιακών επιτροπών. Σε κάποιες περιπτώσεις οι εργάτες επιτύγχαναν ακόμη και την επιστροφή των απολυμένων συναδέλφων τους στην εργασία. Αν και τα διαθέσιμα στοιχεία καθιστούν αρκετά επισφαλής οποιαδήποτε προσπάθεια εξαγωγής συμπερασμάτων σχετικά με τα αποτελέσματα των απεργιών, φαίνεται ότι, συνολικά, οι εργοστασιακοί εργάτες βρέθηκαν στις αρχές του 1976 σε θέση ισχύος, ικανοποιώντας σε σημαντικό βαθμό τις διεκδικήσεις τους. Το σημαντικότερο ωστόσο ήταν ότι είχαν *de facto* επιβάλλει τη λειτουργία και αναγνώριση συνδικαλιστικών οργάνων εντός του χώρου εργασίας (επιτροπές, σωματεία), με τα οποία η εργοδοσία θα ήταν στο εξής αναγκασμένη να συνδιαλέγεται. Υπήρξαν και απεργίες που κατέληξαν σε καθαρές ήττες για τους εργάτες, τα σωματεία των οποίων διαλύθηκαν ή παρέλυσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών συνέβαλε στη δημιουργία ενός κλίματος συνολικής αμφισβήτησης του ρόλου της βιομηχανικής επιχειρηματικότητας, όπως τον ήθελε η κυρίαρχη ιδεολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα. Μετά την πτώση της χούντας, οι βιομήχανοι βρέθηκαν σε θέση άμυνας, κατηγορούμενοι για ευνοϊκή μεταχείριση από το δικτατορικό καθεστώς, απαγόρευση του συνδικαλισμού και απόκτηση υπερκερδών. Στη Μεταπολίτευση αμφισβητήθηκε ανοιχτά ακόμη και η επιθυμία των βιομηχάνων να πραγματοποιήσουν περαιτέρω επενδύσεις. Στις κατηγορίες αυτές οι βιομήχανοι προσπάθησαν να απαντήσουν συλλογικά μέσω του ΣΕΒ, τονίζοντας τα πολλαπλασιαστικά οφέλη από τη βιομηχανική ανάπτυξη και τις έκτακτες οικονομικές συνεισφορές της βιομηχανίας στη Μεταπολίτευση. Όμως, ζητήματα όπως η χρήση ανασφάλιστης παιδικής εργασίας ή τα εργατικά ατυχήματα, που συνεχίζονταν, δυσχέραναν τη θέση τους. Ιδιαίτερα το ξένο κεφάλαιο βρέθηκε στο μάτι του κυκλώνα. Μέσα σε αυτό το κλίμα αμφισβήτησης της προσφοράς της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, η κυβέρνηση της ΝΔ προχώρησε σε αναθεώρηση πολλών συμβάσεων που είχαν υπογραφεί από το δικτατορικό καθεστώς, καθώς και σε σειρά εθνικοποιήσεων (για τις οποίες είχε γίνει πρόβλεψη στο Σύνταγμα του 1975).

Οι βιομήχανοι και το συλλογικό τους όργανο άρχισαν να ανασυντάσσονται από τα τέλη του 1975. Δήλωσαν ότι οποιαδήποτε νέα επιβάρυνση της βιομηχανίας θα οδηγούσε σε πτώση της παραγωγικής δραστηριότητας και κατηγορήσαν την κυβέρνηση της ΝΔ για «σοσιαλμανία». Η αλλαγή στάσης του ΣΕΒ μεταφραζόταν στην άρνησή του να αναλάβει το κόστος της κυβερνητικής προσπάθειας εξασφάλισης κοινωνικής ειρήνης. Ο Σύνδεσμος εξέφρασε έμμεσα την απροθυμία του να συμμετέχει στις τριμερείς διαπραγματεύσεις για τον καθορισμό του κατώτατου μισθού, αντιπροτείνοντας τον καθορισμό του από συμβούλιο τεχνοκρατών. Η αλλαγή στάσης του ΣΕΒ προκάλεσε, αναγκαστικά, την προσαρμογή και της ΓΣΕΕ. Τον Δεκέμβριο του 1975 η εργατική

συνομοσπονδία κατήγγειλε την Εθνική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας, ζητώντας αυξήσεις 25%. Σε αντίθεση με τη σύμβαση του 1975, αυτή του 1976 δεν συνομολογήθηκε από τη ΓΣΕΕ και τον ΣΕΒ, αλλά εκδόθηκε από το Διαιτητικό Δικαστήριο τον Φεβρουάριο του 1976 και είχε διετή διάρκεια.

Ο κίνδυνος διατάραξης των ισορροπιών και κατάρρευσης των θεσμικών πρωτοβουλιών, καθώς και η συνέχιση της αναταραχής στον εργοστασιακό χώρο οδήγησαν την κυβέρνηση στην υιοθέτηση άκαμπτης στάσης απέναντι στις απεργίες. Αυτή συνοψίστηκε στο νομοσχέδιο «περί επαγγελματικών σωματείων και ενώσεων και διασφάλισης της συνδικαλιστικής ελευθερίας», το οποίο έμεινε γνωστό μετά την ψήφισή του ως «νόμος 330». Ο νόμος έθετε τις βασικές αρχές του εργατικού συνδικαλισμού στη Μεταπολίτευση αλλά παράλληλα επεδίωκε να ελέγξει τις μορφές που λάμβαναν οι τρέχουσες εργατικές διεκδικήσεις. Σκόπευε να περιορίσει τα αυθόρμητα εργατικά ξεσπάσματα και να παρέχει αυξημένες δυνατότητες επέμβασης στις αρχές. Επί της ουσίας, η κήρυξη απεργίας από επιτροπή εργαζομένων και η περιφρούρησή της με αποκλεισμό των εγκαταστάσεων θα ήταν στο εξής παράνομες. Παράλληλα, η αλλαγή της στάσης της κυβέρνησης και, συνακόλουθα, της αστυνομίας, υπογραμμιζόταν από περιστατικά όπως ο θάνατος του αριστερού μαθητή Σιδέρη Ισιδωρόπουλου (κατά τη διάρκεια καταδίωξης από την αστυνομία) και οι επιθέσεις και δικαστικές διώξεις εναντίον απεργών.

Η κατάθεση του νόμου 330 στη Βουλή βρήκε τον εργοστασιακό χώρο σε αναβρασμό, με πολλές απεργίες σε εξέλιξη. Υπήρχαν, συνεπώς, οι προϋποθέσεις για την οργάνωση ενός κινήματος αντίστασης στην ψήφιση του νομοσχεδίου. Όμως ο κατακερματισμός του εργοστασιακού κινήματος και η απουσία συντονιστικών οργάνων των εργατικών επιτροπών δημιούργησαν κενό, το οποίο καλύφθηκε από τη δράση συνδικαλιστικών ομοσπονδιών που ελέγχονταν από τα κόμματα της Αριστεράς (κυρίως των τραπεζών και του δημοσίου τομέα). Έτσι οι εργοστασιακοί εργάτες δεν μπόρεσαν να διαδραματίσουν πρωταγωνιστικό ρόλο στη διοργάνωση των κινητοποιήσεων. Αντιθέτως, η επιρροή που άσκησαν ήταν αντιστρόφως ανάλογη της αναγνωρισιμότητας που είχαν αποκτήσει το προηγούμενο διάστημα και η συμμετοχή τους στα κέντρα λήψης αποφάσεων των συνδικαλιστών υπήρξε μάλλον αμελητέα. Ρόλο στην προετοιμασία των κινητοποιήσεων στα εργοστάσια διαδραμάτισε πάντως η αυτόνομη συντονιστική επιτροπή στον κλάδο των ηλεκτρικών συσκευών, η οποία μπήκε αργότερα υπό τη σκέπη μιας επιτροπής «59 σωματείων».

Η κυβέρνηση ακολούθησε παρελκυστική τακτική, με αναμόρφωση του νομοσχεδίου και αναβολές, έπειτα από σχετικό αίτημα της ΓΣΕΕ. Η συνομοσπονδία τάχθηκε υπέρ της τελικής μορφής του νομοσχεδίου. Ταυτόχρονα, τα κόμματα της Αριστεράς, παρά την έντονη κριτική που άσκησαν σε πολλές διατάξεις του νόμου, δεν ήταν διατεθειμένα να επενδύσουν στον εξωκοινοβουλευτικό αγώνα πέρα από ένα ορισμένο σημείο. Προγραμμάτισαν ένα απεργιακό διήμερο για τις 24-25 Μαΐου 1976 (με συγκέντρωση σε κλειστό χώρο την πρώτη μέρα και διαδήλωση μόνο τη δεύτερη μέρα) δίχως προοπτική συνέχισης. Ως και την ύστατη ώρα επέμειναν στην ανάγκη ανάληψης της ηγεσίας των κινητοποιήσεων από τη ΓΣΕΕ και τα Εργατικά Κέντρα. Η κινητοποίηση της εργατικής τάξης υπήρξε, κατά συνέπεια, ιδιαίτερα ασυντόνιστη τόσο μεταξύ των διαφόρων κλάδων όσο και μεταξύ των πόλεων. Παρ' όλα αυτά η συμμετοχή των εργοστασιακών εργατών στην απεργία υπήρξε κατά γενική ομολογία σημαντική. Εντός των εργοστασίων οι αντιπαραθέσεις μεταξύ των πιο ριζοσπαστικών και μετριοπαθών στοιχείων οξύνθηκαν στο έπακρο.

Οι συγκρούσεις της 25ης Μαΐου, κατά τις οποίες δολοφονήθηκε από μηχανοκίνητο τεθωρακισμένο (αύρα) της αστυνομίας η πλανόδια μικροπωλητής Αναστασία Τσιβίκα και προσήχθησαν 190 διαδηλωτές (30 συνελήφθησαν), αποτέλεσε σημείο καμπής για το εργοστασιακό κίνημα. Η υπερβολική άσκηση βίας από την αστυνομία στόχευε στην

εμπέδωση της επαναφοράς του αστυνομικού σώματος στα κανονικά του καθήκοντα και στην κατάδειξη των ορίων, τα οποία δεν θα έπρεπε να ξεπερνούν οι κοινωνικές διεκδικήσεις. Τα κόμματα του κοινοβουλίου καταδίκασαν τα «επεισόδια» και εισήλθαν στη λογική της προβοκατορολογίας και του «αριστεροχουντισμού».

Οι συσχετισμοί μεταβλήθηκαν γρήγορα υπέρ των βιομήχανων. Στα εργοστάσια, σημειώθηκε κύμα απολύσεων συνδικαλιστών (καταμετρήθηκαν 613 απολυμένοι μόνο τις πρώτες 50 ημέρες μετά την ψήφιση του νομοσχεδίου). Ο ίδιος ο νόμος 330 αξιοποιήθηκε με ιδιόμορφο τρόπο: Οι απολύσεις δεν εδράζονταν στην παραβίαση της συνδικαλιστικής νομοθεσίας, αλλά οι εργοδότες μπορούσαν τώρα να υπολογίζουν στην υποστήριξη της αστυνομίας και των εισαγγελιών, σε περίπτωση κήρυξης απεργιών που θα ζητούσαν την επαναπρόσληψη των απολυμένων. Η διοίκηση του ΕΚΑ παρατήρησε ότι απολύονταν κυρίως μέλη εργοστασιακών επιτροπών, στα οποία ο νόμος 330 δεν παρείχε προστασία. Σε αντίθεση με την πρώτη φάση του κινήματος, όπου μία και μόνο απόλυση συχνά αρκούσε για την άμεση διεξαγωγή μιας απεργίας διαρκείας, τα εργοστασιακά σωματεία παρέλυσαν μπροστά στη νέα κατάσταση. Για την υποστήριξη των απολυμένων δημιουργήθηκε η «επιτροπή απολυμένων συνδικαλιστών», ενώ με το ζήτημα ασχολήθηκε και η «επιτροπή ενάντια στις διώξεις αγωνιστών για τα γεγονότα της 25ης Μάη» (αποτελούμενη από τις οργανώσεις ΟΚΔΕ, ΚΕΜ, ΟΠΑ, ΟΣΕ και ΚΟ Μαχητής).

Η περίοδος μετά τον Μάιο του 1976 χαρακτηρίστηκε από την έξοδο πολλών αριστερών από τα εργοστάσια. Η σχετική τάση δεν τροφοδοτούνταν μόνο από τις στοχευμένες απολύσεις και την καχυποψία των υπολοίπων εργοδοτών (εργάτες με προϋπηρεσία σε εργοστάσια με μεγάλους απεργιακούς αγώνες δυσκολεύονταν να βρουν εργασία αλλού) αλλά και από το κλίμα παραίτησης που επικράτησε στην Αριστερά, με εμφανή πλέον τα σημάδια κάμψης του κινήματος. Εξάλλου, οι οργανώσεις της άκρας Αριστεράς ήρθαν γρήγορα αντιμέτωπες με διώξεις για «ηθική αυτουργία» για τα γεγονότα της 25ης Μάη. Δραστηριότητα υπέρ των διωκόμενων ανέπτυξε η επιτροπή που μνημονεύθηκε παραπάνω, μέσα σε συνθήκες κλιμακούμενου αστυνομικού ελέγχου. Αν και οι 14 που παραπέμφθηκαν σε δίκη για ηθική αυτουργία αθώωθηκαν στις αρχές Οκτωβρίου 1976, γεγονότα όπως η υπόθεση Ρολφ Πόλε ή οι δίκες για τη διαδήλωση της 23ης Ιουλίου 1975 συγκέντρωσαν το ενδιαφέρον μεγάλου τμήματος της Αριστεράς. Για πολλές οργανώσεις τέθηκαν εκείνη την περίοδο ζητήματα αυτοπροστασίας από τους κρατικούς μηχανισμούς.

Η κάμψη του κινήματος των εργοστασιακών επιτροπών συνέπεσε με την εμφάνιση του φαινομένου της «τρομοκρατίας». Η δολοφονία του Ευάγγελου Μάλλιου στις 14 Δεκεμβρίου 1976 από την οργάνωση 17 Νοέμβρη συνοδεύτηκε με την είδηση ότι ήταν η ίδια οργάνωση που είχε δολοφονήσει, ένα χρόνο πριν, τον Ρίτσαρντ Γουέλτς, σταθμάρχη (station chief) της CIA στην Αθήνα. Η πρακτική της ένοπλης πάλης συνδέθηκε με τον εργοστασιακό χώρο με τη δολοφονία του μέλους του ΕΛΑ, Χρήστου Κασίμη, από αστυνομικούς έξω από τις εγκαταστάσεις της AEG στον Άγιο Ιωάννη Ρέντη στις 20 Οκτωβρίου 1977. Η αστυνομία κατηγορήσε τον απολυμένο συνδικαλιστή της AEG, Γιάννη Σερίφη για τη δολοφονία και τον συνέλαβε στις 31 Οκτωβρίου. Η «υπόθεση Σερίφη» συγκέντρωσε την προσοχή όλης της Αριστεράς (ιδιαίτερα της άκρας Αριστεράς). Η αθώωσή του, τον Ιανουάριο του 1979, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην καμπάνια συμπαράστασης που αναπτύχθηκε γύρω από το πρόσωπό του, η οποία διεξήχθη κυρίως από την «επιτροπή απελευθέρωσης του Γιάννη Σερίφη».

Οι απεργίες δεν ανακόπηκαν απότομα, αλλά άρχισαν να εμφανίζουν σημάδια κόπωσης. Οι 24ωρες και 48ωρες απεργίες άρχισαν γρήγορα να αντικαθιστούν την απεργία διαρκείας ως κυρίαρχη μορφή διεκδίκησης των εργοστασιακών εργατών. Προς τα τέλη του 1976 εδραιώθηκε η αίσθηση ότι το πολιτικό καθεστώς είχε σταθεροποιηθεί και ότι ο μεταπολιτευτικός κύκλος κοινωνικών αγώνων βάδιζε προς την ολοκλήρωσή του. Ως και

την άνοιξη του 1977, ΣΕΒ και ΓΣΕΕ συνέχιζαν να καταφέρονται με ανακοινώσεις τους κατά της διεξαγωγής απεργιών στη βιομηχανία, αλλά αυτό συνέβαινε μάλλον από αδράνεια.

Τα αποτελέσματα του κινήματος των εργοστασιακών επιτροπών είναι τόσο δυσδιάκριτα όσο και αντιφατικά. Από τη μία, πολλά μαχητικά σωματεία της προηγούμενης περιόδου παρέλυσαν. Από την άλλη, η ίδρυση σωματείων σε άλλες βιομηχανίες συνεχίστηκε έως το τέλος της δεκαετίας. Παρά τις απολύσεις συνδικαλιστών, οι αυξήσεις των εργατικών αποδοχών συνεχίστηκαν και προέρχονταν από πολλές πλευρές. Τον Ιούλιο του 1977 το κατώτατο ημερομίσθιο άνδρα εργατοτεχνίτη έφτασε τις 295 δραχμές. Το πραγματικά καταβαλλόμενο ημερομίσθιο σε μεγάλες βιομηχανίες, όπου πραγματοποιούνταν και πολλές υπερωρίες ή βρίσκοταν σε ισχύ κλαδικές ή άτυπες επιχειρησιακές συμβάσεις, ενδέχεται να είχε ξεπεράσει τις 500 ή ακόμη και τις 550 δραχμές. Ταυτόχρονα, ωστόσο, η εργοστασιακή εργασία εξακολουθούσε να είναι μια κουραστική και ανθυγιεινή υπόθεση.⁷²⁷ Πολλοί εργάτες αναζήτησαν εργασία σε άλλους κλάδους, ακόμη και στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, ή χρησιμοποίησαν τις αποταμιεύσεις τους για να ανοίξουν κάποιο εμπορικό κατάστημα.

Οι διαδικασίες αυτές, όπως και η ανανέωση του εργατικού δυναμικού με νέους που δεν είχαν την άμεση εμπειρία των εργοστασιακών επιτροπών, έφεραν στην επιφάνεια τα πιο μετριοπαθή στοιχεία. Εξάλλου, και οι ίδιες οι συνδικαλιστικές παρατάξεις, ιδίως η ΠΑΣΚΕ, είχαν προσαρμοστεί στη σταθεροποίηση του πολιτικού καθεστώτος. Έβλεπαν τη συμβολή τους κυρίως στο επίπεδο της εκλογικής ενίσχυσης του ΠΑΣΟΚ, που, μετά τις εκλογές του 1977, διεκδικούσε την εξουσία. Όσοι αριστεροί, ιδίως φοιτητές, είχαν πιάσει δουλειά στα εργοστάσια για να ενισχύσουν τον συνδικαλισμό, αποφάσισαν να εγκαταλείψουν το χώρο. Αφορμή ήταν είτε η ολοκλήρωση των σπουδών είτε, για τους άνδρες, η εκπλήρωση της στρατιωτικής θητείας. Η μεγάλη διάρκεια της τελευταίας ολοκλήρωνε τη μεταστροφή της ψυχολογίας των ατόμων και την προσαρμογή στις νέες συνθήκες. Η αυτονόμηση των επαγγελματικών επιλογών από την πολιτική απομάκρυνε τους πρώην συνδικαλιστές όχι μόνο από τον εργοστασιακό χώρο αλλά, σε πολλές περιπτώσεις, και από τη μισθωτή εργασία εν γένει. Ο οικοδομικός κλάδος, που είχε τη δεκαετία του 1960 αποτελέσει δίαυλο προς το εργοστάσιο, μετατράπηκε για τους έχοντες προϋπηρεσία στην οικοδομή σε πρώτη στάση της εξόδου από τη βιομηχανία.

Συνοψίζοντας, το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών αποτέλεσε μια απροσδόκητη πρόκληση για τη «βελούδινη μετάβαση» που επιχείρησαν οι μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις του Κωνσταντίνου Καραμανλή.⁷²⁸ Το μη ελεγχόμενο από κομματικά και συνδικαλιστικά κέντρα κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών επιχείρησε να ανατρέψει τμήμα της πολιτικής των κυβερνήσεων της ΝΔ τόσο στον οικονομικό όσο και στον συνδικαλιστικό τομέα, ενώ αμφισβήτησε τις καθιερωμένες στη δικτατορία εκμεταλλευτικές σχέσεις μεταξύ βιομηχάνων και εργατοϋπαλληλικού προσωπικού. Αναδείχθηκε επίσης σε σημαντικό παράγοντα στη διαμόρφωση των μεταπολιτευτικών σχέσεων μεταξύ εργατικής τάξης και πολιτικών φορέων. Οι εργοστασιακές επιτροπές προσέδωσαν στη ελληνική «μετάβαση» (*transition*) το κοινωνικό της περιεχόμενο και επηρέασαν το τελικό αποτέλεσμά της. Η σύμπτωση της ανάπτυξης του εργοστασιακού κινήματος με τη διαδικασία δημοκρατικής μετάβασης δεν υπήρξε μόνο χρονική αλλά πρωτίστως ποιοτική, καθώς τα αιτήματα των εργοστασιακών εργατών εντάχθηκαν στη γενικότερη κίνηση εκδημοκρατισμού της ελληνικής κοινωνίας.

⁷²⁷ Πάντως παρατηρήθηκε βελτίωση και σε αυτόν τον τομέα: Το 1975 τα εργατικά ατυχήματα στη βιομηχανία μειώθηκαν κατά 21% σε σχέση με το 1974, ενώ περιορίστηκαν οι θάνατοι και οι απώλειες μελών σώματος. Βλ. ΣΕΒ, *Δελτίον*, αρ. 366, 30.9.1977, σ. 32.

⁷²⁸ Ο όρος στο Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990. Σταθερή Δημοκρατία Σημαδεμένη από τη Μεταπολεμική Ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001.

Τα αποτελέσματα του εργοστασιακού κινήματος στον κλάδο της μεταποίησης, αποτελούν ζήτημα του οποίου η επικαιρικότητα έχει αυξηθεί κατακόρυφα στο πλαίσιο της αναθεώρησης των κρατουσών αντιλήψεων για την αποτίμηση και την ιστορική τοποθέτηση της μεταπολιτευτικής περιόδου.⁷²⁹ Πέρα από το ερώτημα αν οι εργοστασιακοί εργάτες πέτυχαν ή όχι τους σκοπούς τους οποίους έθεσαν, ανοικτό είναι και το ζήτημα των επιπτώσεων του συνδικαλισμού στην ανταγωνιστικότητα της ελληνικής βιομηχανίας. Παραμένει ίσως αρκετά διαδεδομένη η άποψη ότι οι σημαντικές μισθολογικές αυξήσεις της περιόδου διακυβέρνησης της ΝΔ, οι οποίες συνεχίστηκαν από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ έως το 1985, καθώς και ο από το 1982 περαιτέρω εκδημοκρατισμός του συνδικαλισμού με το ν. 1264/82, είχαν ως τελικό αποτέλεσμα την αύξηση του κόστους των βιομηχανικών προϊόντων και εν τέλει την απώλεια της ανταγωνιστικότητας της βιομηχανίας της Ελλάδας, γεγονός που κατέστησε πάρα πολλές επιχειρήσεις «προβληματικές» και τελικά τις οδήγησε στη συρρίκνωση, την εις βάρος του κοινωνικού συνόλου εξαγορά από το κράτος, ή την οριστική διακοπή λειτουργίας.⁷³⁰ Η ίδια η κοινωνική εικόνα των εργοστασιακών εργατών εντός της εργατικής τάξης άλλαξε, καθώς η υποχώρηση της μαχητικότητάς τους μετά το 1980, σε συνδυασμό με την κρίση της ελληνικής βιομηχανίας, τους υποβίβασε –ή αναβάθμισε, ανάλογα με τη σκοπιά του καθενός– στο επίπεδο ενός είδους εργατικής αριστοκρατίας, συχνά ίσως με ορισμένα δημοσιούπλληλα χαρακτηριστικά.

Οι εργατικές κινητοποιήσεις στη βιομηχανία ήταν κοινός παρονομαστής της πτώσης των δικτατοριών στην Ελλάδα, την Πορτογαλία και την Ισπανία. Οι απεργίες θεωρήθηκαν από τα νέα καθεστώτα (αλλά και από ορισμένα κόμματα της Αριστεράς και συνδικάτα) ως δυνάμει επικίνδυνες για στις διαδικασίες εκδημοκρατισμού. Αν και είναι γεγονός ότι τα δικτατορικά καθεστώτα των τριών χωρών δεν ανατράπηκαν από τα ίδια τα κοινωνικά κινήματα που αναπτύχθηκαν σ' αυτές, τα τελευταία αποτέλεσαν καθοριστικό παράγοντα για την πτώση τους και τη μετάβαση στη δημοκρατία. Σ' όλες τις περιπτώσεις παρατηρήθηκε έντονη συμμετοχή των μαζών στη διαδικασία εκδημοκρατισμού, αμέσως μετά την έναρξη της τελευταίας. Η γενική τάση της παρέμβασης αυτής εντοπιζόταν στη διεύρυνση των «εκ των άνω» προαποφασισμένων ορίων που θα λάμβανε ο εκδημοκρατισμός.⁷³¹

Στην πραγματικότητα, μόνο στην Πορτογαλία δημιουργήθηκαν πράγματι δυνατότητες για μια αποσταθεροποίηση του καθεστώτος, λόγω της παρατεταμένης και συντονισμένης απεργιακής δραστηριότητας των εργατών, της δημιουργίας ενός πλατιού δικτύου εργατικών επιτροπών και της ταυτόχρονης κινητοποίησης των ακτημόνων και μικροκαλλιεργητών. Ωστόσο γρήγορα κατέστη φανερό ότι η Αριστερά δεν είχε την πρόθεση να ενοποιήσει τις εκατοντάδες επιτροπές που είχαν δημιουργηθεί σε ένα ενιαίο εθνικό θεσμικό όργανο, κάτι που θα συνεπαγόταν τη δημιουργία μιας αντικυβέρνησης σοβιετικού τύπου και ένα καθεστώς δυαδικής εξουσίας, όπως είχε συμβεί

---

⁷²⁹ Σύμφωνα με τον Ν. Σερντεδάκι («Συνέχειες και Ασυνέχειες της Συλλογικής Δράσης κατά τη Μετάβαση από την “Καχεκτική Δημοκρατία” στη “Μεταπολίτευση”», *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο Δύο Αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 2015, σ. 99) η αναθεωρητική αντίληψη για τη μεταπολιτευτική περίοδο (ο συγγραφέας την αποκαλεί «εκσυγχρονιστική» αντίληψη ή «κυριαρχική πρόσληψη») θεωρεί ότι η τελευταία αποτέλεσε ένα «στρεβλό μοντέλο κοινωνικής συσσωμάτωσης», χαρακτηριζόμενο από πελατειακές σχέσεις, διαφθορά και παρακμή αξιών.

⁷³⁰ Σε αυτή τη συζήτηση μπορεί να εγγραφεί το βιβλίο του Κ. Κωστή, *Κράτος και Επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Η Ιστορία του «Αλουμινίου της Ελλάδος»*, Πόλις, Αθήνα 2013. Η άποψη ότι η ανάσχεση της εκβιομηχάνισης εξαρτάται κατά βάση από τη στενότητα της αγοράς εργασίας και το υψηλό εργατικό κόστος είναι, σύμφωνα με τον Α. Λιάκο, κεντρική ιδέα της ελληνικής οικονομικής σκέψης από το 1970 και έπειτα (Α. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η Ανάδυση των Κοινωνικών Θεσμών*, Νεφέλη, Αθήνα 2016, σ. 84).

⁷³¹ Ν. Πουλαντζάς, *Η Κρίση των Δικτατοριών. Πορτογαλία, Ελλάδα, Ισπανία*, μετάφραση Χριστίνα Αγριαντώνη, Αποστόλης Αποστολόπουλος), Θεμέλιο, Αθήνα 2006, σ. 7, 70-79.

εξήντα χρόνια πριν στη Ρωσία.⁷³² Σε αντίθεση με την Πορτογαλία, στις περιπτώσεις της Ελλάδας και, στη συνέχεια, της Ισπανίας δεν δημιουργήθηκε ποτέ πραγματικός κίνδυνος για τη συνολική μεταβατική διαδικασία. Αυτό το γεγονός καταδεικνύει ότι οι σχετικοί φόβοι των κυβερνήσεων και μέρους του πολιτικού κόσμου δεν αφορούσαν τόσο την πρόκληση νέων πολιτικών κρίσεων ή το πισωγύρισμα στη δικτατορία, αλλά μάλλον αυτή καθαυτή την ανεξέλεγκτη συνδικαλιστική οργάνωση και απεργιακή δραστηριότητα. Η τελευταία απειλούσε πράγματι να ανατρέψει τους συσχετισμούς δύναμης μισθωτής εργασίας και κεφαλαίου, καθώς και να επιφέρει ανακατατάξεις στην Αριστερά και στο ευρύτερο πολιτικό σκηνικό. Στην Ελλάδα, το κίνημα των εργοστασιακών επιτροπών ανέπτυξε μια δυναμική που είχε τις προϋποθέσεις να θέσει σε κίνδυνο τη στρατηγική του Κ. Καραμανλή για την «ελεγχόμενη μετάβαση» στο συνδικαλιστικό χώρο. Παράλληλα, οι απεργίες στα εργοστάσια αποτέλεσαν ένα βασικό πεδίο αντιπαράθεσης για τα κόμματα και τις οργανώσεις της Αριστεράς, καθώς και για το νεοϊδρυθέν ΠΑΣΟΚ, στο πλαίσιο του οξέος ανταγωνισμού τους για την κατάκτηση της ηγεμονίας στον (κατά πολύ διευρυμένο μεταπολιτευτικά) πολιτικό χώρο της Αριστεράς.

Σε αυτό το διεθνές περιβάλλον, είναι αναμενόμενη η τάση να γίνονται αντιληπτές οι μεταπολιτευτικές εργατικές κινητοποιήσεις, τουλάχιστον από τμήμα της Αριστεράς, ως ένας «ελληνικός» και «καθυστερημένος» Μάης του 1968. Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, η επιβολή της δικτατορίας ανέβαλε εξελίξεις ανάλογες με αυτές των δυτικοευρωπαϊκών κινημάτων για μια επταετία, οξύνοντας στην πορεία τα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα, και ειδικά το εργατικό ζήτημα. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, οι κινητοποιήσεις στα εργοστάσια προσέλαβαν έναν έντονο διεκδικητικό και ορμητικό χαρακτήρα την περίοδο που ακολούθησε τον Ιούλιο του 1974. Το παραπάνω εξηγητικό σχήμα διαθέτει οπωσδήποτε ορισμένα ορθά σημεία: Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η δικτατορία πράγματι ανέκοψε την άνοδο των κινητοποιήσεων εργατών, φτωχών λαϊκών στρωμάτων και νεολαίας που κορυφώθηκε με το κίνημα των «Ιουλιανών» το 1965. Είναι επίσης γεγονός ότι η όξυνση του εργατικού ζητήματος αλλά και άλλων κοινωνικών προβλημάτων κατά την επταετία, σε συνδυασμό με τη γενικότερη πολιτική καταπίεση, αστυνόμευση και πολιτιστική οπισθοδρόμηση, προσέδωσαν στις μεταπολιτευτικές κινητοποιήσεις ιδιαίτερη μαζικότητα και ορμητικότητα – σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη και ανατρεπτικό χαρακτήρα.

Ωστόσο δεν θα πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι οι αιτίες, οι μορφές αγώνα και οι γενικότεροι ορίζοντες των κοινωνικών κινητοποιήσεων στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1960 και 1970 απέκλιναν από το δυτικό πρότυπο. Σε κανένα από τα σημαντικά διεκδικητικά ή εξεγερσιακά γεγονότα της περιόδου (Ιουλιανά, Πολυτεχνείο, εργοστασιακές επιτροπές) δεν υπήρξε σύμπτωση της δράσης της φοιτητικής νεολαίας και των εργοστασιακών εργατών: Οι τελευταίοι παρέμειναν εν πολλοίς αδρανείς κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών (η ελληνική βιομηχανία είχε μόλις ξεκινήσει να αναπτύσσει τα νέα της χαρακτηριστικά) και του Πολυτεχνείου, ενώ οι απεργίες στα εργοστάσια στα μέσα της δεκαετίας του 1970 συγκέντρωσαν την συμπαράσταση μόνο των πιο πολιτικοποιημένων φοιτητών. Επιπλέον, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη σε οποιαδήποτε άλλη ευρωπαϊκή χώρα, οι απεργιακές εκδηλώσεις στην Ελλάδα προσέλαβαν έναν ιδιαίτερα κατακερματισμένο και μη συντονισμένο χαρακτήρα, που απέιχε πολύ από το γαλλικό πρότυπο της επιβεβλημένης από τη βάση των εργατών γενικής απεργίας διάρκειας, με ταυτόχρονη και πολυήμερη διαταραχή του συνόλου σχεδόν της βιομηχανικής παραγωγής.⁷³³

⁷³² Για την Επανάσταση των Γαρυφάλλων βλ. P. Mailer, *Portugal. The Impossible Revolution?*, Solidarity, Λονδίνο 1977.

⁷³³ Όπως είδαμε, η διήμερη πανελλαδική απεργιακή κινητοποίηση του Μαΐου 1976 δεν επιβλήθηκε *de facto* από τους εργοστασιακούς εργάτες, οι οποίοι υπερφαλάγγιζαν συνδικαλιστικές ηγεσίες: Αντίθετα με

Υπήρχαν, επιπλέον, σημαντικές διαφορές μεταξύ των ελλήνων εργοστασιακών εργατών του 1960 και 1970 και των ιταλών ή –ακόμη περισσότερο– των γάλλων συναδέλφων τους, όσον αφορά τους συνολικούς όρους διαβίωσης και την ελευθερία του συνδικαλισμού στο χώρο εργασίας. Η τελευταία παρέμενε στην Ελλάδα, καθ' όλη τη δεκαετία του 1970, το κύριο ζητούμενο. Τέλος, οι τάσεις για εργατική αυτοδιαχείριση και εργατικό έλεγχο που εμφανίστηκαν σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες (στην ιταλική, την πορτογαλική και, σποραδικά, στη γαλλική περίπτωση), αν και υπαρκτές, είχαν συγκριτικά περιορισμένη έκταση στην Ελλάδα. Το εργατικό κίνημα στα ελληνικά εργοστάσια παρέμεινε ως επί το πλείστον συγκεντρωμένο στον στόχο της επίτευξης μισθολογικών και συνδικαλιστικών κατακτήσεων, παρ' ό,τι τον επιδίωξε μέσα σε ένα κλίμα απελευθέρωσης, ακόμη και σύγκρουσης σε ορισμένες περιπτώσεις. Δεν είναι τυχαίο ότι η ευρωπαϊκή τάση για κατάληψη των εργοστασίων από τους εργάτες έλαβε στην Ελλάδα, με ελάχιστες εξαιρέσεις, την ηπιότερη μορφή της απεργιακής φρουράς που στεκόταν έξω από τις πύλες του εργοστασίου.

ό,τι συνέβη στη Γαλλία, η απεργία αποφασίστηκε από συνδικαλιστικές ομοσπονδίες εργαζομένων που ελέγχονταν από την κοινοβουλευτική Αριστερά, στις οποίες μάλιστα δεν συμπεριλαμβάνονταν εκπρόσωποι από κανέναν εργοστασιακό κλάδο.

5. ΠΙΝΑΚΑΣ ΑΡΚΤΙΚΟΛΕΞΩΝ

ΑΕΜ	Αντιδικτατορικό Εργατικό Μέτωπο
ΑΕΠ	Ανανεωτικό Δημοκρατικό Εργατοϋπαλληλικό Κίνημα
ΑΔΕΚ	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος
ΑΣΔΗΣ	Αδέσμευτη Συνδικαλιστική Δημοκρατική Συνεργασία
ΑΣΚΙ	Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας
ΒΑΕ	Βαρέα και Ανθυγιεινά Επαγγέλματα
ΒΙΠΕ	Βιομηχανική Περιοχή
ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ	Γενική Ομοσπονδία Προσωπικού ΔΕΗ
ΓΣΕΕ	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος
ΔΑΚΕ	Δημοκρατική Ανεξάρτητη Κίνηση Εργαζομένων
ΔΔ	Διαιτητικά Δικαστήρια
ΔΕΗ	Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού
ΔΕΚΕ	Δημοκρατικό Εργατικό Κίνημα Ελλάδας
ΔΕΠ	Δημόσια Επιχείρηση Πετρελαίου
ΕΑΤ-ΕΣΑ	Ειδικό Ανακριτικό Τμήμα – Ελληνική Στρατιωτική Αστυνομία
ΕΓΛ	[Εργοστάσιο] Ευάγγελου Γεωργίου Λαδόπουλου
ΕΓΣΣΕ	Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας
ΕΔΑ	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
ΕΔΕ	Επαναστατική Διεθνιστική Ένωση
ΕΔΕΚ	Ελεύθερο Δημοκρατικό Εργατικό Κίνημα
ΕΔΗΝ	Ελληνική Δημοκρατική Νεολαία
ΕΕΑΜ	Εργατικό Επαναστατικό Αντιιμπεριαλιστικό Μέτωπο
ΕΕΚ	Εργατικό Επαναστατικό Κόμμα
ΕΕΠΕ	Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης
ΕΗΣ	Ελληνικός Ηλεκτρικός Σιδηρόδρομος
ΕΙΕ	Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
ΕΚ	Ένωσης Κέντρου
ΕΚ – ΝΔ	Ένωση Κέντρου – Νέες Δυνάμεις
ΕΚΑ	Εργατικό Κέντρο Αθηνών
ΕΚΘ	Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης
ΕΚΚΕ	Επαναστατικό Κομμουνιστικό Κίνημα Ελλάδος
ΕΚΟ	Ελληνικά Καύσιμα-Ορυκτέλαια

ΕΛΑ	Επαναστατικός Λαϊκός Αγώνας
ΕΛΕΚ	Ελληνικό Λενινιστικό Επαναστατικό Κίνημα
ΕΛΙΑ	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
ΕΛΤΑ	Ελληνικά Ταχυδρομεία
ΕΟΚ	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΕΠΟΚ	Ελληνικό Πολιτιστικό Κίνημα
ΕΡΕ	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση
ΕΣΑ	Ελληνική Στρατιωτική Αστυνομία
ΕΣΑΚ	Ενιαία Συνδικαλιστική Αγωνιστική Κίνηση
ΕΣΥΕ	Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος
ΕΤΒΑ	Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως
ΕΦΕΕ	Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδος
ΗΛΠΑΠ	Ηλεκτροκίνητα Λεωφορεία Περιοχής Αθηνών-Πειραιώς
ΗΣΑΠ	Ηλεκτρικοί Σιδηρόδρομοι Αθηνών-Πειραιώς
ΙΚΑ	Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων
ΙΟΒΕ	Ινστιτούτο Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών
ΚΑΤΕΕ	Κέντρα Ανωτέρας Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης
ΚΔΕ	Κομμουνιστική Διεθνιστική Ένωση
ΚΕΜ	Κομμουνιστικό Επαναστατικό Μέτωπο
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος
ΚΚΕ (εσ.)	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος εσωτερικού
ΚΥΠ	Κρατική Υπηρεσία Πληροφοριών
ΚΟ Μαχητής	Κομμουνιστική Οργάνωση «Μαχητής»
ΜΕΛ	Μακεδονική Εταρία Λαδόπουλου
ΝΔ	Νέα Δημοκρατία
ΟΒΑ	Οργανισμός Βιομηχανικής Αναπτύξεως
ΟΒΕΣ	Ομοσπονδία Βιομηχανικών Εργοστασιακών Σωματείων
ΟΔΕΠΕΣ	Οργανισμός Διαχειρίσεως Ειδικών Πόρων Εργατικών Σωματείων
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΟΙΕΛΕ	Ομοσπονδία Ιδιωτικών Εκπαιδευτικών Λειτουργών Ελλάδος
ΟΚΔΕ	Οργάνωση Κομμουνιστών Διεθνιστών Ελλάδας
ΟΜΛΕ	Οργάνωση Μαρξιστών Λενινιστών Ελλάδος
ΟΠΑ	Ομάδα για μια Προλεταριακή Αριστερά
ΟΣΕ	Οργάνωση Σοσιαλιστική Επανάσταση

ΟΣΝΙΕ	Ομοσπονδία Συλλόγων Νοσηλευτικών Ιδρυμάτων Ελλάδος
ΟΤΕ	Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος
ΟΤΟΕ	Ομοσπονδία Τραπεζοϋπαλληλικών Οργανώσεων Ελλάδος
ΟΧΟΑ	Οργανισμός Χρηματοδότησεως Οικονομικής Αναπτύξεως
ΠΑΚ	Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα
ΠΑΣΚΕ	Πανελλήνια Αγωνιστική Συνδικαλιστική Κίνηση Εργαζομένων
ΠΑΣΟΚ	Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα
ΣΕΒ	Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων
ΣΣΕ	Συλλογική Σύμβαση Εργασίας
ΧΑΝΘ	Χριστιανική Αδελφότητα Νέων Θεσσαλονίκης
ΑΕΓ	Allgemeine Electricitaets Gesellschaft – Γενική Εταιρία Ηλεκτρισμού
ΙΤΤ	International Telephone and Telegraph – Διεθνής Τηλεφωνία και Τηλεγραφία
NATO	North Atlantic Treaty Organization – Οργανισμός Βορειοατλαντικού Συμφώνου
RAF	Rote Armee Fraktion – Φράξια Κόκκινος Στρατός

6. ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

A. Αρχεία και ιδιωτικές συλλογές

Αθήνα

Συλλογή Κ. Γεωργίου, Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, ΑΣΚΙ

Αρχειό Χρήστου Αναστασιάδη, Ελληνικό και Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο, ΕΛΙΑ

Αρχειό Εργατικού Κέντρου Αθήνας, ΕΚΑ

Αρχειό Ιστορίας Συνδικάτων, ΑΡ.ΙΣΤ.ΟΣ

Ιδιωτική συλλογή Γιώργου Κούλη

Ιδιωτική συλλογή Καίτης Γεναρέλη

Αρχειό Ομοσπονδίας Βιομηχανικών Εργοστασιακών Σωματείων, ΟΒΕΣ

Θεσσαλονίκη

Αρχειό Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης

Ιδιωτική συλλογή Θανάση Τζιούμπα

B. Εφημερίδες και περιοδικά

Αλήθεια (Η)

Αυγή (Η)

Βήμα (Το)

Βραδυνή (Η)

Δελτίον ΣΕΒ

Ελληνική Βιομηχανία (Η)

Εξόρμηση

Εργατική Δημοκρατία

Εργατική Ενότητα

Εργατική Πάλη

Εργατικός Αγώνας

Κομμουνιστική Επιθεώρηση

Λαϊκοί Αγώνες

Λαϊκός Δρόμος

Μαχητής

Μάχιμα Φύλλα

Νέα Πορεία

Ξεκίνημα

Οδόφραγμα

Προλεταριακός Αγώνας

Προλετάριος Μαχητής

Ριζοσπάστης

Σοσιαλιστική Αλλαγή

Γ. Συνεντεύξεις

Αγγελόπουλος Σταύρος, Απρίλιος 2017

Αντιπάτης Ευθύμιας, Δεκέμβριος 2016

Αντιπάτη Μαρία, Δεκέμβριος 2016

Αργυροκαστρίτης Γιάννης, Ιούλιος 2008

Ζαχαροπούλου Ελένη, Μάρτιος 2014

Ζωγόγιαννης Νικόλαος, Δεκέμβριος 2016

Ιωαννίδης Στράτος, Μάρτιος 2014

Καμάρας Γιάννης, Φεβρουάριος 2017
Κατσαρός Στέργιος, Ιούλιος 2008
Κούλης Γιώργος, Ιούλιος 2008
Κουτσουμπός Θόδωρος, Ιούλιος 2008
Λιάκου Νίνα, Ιούλιος 2008
Μερτζάνης Ευθύμιος, Δεκέμβριος 2016
Μουλιστάνος Αντώνης, Αύγουστος 2010
Μπούρης Χρήστος, Μάρτιος 2014
Νιαβής Παναγιώτης, Φεβρουάριος 2017
Σέρβος Μάκης, Ιούλιος 2013
Τράκας Βασίλης, Αύγουστος 2010

Δ. Δημοσιευμένες πηγές

Αντιπληροφόρηση. Μια Αρχαική – Ιστορική Καταγραφή ενός Μέρους του Επιθετικού Πολιτικού Λόγου της Μεταπολίτευσης, 3 τόμοι, Γραφές, Αθήνα 2003.

ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα της Απογραφής Βιομηχανίας, Βιοτεχνίας και Ορυχείων της 28ης Σεπτεμβρίου 1963*, τ. 3., Αθήνα 1967.

ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα της Απογραφής Βιομηχανίας, Βιοτεχνίας και Ορυχείων της 29ης Σεπτεμβρίου 1973*, Αθήνα 1975.

ΕΣΥΕ, *Έρευνα Απασχολήσεως, Διεξαχθείσα εις τας Αστικές και Ημιαστικές Περιοχές της Χώρας κατά το Έτος 1974*, Αθήνα 1974.

ΕΣΥΕ, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, Διεξαχθείσα εις τας Αστικές Περιοχές της Ελλάδος κατά τα Έτη 1962/63 έως και 1968/69*, Αθήνα 1972.

ΕΣΥΕ, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974*, Αθήνα 1978.

ΕΣΥΕ, *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας Έτους 1963*, Αθήνα 1967.

ΕΣΥΕ, *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας Έτους 1974*, Αθήνα 1979.

ΕΣΥΕ, *Συνοπτικά Αποτελέσματα Απογραφής Μεταποιητικών Καταστημάτων της 29ης Σεπτεμβρίου 1973*, Αθήνα 1974.

ΕΣΥΕ, *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1967*, Αθήνα 1968.

ΕΣΥΕ, *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1974-75*, Αθήνα 1977.

ΕΣΥΕ, *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1975-76*, Αθήνα

ΕΣΥΕ, *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1981*, Αθήνα 1982.

II. ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΕΣ

Αβδελά, Έ., «Η κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία: από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή», *Τα Ιστορικά* 22 (Ιούνιος 1995), σ. 173-204

- Αβδελά, Έ., «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: Η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος – 20ός αι.)», *Τα Ιστορικά* 11 (Δεκέμβριος 1989), σ. 338-360.
- Αυγερίδης, Μ. / Γαζή, Ε. / Κορνέτης, Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο Δύο Αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 2015.
- Αυτόνομη Πρωτοβουλία Πολιτών, *Νοέμβρης 1973. Ο Αγώνας Συνεχίζεται. Χρονικό και Ντοκουμέντα από τους Αγώνες του Λαού μας. Διχτατορία-Μεταπολίτευση*, Αθήνα 1983.
- Βούλγαρης, Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990. Σταθερή Δημοκρατία Σημαδεμένη από τη Μεταπολεμική Ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001.
- Γάτος, Γ., *Πολυτεχνείο '73: Ρεπορτάζ με την Ιστορία*, Αθήνα 2004.
- Γουρλάς, Ν., «Σημειώσεις για τους εργατικούς-ταξικούς αγώνες στην Μεταπολίτευση, 1974-1981», *Ουτοπία* 105 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2013), 57-84.
- Γρηγοριάδης, Σ., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας, 1941-1974*, τόμ. Γ., Δικτατορία 1967-1974, Polaris, Αθήνα 2011 (1973).
- Δαμασκηνίδης, Α., *Το Πρόβλημα της Εξωτερικής Μεταναστεύσεως των Ελλήνων Εργαζομένων*, Θεσσαλονίκη 1967.
- Διαμαντόπουλος, Θ., «Το Απριλιανό Καθεστώς», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 266-286.
- Εργατική Πάλη, *Πολυτεχνείο 20 Χρόνια, Μήνυμα Ελπίδας και Αγώνα*, Αθήνα χ.χ.
- Ζαμπάρλουκου, Σ., *Κράτος και Εργατικός Συνδικαλισμός στην Ελλάδα, 1936-90. Μια Συγκριτική Προσέγγιση*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1997.
- Θεοδώρου, Θ., *Στοιχεία για την Εργατική Τάξη στην Ελλάδα Σήμερα*, Εκδοτική Ομάδα Εργασία, Αθήνα 1975.
- Καβάσιλας, Ι., «Εξελίξεις εις την Αμοιβήν Εργασίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 4-5 (Απρίλιος-Σεπτέμβριος 1970), 189-201.
- Καζάκος, Π., «Από Κρίση σε Κρίση: Οικονομία και Δικτατορία, 1967-1974», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 287-291.
- Καζάκος, Π., «Η Ελληνική Οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και Ανάπτυξη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 223-237.
- Καζάκος, Π., «Η Ελληνική Οικονομία κατά τη Μετάβαση και τη Σταθεροποίηση της Δημοκρατίας, 1974-1981», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 317-323.
- Καλλιβρετάκης, Λ., *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, Θεμέλιο, Αθήνα 2017.

- Καναβάρος, Τ., «Σημειώσεις για τη στάση της Αριστεράς απέναντι στο εργατικό κίνημα (1974-1981)», *Θέσεις 2* (Ιανουάριος-Μάρτιος 1983).
- Καραμανωλάκης, Β. / Νικολακόπουλος, Η. / Σακελλαρόπουλος, Τ., (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση '74 – '75. Στιγμές μιας Μετάβασης*, Θεμέλιο, Αθήνα 2016
- Καραμπελιάς, Γ., *Κράτος και Κοινωνία στη Μεταπολίτευση (1974-1988)*, Εξάντας, Αθήνα 1989.
- Κατσανέβας, Θ., *Το Σύγχρονο Συνδικαλιστικό Κίνημα στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1996 (1981).
- Κατσορίδας, Δ., *Εργατικός Έλεγχος, Κοινωνικοποίηση, Αυτοδιαχείριση, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων*, Αθήνα 2016
- Κ.Ε. του ΚΚΕ, *Το 9ο Συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας*, Αθήνα 1974.
- Κορνέτης, Κ., *Τα Παιδιά της Δικτατορίας. Φοιτητική Αντίσταση, Πολιτισμικές Πολιτικές και η Μακρά Δεκαετία του Εξήντα στην Ελλάδα*, Πόλις, Αθήνα 2015.
- Κόρπας, Π., & Κόρπας, Α., «Το Εργοστασιακό Κίνημα στην Μεταπολίτευση», *Άρδην*, αρ. 70, Ιούνιος-Ιούλιος 2008.
- Κουζής, Γ., *Τα Χαρακτηριστικά του Ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος. Αποκλίσεις και Συγκλίσεις με τον Ευρωπαϊκό Χώρο*, Gutenberg, Αθήνα 2007.
- Κουκουλές, Γ., *Ελληνικά Συνδικάτα: Οικονομική Αυτοδυναμία και Εξάρτηση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994 (1984).
- Κουκουλές, Γ., «Μεταπολίτευση και Συνδικαλιστικό Κίνημα: Η Ελεγχόμενη Μετάβαση», *Αρχειοτάξιο 15* (Σεπτέμβριος 2013), 88-96.
- Κουτσουμάρης, Γ., *Το Πρόβλημα της Χωρονομικής Συγκεντρώσεως της Ελληνικής Βιομηχανίας*, Αθήνα 1962.
- Κουτσουμάρης, Γ., *Η Μορφολογία της Ελληνικής Βιομηχανίας. Μελέτη επί της Βιομηχανικής Αναπτύξεως*, Αθήνα 1963.
- Κυριακόπουλος, Π., *Το Εργατικό Πρόβλημα στην Ελλάδα στα Πρώτα Μεταδικτατορικά Χρόνια*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, χ.χ.
- Κωστής, Κ., *Κράτος και Επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Η Ιστορία του «Αλουμινίου της Ελλάδος»*, Πόλις, Αθήνα 2013.
- Λαμπροπούλου, Δ., *Οικοδόμοι. Οι Άνθρωποι που Έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.
- Λέτσα, Μ., *Εργατικοί Αγώνες την Περίοδο της Δικτατορίας*, Αθήνα χ.χ.
- Λιάκος, Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η Ανάδυση των Κοινωνικών Θεσμών*, Νεφέλη, Αθήνα 2016.

- Λιάκος, Α., «Η δικτατορία 1967-74: τι θέλουμε να μάθουμε;», *Δικτατορία 1967-1974, Η Έντυπη Αντίσταση. Κατάλογος Έκθεσης Ντοκουμέντων*. ΕΣΗΕΜΘ, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 88-92.
- Λιάκος, Α., «Περί λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά* 10 (Ιούνιος 1989), σ. 15-16.
- Λιάκος, Α., «Το χαμένο ραντεβού», *Αρχειοτάξιο* 8 (Μάιος 2006), σ. 47-49.
- Λιβιεράτος, Δ., *Η Κίνηση των 115. Κοινωνικοί Αγώνες 1962-1967*, Προσκήνιο, Αθήνα 2005.
- Λουκέρης, Γ., *Ο Υπουργός Παραβιάζει το Σύνταγμα*, έκδοση εργατοϋπαλληλικών σωματείων, Αθήνα; χ.χ.
- Μανίκας, Γ., *Το Χρονικό της Μεταπολίτευσης, 1974-2009. Παρακμή και Προσδοκίες*, Πύλη, Αθήνα 2010.
- Μανίκας, Ν., «Το Εργοστασιακό Κίνημα '74-'81: Συνοπτικός Απολογισμός», *Για ένα Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα*, Αλέτρι, Αθήνα 1984, σ. 11-24.
- Μαντέλ, Ε., *Ο Ύστερος Καπιταλισμός*, Εργατική Πάλη, Αθήνα 2004.
- Μαντέλ, Ε., «Διδάγματα από τον Μάη του 1968», *Μάης '68*, Εργατική Πάλη, Αθήνα 2015.
- Μαραντζίδης, Ν., «Το Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στη Θεσσαλονίκη, 1941-1983», *Το Εργατικό – Συνδικαλιστικό Κίνημα της Θεσσαλονίκης. Η Ιστορική Φυσιογνωμία του*, Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 164-292.
- Μελετόπουλος, Μ., *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών, Κοινωνία, Ιδεολογία, Οικονομία*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000 (1996).
- Μέλη επιτροπής αγώνα και εργάτες της ΑΕΓ, *ΑΕΓ Ελλάς, 70 Μέρες Αγώνα*, Αθήνα 1977.
- Μηλιός Γ. & Ιωακείμογλου, Η., *Η Διεθνοποίηση του Ελληνικού Καπιταλισμού και το Ισοζύγιο Πληρωμών*, Εξάντας, Αθήνα 1990.
- Μουρούτης, Θ., *Η Εξέλιξις των Μισθών και Ημερομισθίων εις την Ελληνικήν Βιομηχανίαν Κατά τα Έτη 1961-1964*, Αθήνα 1966.
- Ομάδα για μια Προλεταριακή Αριστερά, *Η Απεργία της ΙΤΤ. Με Χαμένες Μάχες Κερδίζεται ο Πόλεμος*, 1975.
- Ομάδα για μια Προλεταριακή Αριστερά, *1974-1976. Δύο Χρόνια Εργατικοί Αγώνες*, Παρίσι 1976.
- Ομοσπονδία Βιομηχανικών Εργοστασιακών Σωματείων, *Το Εργοστασιακό Κίνημα. Αφιέρωμα στα 5 Χρόνια Δράσης της ΟΒΕΣ, 1979-1984*, Αθήνα 1984.

- Παλαιολόγος, Α., «Εργατικοί αγώνες στην πρώιμη Μεταπολίτευση: Το κίνημα του εργοστασιακού συνδικαλισμού», *Εκτός Γραμμής* 34 (Νοέμβριος 2013).
- Πανσεληνά, Γ. & Μαυροειδή, Μ., *Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών 1907-2007. Ένας Αιώνας στην Υπηρεσία της Επιχειρηματικής Ιδέας*, ΣΕΒ, Αθήνα 2007.
- Παπαστεφανάκη, Λ., *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην Ελληνική Βιομηχανία. Η Κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009.
- Πεπελάσης, Α., *Η Απασχόλησις εις την Ελληνικήν Γεωργίαν κατά την Δεκαετίαν 1963-1973*, Αθήνα 1974.
- Πεπελάσης, Α. & Παναγιωτόπουλος, Π., *Η Πλεονάζουσα Εργατική Δύναμις εις την Ελληνικήν Γεωργίαν 1953-1960*, Αθήνα 1962.
- Πετράκη, Γ., «Η αυταρχικότητα διά της επιστήμης», *Ο Πολίτης* 23 (Ιούνιος 1996), σ. 38-39.
- Πιζάνιας, Π., «Ο κύκλος και το τετράγωνο. Σχετικά με τη διπλή ζωή της ιστορικής πραγματικότητας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 7 (Μάρτιος 1996), σ. 155-178.
- Πουланτζάς, Ν., *Η Κρίση των Δικτατοριών. Πορτογαλία, Ελλάδα, Ισπανία*, μετάφ Χ. Αγγριαντώνη – Α. Αποστολόπουλος, Θεμέλιο, Αθήνα 2006.
- Πουλιόπουλος, Π., *Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα;*, Εργατική Πάλη, Αθήνα 2003.
- Προλεταριακός Αγώνας, *Η Πείρα της ΙΖΟΛΑ. Όπλο για το Προχώρημα του Προλεταριακού Αγώνα*, Ιούλιος 1977.
- Ριζάς, Σ., *Παρατάξεις και Κόμματα στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2016.
- Σακελλαρόπουλος, Σ., *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση. Πολιτικές και Κοινωνικές Εξελίξεις 1974-1988*, Λιβάνη, Αθήνα 2001.
- Σαρλής, Δ., *Ο Προλεταριακός Διεθνισμός και οι Ηγέτες της Δεξιάς Οπορτουниστικής Ομάδας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1975.
- Σερντεδάκης, Ν., «Συνέχειες και Ασυνέχειες της Συλλογικής Δράσης κατά τη Μετάβαση από την “Καχεκτική Δημοκρατία” στη “Μεταπολίτευση”», *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο Δύο Αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 2015, σ. 99-115.
- Σεφεριάδης, Σ., «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936). Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 6 (Νοέμβριος 1995), σ. 9-78.
- Σεφεριάδης, Σ., «Η κρυφή γοητεία της ιδεολογίας. Αντι-θεωρητισμός και εκλεκτικισμός στη μελέτη του εργατικού κινήματος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 8 (Νοέμβριος 1996), 191-217.

- Σεφεριάδης, Σ., «Συγκρουσιακή Πολιτική, Συλλογική Δράση, Κοινωνικά Κινήματα: Μια Αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 27 (Μάιος 2006), 7-42.
- Στρατουδάκης, Π., *Τα Στελέχη της Ελληνικής Βιομηχανίας. Ποσοτική και Ποιοτική Ανάλυσις*, Αθήνα 1967.
- Σωματείο Εργατοτεχνιτών και Υπαλλήλων Εργοστασίων Ελαστικών Αυτοκινήτων Βόρειας Ελλάδας, *Απολογισμός για τα Δέκα Χρόνια του Σωματείου μας*, 1986.
- Σωτηρόπουλος, Δ., «Ο Μπουρλοτιέρης κομμουνιστής και ο πένης και νήστις εργάτης: η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας», *Η Δικτατορία, 1967-1974. Πολιτικές Πρακτικές, Ιδεολογικός Λόγος, Αντίσταση*, Αθήνα 1999, σ. 115-131.
- Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ, «Η Στρατηγική του ΚΚΕ στη Δικτατορία, 1967-1974», *Δικτατορία 1967 – 1974. Κείμενα και Ντοκουμέντα, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 2017, σ. 153-193.
- Τράπεζα της Ελλάδος, *Η Ελληνική Οικονομία. Ερευνητικά Δοκίμια και Στατιστικές Σειρές*, τ. 2, Αθήνα 1982.
- Φουντανόπουλος, Κ., *Εργασία και Εργατικό Κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908-1936). Ηθική Οικονομία και Συλλογική Δράση στο Μεσοπόλεμο*, Νεφέλη, Αθήνα 2005.
- Φραγκιάδης, Α., *Ελληνική Οικονομία 19ος – 20ος Αιώνας. Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Νεφέλη, Αθήνα 2007.
- Χατζηβασιλείου, Ε., «Η Σύσταση και Εδραίωση του Δημοκρατικού Πολιτεύματος, 1974-1981», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 294-317.
- Χατζηβασιλείου, Ο., *Συνδικαλισμός και Κοινωνική Αντίδραση (1947-1987)*, Οδυσσέας, Αθήνα χ.χ
- Aramberri, J. R., «The Political Transition in Spain: An Interpretation», *The Socialist Register* 16 (1979), 172-203.
- Clogg, R., *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας, 1770-2000*, Κάτοπτρο, Αθήνα 2003.
- Clogg, R., *Parties and Elections in Greece. The Search for Legitimacy*, Hurst & Co., Λονδίνο 1987.
- Close, D., *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2006.
- Elephantis, A., «PASOK and the Elections of 1977. The Rise of the Populist Movement», *Greece at the Polls. The National Elections of 1974 and 1977*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Ουάσινγκτον-Λονδίνο 1981, σ. 105-129.

- Ellis, H., *Το Βιομηχανικόν Κεφάλαιον εις την Ανάπτυξιν της Ελληνικής Οικονομίας*, Αθήνα 1965.
- Germidis, D. & Negreponi-Delivanis, M., *Industrialisation, Employment and Income Distribution in Greece. A Case Study*, Παρίσι 1975.
- Hobsbawm, E. J., *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας, 1914-1991*, Θεμέλιο, Αθήνα 2004.
- Horn, G. R., *The Spirit of '68. Rebellion in Western Europe and North America, 1956-1976*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2007.
- Kiesling, John Brady, *Urban Warriors. Resistance & Terrorism, 1967-2014*, Lycabettus Press, Athens, 2014.
- Lambropoulou, D., – Liakos, A., – Yannitsiotis, Y., “Work and Gender in Greek Historiography During the Last Three Decades”, στο Berteke Waaldijk (επιμ.), *Professions and Social Identity. New European Historical Research on Work, Gender and Society*, Edizioni Plus, Πίζα 2006, σ. 1-14.
- Macridis, R.C., «Elections and Political Modernization in Greece», *Greece at the Polls. The National Elections of 1974 and 1977*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Ουάσινγκτον-Λονδίνο 1981, σ. 1-20.
- Mailer, P., *Portugal. The Impossible Revolution?*, Solidarity, Λονδίνο 1977.
- Mazower, M., *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.
- Papagiannakis, M., «The Crisis in the Greek Left», *Greece at the Polls. The National Elections of 1974 and 1977*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Ουάσινγκτον-Λονδίνο 1981, σ. 130-159.
- Thompson, E.P., *The Making of The English Working Class*, Penguin, Λονδίνο 1991 (1963). Ελληνική μετάφραση: Ε.Ρ. Thompson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, μετάφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2018.
- Turvey, R., *Η Περιγραφή του Εν Ελλάδι Φορολογικού Συστήματος*, Αθήνα 1964.
- Judt, T., *Postwar. A History of Europe Since 1945*, Pimlico, Λονδίνο 2007.